

У ПОШУКАХ ПРАВДИ

Збірник матеріалів
міжнародної наукової конференції

*“Українсько-польський конфлікт
на Волині в роки Другої світової війни:
генезис, характер, перебіг і наслідки”*

Волинський державний університет
імені Лесі Українки

У ПОШУКАХ ПРАВДИ

*Збірник матеріалів
міжнародної наукової конференції
“Українсько-польський конфлікт на Волині
в роки Другої світової війни:
генезис, характер, перебіг і наслідки”,
Луцьк, 20 – 23 травня 2003 р.*

Редакційно-видавничий відділ «Вежа»
Волинського державного університету ім. Лесі Українки
Луцьк – 2003

ББК 63.3 (4УКР- 4ВОЛ) 62-4+63.3 (4УКР-4ВОЛ) 624-4

УДК 94 (477.82) "1939/1945":323.1

У 11

Автори матеріалів висловлюють власну думку, яка не обов'язково збігається з поглядами упорядників, і несуть відповідальність за достовірність опублікованих даних.

**Книгу видано за кошти
Міністерства освіти і науки України**

У 11 У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20–23 травня 2003 р./ Упорядн. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003.– 536 с.; іл.

ISBN 966-600-130-6

Збірник містить матеріали міжнародної наукової конференції, яка відбулася у Волинському державному університеті ім. Лесі Українки у травні 2003 р., присвяченої комплексу проблем щодо українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України і Польщі.

ББК 63.3 (4УКР- 4ВОЛ) 62-4+63.3 (4УКР-4ВОЛ) 624-4

УДК 94 (477.82) "1939/1945":323.1

© Баран В.К., Кучерепа М. М., Моклиця М. В.,
Гребенюк В. І. (упорядкування), 2003

© Лук'янчук В. Г. (фото), 2003

© Тоцька О. Ю. (художнє оформлення), 2003

ISBN 966-600-130-6

ПЕРЕДМОВА

Новий етап українсько-польських стосунків відкрився після проголошення незалежності України. Польща першою визнала молоду державу. Український народ схвально зустрічає успіхи близького сусіда на шляху до європейської спільноти.

Проте розширенню і поглибленню добросусідських відносин між Україною і Польщею заважають недостатньо вивчені сторінки спільної історії. Особливо це стосується українсько-польського протистояння в 30–40-х рр. ХХ ст., яке залишило в пам'яті обох народів глибокий слід.

Однією з найбільш трагічних сторінок відносин українського та польського народів у ХХ столітті стали криваві події на Волині у 1943 р. Понад півстоліття ми мовчали про цю трагедію, вдавали, начебто її не було. Проте правда, хоч би яка болісна, рано чи пізно стає надбанням якщо не учасників подій, то їхніх дітей і внуків. Так сталося з довгозамовчуваним пактом Молотова – Ріббентрона, який розрізав тіло тогочасної Польської держави ножами радянського та гітлерівського диктаторських режимів; так було з катинським розстрілом польських офіцерів; так відтепер має бути з Волинською трагедією 1943 р., про яку ми повинні знати хай найгіркішу, але правду.

Цей збірник містить матеріали міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, котра проходила за дорученням Президента України у Волинському державному університеті ім. Лесі Українки 20–23 травня 2003 р. Крім університету, її організаторами виступили Міністерство закордонних справ України, Міністерство освіти і науки України, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Волинська обласна державна адмі-

ністрація. У роботі конференції брали участь 184 представники навчальних закладів, установ, організацій України, Польщі, США, Німеччини, Франції. Під час наукового форуму було оприлюднено чимало невідомих досі фактів і документів, які вимагають нових концептуальних підходів до вивчення проблеми.

У збірникові публікуються різноманітні матеріали. Погляди деяких авторів упорядники не поділяють. Читачі матимуть змогу самостійно розібратися у трагічних подіях на Волині в роки Другої світової війни і зробити об'єктивні висновки.

Упорядники й автори щиро вдячні Міністерству освіти і науки України за виділення коштів на публікацію цієї книги.

Розділ I

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ,
ВІЙСЬКОВІ ТА ДУХОВНІ ПРИЧИНИ
ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ**

Ярослав ІСАЄВИЧ

**ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У XX ст.**

Конференція в Луцьку зібралася напередодні 60-ї річниці подій 11–12 липня 1943 р. Їх віднедавна стали зображати як кульмінацію польсько-українського протистояння років війни й найтрагічнішу сторінку у всій історії співжиття сусідніх народів. Певні сили і в Польщі, й, на жаль, також в Україні цю сумну річницю інтерпретують так, що її відзначення стає чинником погіршення польсько-українських відносин, які в цілому розвиваються успішно.

Особи й структури, які напередодні сумного ювілею нагнітали політичну істерію і провокували ескалацію взаємних звинувачень, переважно виокремлювали події 1943 року з усього перебігу українсько-польських відносин, у яких були не тільки конфлікти, а й численні приклади співробітництва, плідних взаємних впливів. У Декларації про незалежність України Верховна Рада підкреслила, що наша нинішня держава спирається на тисячолітню традицію української державності. Тисяча років нашої історії – це водночас тисяча років польсько-українського сусідства. Свого часу відомий польський історик Владислав Серчик назвав свою працю „Польща – Україна: тисяча років взаємного незрозуміння”. Але він цією назвою тільки хотів підкреслити шкідливість для обох народів непорозумінь, потребу їхнього подолання.

Якщо йдеться про початки протистояння, яке з особливою гостротою проявилось у воєнні роки, то дехто вважає можливим вести історію польсько-українських конфліктів ще з XIV ст., тобто від захоплення частини українських земель Польським королівством за правління Казимира III. Тоді, мовляв, з'явилася в Україні польська меншина, зайняло панівні позиції польське панство, а тому суттю подальшої історії, особливо з кінця XVI ст., стали криваві повстання та їх придушення. Яскраво про це написав Микола Сивіцький: „Поляки впродовж довгих віків пригноблювали українців, а коли гніт досягав апогею, українці різали поляків. У відповідь поляки мордували українців, таким чином сусідські взаємини стали трагедією обох народів, бо, хоч агресором була влада I і II Речі Посполитої, кошти агресії в формі людських жертв сплачував польський народ, не кажучи вже про український... Після шести віків постійної боротьби... настав нарешті спокій, коли поляків прогнали з України; однак фатальна мартирологія залишила в Польщі відчуття української ненависті ... більшої, як до німців, хоч українці ніколи не окупували польських земель, а боротьба між обома народами завжди точилася на українських землях, ніколи на чисто польських”¹.

Подібні думки висловлювали й інші автори, у тому числі польські. Без сумніву, експансія польських магнатів і шляхти на схід провокувала соціальну боротьбу, яка набувала національно-релігійного забарвлення. При цьому згадки про давніші конфлікти слугували формуванню ідеології постійної боротьби, нові конфліктні ситуації сприймалися як продовження попередніх. І все ж, з наукової точки зору, конфлікти минулих сторіч були породжені ситуацією в кожний окремий період. Не можна вважати їхнім простим продовженням міжнаціональне протистояння XX ст., зумовлене формуванням модерних націй і кристалізацією модерних національних ідеологій. Тому конфлікт, який набрав особливо трагічного виміру в 1943–1944 рр., можна зрозуміти насамперед у контексті національних визвольних рухів другої половини XIX ст. – першої половини XX ст.

Як відомо, польські повстання і польська визвольна ідеологія мали істотний вплив на формування перших українських політичних програм у XIX ст. Досить тут згадати Кирило-Мефодіївське товариство в Києві. На українських землях у складі Росії, у тому числі й на Волині, український національний рух назагал не мав непримиренних суперечностей із польським, навпаки, відомі випадки співпраці діячів обох народів. По-

при окремі непорозуміння, брало верх відчуття спільності інтересів перед обличчям головного гнобителя – російського царату. Натомість гострим залишався соціальний конфлікт українського селянства з польським поміщицтвом. Достатньо глибоко це протистояння висвітлено в працях Данієля Бовуа. Крім відомих монографій, заслуговує на увагу його стаття про мемуари польських шляхтичів із Правобережжя, у тому числі і з Волині. Коли спалахнули селянські виступи, позначені нападами на поміщицькі маєтки, польські мемуаристи не могли збагнути їхньої причини: мовляв, перед тим відносини двору й села були такі добрі, майже ідилічні².

Природно, що в Галичині³ значно раніше, ніж на Волині, українсько-польське протистояння набрало форм ідеологічно забарвленої і організованої політичної боротьби. До речі, у цьому разі є сенс говорити саме про українсько-польське, а не польсько-українське протистояння. Адже його започаткувало прагнення українців здобути політичні права на території, де вони були більшістю. Відмова польських правителів краю вчасно піти на істотні поступки й зумовила гостроту конфлікту. Хоч українська інтелігенція для пробудження національної свідомості селян використовувала й державницькі традиції, основним змістом суспільно-політичного життя українців стало будівництво нації на етнічній основі, формування її на українських етнічних (тоді казали „етнографічних”) землях. Навпаки, „історичні” народи (такі, як угорський чи польський) вважали своєю спадщиною всі терени колишніх „їхніх” держав – отже й регіони, де титульний етнос цих держав був панівним, не становивши більшості. Саме такою – права етнічної спільноти на свою територію versus історичні права панівної меншини – стала схема національного протистояння в Галичині. Отже, витворилася та модель, яка поширилася й на Волинь і відображала мотивацію польсько-українського протистояння в наступні десятиріччя аж до 1943–1944 рр. Прокидаючись до політичного життя, українці, яких раніше називали русинами й малоросами, визнали своєю батьківщиною ту країну, де автохтонне українське населення було споконвіку більшістю. Натомість, у розумінні поляків вважалися Польщею всі землі, які в минулому були під владою польських королів.

Звичайно, і поняття „Польща” впродовж віків не залишалося незмінним. Від Люблінської унії 1569 р. до кінця XVIII ст. „Річ Посполита двох народів” юридично, значною мірою і по суті, була федерацією Королівства Польського і Великого Князівства Литовського, тобто не

Польщею, а об'єднанням Польщі й Литви. У наш час, коли польські автори хочуть підкреслити давні традиції федералізму й демократії, вони стверджують, що шляхетська Річ Посполита – федерація двох держав, „як рівних з рівними і вільних з вільними”. А коли хочуть показати велич і могутність давньої держави польського народу, називають всю Річ Посполиту Польщею. Не тільки на обкладинці реваншистського журналу „Na rubieży”, а й у шкільному атласі карта територіальних змін польської держави охоплює терени на сході, включно з Полтавщиною та Смоленською землею. У 1863 р. польські повстанці боролись не за землі колишнього Королівства Польського, а за „Польщу в історичних кордонах”, яка включала б Литву, Білорусь і більшу частину України.

Під кінець XIX й особливо на початку XX ст. багато польських політиків починали розуміти нереальність поглинання відродженою Польською державою всіх українських земель, але аксіомою вважалася вимога входження до Польщі принаймні Галичини й Холмщини (можливо, також якоїсь частини Волині й Східного Поділля). Тільки найдалекоглядніші діячі польської культури розуміли, що майбутня Польща має бути в основі демократичною, а якщо так, то повинна обмежитись польськими етнічними землями. Визначний польський учений Францішек Буяк свого часу підкреслював, що національне усвідомлення селян Галичини в поєднанні з їхнім соціальним антагонізмом до шляхти та її прибічників прирікає на невдачу плани зберегти польське панування в Галичині.

В умовах піднесення політичної і соціальної активності українців істотним чинником збереження переваги польської панівної верхівки в краї стала римо-католицька церква. Її переорієнтацію на „служіння нації” відобразила зміна позиції верхівки духовенства. Приблизно до третьої чверті XIX ст. більшість єпископів латинського обряду відчували себе в першу чергу чиновниками, лояльними Ватиканові й монархії Габсбургів. Натомість у кінці XIX ст. римо-католицькі єпископи виявляють себе переважно як полум'яні польські патріоти, вважають своїм обов'язком прищеплювати національні почуття тій частині пастви, яка їх не мала, зокрема „латинникам” – україномовним римо-католикам. Саме з цією метою львівський архієпископ Юзеф Більчевський інтенсивніше, ніж його попередники, будував нові „польські” храми: за роки його правління (1900–1923) кількість костьолів і каплиць в архієпархії зросла в кілька разів. Саме римо-католицький єпископат заблокував виборчу реформу, яка збільшила б представництво українців у крайовому сеймі. Зі свого

боку греко-католицькі священники як народовської, так і москвофільської орієнтації у більшості випадків протидіяли переходові своїх парафіян на римо-католицизм, а отже, і полонізації. Особливою була позиція греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Щиро підтримуючи український національно-культурний рух, він вважав завданням церкви в першу чергу зміцнення релігійності й при цьому намагався розвивати екуменічні тенденції в християнстві. Але популярність „князя церкви” зумовила не так екуменічна, як національно-культурна активність. Саме в цій царині його наслідувало місцеве духовництво, яке відчуло себе національною елітою. Участь значної частини духовенства в національних партіях, освітніх, кооперативних та інших товариствах була, напевне, навіть більшою, ніж того хотілося б ієрархії. Дослідники вважають провідним напрямом суспільної діяльності церков їхню дедалі більшу інструменталізацію національно-політичними рухами⁴. У загальному підсумку діяльність духовенства й ієрархії сприяла загостренню, а не пом'якшенню міжконфесійних, отже, й міжнаціональних конфліктів.

З багатьох поглядів переломними для української справи були роки Першої світової війни. “Союз визволення України” став першою політичною організацією, яка винесла питання незалежності України на міжнародну арену. Українські й польські збройні формування – українські січові стрільці та польські легіони – розглядалися, відповідно, українцями та поляками як крок на шляху до майбутніх збройних сил, хоч офіційно питання про самостійність ще не могло ставитися.

За часів УНР Центральна Рада вела дуже доброзичливу політику щодо польського населення, створила Комісаріат у польських питаннях, попри тодішню фінансову скруту, виділила кошти для польських шкіл. Великим дипломатичним успіхом УНР був Берестейський мир і таємний протокол про закріплення Холмщини за Україною, тим більшою невдачею стало наступне скасування Австро-Угорщиною цього протоколу.

Виникнення ЗУНР і пізніше проголошення її злуки з УНР були актами волевиявлення українського народу. Польсько-українська війна в Галичині почалась, по суті, із заколоту частини львівських поляків проти української влади. Спершу це була війна польської меншини населення Східної Галичини проти влади ЗУНР, і в такому вимірі вона могла закінчитись перемогою українців. Але оскільки в боротьбу з Галицькою армією вступили збройні сили з усієї відродженої Польщі (зокрема, армія генерала Юзефа Галлера, споряджена Антантою для боротьби з Червоною армією),

а УНР не змогла надати адекватної допомоги своїй західній області, бойові дії завершилися військовою окупацією Галичини поляками. Українське населення сприйняло польську владу як незаконну, тим більше, що польський уряд не виконав даного мирній конференції зобов'язання надати Східній Галичині автономію і відкрити український університет.

Спроба військового співробітництва УНР з Польщею, попри всі можливі застереження, заслуговує позитивної згадки. Вона не вдалася з багатьох причин, однією з яких було те, що армія Пiлсудського назагал поведилась на українських землях не як союзниця. Офіцери думали про завоювання земель на Сході, про повернення маєтків польським великим землевласникам. Проте сам Пiлсудський ішов на Київ, щоб допомогти створити на Сході України дружню Польщі державу. Навіть якби вона стала залежною від Польщі, це могло бути корисним і для української справи взагалі, і для статусу українців в окупованій Галичині. Проте, коли під контролем Польщі залишився шматок підросійської України, її просто анексували, забувши про федералістські обіцянки. Природно, що приєднання Західної Волині до Польщі було сприйняте більшістю населення як окупація. Як слушно пише польський історик Влодзімеж Менджецький, «українські селяни властиво від самого початку сприйняли II Річ Посполиту як „панську”». До навколишніх маєтків повернулися пани, багато з них позаймали адміністративні посади. Також приїжджі урядовці поводитись по-панськи. В установах, навіть у школі, запанувала „панська мова”. Ворожість до „польського пана” українські й білоруські селяни перенесли на польську державу. В такій ситуації не лише військові осадники, а й осілі здавна польські селяни, які не приховували своєї відданості Польщі, ставали частиною чужого „панського” світу»⁵. Подальшу націоналізацію соціального протистояння зумовило, насамперед, те, що неполяки стали „громадянами другого сорту”, яким був закритий шлях до посад, крім найнижчих, в уряді, місцевій адміністрації, поліції, війську. Треба було „перенести метрику до костьола”, щоб отримати добру посаду. Очевидно, в міру зростання напруженості для національно усвідомлених українців головним ставав аргумент, що польське панування на українських землях – головна перешкода на шляху до входження цих земель до майбутньої соборної української держави. У той же час партизанський рух на Волині до 1924 р. був прорадянським, ставлення прихильників КПЗУ до „білополяків” як до ворогів СРСР підливало оливи у вогонь міжнаціонального конфлікту.

У передмові до відомої книжки В. і Е. Семашків, про яку ще йтиметься, підкреслено, що ворожість „до всього, що польське” була в українців атавістичною, що вона успадкована з часів Хмельниччини й Гайдамаччини. У той же час багато, якщо не більшість авторів спогадів, опублікованих у II томі цієї ж книжки, висувають цілком протилежну тезу: життя українського народу під польською владою до 1939 р. укладалося без проблем, взаємини українців з поляками були добрими або принаймні задовільними („поправними”). Тому автори таких спогадів, як і охарактеризовані Даніелем Бовуа автори поміщицьких спогадів про революцію, не розуміють, чому українці „виявились такими невдячними”, чому вони повели себе як „вороги Польщі”, точніше було б сказати – як вороги польського панування на українських землях. Натомість у спогадах старшого покоління українців з Волині, Галичини, Холмщини важко знайти добре слово про владу Польщі як такої, хоч дехто позитивно оцінював окремі аспекти тодішнього життя, з симпатією згадував своїх польських колег, друзів, знайомих. Негативні оцінки все ж переважають. Ось короткий спогад селянина з Холмщини Миколи Івановича Вальчука, як видно з правопису, малописьменного:

„Я родився 1927 р., Хрубешів р-н, село Мячин. Дуже тяжко пригадати про нашу рідню Хомщину, що діялося у нас на Хомщині, яка була Польща. У 1938 р. ходил у школу і уже в ті часи збиткували над нами. Зі школи нас, українців, привели у костіл і хотіли, щоб перехрестити нас на поляків, но ми повтікали, а по селах другіх на Хрубешівщині розвальовали церкви, вивозили ікони у ліса і там знищували. Це було до польсько-німецької війни. Розбили Польщу, тоді у нашому селі церкву українці відібрали. У 1940 році бул у нас священик із Бродів Ляшук Ніколас, й перед паскою вірвалися поляки і в дім киноли гранату, поранили його нетяжко. У нас в селі була поліція з Галичини, то не дуже було, а по другіх селах то була велика біда. Від нас було 7 км, як окружили село і спалили село, повбивали людей, дітей – село Бересть. На Хрубешівщині багацько селів було спалено поляками, а 1942 році нас, українців, вивезли німці у Білгорай, район Тарногрід, і там ми побачили тож саме. Із селища Мохів кожін день везли побитих, покалічених людей і все українців. Люди верталися до своїх домівок після фронту, то від Грабовця було село Свидніки. На хуторі вийшли поляки і забрали, що вони мали, а їх усіх повбивали. Так діялося у нас на Хомщині А то Правда”⁶.

Ева Семашко писала, що українці у відповідь на її працю почнуть фальсифікувати спогади, але таке хіба сфальсифікуєш? Погану пам'ять залишили по собі Корпус охорони кордону і воєнізовані польські формування, такі як „Стшелец” (їх на Холмщині та Волині називали „кракусами”). Дотепер люди старшого покоління у с. Церковній Долинського району пам'ятають розповіді своїх батьків про те, як „стшельци” на конях били хлопців у вишиванках. Українська мова не була юридично заборонена, але вживання її публічно не заохочувалося. Польський письменник Анджей Хцюк згадував про те, як офіцер вдарив селянина в обличчя за відповідь українською мовою. Аналогічних спогадів можна було б навести дуже багато.

Національну політику польської довоєнної держави негативно оцінюють не лише українці, а й польські фахові історики. Правда, деякі з польських авторів пояснюють цю політику „необхідністю охорони правного порядку і польської расії стану”⁷⁷. Але, напевно, підставою оцінки дій політичних сил Польщі в 1919–1939 рр. мав би бути результат цієї політики. Як часто підкреслюють польські мемуаристи, ставлення українців з-за Збруча і Горині до поляків було набагато кращим, ніж волиняків і галичан. При цьому вони не задумуються над тим, чому двадцять років панування Польщі дало посів ненависті.

Деякі сучасні польські автори закидають українцям, що вони не цінують безперечного факту, що польське панування не принесло українцям таких катастрофічних наслідків, як більшовицьке: голодомор, винищення інтелігенції, повну ліквідацію свободи слова та зібрань. Справді, Березу Картузьку за масштабами не можна зрівнювати з таборами Гулагу (хоч доводилось чути й таку думку: в сибірських і мордовських таборах побиття в'язнів не було таким повсякденним ритуалом, як у Березі). Назагал, це правда. Навіть санаційна Польща була більш правовою державою, ніж керована з Москви імперія зла. Але попри страшні злочини більшовицького режиму, тих його підданих, які „не сиділи” (пригадуєте: в СРСР люди поділялись на тих, що сидять, тих, що сиділи і тих, що будуть сидіти), не дискримінували й не принижували лише за належність не до панівної національності й релігії.

Українськими й польськими дослідниками вже висвітлено специфіку української політики різних польських угруповань. Нема нічого дивного в тому, що всі вони, крім комуністів, відстоювали цілісність держави, отже, заперечували право неполяків на самовизначення. При цьому слід відзна-

чити, що були серед польської інтелігенції і щирі друзі української культури. Мають рацію ті, які оцінюють політику державної асиміляції як менш прикру для українців, ніж політика національної асиміляції. Варто, однак, мати на увазі, що багато прибічників державної асиміляції бачили в ній перший крок до національної асиміляції – бажаної і для них, але нереальної, бо менш ефективної при тодішньому рівні усвідомлення українців. Аналогічно багато українців, які вбачали вимушену лояльність доцільною, бачили в ній засіб отримання поступок, щоб просунутись на шляху до усвідомлення мас – передумови боротьби за автономність, а далі й незалежність.

Багато польських авторів прийняли тезу В. Поліщука, що причиною міжнаціональної ворожнечі була сформульована Дмитром Донцовим ідеологія інтегрального націоналізму, яку, мовляв, втілювали в життя УВО, а потім ОУН. Тут все поставлено з ніг на голову. Не ідеологія спровокувала протистояння, а навпаки, тодішня ситуація не могла не провокувати націоналістичних настроїв, причому на оформлення теорії і практики українського націоналізму мав великий вплив і польський націоналізм.

У Галичині символом антиукраїнського терору з боку польської влади стала так звана пацифікація у вересні–жовтні 1930 р. Безправно застосовувавши засаду колективної відповідальності, поліція та військо арештовували, нерідко жорстоко били українських діячів, у тому числі активістів легальних товариств, нищили майно читалень і кооперативних крамниць.

Урядові кола твердили, що пацифікація була спровокована терористичними акціями ОУН. Однак терор ОУН на той час аж ніяк не був масовим, натомість від пацифікації страждали в основному мирні громадяни, яким жорстокість репресій нерідко прищеплювала радикалізм, переконання про неможливість співіснування з режимом, який ґрунтувався на безправ'ї.

Відомий польський політик Тадеуш Голувко заявляв свого часу, що на Волині “ситуація виглядає найгіршою, бо там українська свідомість прокидається із стихійною силою і, внаслідок безглузких переслідувань і поборювання по-злочинному дурною й шовіністичною адміністрацією, формується під прапором ненависті до польського народу й держави”⁸. Це застереження пролунало ще в 1926 р., але протягом наступних років політика щодо українців стала ще брутальнішою. Саме напередодні війни були прийняті й почали втілюватися урядові програми прискорення на-

сильницької національної асиміляції українців Галичини, Холмщини, Волині. У деяких районах Волині “навертаням” на “польську віру” займалися військо і Корпус прикордонників (КОП).

В українському середовищі був поширеним погляд, що незворотну ескалацію насильства в польсько-українських відносинах розпочала польська влада в 1938 р. акцією нищення церков на суміжній із Волинню Холмщині. Це супроводжувалося знущаннями озброєних ватаг місцевих поляків над православними селянами, щоб насильно змусити їх перейти на католицизм. Ця акція спровокувала антипольські настрої і в тих місцевостях, де раніше їх не було. Вона відштовхувала від Польської держави також православне духовенство, яке перед тим намагалося бути лояльним. Те, що робила офіційна Польща в 1938 і до вересня 1939 рр., остаточно визначило антипольську позицію більшості українців у перших роках війни.

Українці тепер пишаються тим, що зробили свій внесок у перемогу над Німеччиною – спершу в складі польської армії, тоді в арміях США, Канади і – в незрівнянно більших масштабах – у Червоній армії. Заслуг тих, хто йшов на бій з гітлеризмом, не применшує та обставина, що солдати, крім добровольців, опинились у військах внаслідок мобілізації. Якось частина українців не вважала своєю ні польську, ні “червону” армії, але далеко не всі мали право вибору. А частина українських націоналістів зробила вибір на користь німецької армії, у якій вона мала можливість мати окремі українські формування, котрі часто порівнювала з легіонами Пілсудського в 1914–1918 рр.

У перші дні Другої світової війни, як відомо, були й бойові акції проти польської армії, організовані ОУН, і напади селян на панські маєтки та урядові установи – як стихійні, так і організовані більшовиками. Але нема достатніх підстав перебільшувати масштаби таких акцій. Всенародною війною вони не стали. До того ж, для повноти картини треба мати на увазі і вбивства невинних мирних громадян – не лише українців, але й євреїв і навіть поляків – польськими військовиками, розгубленими і часто заляканими в умовах безладного відступу, паніки, шпигуноманії.

Коли Західна Україна після змови Сталіна з Гітлером опинилася в 1939 р. під владою СРСР, це аж ніяк не сприяло владнанню міжнародних відносин. На словах говорилося про інтернаціоналізм, на практиці тодішні правителі дуже часто робили ставку на протиставлення націй, у різних обставинах надаючи перевагу одним або іншим. Особливо ж

безсоромну політику взаємного нацьковування і розпалювання національної та расової ненависті проводили нацисти. Поширені на початку війни надії на те, що нові окупанти будуть доброзичливішими, ніж попередні, швидко виявилися ілюзорними. Щоправда, у Галичині українцям спершу надавалися певні привілеї порівняно з поляками, зокрема дозволено українські гімназії. Проте, приєднавши Східну Галичину до Генерального губернаторства, тобто до окупованих польських земель, арештувавши організаторів проголошеного у Львові 30 червня 1941 р. Акту відновлення державності України, здійснюючи політику репресій щодо національно свідомих діячів і жорстоко експлуатуючи ресурси краю, гітлерівці нашоували проти себе більшість українців. У Західній Волині, як і у всьому “райхскомісаріаті Україна”, становище було ще важчим, ніж у Галичині. На відміну від Галичини, в апараті райхскомісара України Еріха Коха, адміністраціях державних маєтків, лісництв, залізниці й інших адміністративних та господарських структурах багато привілейованих посад обійняли польські фахівці та фольксдойчі польського походження. Ситуацію загострило нищення цілих сіл нацистами, які намагалися зміцнити свою владу жорстоким терором. Коли восени 1942 – на початку 1943 р. спалахнув стихійний опір українського сільського населення проти нацистських окупантів, він включав і терористичні акти щодо тих поляків, яких українці вважали німецькими прислужниками. По суті, це було справжнє повстання, яке лише з часом набуло організованих форм. Як доповідав до Лондона один із представників еміграційного уряду, вбивства колаборантів перекинулися на польські села й на поміщицькі маєтки, які належали державі, але управлялися поляками⁹.

Збройний рух за визволення України під гаслом самостійності, а отже, боротьби на два фронти – проти Берліна й Москви – підняла Українська повстанська армія вже в жовтні 1942 р., а в широких масштабах – із березня 1943 р. УПА спершу намагалася уникнути “третього фронту” – з поляками. Однак конфлікт із польським підпіллям став неминучим, оскільки воно відстоювало відновлення панування Польщі в Західній Україні, а польський еміграційний уряд, що діяв у Лондоні, навіть не захотів пообіцяти українцям автономії в післявоєнній Польщі, не кажучи вже про право на самовизначення. До того ж, польські збройні формування на Волині йшли на співпрацю не лише з німцями, що інколи з тактичних міркувань допускали й українці, а й з червоними партизанами, яких українське підпілля вважало головним ворогом. Участь волинських по-

ляків у “червоній партизанці”, в тому числі й у розвідувально-диверсійних загонах радянських спецслужб, почалася до загострення польсько-українського протистояння, отже, вона була не наслідком цього загострення, а однією з його причин.

На якомусь етапі керівники окремих повстанських загонів, на базі яких створювалася УПА, вирішили усунути польські бази й польське підпілля з теренів, які мали стати їхньою операційною базою. Напади на польські села, жорстокі вбивства частини населення мали на меті тероризувати і змусити до втечі всіх інших. Участь місцевої людності, зумовлена соціальними конфліктами, надавала протистоянню рис безпощадної селянської війни. Хоч в основному її спровокували ті, хто зробив волинських поляків заручниками плану відновлення на українських землях влади Польщі, нема і не може бути ніякого виправдання вбивствам невинних людей, катуванням і знущанням, виявам садизму й жорстокості. Але за злочини відповідають тільки ті, що їх вчинили, а не український народ і його збройні формування. Не можна забувати й того, що в умовах спричиненої окупацією деморалізації (нагадаймо винищення нацистами та їхніми прислужниками єврейського населення) значно зросла кримінальна злочинність. Повсякденним явищем стали суто грабіжницькі напади на хати, хутори, села. Ясно, що за злочини повинні відповідати ті, що їх чинили. Нерідко злочинці, які діяли на власну руку, називали себе “партизанами”, а це провокувало відплатні акції з іншого боку. Безглуздо й несправедливо кожне вбивство українця приписувати “польським шовіністам”, а кожне вбивство поляка – “українським націоналістам”. Цивілізоване людство відмовляється від засади колективної відповідальності, яка служить розпалюванню міжнаціональної ненависті.

З 400 тис. волинських поляків близько 100 тис. репресовано більшовиками в 1939–1941 рр., у ході польсько-українського конфлікту загинуло приблизно 40–60 тисяч і врятувалось втечею близько 40 тис. У ході радянської депортаційної акції було виселено в Польщу близько 200 тис. Те, що поляків на Волині фактично не залишилось, – результат в основному цієї депортаційної акції, а не подій 1943–1944 рр.

Коли польське населення Волині сконцентрувалося у великих укріплених базах (“пляцувках”), а німцями було створено замість української польську поліцію, частими стали напади поліцаїв, а потім і бійців польського підпілля, зокрема підрозділів Армії крайової, на українські села. Метою їх були реквізиції продуктів харчування і теплого одягу, ча-

сто відплата, бажання залякати противників. Жорстокими були як каральні експедиції з участю поліції, але з ініціативи нацистської окупаційної влади, так і ті терористичні, у тому числі “превентивні” та відплатні акції, ініціаторами яких були поляки. Частою була і співпраця поліцаїв із польським збройним підпіллям, тероризували українське населення Волині також червоні партизани. Польські автори пишуть про дві тисячі українських жертв на Волині, але лише в одному невеликому Володимир-Волинському районі зафіксовано 1400 вбитих українців. Отже, у всій Волині українців загинуло не менше як кілька десятків тисяч.

З Волині протистояння перекинулось у Галичину, де в 1944 р. гинули поляки, які не виконували ультимативної вимоги покинути свої села, й українці – жертви польських „відплат”. Ще в лютому 1943 р. польська Армія крайова спалила українське село Стрільці на Холмщині, започаткувавши ескалацію відплатних акцій. Вбивства населення українських сіл Холмщини, Надсяння і Лемківщини польськими збройними формуваннями, їхніми цивільними помічниками, а пізніше військом і поліцією „народної” (тобто підвладної комуністам) Польщі польські автори часто кваліфікують як „помсту за Волинь”. Якщо й справді частина учасників нападів на українські села суб’єктивно вважали себе месниками, то ініціатори думали швидше про „остаточне вирішення українського питання”. Наявність широкої смуги українських сіл могла б стати підставою для зміни кордону не на користь Польщі. Заключним акордом акції деукраїнізації території, яку українці стали називати „Закерзонням”, була операція „Вісла” – примусова депортація українців польськими військовими частинами та спецслужбами на колишні німецькі землі.

Це була етнічна чистка для реалізації екстремістських планів „вирішення українського питання”, за своїми наслідками більш тотальна, ніж „волинська різанина”.

В СРСР офіційна пропаганда приписувала терористичні акції щодо мирного населення Західної України винятково фашистам та „українським буржуазним націоналістам”, яких проголошували „прислужниками фашистів”. Крім родичів і сусідів жертв, донедавна майже нікому не було відомо, що й на Волині в 1943–1944 рр. відбувалися жорстокі розправи озброєних польських загонів і груп з українським мирним населенням. Залишилися неопублікованими більшість спогадів про вбивства й катування старих чоловіків і жінок, інвалідів, дітей. У той же час у Польщі вже впродовж ряду років друкуються книги й статті, в яких у злочинах і

виняткових жорстокостях звинувачують лише українців. Один із перших авторів книг такого роду був вроцлавський римо-католицький єпископ Вінценти Урбан. Поряд з описом жаклихих подій, які він бачив або про які чув з більш чи менш надійних джерел, цей автор дозволив собі й узагальнення, у слухності якого він, напевне, був переконаним: “Не було на Волині жодного села, де б не мордували поляків рафінованим способом. Обдирали бритвами шкіру з обличчя, палили живцем, заганяли дубові кілки поміж ребра, різали пилкою”¹⁰. Ці слова залюбки цитуються авторами публікованих великими тиражами текстів, які не можна назвати інакше, як антиукраїнськими¹¹. Вірять у подібні й ще фантастичніші твердження також і авторитетні в польському суспільстві люди. Наприклад, Єжи Яницький, популярний свого часу тележурналіст і довголітній голова “Товариства любителів Львова і Львівської землі”, у своїй гарно виданій книжці про Львів написав після опису церкви Юра: “Останній перед Сліпим уніатський митрополит Андрей Шептицький (хоч народжений дочкою Фредра і брат геройського польського генерала) був владикою не тільки віруючих, але й цілого націоналістичного українського руху, ідеологом і духовним провідником ОУН і УПА, благословив сокири і дерев’яні пилки, які були зброєю в братовбивчій різанині на цілому Поділлі і Волині”¹². Після такої інформації про характер вбивств у всіх селах і про того, хто їх благословив, відповідно оцінювалася загальна кількість жертв. У передмові до книжки Едварда Пруса “Herosi spod znaku tryzub”, виданої 1985 р. накладом 50 тис. примірників, було сказано, що це документальна епітафія “для понад 500 тис. поляків, замордованих українськими фашистами у Східній Малопольщі”. У липні 1990 р. Польське агентство преси (ПАП) розіслало інформацію, яка була опублікована в багатьох газетах, про заяву з’їзду делегатів Товариства прихильників Львова, який відбувся у Вроцлаві й затаврував “злочин геноциду, здійснений на кресовому* польському населенні українськими націоналістами з ОУН-УПА”. У заяві говорилося: “Підсумок цих злочинів вражає. Сотні спалених сіл, півмільйона замордованих поляків, півтора мільйона євреїв і не уточнена кількість русинів-українців, замордованих за допомогу, надану полякам або відмову взяти участь у злочині. Жертвами були передусім цивільні люди, в основному старці, жінки й діти”¹³. Одночасно й далі популяризувалися в шовіністичній публіцистиці твердження, що у придушенні Варшавського повстання 1944 р. брала участь дивізія “Галичина” і що не німецькі нацисти, а українці вбили польських професорів у

Львові в липні 1941 р. або, принаймні, спричинили їхню смерть. З часом у солідних працях польських істориків було доведено, що дивізія під час повстання була за сотні кілометрів від Варшави і що українці непричетні до знищення польських науковців, і, врешті, що в 1943–1944 рр. у всій Західній Україні загинуло не 500 тисяч поляків, а принаймні у п'ять разів менше¹⁴. Не знаємо, чи нові правдиві усталення були розтиражовані ПАП та іншими ЗМІ таким чином, як це було з попередніми фальсифікаціями. Знаємо лише, що спопуляризоване Е. Прусом і А. Корманом число 500 тисяч жертв ще й тепер інколи повторюється в польській публіцистиці¹⁵.

Наприкінці Другої світової війни і в перші післявоєнні роки УПА вела безнадійну, але героїчну боротьбу з тоталітарним режимом в УРСР, а також на Закарпатті, де головний удар був спрямований проти примусових депортацій. Саме на Закарпатті мали місце спільні акції УПА й польського національного підпілля. Шкода, що останнім часом популяризують лише конфлікт між УПА й АК і мало пишуть про тенденції до співпраці на заключному етапі історії цих організацій. Адже саме ці традиції, хоч вони не знайшли повного розвитку, заслуговують найбільшої пошани і продовження в нових умовах. Про посилення таких настроїв і в УПА свідчать численні джерела. Так, в одній із листівок, виданих у підпільній друкарні УПА і підписаній “українські повстанці”, читаємо: „Поляки! Віковий західний сусіде!

... Вже близький час, коли кожний нарід на своїй власній землі заживе своїм самостійним державним життям.

Хай живе згода, порозуміння та співпраця українського й польського народів у боротьбі з московським імперіалізмом!

За самостійні держави всіх поневолених народів!

Свобода народам і людині!”

Події війни активізували в значній частині польського суспільства старі антиукраїнські стереотипи. Цьому сприяла цілеспрямована пропагандистська кампанія післявоєнного режиму. В Україні антипольські стереотипи значно менш поширені. Але навіть у наш час є недооцінка позитивного значення для України польського прикладу і самого факту існування суверенної Польської держави як чинника, сприятливого для української державності. У післявоєнні роки Польща стала для української інтелігенції „вікном в Європу”. Якщо йдеться про поширення української культури в Польщі, то воно було мінімальним. Тим паче з більшою вдячністю

треба згадати тих польських діячів, які намагалися щось у цій справі зробити.

Після відновлення суверенітету Польщі й появи на карті світу незалежної України співпраця наших народів уперше стала можливою в повному обсязі. Українці вдячні тим польським політикам і діячам культури, які підтримують Україну на міжнародній арені. Така політика – в інтересах обох народів, європейської і світової спільноти. Прикро, що нагнітання емоцій навколо інтерпретацій історії і навколо справи увічнення жертв конфлікту псує атмосферу добросусідства. На жаль, будівництво в Польщі реваншистських монументів і видання тенденційних книг може спровокувати подібні акції і в Україні. Здоровий глузд підказує: треба докладати всіх зусиль для взаємного порозуміння, виховувати нашу молодь у такому дусі, щоб спогади про минуле не ставали на перешкоді співробітництву й дружбі.

Як доводить історія останнього сторіччя, негативні явища в польсько-українських відносинах були результатом взаємної недооцінки. До війни й під час війни поляки не бачили потенційних можливостей України і вважали, що її інтересами можна безкарно нехтувати. Подібною була й помилка українських політичних сил, які не бачили значення Польщі для повернення України в Європу. Протягом останнього десятиріччя добрі міждержавні відносини були виявом зрозуміння їх взаємної корисності. Без сумніву, якщо економічні та політичні позиції нашої держави поліпшуватимуться, несприятливі для України настрої не матимуть живильного середовища. Глибше взаємне пізнання – необхідна передумова усвідомлення, що минулих помилок не варто повторювати.

ПРИМІТКИ

¹ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T.1. – Warszawa, 1992. – S. 11.

² Beauvois D. Oni i inni: pamiętnikarze polscy na kresach wschodnich w XX wieku // Przegład Wschodni – T. 7, r.1(25) – 2000. – S. 203–204.

³ Під Галичиною, згідно з українською традицією, розуміємо український регіон, який в 1772-1918 рр. був східною частиною „королівства Галичини” – тодішньої провінції імперії Габсбургів. Частиною Галичини українці вважали також Надсяння та Лемківщину, відокремлені кордоном від решти українських земель в 1939-1941 рр. і з 1944 р.

⁴ Національно-політичній інструменталізації церков Галичини напередодні й у роки Першої світової війни присвячене дослідження В.В.Расевича (друкується).

⁵ Mędrzecki W. Polityka. – S. 17.

⁶ Спогад М.І. Вальчука, який нині проживає у Вербі Дубенського р-ну Рівненської обл., передав до архіву Інституту українознавства мешканець Верби Василь

Омелянович Остапчук. При публікації додано розділові знаки і великі літери (в оригіналі всі малі).

⁷ Mędrzecki W. Назв. праця. – С. 14.

⁸ Hołowko T. Stosunki administracyjne na Wołyniu // Robotnik. – 1926. – Nr. 65.

Цит. за: Sawicka J. Wołyń w przestrzeni kresowej. – Warszawa, 1999. – S. 149.

⁹ Див.: Льюшин І.І. ОУН–УПА і польське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К, 2000. – С. 76.

¹⁰ Urban W. Droga krzyżowa archidiecezji lwowskiej w latach Drugiej wojny światowej. – Wrocław, 1983. – S. 32.

¹¹ Див., напр.: Prus E. Banderowcy – defekt historii. Wyd. I. – Wrocław: Fundacja “Semper fidelis”, b.r., – S. 50.

¹² Janicki J. Niema jak Lwów. – Warszawa, 1990. – S. 206.

* “Кресами” (дослівно “окраїнами”) в Польщі спершу називали всю Україну, Білорусь і Литву, а пізніше – ті їхні землі, які в 1919–39 рр. були під владою Польщі.

¹³ Див., напр.: Przerzajający rachunek zbrodni // Nowiny. – 1990. – 10.07.

¹⁴ Покликаючись на запропоновану Р. Тожецьким оцінку кількості польських втрат (80–100 тис.), Влодзімеж Ястшемський, на підставі своїх досліджень про демографічні втрати польського населення внаслідок війни і німецької окупації, висуває “гіпотезу, що з вини українців згинulo в роки війни ще менше поляків”. Див.: Jastrzębski W. Wojenne losy ludności polskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w świetle akt sądowych “O uznaniu za zmarłego” // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. – Rzeszów, 2000. – S. 65.

¹⁵ Dziennik Polski (London), 29.11.1994, S. 2; Gazeta Wyborcza, 24.08.1995 (стаття В. Кубаса, який пише про загибель “з рук УПА” півмільйона поляків і євреїв); Piotrowski T. Polish-Ukrainian Relations during World War II: ethnic desansing in Volynia and Eastern Galicia. – Toronto, 1995. – S. 3 (у тексті названі різні цифри, але в передмові вказано, що в книжці йдеться про “етнічну чистку кількох сотень тисяч поляків на східних окраїнах Польщі”).

Анатолій РУСНАЧЕНКО

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В ХХ СТОЛІТТІ: ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО АВТОРА

Охарактеризуємо українсько-польські стосунки в контексті історії Східної Європи, схожості історичного розвитку й методів утвердження двох націй, підстави для примирення і порозуміння між Україною і Польщею в сучасну пору.

На межі ХІХ і ХХ століть, власне, ці держави не існували, були тільки народи. Державна територія колишньої Речі Посполитої й етнічні польські землі були поділені між Австро-Угорською, Російською і Німецькою імпе-

ріями. Гетьманщина й Запорізька Січ як виразники ще не завершеної української державності були теж поглинуті Російською імперією, стали її складовою частиною. Оскільки ж Польща XVIII ст. була багатонаціональною державою-імперією, то її поділ привів до того, що до габсбурзької монархії потрапила разом з польськими частина українських земель, у складі Угорщини інша частина цих земель перебувала ще давніше. В австрійській частині імперії перебувала Буковина. Але у світі, у тому числі й у держав, котрі захопили Річ Посполиту, не було сумніву щодо існування польської нації. Стосовно українців, то світ не хотів визнати й не знав про окремішне існування українського народу поза межами власне імперії Романових. Треба зауважити, що поляки стикалися з українцями у XX ст. в основному в межах Східної Галичини чи Волині, і тільки в певні короткі періоди це зіткнення мало міждержавний і міжнародний характер.

На межі століть соціалізм як ідеологія і суспільно-політична течія сприяв радикалізації вимог у польському й українському русі. Зокрема, в останньому в Галичині поволі утверджується ідея політичної самостійності України. Це положення спершу було тут сформульовано Юліаном Бачинським в його книжці «Україна ігедента» (1895). Іван Франко бачив необхідність самостійності України, виходячи з потреби творення повнокровної української нації, її захисту, а не тільки основних її верств, хоча на той час ідея самостійності України й виглядала, за його ж висловом, «поза межами можливого»¹. З іншого боку, перехід на самостійницькі позиції неминуче вів до радикалізації не тільки суспільно-політичної думки, а й спонукав до радикальніших дій. У наддніпрянській Україні на подібних позиціях, як відомо, стояли тільки окремі особи, зокрема Микола Михновський із частиною РУП, Дмитро Донцов та пізніше – В'ячеслав Липинський. У польському національному русі позицію цілковитої незалежності Польщі й соціалізму в ній відстоював Юзеф Пілсудський. У час російсько-японської війни він прагнув підняти повстання в Королівстві Польським, використовуючи й ведучи переговори з Японією в Токіо, домагаючись від неї коштів, озброєння, підготовки польського легіону. Але за розвідувальну інформацію отримав тільки незначні кошти від японців Ю. Пілсудський вважав такого, що російська революція (1905–1907) створює сприятливі умови для завоювання незалежності, тому треба готуватися до повстання. Тож він і приступив до створення бойових організацій ППС. Інші польські політичні сили в різних імперіях добивалися хіба що автономії в складі «своїх» монархій. Стосовно геополітичного

бачення відродження незалежної Польщі, то тут великий вплив мала концепція Романа Дмовського, яку він розвивав від початку століття, про «інкорпорацію», тобто приєднання українських земель до Польщі. По суті, це було скориговане видання «історичної Польщі».

У Галичині ж польський і український рухи були в стані гострого зіткнення, бо обидва претендували на те, аби Галичина була П'ємонтою кожного з національних рухів. Але політичні, як відомо, польські впливи в Галичині переважали. Тому мінімальна вимога до розподілу Галичини на Східну – українську й Західну – польську була цілком зрозуміла в програмах тамтешніх українських партій, тому й Мирослав Січинський, котрий застрелив у 1908 р. намісника Галичини графа Анджея Потоцького, сприймався як національний герой.

Ситуація в Східній Галичині з українцями була чимось подібна до становища поляків у Німеччині: у Познані, Сілезії, Помор'ї і Східній Пруссії. Тут відбувалося онімеччення через школи, поляки у примусовому порядку усувалися з органів місцевого самоврядування, зазнавали переслідувань польських товариств. До 1913 р. 22 тис. німецьких осадників поселилися між Великопольщею і Помор'ям на околицях великих міст. Чи не так діяли польські власті у Східній Галичині й на Волині в міжвоєнні роки?!

І польську, й українську спільноту об'єднувала одна й та сама інституція – національна кооперація. Чи не від гасел ендецьких газет у Королівстві Польським «Свій до свого по своє!» зродилося аналогічне українське гасло?!

Що утруднювало порозуміння між двома народами? Те, що історично поляки були тривалий час володарями на українських землях, власниками й посполитих.

Розуміння того, що для здобуття незалежності Польщі Російська імперія має бути зірвана з середини, у тому числі й українцями, було вкрай повільним. На початку ХХ ст. переважала лінгвістична ідея, а не політична концепція нації. Частина польського суспільства, насамперед, виходячи зі свого досвіду, на підросійській Україні зрозуміла, що українці є такою окремою нацією. Інші ж і далі вважали, особливо в Галичині, що русини – то ще сира етнографічна маса, яку треба розділити поміж Польщею і Росією². Така позиція не була оригінальною, бо Німеччина теж проводила сепарацію між різними етнічними польськими групами, відсікаючи їх від польської ідентичності. Непорозумінню між українцями й поляками в тій же Галичині сприяло й відмінне походження інтелігенції обох народів із різних соціальних верств.

Але головна, на мою думку, проблема в україно-польських стосунках до середини ХХ ст. полягала в імперській структурі колишньої Речі Посполитої, яка існувала до 1772 р. Будь-яке відновлення Польщі ставило питання про її кордони. І подолання візії кордонів «історичної Польщі» у свідомості, політиці польського народу затягнулося на добрих півтораста століття. Бо тотожна настанова в польського самостійного руху була й до білорусів. Литовський національний рух зродився в Сувалкії, яка адміністративно входила до земель Королівства Польського. Існувало три політичні течії цього руху: національно-клерикальна, національно-демократична й націоналістична помежи цілі: відродження литовської незалежної держави, припинення полонізації литовців і повернення «полонізованих» литовців до національної ідентичності. Такі цілі призводили до політичних конфліктів із поляками в Литві, так само, як це було в Галичині з українцями. З іншого боку, в литовському русі були, як і в польському й почасти в українському, дві тенденції співробітництва-орієнтації: орієнтуючись на Росію чи на Німеччину, не співпрацювати з поляками, інша – взаємодіяти з польським національним рухом проти Росії.

Напередодні Першої світової війни українці й поляки в Галичині протистояли одні одним як цілком сучасні політичні сили, новий виборчий закон сприяв тому. Але в цілому, українці так і не добилися належного ні сеймового, ні загальнодержавного представництва. Справа про український університет теж була налагоджена лише перед самою війною³.

І польський незалежницький табір, і фактично всі українські партії (за винятком москвофілів) бачили в Росії головного ворога в цій війні. Ю. Пілсудський із 1908 р. вже готував кадри в Союзі Дієвої Боротьби для того, щоб підняти повстання в разі війни Росії з Австро-Угорщиною. Ним же було започатковане і стрілецтво, ідею якого згодом підхопили й українці. Стриманими до починів Пілсудського виявилися власті у Відні, а ще більше – у Берліні. І тільки вже в ході самої війни були проголошені гасла «вільної Польщі» під зверхністю Романових чи майбутньої польської монархії з німецькою династією. Українські землі, як виходить із тих обіцянок, мали б теж увійти в цю державу. Українцям ніхто нічого не обіцяв...

Польські позиції підтримали й відомі «пункти Вільсона», де була згадка про Польщу, але не було місця для України.

У Наддніпрянській Україні польській меншості Центральна рада гарантувала багато прав, і тому та меншість навзагал досить прихильно ставилася до позиції ЦР. Але соціальне напруження між українським се-

лянством і польськими за національністю поміщиками призвела до того, що тільки поляки лівої і соціалістичної орієнтації (меншість власного суспільства) співпрацювали з урядом.

Відверта конфронтація в Галичині між українцями й поляками переростає в українсько-польську війну, яку вела ЗУНР з армією Польщі. Втрата Східної Галичини для України означала, як писав І. Лисяк-Рудницький, значно більше ніж втрату однієї провінції. «Насправді це означало знищення самих підвалин, на яких могла бути збудована самостійна українська держава в добі після першої світової війни»⁴. Українці упустили теж певні компромісові можливості як з територіальними межами УНР за Брестським миром, так і в ході україно-польської війни, що її вела УГА.

У польських колах досить серйозно обговорювалася справа створення нового балансу сил на схід від Польщі з держав народів «колишньої Російської імперії»⁵. Почасти під цим кутом зору, принаймні з польського боку, можна розглядати договір від 22 квітня 1920 р. між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським. Він створив масу проблем і непорозумінь між галичанами, волиняками та східними українцями і був швидше актом відчаю з боку Петлюри. Спільна війна проти більшовиків в Україні була недовго успішною. Втім вона показала, що бойова взаємодія двох народів таки можлива. Польща, однак, не мала належних достатньо сил, щоб допомогти Україні в боротьбі з більшовицькою Росією. Українці в армії УНР взяли участь і в обороні Польщі і, власне, Варшави (дивізія Марка Безручка). Ю. Пілсудський і польська держава тривалий час підтримували українські політичні сили в Польщі, колишніх військових УНР. Проблема полягала в тім, що Ю. Пілсудський і ті кола, які підтримували його федералістичні концепції, були непослідовні. Вони прагнули мати «санітарний кордон» навколо Польщі з держав народів колишньої імперії, але не мислили собі Польщі без її східних кресів. Так вони забрали Східну Галичину, Волинь, Холмщину і Підляшшя в українців, Віленщину в литовців і Західну Білорусь у білорусів. Унаслідок цього «санітарного кордону» не вийшло, а постав кордон із СРСР. Замість федералістичного плану було здійснено інкорпораційний. Польща перетворилася на багатонаціональну державу. Протести урядів ЗУНР і БНР стосовно торгу Варшави й Москви чужими землями від 7 жовтня 1920 р. залишився тільки протестом. Ризький договір 18 березня 1921 р. анулював і варшавську квітневу угоду між УНР і Польщею. Закон про самоврядування у трьох

східних воєводствах так і не був утілений в життя. Проблема українського університету теж не була вирішена. Національні рухи, які розвивалися в межах польської держави, стали вбачати в ній ворога власної державності. Українці в західній Україні мали на це достатньо підстав.

У кінці 1919 – на початку 1920 рр. до концентраційних таборів було кинуте понад 100 тис. українців, у тому числі й багато греко-католицьких священників. Значна частина ув'язнених загинула в тюрмах і таборах від голоду, холоду, тортур⁶. Поведінка польської окупаційної адміністрації та її свавілля і безаконня в перші роки окупації викликали глибоке обурення українців і мали вплив на подальші стосунки двох народів у майбутньому. Протягом 1919–1929 рр. у Західній Україні виникло 77 тис. господарств польських осадників, які захопили 600 тис. гектарів землі. Аграрна реформа уряду була проведена на користь переважно поляків⁷.

На початку 1920-х років, коли становище в Галичині і в Польщі з міжнародного боку ще не стабілізувалося, польська сторона неодноразово прагнула до переговорів з українськими національними демократами в Галичині. Згодом, коли зі справою східних польських територій стало все зрозуміло, у 1922 р. польська сторона ті переговори фактично припинила⁸.

Треба вказати, що Народно-Національний Союз (ендеки) запропонував сейм, і сейм прийняв у 1919 р. пропозицію про надання українському населенню «національної автономії без порушення монолітності польської держави», котра розумілась як автономія австрійського зразка. Підтримала цю ідею і Польська народна партія – П'яст». Але після одержання санкції Антанти на окупацію Східної Галичини правий польський табір від будь-яких автономістичних ідей відмовився⁹. Українцям у цей непростий час можна було б закинути теж не вповні реалістичне ставлення до свого становища і відносин з сусідами. Мається на увазі таємна пропозиція Євгеніві Петрушевичу у Відні від польського уряду на початку 1921 р. про широку автономію Східної Галичини в межах польської держави за умови, коли уряд ЗУНР відмовиться від претензій на незалежність, погодиться на такий крок і не буде піднімати це питання на міжнародній арені. Важко сказати, чим би це закінчилося, але така пропозиція була відкинута Петрушевичем¹⁰. Настав, за висловом І. Кедрина, період «взаємної «негації», котрий тривав до 1926 р.

У міжвоєнний період найбільшу й найвпливовішу групу польської політичної еліти й еліти влади складали вихідці з великих землевласницьких родин. Це значною мірою пояснює тривалість шляхетських традицій

серед урядових, правлячих кіл держави її слабкість демократичних тенденцій. Саме тому, а також під впливом виграної війни за незалежність у суспільній свідомості поляків утвердилася думка про правильність східних кордонів країни. Поняття нації трактувалося як нації політичної. Більшість поляків, як і політичних партій, груп, ідеологів, вважали Польщу національною державою¹¹. Тому нема нічого дивного, що польські урядові кола зі змінним успіхом різними заходами проводили тут окатоличення й опольщення, асиміляційну політику, внаслідок якої українці відчували себе на окупованій території¹². Це стосувалося, до речі, не тільки українців, а й білорусів і литовців. У результаті уряд БНР (В. Ластовський) так і не визнав Ризького договору й, спираючися на підтримку Литви й Німеччини, почав створення антипольських партизанських загонів у Західній Білорусі. Білоруси розраховували на польсько-литовський конфлікт, який уможливив би повстання на цих білоруських землях. У 1923 р. відбулася політична переорієнтація цього уряду в бік Мінська і Москви.

Коли ж Ю. Пілсудський у 1922 р. урочисто поєднав середню Литву з Польщею, литовський уряд у Каунасі оголосив стан війни, який тривав до 1938 р. Литовське населення Польщі теж прагнуло до об'єднання з Литвою. Українці мали партизанський рух також після приєднання до Польщі. Підтримку ж національні партії, особливо ОУН, мали від тієї ж Литви, Німеччини, яка мала територіальні претензії до Польщі.

Українські політичні партії, які діяли легально, тобто праві й центристські, не відмовляючися від ідеї УССД, в реальних політичних умовах міжвоєнної Польщі боролися за збереження українства як виступаючи проти державної асиміляції, так і «прометеїму» стосовно українства в Польщі, який обертався тою ж таки асиміляцією. Невдача визвольних змагань 1917–1920 рр. породила радикальні праві групи та партії і зумовила поставу ОУН. Остання бачила Польщу як ворожу державу, котра стоїть на перешкоді самостійності України, тому діяла проти неї не тільки радикальною пропагандою, а й терором, хоч останній більше зачіпав українців, які активно співпрацювали з польською владою. Активності ОУН немало сприяла колонізаційна й санаційна політика уряду Галичини і Волині. Стосовно Волині, то тут за десять років утворилися національні інституції, яких не було, не обминув Волинь і вплив галицьких українців УНДО. Сокальський кордон свого призначення не виконав. Треба сказати, що українські демократи прагнули залучити до визвольної боротьби і представників інших національних меншин, які проживали в Польщі,

насамперед, литовців. Ідею Конгресу поневолених народів, яка зродилась у діячів УНДО, можна вважати правильно сприйнятим уроком «прометеїзму». Згодом, у 1943 р., цю ідею підхопить ОУН (р), провівши відповідну конференцію і організувавши навіть збройні відділи з представників поневолених Москвою народів.

Між тим, з 1935 р. влада, по суті, проводила в українській справі дві політики: військову й урядову. Військові проводили політику «зміцнення польськості» на південно-східних кордонах. Вона включала в себе посилення і заохочення регіоналізму лемків, гуцулів, організацію «загородової шляхти», посилення полонізації, нову хвилю військового осадництва. З точки зору військових, таким чином утверджувалися за кордоном поляки, не українці, і тільки на них можна було покласти в майбутній війні¹³. З іншого боку, існувала спроба «нормалізації» стосунків між певними польськими ліберальними колами в уряді й українськими легальними нерадикальними партіями, зокрема УНДО. Певною мірою це порозуміння проявилось на час виборів до сейму. Але виявилось, що таке порозуміння для урядового табору є тільки тактичним кроком. Українці від того більше програли, бо такий крок призвів до сутичок всередині українського табору, де залунали звинувачення в марності нормалізації стосунків, а то й угодовстві.

Не задовольнив жодну зі сторін і інтеграційний експеримент воєводи волинського Г. Юзевського. Хоча його політика, треба визнати, була не без успіху. Подальші події війни показали, як багато він не зробив і не міг зробити. Посилення авторитарних тенденцій у державі привело владу до повернення, по суті, до ідей ендеків про створення в 1936 р. одноціональної держави. Тому національні меншини переставали мати рівноправні з поляками права. Ця політика, як відомо, здійснювалася брутальною силою. На Холмщині й Підляшші це виявилось тоді не тільки полонізацією православних, а й знищенням культових споруд. На Лемківщині й Гуцульщині переходили до національної асиміляції, відбулася «пацифікація» Тернопільщини. Перед війною, 18 березня 1938 р., санаційний уряд прийняв нову програму «зміцнення польськості», яка не несла нічого доброго українцям і білорусам. Здається, тільки німецька меншина у Польщі в кінці 1930-х почувалася досить упевнено.

Отже, у міжвоєнний період українці в Західній Україні під владою Польщі здобули більше прав, ніж в СРСР. І становище їх у Польщі, без сумніву, було кращим, ніж у підросійській Україні. Однак українці, маю-

чи хоч і невеликий досвід державності, не могли відмовитися від ідеї її нового набуття. Спроби ж польських урядів під різними приводами позбутися українців (і білорусів) як представників окремих націй у багатонаціональній польській державі привели до нечуваного загострення стосунків тут між українцями й поляками. Це у свою чергу призвело до ослаблення позицій легальних українських партій і посилення ОУН. Невідомо до чого б це довело далі в мирний час, але почалася світова війна. В СРСР певна підтримка, яку отримали тут поляки згодом, у розпал боротьби з націоналізмом і постійних репресивних компаній проти «ворогів народу», теж негативно позначилася на їхній національно-культурній ідентичності. Розпочалося з 1939 р. ліквідація всіх національних шкіл¹⁴. Проблема полягала в тому, що в Україні тривалий час недооцінювалася міць і тривалість імперії СРСР, а в Польщі не бачили в українцях рівноправних партнерів, останнє твердження, стосується навіть періоду Другої світової війни.

Було б неправдою стверджувати, що щирі кроки до порозуміння з боку певних польських кіл (як і українських) не робилися. Визначну роль у польсько-українському зближенні відігравав «Biuletyn Polsko-Ukraiński», заснований у 1932 р. Там викладалася програма, яка заперечувала ідею національної асиміляції українців, пропонувалися кроки на здобуття прихильності українців. На базі цієї програми було створено 1933 р. «Польсько-українське товариство», а також відкрито у Варшаві Український науковий інститут (1930). Польські консерватори теж прагнули активізувати польсько-український діалог. Певні кроки в цьому відношенні робили й представники української і польської інтелігенції¹⁵.

Знову ж таки: українська державність у той період знову перебувала майже поза межами можливого, у той час як польська існувала. Українці, хоч і мали не менший потенціал, виглядали далеко слабшими у своїх державотворчих починах ніж поляки. Справу змінив початок Другої світової війни.

Українські легальні політичні партії устами своїх представників у сеймі Василя Мудрого й Володимира Скрипника 2 вересня 1939 р. запевнили, що українці виконають свій громадянський обов'язок перед державою. Відраджував від необдуманих кроків, насильства, агітаторів і митрополит А. Шептицький у посланні від 1 вересня¹⁶. Вірними присязі залишилися, як правило, і ті 100 чи й 200 тисяч українців, які були змобілізовані й воювали в польській армії. Не можна говорити і про те, що з відходом польських військ чи з початком війни в Східній Галичині або

Волині спалахнуло повстання проти польської держави¹⁷. Треба зауважити, що згодом польське суспільство недооцінило того факту, що українці-солдати нарівні з поляками воювали проти німців. Але ще більшою недооцінкою слід вважати те, що на території Західної України масштабного антипольського повстання не відбулося. Були окремі більші чи менші краще чи гірше організовані виступи. Здається, що окремі польські політики в цій частині України сприйняли це як слабкість українського національного руху.

Поділ Польщі між Німеччиною і СРСР кардинально змінив на деякий час становище українців і поляків. Останні позбувалися власної державності, перші її нібито здобували в формі приєднання до УРСР. Насправді виявилось, що і в Західній Україні відбувається не так українізація, як радянська і українців, і поляків з одночасною культурно-політичною, а згодом і демографічною деполонізацією. Втім, депортації не обминули й українців.

На території і Польщі, і України в роки польсько-німецької війни діяли національні підпілля. Однак вони між собою не взаємодіяли. Цьому перешкоджала взаємна підозрілість і недовір'я сторін. Український визвольний рух, який тепер представляли винятково обидві ОУН, сподівався, що з об'єднанням в одне ціле більшості українських земель, із початком неминучої війни Німеччини і СРСР він зуміє опанувати Україну і, використовуючи прихильне ставлення чи хоч би невтручання Німеччини, відновити, здобути українську державу. Польський уряд у декларації від 19 грудня 1939 р. прагнув не лише відновлення кордонів довоєнної Польщі, а й прагнув вирішити проблему Східної Пруссії. Пропонувалося створити в Центрально-Східній Європі федерацію слов'янських держав, здатних у майбутньому протидіяти німецькій агресії. Остання ідея не знайшла підтримки США й Великобританії. Між тим, хоч СРСР і визнав польський уряд у вигнанні, питання східних кордонів країни у грудневій 1941 р. розмові В. Сікорського і Й. Сталіна не було розв'язане. Сталін не поспішав поступатися вже раз набутих. Однак, на відміну від українців, польська сторона все ж була в кращому становищі у Другій світовій війні, ніж українська, бо мала міжнародне визнання і уряд у вигнанні. Українці ще мусили доводити перед світом великих держав своє окремішне існування. У цьому їм пощастило менше.

Визвольний рух розгортався, однак, і польський, і український. Дійшло до створення повстанських армій АК і УПА, які боролися проти німець-

кого загарбання своїх територій. Про цю боротьбу і про непрості відносини сторін у той час я вже писав,¹⁸ тому не буду повторюватись. Писали й польські автори, зокрема Гжегож Мотика, Рафал Внук¹⁹. Суть українсько-польських стосунків на той час, якщо сказати коротко, полягала в тому, що обидва рухи претендували на створення/відновлення державності на одній і тій же території. Одному вона належала за правом етнічного проживання народу (українському), другому (польському) – у зв'язку з існуванням вже на тих теренах польської держави. Справу утруднювало й те, що Західна Україна стала територією зі змішаним населенням, хоч українці, безумовно, там переважали. Це призвело врешті-решт до кривавих зіткнень за території. Причому польські відділи не були кращими в жорстокостях за українські відділи²⁰.

Протистояння спричинили не тільки минулі кривди, а й уперте небажання польських політичних сил у підпіллі та й в еміграції визнати землі Західної України за українською державою в будь-якому вигляді. Деякі з більш лівих політичних партій ще розмірковували про можливу автономію українців у Польщі за умов співпраці останніх з поляками проти німців і у відверненні претензій росіян на Східну Польщу. Краєві ж політичні сили з регіону були проти будь-якої автономії для українців у Польщі. Всі вони бачили і Україну, і Білорусь, і Литву поза межами кордонів 1939 р. Досить сильною в підпільній польській політичній думці була настанова на виселення українців за Збруч²¹. Тому польська сторона в цьому конфлікті, не поступившись територіями перед сильнішою на тих теренах українською стороною, заплатила за таке рішення тисячами людських життів. Мова не йшла тут про знищення всіх поляків, а про їхнє витіснення з терену. Але і ці події треба розглядати не лише як волинські, а з погляду того, що робилося на Галичині, Холмщині, Підляшші в той і пізніший, повоєнний час.

Треба сказати, що АК, польське підпілля мало проблеми і зі значно слабшим за український білоруським національним рухом опору й достатньо сильним литовським. Суперечка йшла знову ж таки за території історичної Польщі. Але до різни не дійшло, бо в Західній Білорусії АК переважала, а литовський рух у роки війни збройної боротьби не вів²².

Дійшло й до порозуміння двох підпілля у час, коли комуністична влада і Польщі, і СРСР здійснювала виселення населення. У результаті війни Польща позбулася своїх «східних кресів», але здобула собі свої давні землі на Заході, загарбані Німеччиною. Відбулася і рішуча зміна у сто-

сунках двох народів, бо «саме комуністичної доби, під егідою Москви, 1939–1945 років відбулася руйнація українсько-польського зв'язку, вік якого налічував багато сторіч. Відбувся цілком певний вихід Польщі з внутрішньої української історії, як і України – з польської. Що поляки називали «Малою Польщею», злучилося з тим, що росіяни називали «Малоросією», і постала «Велика Україна»²³.

Але з польської історії вийшла в той час не лише Україна, а й Білорусь, Литва: з цих республік до середини 1950-х років проводилося переселення поляків, білорусів, литовців. 3 млн німців були переселені до радянської (спочатку) зони окупованої Німеччини. У результаті операції «Вісла» українці, які ще залишались у польській державі, були розпорочені по країні і, здавалося, теж зникли з її історії. Заперечення цих подій з боку польського суспільства, костелу не було, почасти заперечувало підпілля. Польща справді стала однонаціональною державою, у якій національні меншини склали 2% населення. Для польського суспільства на той час це виглядало добре.

Повоєнне існування ПНР і УРСР було нерівнозначним: ступінь державності першої був вищим. Польща була частиною зовнішньої імперії СРСР, УРСР – внутрішньої. Ставлення до обох народів було обмеженим з огляду на антиукраїнську настанову, яка зберігалась у комуністичній Польщі й була вигідна імперській пропаганді в СРСР (особливо в 1970-х) і не дуже прихильне ставлення до польськості, тиражоване з погляду українсько-російської близькості як неминучої. Слабо знало польське суспільство за межами Галичини і Волині і власне Велику Україну.

З'ясувалося, що злам у ставленні один до одного народів відбувся через їхніх представників в еміграції. З польського боку тут, без сумніву, найбільша заслуга паризької «Kultury» Єжи Гедройця. Публікації в ньому справили вплив на частину опозиційної інтелігенції у самій Польщі. З українського боку доклали зусиль і Богдан Осадчук, і Ярослав Пеленський та ін. В результаті в середовищі «Солідарності» тоді з'явилася низка статей і книг, які заклали перелом в імперському, шовіністичному мисленні, сприйнятті більшості поляків до їхніх сусідів: українців, білорусів, литовців²⁴. Український самвидав, носії якого перебували в гірших умовах, подібних текстів не дав. Одна з причин: головні проблеми для нього були з імперією дійсною, а не з відламом колишньої.

Ще стосовно українсько-польських впливів. Українці в роки Другої світової війни активно взяли на себе лідерство в боротьбі поневолених

Москвою народів Європи й Азії, український національно-визвольний рух був лідером серед рухів опору в Східній Європі. Уроки прометеїзму були засвоєні творчо. Українська національна революція на переломі 1980–90-х років (на жаль, не завершена) однією із своїх сторін мала соціальний аспект, яка стала згодом політичною. Найвизраźнішим, виявом цієї сторони революції був могутній робітничий рух, який сприяв появі незалежних профспілок (аналогія до «Солідарності» очевидна).

З 1991 р. починається період державних стосунків двох народів. Польща першою визнала результати українського референдуму 1 грудня. Маємо тепер міждержавні, політичні, культурні зв'язки. Щоправда, найширшим виявом людських зв'язків стало українське заробітчанство – не найкраще знайомство з українцями для нових поколінь поляків. Польська сторона знову попереду в системі міжнародних відносин: незабаром і вона стане членом ЄС і повноправним членом НАТО. Такий поступ спонукає, на мою думку, частину польських правих/ультраправих сил до «революції» на ниві історії і моралі. Українське суспільство не пройшло того очищення, що знала Польща в останні десятиліття, не знало навіть закону про люстрації. Втрат же Україна й українці за колоніально-тоталітарної доби зазнали більше. Є глибоке незнання власної історії, у тому числі слабка обізнаність з українсько-польськими стосунками поза межами Західної України. Відсутня консолідація власне українства, не кажучи вже про проблеми з національними меншинами і креолами.

З іншого боку, тепер польсько-українські стосунки зазнають випробування на справжність. Українці, особливо опозиція, надто вже захопилися протекцією західного сусіда в просуванні до євроатлантичних структур. Не сумніваючися у щирих намірах Польщі, безумовно, стратегічне партнерство слід доповнювати і більш вагомими, матеріальними справами. Підняття на щит проблем Волині в умовах, коли тільки Сенат Польщі в 1990 р. засудив операцію «Вісла», коли у самому польському суспільстві є далеко неоднозначним ставлення до проблеми навіть українців Польщі (див. справу з книгами Миколи Сивіцького²⁵), коли український визвольний рух в своїх інституціях ОУН і УПА не здобувся на офіційне визнання в Україні означає свідоме приниження українського визвольного руху й українців в цілому на користь чи то ущемленої психології частини обивателів, чи то засліпеного болю й помсти через історію на користь третьої сторони, як це вже було в минулому. Це виглядає дивно, тим паче, що такої напруженості Польща не має ні з Німеччиною, ні з жодним зі

своїх сусідів. Правда, українські офіційні особи, академічні інституції і їхні керівники несуть відповідальність за неналежне наукове дослідження названих вище проблем.

Маємо засудити жорстокості й злочини з обох боків взаємно, але повинні знати й пам'ятати причини тих подій. Звинувачення ж на адресу ОУН і УПА як злочинних структур неминуче поставить питання і до відповідних польських інституцій, і до окупації Західної України в 1919–1939 рр. Такий взаємний перелік можна буде продовжувати. Принагідно треба сказати, що польські землі ніколи не входили в склад української держави, а протилежне якраз і було. Тому минуле треба віддати історикам для дискусії, хоч і вони не завжди прийдуть до спільних поглядів на явища і події, бо то є проблеми вітчизняних історій. Українці й поляки мають знати про проблеми стосунків у минулому, але дивитися в майбутнє, не повторюючи помилок попередніх поколінь і попередніх політиків, долати взаємні негативні стереотипи й упередження.

Отже, українсько-польські стосунки пройшли в ХХ столітті періоди відносин бездержавних і поневолених народів, згодом – одного бездержавного і державного. Найважчими випробуваннями стали для обох народів стосунки у Другій світовій війні. Тоді порозуміння визвольних рухів обох відбулося з великим запізненням, а стереотипи і взаємні образи залишилися жити до сьогодні. У період взаємного державного існування обох народів є перспективи можливості для дружніх, добросусідських відносин. Дорога до них лежить в подоланні залишків імперської свідомості поляків у ставленні до своїх сусідів та подоланні комплексів жертви з того й іншого боку. Ми вже бачили, що в поведінці й політиці українського і польського народів є чимало спільного, є певні запозичення з політичної культури. Такого роду елементи вимагають подальшого аналізу й вивчення, як і розгляд проблеми у ширшому європейському і регіональному контексті. На цьому ґрунті і треба будувати відносини, вигідні для майбутнього народів Центральної і Східної Європи.

ПРИМІТКИ

¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 95.

² Шпорлюк Роман. Україна: Від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 11–12. – С. 52–65.

³ Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – Л., 1999. – С. 185.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – С. 100.

⁵ Okulewicz P. Publiciści «Przemiaża» wobec problemu niepodległości Ukrainy s Białorusi w okresie rokowań riskih- Problemy narodowościowe Europe środkowo-Wschodniej w XIX–XX wiekie. – Poznań, 2002. – S. 431–439.

⁶ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. – Л.: Олір, 1995. – С. 327.

⁷ Кугутяк Микола. Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до «нормалізації»// Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ столітті. – Ів.-Франківськ, 1999. – С. 18–26.

⁸ Пандок Ігор. Зміни в національному складі сільського населення Східної Галичини в результаті польської колонізації 1920–30-х років // Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ ст. – С. 256–259.

⁹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії. 1918–1929. – К., Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 161. – Т. 1

¹⁰ Генік Микола. Українське питання в політичних концепціях польських правоцентристських партій (1918–1920) // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 37–44.

¹¹ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тязар історії. // Історичні есе. – С. 83–104. – Т. 1.

¹² Зашкільняк Л. Крикун Микола. Історія Польщі. – Л., 2002. – С. 494.

¹³ Кучерепа Микола. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939). Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – С. 11–28. – Т. 1–1. Айнкель Анджей. Політика Польщі щодо українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Там само. – С. 29–46.

¹⁴ Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939) // Галичина. – 1988. – № 1. – С. 99–102.

¹⁵ Kurczak J. Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939. В кн.: Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Львів. – С. 222–232.

¹⁶ Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Там само. – С. 211–221.

¹⁷ Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. В кн.: Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – С. 49–51. – Т. 4.

¹⁸ Резмер В. Позиція і участь українців в польсько-німецькій кампанії 1939 р. // Там само. – С. 24, 30.

¹⁹ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії в 1940–50-х роках. – К.: Пульсари, 2002. – Р. 2, 3, 5, 6.

²⁰ Motyka G., Wnuk R. “Pany” i “rizuny”. Współpraca AK-WiN i UPF w latach 1945–1947. – Warszawa, 1997. Motyka Grzegorz. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943–1948. – Warszawa, 1999.

²¹ Льюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 80–90.

²² Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–80-х років. – К.: Вид. дім “КМ Akademia”, 1999. – С. 49–66.

²³ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні... – К.: Пульсари, 2002. – Р. 5, 6.

²⁴ Шпорлюк Р. Україна: Від імперської периферії до суверенної держави//Сучасність, 1996. – № 11, 12. – С. 62.

²⁵ Русначенко А. Розумом і серцем... – С. 298–309.

²⁶ Сивіцький Микола. Геноцид Закерзоння перед польським судом. Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ столітті. – К., 1989. –С. 289–293.

Микола КУЧЕРЕПА

ДО ГЕНЕЗИ КОНФЛІКТУ: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українсько-польські стосунки сягають сивої давнини й залишили глибокий слід в історії, культурі, мові, традиціях обох народів. Суперечливими, складними й напруженими були вони в міжвоєнний період. Події 20–30-х рр. надали цим взаєминам нової гостроти й гіркоти, які ще й сьогодні впливають на збереження негативних стереотипів у поляків і українців.

Цей відносно короткий у хронологічному відношенні період надзвичайно насичений різноманітними подіями в суспільно-політичному, економічному і культурному житті краю. Його історія досліджувалась багатьма українськими та зарубіжними вченими. Проте сьогодні є багато важливих аспектів цього періоду, які вимагають більш ґрунтовного розгляду, нових підходів та оцінок тих чи інших процесів, подій та явищ, діяльності історичних персоналій. Одним із таких аспектів є національна політика Польщі та українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни.

Західна Волинь, як відомо, увійшла до складу Польщі за Ризьким мирним договором 1921 р. Тут було утворено Волинське воеводство, яке за територією займало друге місце в польській державі¹. Воеводство було багатонаціональним. Проте нині важко визначити кількість мешканців воеводства тієї чи іншої національності. Це пов'язано з тим, що офіційна статистика відзначалася недосконалістю, а загальні переписи населення, проведені у 1921 і 1931 рр., м'яко кажучи, не у всьому відповідали справжньому стану речей. Так, перепис 1931 р. засвідчує, що у Волинському воеводстві проживало 2085,6 тис. мешканців, з них українці становили 1426,9 тис. (68,4 %), поляки – 346,6 тис. (16,6 %), євреї – 205,5 тис. (9,8 %), решта – інші національності (росіяни, чехи, німці, білоруси)².

Проте як перший, так і другий переписи засвідчили, що українці на Волині склали абсолютну більшість.

Отже, український чинник був досить істотним у політиці урядових кіл. Проте національна політика польської держави не завжди різнилася гнучкістю, поважаннями прав місцевої української людності. А тому українсько-польські відносини на Волині протягом усього міжвоєнного періоду були досить непростими.

Зазначимо, що під українсько-польськими стосунками вказаного періоду розуміємо широкий спектр відносин у різних площинах. Насамперед, це взаємини між польськими державними структурами та політичними угрупованнями, з однієї сторони, і найбільш впливовими українськими політичними силами, громадськими об'єднаннями, групами людей чи окремими особами – з іншої. Вони зачіпають проблеми правничого й політичного становища українців у Другій Речі Посполитій, відносини в економічній, соціальній, культурно-освітній, релігійній та багатьох інших сферах.

Незважаючи на те, що нашим завданням є аналіз урядової політики Польщі щодо українців Волині напередодні Другої світової війни, все ж таки коротко зупинимось на її попередніх етапах.

Польські політики вважали, що з точки зору міжнародного права територія Другої Речі Посполитої, у тому числі й Волинь, була законною, оскільки польська державність у її кордонах була визнана міжнародними договорами. Таке становище, на їхню думку, було виборено Польщею збройно та схвалене пізніше відповідними договорами, що відповідало прагненням та відчуттям польського суспільства³. Тут відразу слід зазначити, що українці Волині, як і інших українських земель, опинилися в польській державі всупереч своїй волі, внаслідок воєнних дій. Їх ніхто не запитував про те, як і де, у якій державі вони хочуть жити. Повоєнний устрій, закріплений Версальською системою, як відомо, не був досконалим. Скористатися проголошеними Вільсоном принципами права націй на самовизначення зуміли не всі народи, на жаль, і українці. Неприязне ставлення українців підкріплювалося польською державною національною політикою. У міжвоєнний період для неї характерні круті зигзаги і вагання, половинчасті рішення і несправедливі, алогічні дискримінаційні заходи.

Щодо розв'язання українського питання в польському політичному таборі було декілька концептуальних підходів. Протиборство оберталось

в основному навколо двох концепцій – “прометеїзму” та інкорпорації, представлених відповідно головними політичними таборами – пілсудчиками (прихильниками політичної лінії Ю. Пілсудського) та ендеками (національними демократами).

Пілсудчики виступали за створення федерації Польщі, України і Білорусі шляхом відокремлення двох республік від Радянського Союзу, при цьому Волинь мала залишатися в складі Польщі. Цю концепцію підтримували близькі Ю. Пілсудському “федераціоністи” Л. Василевський, Т. Голувко, які наполягали на проведенні окремого курсу щодо Волині. Його практичне здійснення пов’язане з ім’ям волинського воєводи Г. Юзевського, про що йтиметься нижче.

Ендеки, котрі були при владі до травневого перевороту 1926 р., прагнули створити однонаціональну польську державу, намагалися якнайшвидше асимілювати представників непольських меншин. Для цього вони не виключали навіть насильницькі методи. Польські націонал-демократи фальсифікували історичне минуле західноукраїнських земель, відомості про їхній національний склад. Намагаючись утримати й розширити «польський стан посідання на східних кресах», вони надіялися досить швидко інкорпорувати Західну Україну в склад польської держави. Представники цього напрямку не враховували того, що навіть нетривале існування української держави доводило можливість її існування в майбутньому. На це надіялись українські політики, широкі народні маси. Відбувався процес невпинного зростання національної свідомості наших краян. З цим фактом ендецькі політики не бажали рахуватись. У зв’язку з цим їхня мета, як виявилось, була малореальною.

Офіційна Варшава під час розробки політичної лінії щодо українців намагалася поглибити регіональні особливості й розчленувати на окремі частини єдиний український народ. Враховуючи відмінності в рівні національної свідомості, культури, політичної активності українців Волині й Галичини, польські урядовці хотіли ці відмінності поглибити і не допустити об’єднання українців в єдину політичну силу. Особлива увага при цьому приділялася Волині.

Уособленням нової урядової політики щодо національних меншин на Волині став давній соратник Ю. Пілсудського – Г. Юзевський, якого 30 червня 1928 р. призначили на посаду волинського воєводи. Новий адміністратор вирішив радикально змінити політичний курс.

З першими намітками майбутньої політичної лінії Г. Юзевський ознайомив волинських послів і сенаторів 20 серпня 1928 р.⁴ 2 грудня

1929 р. в Луцьку на нараді керівників східних воєводств Польщі воєвода виступив із доповіддю, яка цілком присвячувалася волинським справам. Так народилася нова “волинська політика”, чи так званий “волинський експеримент”. Його суть полягала в тому, щоб виробити у волинян почуття належності до польської держави, виховати відданих громадян Речі Посполитої шляхом державної асиміляції неполяків. “В українців, – говорив воєвода, – не мало виникати бажання відійти від Польщі навіть після створення самостійної України над Дніпром”⁵.

Нова волинська адміністрація на чолі з Г. Юзевським поставила справу досить просто: “або безоглядна підтримка влади, або ж репресії до нелояльних груп, які ставлять свої вимоги”⁶. У 1928 р. воєвода відзначав, що необхідно ліквідувати ворожі до держави групи, закрити суспільні організації, які проводять антидержавну агітацію⁷.

У таких умовах нових переслідувань зазнали національні українські кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Різними заборонами і репресіями нова адміністрація стримувала розвиток “Просвіт”, повела наступ на українське шкільництво, закривала українські кооперативи зі львівським родоводом. Усе це робилося для того, щоб відгородити “сокальським кордоном” Волинь від впливів націоналістичної Галичини⁸.

У 30-х рр. український політичний і громадський рухи на Волині набирали все більше незалежницьких рис. У той час значно посилюється тенденція до відновлення української державності. Зростання національної свідомості волинян дуже непокоїло польську владу, яка все частіше вдавалася до репресивних заходів. Зокрема, у червні 1935 р. поліцією було проведено міні-пацифікацію у Волинському воєводстві. У ніч з 24 на 25 червня були організовані масові поліцейські облави. У них брали участь 11 офіцерів і понад 500 рядових поліцейських. На підмогу були вислані курсанти поліцейської школи із Великих Мостів, що в Галичині⁹.

Як відомо, на наших землях величезний вплив на людей мала церква, а християнська мораль у міжвоєнний період виступала тут як панівна ідеологія. Жодна політична партія не мала такого впливу на людей, як церква.

Розуміючи це, правлячі кола Польщі, з одного боку, й українські політики, з другого, намагалися використати релігійні організації і церкви у своїх інтересах. Українська інтелігенція розпочала боротьбу за надання православної церкві національного характеру. У цій справі вона відчу-

вала підтримку Г. Юзевського. Проте воєвода був противником розвитку українського шкільництва, виступаючи за так звані “утраквістичні”, тобто двомовні школи.

Перші успіхи Юзевського в реалізації “волинської програми” все частіше супроводжували невдачі. В середині 30-х років стало очевидним, що його експеримент терпить крах. В українському суспільстві все більше наростало незадоволення політикою воєводи.

Та якщо з українцями Юзевський давав собі ще раду, то більш грізна небезпека чекала на нього з польської сторони.

Отже, спроби нормалізації польсько-українських відносин на Волині не принесли бажаних результатів.

Протириччя в таборі “санації”, які намітились у першій половині 30-х років, особливо проявилися після смерті Ю. Пілсудського 12 травня 1935 р. Боротьба за владу розгорнулася між трьома угрупованнями, котрі об’єднувалися навколо осіб прем’єр-міністра В. Славека, президента І. Мосціцького та новопризначеного Генерального інспектора збройних сил Е. Ридз-Смігли. Розбіжності поглядів в урядовому таборі негативно позначилися і на вирішенні української проблеми в Польщі. У 1935–1937 рр. в національній політиці паралельно розвивалися три напрями. Перший, репрезентований Е. Ридз-Смігли, військовим міністром Т. Каспшицьким та вищим генералітетом, активізував діяльність щодо “зміцнення польськості” на сході держави. Прихильники ліберальних методів на чолі з прем’єр-міністром Б. Славеком започаткували у травні–червні 1935 р. політику нормалізації польсько-українських стосунків. Одночасно з цими двома напрямками на Волині продовжував реалізовуватися політичний експеримент, який проводився Г. Юзевським.

Політика щодо «зміцнення польськості» у південно-східних воєводствах держави розпочалася ще за життя Ю. Пілсудського. Проте активна праця в цьому напрямку припала саме на 1935 р.

31 січня 1935 р. у Любліні відбулася таємна нарада за участю воєводи Юзефа Ружнецького і командування корпусу II. На ній воєвода оголосив свою директиву щодо ставлення влади до української проблеми. Під час її обговорення деякі військові висловили радикальні думки. Зокрема, капітан Міховський сказав: «Держава мусить позбутися шкідливої для себе толеранції, яка зайшла задалеко і є необґрунтованою нинішніми стосунками в терені. В ім’я власної екзистенції потрібно на території Холмщини цілком зліквідувати проблему української меншини або ж звести її до

ролі незначної проблеми, такої, якою є справа чеських колоністів на Волині і німецьких у Холмському повіті»¹⁰. Вимоги війська йшли так далеко, що люблінський воєвода змушений був зробити таку заяву: «Політика сильної руки щодо неприхильних до держави громадян, не є методом екстермінації нації, якого ми повинні уникати»¹¹.

Все ж таки на нараді військові оголосили свою категоричну програму дій на найближче майбутнє. Вони домагались обмеження мережі православних церков, перемішування українців із поляками, усунення всіх українців із лісової служби, усунення всіх учителів–українців зі шкільництва в Холмському повіті, звільнення непольських елементів із залізниць і шляхової служби. Підсумовуючи нараду, воєвода Ружнецький подав розроблені у своєму кабінеті директиви, які повинні були стати обов'язковими для всього воєводського адміністративного апарату на найближчі роки¹².

Втручання вищих військових кіл у питання внутрішньої політики були зумовлені, окрім боротьби за владу у правлячому таборі, загостренням політичної ситуації у зв'язку з радикалізацією суспільних настроїв і активізацією діяльності опозиційних партій та складною міжнародною ситуацією, зокрема зовнішньою загрозою з боку Німеччини та Радянського Союзу¹³. Прикриваючися гаслами зміцнення обороноздатності держави, військовики перебирали на себе функції цивільної адміністрації. Водночас особливого значення надавалося зміцненню східних кордонів. На це вплинули, зокрема, й особисті погляди Ю. Пілсудського. На так званих «східних кресах» єдиною реальною опорою режиму в разі війни визнано польське населення. Внаслідок його малочисельності було визначено першочергове завдання – змінити національну структуру населення Західної України. У цьому плані великого значення набирали ґрунтовно сплановані акції «ходячкової шляхти».

Політика «зміцнення польськості на кресах» посилилася після того, як 15 липня 1936 р. прем'єр-міністр Ф. Славой-Складковський оголосив Генерального інспектора Збройних сил другою (після президента) особою в державі й зобов'язав усіх міністрів підпорядковуватися його наказам. Нижчі військові чини, наслідуючи приклад командувачів, активно втручались у внутрішньополітичні питання. З ініціативи командувачів округів активізувалося місцеве польське населення «східних кресів». На території Галичини 77 польських організацій об'єдналися в Секретаріат порозуміння польських суспільних організацій (СППСО). Наприкінці

1936 р. постав Координаційний комітет у Любліні, котрий поширював свою діяльність на всі східні воєводства. Польські організації ставали знаряддям для реалізації політики «зміцнення польськості» в Західній Україні. У таких умовах політика нормалізації і волинський експеримент Г. Юзевського втрачали всі шанси на реалізацію.

Восени 1937 р. копівці розпочали кампанію насильницького перехре-щування православних у католицизм, так званий “конверсійний рух”. Здійснювалося це дуже брутальними методами. Українців потрясли ганебні події у селі Гриньки Кременецького повіту. Підступним шляхом копівці примусили майже всіх жителів села перейти на католицизм. Справа набрала великого розголосу. Проти втручання військових у релігійні справи протестувало багато волинян. Відома польська громадська діячка, публіцист Марія Домбровська у своєму щоденнику занотувала: “Бідна Волинь. Залишаться в ній лише Гриньки [...] і військо у ролі польських хрестоносців, які наvertsають православних в католицизм. Морально – відраза, політично-клінічне божевілля, гріх, за який дорого заплатить Польща”¹⁴.

Конфлікт між волинськими воєводою і Міністерством військових справ розгорівся з новою силою. Противники Юзевського, не маючи можливості одним махом позбавитися воєводи, розробили тактику поступової компрометації волинської політики. Все частіше роздавалися тут заклики “рятування польськості на Волині”. Заснований противниками Юзевського у січні 1937 р. тижневик “Кур’єр волинський” розпочав гострі нападки на воєводу. У Варшаву посипалися доноси на нього.

Військових підтримало Міністерство справедливості, яке вимагало негайного усунення Юзевського, а прем’єр-міністрові прямо погрожува-ли, що “обурені офіцери застрілять того зрадника”¹⁵.

Зупинити хід подій воєвода не зумів. 10 березня 1938 р. прем’єр-міністр Ф. Славоу-Складковський дозволив КОПу й надалі проводити “конверсійний рух”. Внаслідок поданого командувачем округом генералом Смо-равінським рапорту Міністерству військових справ волинський воєвода у квітні 1938 р. був звільнений і переведений на таку ж посаду до Лодзі.

Наступником Юзевського став Александр Гавке-Новак – довірена осо-ба військових, товариш убитого оунівцями у 1934 р. міністра внутрішніх справ Бронеслава Перацького, а також “своя людина” в уряді. Перед ви-їздом на Волинь новий управитель Волині мав зустріч із прем’єр-міністром Ф. Славоєм-Складковським, котрий доручив йому детально ро-

зібратися в ситуації на Волині й представити урядові нову політичну програму дій. Це була справа нелегка. У той час міжнародна обстановка загострилася до краю. Над Польщею висів німецький і радянський чоботи, їй загрожувала втрата суверенітету. Неспокійно було й на Волині, де активізували свою діяльність оунівці.

Новий волинський воєвода дістав півроку часу на опрацювання політичної програми. Проте у зв'язку з парламентськими виборами восени 1938 р. і військовими маневрами йому цей термін продовжили. А. Гавке-Новак подав програму наприкінці січня – на початку лютого 1939 р., і вона була схвалена прем'єром і міністрами¹⁶. Основною метою нової програми було пов'язати Волинь з Польщею економічно, культурно й організаційно.

Волині, з економічної точки зору, відводилася роль постачальника сировини. Це мало узалежнити край від центральної Польщі. Власне, звідси мали йти директиви про напрями економічного розвитку Волинського воєводства. Поляки тут повинні були стати керівниками всього життя, але за участю непольської людності. План передбачав поділ Волині на дві частини – північну і південну. У північній Волині можна було досить швидко досягти позитивних результатів, оскільки, на думку творців програми, ця частина була за своїм характером дуже подібна до Полісся, де національна свідомість була нижчою, ніж в українців півдня Волині. План упровадження програми передбачав два етапи: на першому потрібно було схилити непольське населення для ідеї польської держави, а на другому – завоювати це населення для ідеї самої польськості¹⁷. Натомість всі прояви, які суперечили польським державним інтересам, необхідно було поборювати. Насамперед тут мався на увазі український націоналізм.

Програма складалась із цілої низки розділів. Перший із них присвячений проблемі православного населення. У ньому сказано: “Реалізуючи польську програму щодо руського (українського) населення, потрібно мати на увазі, що не все православне населення може бути до цієї нації зараховане... Не можна ідентифікувати православних з руською (українською) нацією... Боротьба за душі несвідомого православного населення мусить бути піднята всією польською громадськістю і ця боротьба в державних інтересах повинна закінчитися перемогою”¹⁸. Далі в цьому розділі розкривалися засоби для досягнення мети: пропонувалося утворити осередки православних поляків, які започаткували б ефективну колонізацію; охопити й підпорядкувати несвідому українську молодь

польським напіввійськовим організаціям, посилити польські впливи у сільськогосподарських гуртках і кооперативах; посилити польську пропаганду в органах місцевого самоврядування.

Наступний розділ стосувався проблем термінів русини і українці¹⁹. У ньому вказувалось, що “прогресуючий націоналістичний процес в українському суспільстві призвів до того, що назви “українець”, “український” стали символом ворожого Польщі напрямку і відцентрового руху, який ставить за мету утворення України на землях, що входять до складу Польської держави і на яких одвічно проживають поляки”²⁰. А далі вказувалось, що терміни “українець”, “український” слід вживати лише до осіб, які усвідомлюють і відчувають себе українцями. Пропонувалося краще вживати терміни “русин”, “руський” і такі нейтральні терміни, які нічого спільного не мали з національністю як “православний” або регіональні терміни “волиняк”, “поліщук”, “тутейший”. На думку творців програми, це повинно в кінцевому рахунку призвести до повної асиміляції українців. Досить цікавими є розділи, які стосувалися релігійних проблем: уніфікація православного календаря із католицьким, виховання нових кадрів православних священників²¹. Зокрема, програма передбачала такий підбір кадрів православного духовенства, які б допомогли опоячувати українців. Створювалась така система відбору, що жоден національно свідомий українець не міг попасти на навчання в духовні православні навчальні заклади. Шовінізмом і крайнім націоналізмом віє з розділу “Принципи співжиття польського населення з непольським”²². Тут українці, які на Волині становили абсолютну більшість, ставляться в один ряд із такими національними меншинами, як росіяни, чехи, німці, яких була незначна кількість. Польській культурі надавалась не тільки перевага, а й винятковість. У всіх громадських і господарських організаціях польські власті забезпечували польській мові й культурі перевагу над всіма іншими.

У цьому розділі вказувалося, що “основною метою національної політики на Волині щодо непольського населення є державна, а за сприятливих умов і національна асиміляція непольського населення...”²³.

Програма державної політики на Волині передбачала співучасть поляків із українцями, росіянами, чехами, німцями в національно мішаних організаціях, де асиміляцію передбачалось проводити за таких умов:

“1) надання польській культурі не тільки переваг, а й винятковості;

2) польський виховний ідеал у змішаних молодіжних організаціях стане єдиним;

3) у всіх громадських і господарських організаціях тактовно і без будь-яких політичних акцентів буде надано перевагу польській мові над непольською;

4) у всіх громадських і господарських організаціях буде забезпечено перевагу всього польського, що є головною метою проведення асиміляційних робіт;

5) місця інструкторів, які мають такі великі можливості в повсякденному організаційному житті, будуть надані винятково тим полякам, які знають місцеву мову;

6) метою діяльності мішаних організацій, з точки зору державної політики, є небажаним усвідомлення людності, що вона належить до іншої, ніж польська, національності, наприклад, до української.

Це стало б запереченням принципів як державної, так і національної асиміляції на Волині. Бо в рамках внутрішньої політики не можуть зароджуватися з польською допомогою чужі польському народові сили, а тим більше не може під прикриттям змішаних організацій зростати український рух²⁴.

Важливим місцем нової політичної програми було розширення мережі напіввійськових організацій, які охоплювали б значну частину православної молоді з метою сильнішої, ніж інших організацій, її асиміляції. Не оминула програма більш широкого залучення поляків до господарських організацій, органів самоврядування. Нові відносини мали скласти і в школі. Зокрема, в програмі зазначалось: “Будуть витіснені непольські навчальні заклади, а з виникненням руху православних поляків буде подолана національна відмінність в школі, а православна церква не обмежиться лише віруючими однієї мови (крім чехів)”²⁵.

У спеціально розісланих повітовим старостам інструкціях волинський воєвода категорично наказував, що “органи державної адміністрації всіх рівнів не можуть і не будуть проводити іншої, ніж визначені програмними тезами, політики”²⁶.

Ця програма була таємною і до ознайомлення з нею допускалося обмежене коло людей. Насамперед, воєвода ознайомив деяких співробітників воєводського управління і членів польської парламентарної групи – волинських послів і сенаторів на спеціально зібраній 19 лютого 1939 р. нараді²⁷. Відкрив це зібрання А. Гавке-Новак короткою промовою. Спочатку він охарактеризував різницю між Східною Галичиною і Волинню. Потім зробив екскурс в історію, повертаючись до часів поділів Польщі й

подій Першої світової війни. При цьому акценти він розставив таким чином: “Війна змінила лице обох країв. Староруський рух у Східній Малопольщі був знищений, німецька політика почала реалізовувати давній план Великої України. Націоналістичні течії у Східній Малопольщі довели до збройного конфлікту з Польщею. Договір маршала Пілсудського з Петлюрою встановив кордони Польщі по лінії Збруча, яка відповідає нині існуючому кордону”²⁸. Далі воєвода ствердив, що “на захід від цієї лінії лежить безпосередньо польська територія. Після закінчення війни український рух у Східній Малопольщі набрав виразно негативного відношення до Польщі...”²⁹.

Цікавими є роздуми нового волинського адміністратора над експериментом Г. Юзевського: “На Волині з 1929 р. почала діяти програма, побудована на засадах договору Пілсудський–Петлюра. Вона була розроблена в період демолібералізму, після якого, однак, настала переоцінка понять у цілому світі, яка триває до цього часу. Програма 1929 року розроблена після 9 років від договору 1920 року, який був укладений під час війни і діяв короткий час, не зміг вирішальним чином вплинути на українське суспільство”³⁰.

Продовжуючи, А. Гавке-Новак заявив, що нова програма державної політики на Волині запозичує з програми 1929 р. все, що у ній було позитивне і відкидає все те, що не витримало проби життя. На перше місце він висунув значення Волині для Польщі з огляду військового й економічного. Особливо у новій програмі підкреслювалась відмінність Волині й Галичини, насамперед у національному і цивілізованому рівнях “руських”³¹.

Після воєводи виступив посол, голова Союзу осадників Кременецького повіту і голова окружної ради Табору національного єднання Станіслав Венек, який підтримав нову програму і підкреслив необхідність використання для її реалізації відповідних методів. Сенатор, голова окружного суду Т. Гедройць заявив, що за таку програму вся парламентарна група Волині буде голосувати обома руками. При цьому він ще додав, що колишні римо-католицькі храми, забрані царською владою для православних, повинні бути повернені колишнім власникам. У такому ж дусі говорили на нараді всі виступаючі, приймаючи без застережень нову політичну програму на Волині³². Підсумки наради підвів воєвода А. Гавке-Новак. Особливу увагу він звернув на проблеми православної церкви, заявивши, що після припинення українізації потрібно її деполітизувати, а потім повільно полонізувати³³.

З метою втілення в життя нової політичної програми А. Гавке-Новак провів низку зібрань, нарад, конференцій із представниками державних установ, польських громадських організацій і політичних партій, котрі діяли на Волині. Зокрема, 9 березня відбулася чергова нарада з начальниками влади і управлінь II інстанції. 19 березня воєвода ознайомив з найголовнішими пунктами програми делегатів з'їзду незалежників у Луцьку, в якому брали участь близько 600 осіб. З програмою були також ознайомлені голови повітових організацій Союзу польських учителів, голови воєводських управ польських громадських організацій з усього воєводства³⁴.

Особливо важливою для воєводи була зустріч у Рівному 5 квітня з командирами військових частин, розмішених на території Волині. У цій зустрічі брав участь командувач округу II М. Сморовінський³⁵.

Ця програма не була програмою паперовою. Після відповідних організаційних заходів Волинське воєводське управління приступило до її реалізації. Зокрема, у червні 1939 р. Товариство ім. Лесі Українки отримало відмову щодо купівлі земельної ділянки для приватної української гімназії в Луцьку. Воєводський уряд вважав “небажаним розбудову згаданим товариством української гімназії в Луцьку, оскільки в цьому навчальному закладі панують націоналістичні тенденції і проявляються шкідливі для польської держави впливи”³⁶. Польські урядовці планували відповідно до нової програми взагалі ліквідувати цю гімназію, перевівши її на заклад з польською мовою навчання і “руською” як предметом³⁷.

Якщо ж поляки сприйняли нову політичну програму із захопленням, то українці чинили їй опір. Воєвода намагався, насамперед, впорядкувати систему безпеки в краї. Як і його попередник, А. Гавке-Новак поборював комуністичний і націоналістичний рухи. За час його управління на Волині було заарештовано близько 3000 комуністів. Далі він повів боротьбу з Організацією українських націоналістів. Під час саботажної акції на залізничній колії поліції вдалося схопити оунівців. Це дещо спаралізувало діяльність оунівців. До липня 1939 р. було заарештовано близько 700 осіб у Луцькому, Дубнівському, Кременецькому і Рівненському повітах. Українці активно виступили під час мобілізації до польського війська напередодні й на початку Другої світової війни³⁸.

Отже, напередодні Другої світової війни політична ситуація на Волині й польсько-українські відносини вкрай загострилися. Відносини між польськими властями і українцями були дуже складними. Це були відно-

сини підкорювача і підкореного. А в такому випадку польська адміністрація виступала як дестабілізуючий фактор. Українці на Волині опинилися в становищі завойованого народу і боролися або за свою рівноправність з поляками, або й повноправність території, на якій вони проживали. Методи національно-визвольної боротьби диктували офіційні власті, а тому українці використовували всі можливі засоби боротьби за своє визволення – від збройних до парламентських. З іншого боку політична роз'єднаність волинян не завжди сприяла успішному веденню цієї боротьби. І, нарешті, відносини між простими людьми поляками і українцями в міжвоєнний період були нормальними. Неприязнь була між офіційними властями, які не бажали рахуватися з правами українців, і українцями Волині, національна свідомість яких у цей час значно зростає. Незважаючи ні на які утиски, український національний рух міцнів, загартовувався.

Складні й суперечливі тенденції пошуку шляхів та методів розв'язання української проблеми в Польщі завершилися напередодні Другої світової війни поверненням до ендецьких концепцій мононаціональної Польської держави. Ініційована вищим військовим керівництвом політика “зміцнення польськості” в 1939 р. переросла в офіційну доктрину правлячого табору. Для її реалізації були задіяні урядові структури, збройні сили, громадські та парамілітарні організації, а це призвело до нечуваного загострення польсько-українських відносин. Реалізацію цього етапу політики “зміцнення польськості” обірвав початок Другої світової війни. Незважаючи на це, значна частина українців стала на захист Польщі у її двобої з фашистською Німеччиною.

ПРИМІТКИ

¹ Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Т. 70. – Warszawa, 1938. – S. 2.

² Ibidem.

³ Див.: Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – С. 35.

⁴ Przegląd Wołyński. – 1928. – 28. VIII. – № 35.

⁵ Див.: Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 1. – Warszawa, 1992. – S. 170.

⁶ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921 – 1939. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979. – S. 95.

⁷ Archiwum Akt Nowych (AAN), PRM, RKT 56. – Т. 8, к. 42.

⁸ Biuletyn Polsko-Ukraiński (BP-U). – 1936. – 13. I. – № 35.

⁹ Державний архів Волинської облаті (ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 3096, арк. 24.

- ¹⁰ Mańkowski Z. Dokument w kwestii ukraińskiej // Akcent. – 1990. – № 1–2. – S. 170.
- ¹¹ Ibidem.
- ¹² Ibidem.
- ¹³ AAN, PRM, RKT 56. – T. 8, k. 24.
- ¹⁴ Dąbrowska M. Dzienniki. – Warszawa, 1988. – T. 2. – S. 257–258.
- ¹⁵ Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945.– Gdańsk, 1990.– T. 2.– S. 826.
- ¹⁶ Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938-1939 // Przegląd Wschodni.– T.V. – Zeszyt 4(20). – S. 702.
- ¹⁷ Ibidem.
- ¹⁸ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1671, арк. 1.
- ¹⁹ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4671, арк. 5–6.
- ²⁰ Там само, арк. 5.
- ²¹ Там само, арк. 7–13.
- ²² Там само, арк. 16–18.
- ²³ Там само, арк. 16.
- ²⁴ Там само, арк. 17.
- ²⁵ Там само, арк. 18.
- ²⁶ Там само, арк. 14.
- ²⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) Generalny Inspektor Sił Zbrojnych (GISZ), Protokół z zebrania polskiej grupy parlamentarnej Wołynia, odbytego dnia 19.II.1939 r. w Łucku, 302.4.122, k. 60.
- ²⁸ Ibidem.
- ²⁹ Ibidem.
- ³⁰ Ibidem, k. 61.
- ³¹ Ibidem.
- ³² Ibidem, k. 62–63.
- ³³ Ibidem, k. 64.
- ³⁴ Ibidem, k. 185–186.
- ³⁵ Polit I. Op. cit. – S.750.
- ³⁶ AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRIO), sygn. 1234, k. 220.
- ³⁷ Ibidem.
- ³⁸ Polit I. Op. cit. – S. 707.

Єжи ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ

КОНЦЕПЦІЯ ЮЗЕФА ГРАБЦЯ-ДОМБРОВСЬКОГО (АКТИВІСТИЧНИЙ ТАБІР) ПОБУДОВИ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Зростаюча напруженість у міжнародних відносинах, здебільшого боснійська криза і балканські війни, досить істотно впливали на польське політичне життя як в окремих частинах краю, так і в міжнародному масштабі.

Це створювало умови для формування нових політичних орієнтацій. Перспектива конфлікту між державами, які поділили між собою Польщу, давала надію на постановку, а можливо, і вирішення польської проблеми. Це значно пожвавило політичне життя. Йшлося про те, яка зі сторін конфлікту може отримати перемогу і яку користь з цього будуть мати поляки.

Одні політичні групи пов'язували долі Польщі з габсбурзькою монархією. Звідси проголошені цією групою концепції вирішення польської проблеми отримали назву “група, яка орієнтується на Австро-Угорщину, або активістична”. Інші, шукаючи підтримки для своїх програм в Росії, отримали назви проросійських, пасивістичних або ж коаліційних.

Пожвавленню політичного життя на польських землях після революційних подій сприяли зростаючі конфлікти серед держав, які поділили Польщу. Тому всі починання у польській проблемі пов'язувалися з діями цих урядів і в мінімальній мірі враховувалися зміни в суспільному житті Західної Європи. Залежно від політичних столиць загарбницьких держав щодо польських земель переважно від існуючих політичних і національних умов в окремих ділянках Польщі, формувалися політичні концепції, тактика і методи дій обох орієнтацій.

Аналізуючи політичну думку цих обох таборів можна зробити умовну періодизацію: 1908–1914 рр. – створення цих орієнтацій; боротьба за політичних союзників; 1915–1918 рр. – період, у якому відбувалася переоцінка польської проблеми.

Відносно найбільшу активність на першому стані війни проявляли представники проавстрійської орієнтації. Висуваючи незалежницькі гасла, здобули вони підтримку інтелегентських і дрібноміщанських кіл, але не з якихось симпатій до габсбурзької монархії, а через те, що це був єдиний партнер, який міг би допомогти у вирішенні польської справи. Активістична орієнтація здобула собі популярність також у Польській партії соціалістичній (ППС) і селянській партії, котрі вбачали в цараті не лише ворога польського народу, а й утілення суспільної і політичної реакції. Активістичний табір не був однорідним. Були в ньому прихильники австро-польського розв'язання, які ґрунтувалися в Головному національному комітеті (Naczelny Komitet Narodowy – NKN) і в Лізі польської державності (ЛДП), була ППС. Там ми також бачимо Ю. Пілсудського, його прибічників і багато інших менших угруповань. З цим

табором у більшості своїй були пов'язані народні діячі. А тому, що тут були представники різних напрямків, це змушувало йти на постійні компроміси.

Таким компромісом, укладеним між двома основними напрямками, котрі шукали підтримки центральних держав для вирішення польської справи, було створення Головного національного комітету (ГНК), а далі – легіонів. Інший, більш однозначний вимір мали концепції галицьких консерваторів, котрі прагнули переформити дуалістичну габсбурзьку монархію в Австро-Угорсько-Польську. Діячі комісії сконфедерованих стронництв “неподлеглосцьових”, яку очолював Ю. Пілсудський, більшу увагу приділяли самостійності польських починань і не бажали опиратися лише на одну з центральних держав – Австро-Угорщину.

Представницькими для активізму будуть концепції Юзефа Домбровського-Грабця – засновника й головного діяча Ліги польської державності. Домбровський вважав, що проблему незалежності Польщі можна буде вирішити лише при зовнішній підтримці. На його думку, війна, котра вибухнула, створила нову ситуацію, якою можна скористатися.

Єдиним виходом із цієї ситуації було вироблення власної концепції вирішення польської справи. Постало питання про те, яка повинна бути ця концепція. Ідею здобуття незалежності шляхом повстання відкинуло суспільство Королівства Польського, а також політики центральних держав. Творці цієї концепції не цілком розуміли, що центральні держави були життєво зацікавлені не лише у збереженні нинішнього стану територіальних надбань у Польщі, але і в його розширенні за рахунок Росії. “Незалежна Польща є непринятною з огляду на втрату Галичини”,¹ – рішуче підкреслювали австрійські політики. У цій ситуації Ю. Домбровський вважав єдино правильним поверненням до своїх попередніх концепцій, які поширював у ППС і в “Zaraniu”. Він занотував: “Незалежність, як кінцевий результат демократизації життя і національної культури, з усією силою ставить на порядок денний справу свободи цього життя, необхідність цілком демократичних, а тим більше національних державних і політичних інституцій”².

Він передбачав створення основ для майбутнього державницького життя польського народу.

У цих умовах велике значення мала конкретизація гасла незалежності. До цього часу воно трактувалося швидше в категоріях психологічних, ніж політичних. Щоб її узагальнити політично, Ю. Домбровський пов'язав

це з тезою про державний характер Королівства Польського. “Ця державність Королівства Польського давала нам опору для протестів проти поділів, значно полегшить постановку польської справи на міжнародній арені... Ставлення сили цього королівства до сил інших чинників нацифікації Європи дасть змогу територіального збільшення або за рахунок Литви, або ж Галичини.

Це, власне, поставити справу на розгляд політики, дипломатії і публіцистики термін “Королівство Польське”, з наступним відношенням цього конкретного поняття, видавалося мені необхідністю”³.

У цих комбінаціях важливу роль мали відіграти легіони й Галичина, яку Ю. Домбровський вважав польським П’ємонтом. Для розвитку цієї програми він вважав, що необхідно наважитися на співпрацю з якоюсь центральною державою, висловлювався про необхідність нав’язання тісніших контактів з Головним національним комітетом і будувати польську державність, спираючися на Австрію. Цьому противилися його товариші, особливо Томашевський, “у якому ще сидів старий пепеєсівець ричав як тур на саму думку про угоду чи прем’єра зі Станьчиками”⁴. Ю. Домбровський у цьому не сумнівався.

Внесення польської справи на міжнародну арену могло, на його думку, статися лише за підтримки Австрії. Він твердив, що Росія вже випала з гри, вона понесла нечувані мілітарні зусилля, ведучи майже піврічну наступальну війну, а тому надалі буде лише оборонятися. Підкреслював, що в Росії можна очікувати пожвавлення революційного руху і навіть вибуху революції. Це, очевидно, не мала бути соціалістична революція, оскільки Ю. Домбровський не вірив у силу російського робітничого руху, а революція буржуазно-демократична. Він реалістично оцінив тодішню розстановку сил (1915 р.) в Російській імперії. Однак він помилявся, що можливий розвиток подій в Росії не може мати впливу на польську справу. Вирішення польських справ за допомогою Німеччини до уваги не бралось. Вони акцентували увагу на необхідності створення польської квазідержавності, правда, не з тих причин, які висував Ю. Домбровський, а тому, що Польща “сильно відчула напад москалів минулої осені (тобто в 1914 р. – Є. В.) і тепер навчена гірким досвідом хотіла від Росії відговоритися якою буферною державою”⁵, але, насамперед, вбачали у цьому можливість політичних торгів. Відкидаючи ці дві можливості, Ю. Домбровський підкреслював, що єдиним шансом як для Польщі, так і Австрії є їхнє об’єднання. Він намагався переконати сам себе й оточення,

тому що так почав мислити Ю. Пілсудський, йдучи на співпрацю з Головним національним комітетом. “ГНК – це все... мусить доповнити наш державницький розум, нашу працю і наші криваві жертви”⁶.

Спроба взяти участь у війні польських сил закінчилася безуспішно. Повстанська акція, розпочата Пілсудським, не знайшла широкої підтримки серед населення Королівства Польського. Восени 1915 р. польські землі стали предметом торгу між воюючими сторонами. Держави, котрі окупували польські терени, взяли зобов’язання створити незалежну польську державу. Ю. Домбровський насправді вважав, що польська ідея перемогла, але поразку потерпіла польська політика. Ініціатива у польських справах вийшла від інших, які керувалися власними інтересами. Він писав: “Польська справа була кинута на щасливу долю, а також на ласку чи неласку ураганів історичної бурі”. Польська справа перестала бути справою чисто теоретичною і стала реальною міжнародною проблемою. Після актів 5 листопада і 30 березня вона перестала бути внутрішньою справою Росії. З темряви й утопії ідея польської державності стала практичним положенням, яке необхідно втілити в життя. Яка це мала бути держава, у яких кордонах – це було невідомо. Це, безсумнівно, значною мірою залежало від самих поляків, “від наших сил, які зуміли об’єднатися і активізуватися”.

Формування майбутньої Польщі залежало, на його думку, від розвитку міжнародної ситуації. Ю. Домбровський вважав, що найкращим виходом було, коли б Польща ввійшла до складу якоїсь коаліції центральноевропейських держав, яка була б спрямована проти Росії. Він не бачив потреби, особливо на початковому етапі незалежності, створення такої коаліції проти Німеччини й намагався визначити територію майбутньої польської держави, вважаючи, що це повинна бути державна організація, здатна проводити самостійну політику і самостійне економічне життя. Він давав собі звіт, що проблема кордонів буде однією з найважчих справ у польській проблемі. Однак найважливішою, насамперед, для нього була Польща.

У період дитячих уяв це мала бути етнографічна і народна без чіткої конкретизації цих термінів. У перспективі здобуття незалежності до цих питань потрібний був чіткіший підхід. Пробуючи окреслити кордони нової польської держави, Домбровський задумувався над тим, якою була ця держава у минулому, розтягуючись від моря до моря, від Озера до Дунаю. Відповідь на це питання, на його думку, давав Т. Корзон, який подав

картину Речі Посполитої в цифрах. У шляхетській Речі Посполитій найчисленнішу етнічну групу складали українці, серед мішанства вирішальну роль відігравали євреї. Власне, Річ Посполита мала характер польського уряду. В час свого занепаду етнографічно різнобарвна шляхетська республіка була політично і культурно польською державою, а всі інші народи, на думку Домбровського, були етнографічним матеріалом “для постійного відтворення величезного польського народу”. Такий ідеальний образ Речі Посполитої розпався у 1831 р., коли незважаючи на заклики повстанського уряду ані Литва, ані Русь не повстали.

Ю. Домбровський вважав, що постійне підкреслення в еміграції принципу відновлення колишньої Польщі в кордонах 1772 р. принесло для культури і польського елементу в Литві і Русі лише втрати, оскільки загарбник там переслідував не лише культуру, але й все те, що польське.

У політичних концепціях після 1863 р., як підкреслив автор “Року 1863”, мала постати нова Польща від моря до моря. Вона повинна функціонувати на нових принципах “триєдиної вітчизни – Польщі, Литви, Русі”. Ідеал національної тріади в польських політичних концепціях з’явився відносно пізно. Лише Національний уряд у травні 1863 р. доповнив польський герб українським архангелом⁷⁷. Україна з труднощами і повільно підносилася зі стану “землі” до рівноправного народу в майбутній ідеальній Вітчизні. Критикуючи таку розкладку сил, наш герой підкреслював, що він був, однак, обмеженим місцем Русі в колишній польській державі.

“Русь майже завжди була польською провінцією, підкорюваною або мечем, або ж угодами. Цю провінцію нам силою відібрала Росія і Австрія і сьогодні ані Польща для Русі, ані Русь для Польщі абсолютно ніяких обов’язків не має”⁷⁸.

Ю. Домбровський, вважаючи Україну територією, заселеною іншим народом, признавав їй право вирішувати свою долю. Вважав, що така позиція повинна стати обов’язковою для всієї польської демократії. Він не передбачав жодних спірних проблем з Україною, не бачив найменших клопотів з поляками, котрі там проживали. Він писав: “Поляки на Русі мусять залишатися тим, ким вони є – національною меншиною, котра повинна боротися за свої права”⁷⁹.

Цілком іншу позицію займав щодо литовської проблеми, вважаючи, що будь-яка спроба роз’єднання була б надто небезпечною як для Литви, так і для Польщі. У разі роз’єднання Польща була б приєднана до

габсбурзької монархії, а позбавлена польської допомоги Литва за короткий час зрусіфікована. Очевидно, нове польсько-литовське об'єднання повинно відбутися на нових принципах, оскільки Люблінська унія, на думку автора, мала характер історичного факту, який у ХХ столітті не мав жодного формально-правового значення, оскільки не було держави. Польща і Литва як вільні держави свої взаємовідносини повинні будувати на принципах партнерства. Польська держава мала бути створена в ході бойових дій. Домбровський пропонував створити федерацію Королівства Польського (разом з Галичиною) з колишнім Великим Князівством Литовським і Курляндією. Ця держава мала охоплювати на сході територію, обмежену Німаном, Балтійським морем, Двіною, Березиною і Прип'яттю¹⁰. З цього видно, автор "Czerwonej Warszawy", який іншим закидав, що не могли позбутись згадок про колишню Річ Посполиту, сам далеко від них не відійшов. Намагався аргументувати, що така держава, яку він собі уявляв, була б достатньою для себе потугою. Економічно вона зростала: промислова Польща і майже чисто аграрна Литва з Курляндією були віддавна ринком збуту польських промислових товарів. Маючи, крім цього, вихід до моря, така держава мала б усі можливості самостійного економічного розвитку. Польська традиція толерантності, її здатність до співжиття з іншими народами при національній мозаїці на території Литви і Курляндії, наштотували його на думку, що не слід боятися будь-яких національних непорозумінь. Головною метою демократичного табору, за Домбровським, мала стати інтенсивна праця, особливо на польських корінних землях. "Незалежність, федерація чи автономія мусять бути пов'язані з масами і враховувати їх інтереси", – писав він¹¹. Для польського селянина чи робітника інтерес польської шляхти був справою байдужою, натомість, на думку Домбровського, не байдужими для нього повинні бути зв'язки з литовським робітником чи челянином. Однак він цілком не відкидав можливості зв'язку майбутньої польської держави з Україною. Виходячи з положення, що кожний має право вирішувати свою долю, підкреслював, що зв'язок цих народів не був випадковим і не був лише наслідком польських експансіоністських тенденцій. Ці землі творили з багатьох поглядів цілісність: "з географічного, господарського і навіть значною мірою культурного огляду". Для єдності необхідно було, щоб "польська демократія зуміла пов'язати з собою демократію цих країн"¹².

Таке ставлення до східних теренів колишньої Речі Посполитої впливало в Домбровського з його ставлення до польських земель, захоплених

Прусією. Хоч у своєму підручнику “Історія польського народу” присвятив багато уваги західним землям Польщі, у праці “Сучасна Польща в цифрах і фактах”¹³ так окреслив етнографічні кордони Польщі на півночі й заході: “Притоки Вісли поміж Бидгощем і Холмом, де Вісла повертає на північний схід, наша національна територія зменшується на 6–10 миль в ширину до самої Балтики. За своїм виглядом етнографічна Польща трохи нагадує листок, обстрижений по краях. Стеблом цього листка буде власне ця вузька смуга, що йде від Балтики до гирла Брди”¹⁴.

Далі він писав, що поморяни перебувають у центрі уваги німецької пропаганди і вважав її практично втраченою для польської справи. На підкріплення свого твердження, що ці землі не можуть відігравати значної ролі в господарському житті Польщі, писав, що “мати зв’язок з морем в суспільному і господарському житті не відіграє жодної ролі”. Нападав навіть на В. Гумпловича за агресивність, коли той у своїй праці “Соціалізм і польська проблема” включив до етнографічної Польщі місто Гданськ. Домбровський відповів йому, що про Гданськ можна говорити лише в колишній історичній Польщі, оскільки з етнографічного погляду він ніколи польським не був. Вимога включення Гданська до Польщі означала для нього збільшення німецького елемента в Польщі¹⁵.

Він також був противником розширення культурно-національної автономії євреїв, оскільки їхня мова була близькою до німецької. Тому пропаганду її розвитку він рівнозначним збільшенню німецьких впливів у Польщі¹⁶.

Ю. Домбровський мав також погляд на двонаціональний характер Познаньщини і Сілезії, і у зв’язку з цим вважав, що населення цих земель, як і політики, котрі висловилися за симбіоз з Німеччиною. А тому проблемою повернення цих земель Польщі займатися не потрібно, оскільки реалізувати це було б неможливо.

ПРИМІТКИ

¹ L. Grosfeld, *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach 1914–1918*. – Warszawa, 1962. – S. 25.

² J. Dąbrowski, *Notatki z pierwszego roku wojny*. Klub radykalny, autograf, archiwum domowe.

³ Там же.

⁴ К. Stefański, *Rzeczpospolita czy Polska // Krytyka 1909*, t. I, s. 155.

⁵ Там же. – S. 160.

⁶ J. Grabiec, *Kwestia polska*, Płock 1915. – S. 25 – 30.

⁷ K. Stefański, Op. cit. – S. 169.

⁸ J. Grabieć, Współczesna Polska w cyfrach i faktach, Kraków ok. r. 1911. – S. 10

⁹ K. Stefański, Rzeczpospolita czy Polska, Krytyka 1909, t. I, s. 165.

¹⁰ J. Grabieć, Współczesna Polska..., Op. cit., s. 11.

¹¹ Tamże. – S. 18 – 19.

¹² Tamże.

¹³ K. Stefański, Niepodległość Polski w programach socjalistycznych i nowe jej uzasadnienie. Krytyka 1909. – S. 11.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ J. Grabieć, Dzieje współczesne, cz. II, s. 202, por. J. Dąbrowski, Tezy w niektórych kwestiach polityki wewnętrznej, rękopis, archiwum domowe.

¹⁶ Tamże.

Переклад з польської мови Миколи Кучерени.

Володимир КОМАР

РОЛЬ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-х рр. ХХ ст.

Національна політика Польщі стосовно Волині у міжвоєнний період несправедливо довго залишалася обійденою увагою істориків. Уперше її дослідженням зайнялися польські вчені, котрим удалося відобразити основні концептуальні засади, напрями й етапи цієї політики [1,2,3]. Ролі польського війська в українському питанні, зокрема, присвячено спеціальну розвідку історика ПНР П. Ставецького, яка й до сьогодні не втратила своєї актуальності. З'явилось нині багато доступних для дослідників архівних джерел [4]. Збірник документів і коментарі уродженця Волині, українського історика з Польщі М. Сівіцького розкривають це питання через призму польсько-українських конфліктів міжвоєнної доби [5]. Значний вклад у розробку різнопланових аспектів національних відносин на Волині внесли й українські історики [6,7]. Вищезгадана проблема досліджувалася і нами під час написання кандидатської дисертації [8], окремі положення котрої розкриваємо у цій статті.

Волинь у національній політиці II Речі Посполитої посідала особливе місце. Тут протягом 1928–1938 рр. під керівництвом воєводи Г. Юзевського проводився політичний експеримент, який був санкціонований фактичним главою держави Ю. Пілсудським. Теоретичною базою для нього

© Комар В., 2003

стали концепції прометеїзму та ідеї польсько-українського порозуміння, котрі пов'язувалися з традиціями Варшавського договору 1920 р. Методи реалізації національної політики щодо українців у цьому воєводстві були викладені у “Волинській програмі”. Відкидаючи ендецькі теорії національної асиміляції, Г. Юзевський намагався виховати в українців почуття лояльності до польської держави. Завданням політичної діяльності воєводи була державна асиміляція українців. Г. Юзевський був переконаний, що виконання цієї мети може бути досягнуто на основі так званої польсько-української співпраці. Слід зазначити, що 1935 р. став періодом найбільших досягнень у діяльності воєводи на Волині й водночас початком його поразки.

Зміцнення позицій військових у польській державі в другій половині 30-х рр. забезпечило можливість їхнього втручання у справи внутрішньої політики, яке було зумовлене боротьбою за владу в правлячому таборі “санації”, радикалізацією суспільних настроїв у зв'язку зі зростанням активності комуністичного руху й міжнародною ситуацією, зокрема зовнішньою загрозою з боку фашистської Німеччини і Радянського Союзу [4, 24]. Особлива увага приділялася зміцненню східних кордонів польської держави. Єдиною опорою режиму на так званих “східних кресах” було визнано польське населення. Під командуванням генералів польського війська тут розпочалися заходи зі зміцнення польської етнічної переваги, які в загальних рисах збігалися з ендецькими теоріями національної асиміляції.

Методи в національній політиці, які застосовував Г. Юзевський, викликали занепокоєння у військових колах, оскільки Волинське воєводство входило в зону дислокації Люблінського військового округу. Проблеми національних меншин розглядалися командувачами східних округів винятково з позицій безпеки держави, а землі їх компактного проживання — як плацдарм для майбутніх військових дій. На противагу політиці так званої польсько-української співпраці, котра реалізовувалася Г. Юзевським, військові наполягали на збільшенні польської присутності у прикордонних з СРСР землях.

Як відомо, в політичних колах Польщі Г. Юзевський славився як людина Ю. Пілсудського й користувався його протекцією. Це забезпечувало повну свободу його діяльності на посаді воєводи й пільги для реалізації волинського експерименту. Представники верхнього ешелону влади, зокрема І. Мосціцький, В. Славек, В. Єнджеєвич, С. Цар, у своїх публічних

виступах неодноразово висловлювали підтримку волинському воєводи й сприяли його політичній діяльності. Про це свідчили їх позитивні публікації в пресі [9]. У звітах Міністерства внутрішніх справ (МВС) Польщі за 1935 р. відзначалося, що “діяльність Г. Юзевського на Волині є слушною і результативною” [10, sygn.946, k. 67]. Володіючи таким політичним потенціалом, воєвода без вагань продовжував реалізацію власних концепцій на Волині.

У цій ситуації військове командування округів не наважилося вступити у відверту конфронтацію з воєводою. Однак проблеми національних відносин на Волині стали предметом обговорення на таємній конференції, яка відбулася 31 січня 1935 р. в Любліні. В її роботі брало участь командування Люблінського військового округу на чолі з генералом М. Сморовінським. Присутні на конференції військові одностайно прийшли до висновку, що з точки зору безпеки держави й можливої агресії зі сходу розміщення українського населення є дуже невикідним, коли “прикордонна смуга шириною 250 км заселена майже на 89 % українською та іншими меншинами” [11, k. 16]. Тут йшлося про прикордонні з СРСР землі Волині й надбужанських повітів Люблінського воєводства, де українці представляли переважну більшість населення.

Розглядаючи Волинь і Холмщину як інтегровану частину польської держави, військові пропонували “...ліквідувати на цих землях проблему української меншини...” шляхом обмеження мережі православних святинь, звільнення зі службових становищ всіх осіб української національності, виселення з Волині всіх вчителів-українців [12]. Всі категорії названих працівників пропонувалось замінити поляками і в першу чергу відставними військовими, що суперечило волинській політиці воєводи Г. Юзевського.

Командування Люблінського військового округу на деякий час було змушене відкласти свої плани щодо Волині, обмежившись справами Холмщини [11, k. 18]. Політичне протистояння між командуванням Люблінського військового округу і Г. Юзевським, що набуло особливого загострення на початку 1935 р., завершилося тимчасовою перемогою воєводи.

Розцінюючи політику Г. Юзевського як антиукраїнську, їй намагалися протидіяти галицькі партії. В авангарді боротьби виступала Організація українських націоналістів (ОУН). За донесеннями Волинської воєводської адміністрації з 1935 р. розпочався ріст протестної акції ОУН на Во-

лині, а в 1936 р. тут вже було зафіксовано 720 членів цієї організації [13]. Їхньою агітацією було охоплено 10 повітів воєводства, у тому числі 171 населений пункт. Діяльність ОУН безпосередньо спрямовувалась проти польських властей та представників угодового Волинського українського об'єднання (ВУО) і виражалася в індивідуальному терорі. За свідченнями відділу безпеки МВС, у 1935 р. на Волині було скоєно членами ОУН 21 терористичний акт [11, к. 5]. Це ще більше загострювало національні відносини в краї.

Українське населення Волині не сприймало “українізацію” Г. Юзевського й нерідко бойкотувало ті організації, які підтримували ідею так званої співпраці народів. Селяни не розуміли, як під гаслами ідей польсько-української співпраці ліквідувалась кооперація Ревізійного союзу українських кооператив (РСУК) і читальні “Просвіти” на Волині. Відчуваючи нещирість у діях воєводи, вони визнавали, що ця політика “брехлива і облудна” [14].

Успіхи волинського експерименту значною мірою залежали від реакції польського суспільства Волині. Якщо не брати до уваги нечисленну групу польських поміщиків, то воно складалося із селян, які осіли тут в різні періоди колонізації: від часів шляхетської Речі Посполитої аж до Першої світової війни. Після 1920 р. тут оселилися військові колоністи (осадники), які належали до спеціально привілейованої верстви населення. Вони набирались зі звільнених у запас солдатів і офіцерів, які позитивно зарекомендували себе у військових кампаніях, зокрема польсько-українській війні 1918–1919 рр. Осадники становили ідейні кадри польської колонізації і розуміли, що покликані для виконання державних завдань на так званих “кресах”. Будучи зняряддям національної політики урядів Польщі, вони об'єднались в організацію “Союз осадників” і представляли собою могутню дисципліновану напіввійськову структуру.

Поступово осадники все більше проникали у всі ділянки суспільно-політичного життя краю: органи самоврядування, культурні та громадські організації. Успіх “Волинської програми” значною мірою залежав від того, хто управлятиме цією організованою силою. Г. Юзевському не вдалося привернути їх на свій бік. Переважна більшість осадників категорично не погоджувалась на співпрацю з українцями і бойкотувала організації, створені на засадах польсько-українського порозуміння [15]. На виборі політичної орієнтації військових осадників позначилися зростання націоналістичних тенденцій у державі. У резолюції їхнього з'їзду, який

відбувся 17 лютого 1935 р., так визначались завдання Союзу осадників: «Виходячи з інтересів безпеки держави, необхідно боротися з українізацією...» [10, к. 38]. У зв'язку з цим організований рух осадників Волині посилив ряди опозиції до політики Г. Юзевського.

Солідарно з ними виступали польські селяни. Вони не розуміли суті заходів воєводи й обурювались у зв'язку із виселенням з Волині тих поляків, які демонстрували незгоду з політикою польсько-української співпраці [16]. Для них ендецькі теорії із запереченням існування української нації були більш зрозумілими, ніж концепція порозуміння Г. Юзевського.

Діяльність воєводи дала підставу для критики з боку його співвітчизників. Г. Юзевського звинувачували насамперед у тому, що під час парцеляції великої земельної власності на Волині українці отримали перевагу за рахунок поляків [17]. Проведений нами аналіз на підставі архівних даних спростовує це твердження і переконує в протилежному. В 1936 р. на 661 польського селянина припадало 3782,6 га розпарцельованої землі, а відповідно на 1999 українців – 4716,7 га [18]. Незважаючи на те, що загальна площа українських земель, отриманих під час парцеляції, переважала, середня частка землі для громадян польської національності становила 5,71 га, а для українців – 2,35 га. Поряд із цим, «голод на землю» і тенденція до роздроблення господарств сильніше виявилась серед українського населення, ніж серед поляків.

Своє негативне ставлення до політичного експерименту воєводи демонстрували польські громадські організації. На чолі відвертої опозиції стали «Польська шкільна матиця», молодіжні організації католицької церкви, а також створені на Волині в 1935 р. осередки партій національно-демократичного спрямування [2, 160]. Їх підтримали консерватори, а також проурядові групи, зокрема Союз легіонерів. Як свідчать наведені факти, в опозиції до політичних заходів воєводи створився на Волині об'єднаний фронт. Слід відзначити, що це була активна опозиція, яка намагалася формувати суспільну думку у всій Польщі: засипала заявами міністерства, друкувала книги і статті в газетах, у яких вказувалось на шкідливість політики Г. Юзевського для польської держави. Так, недооцінка ваги польської спільноти Волині стала «камнем спотикання» для політичного задуму воєводи.

1935 р. став переломним моментом не лише в реалізації волинського експерименту, а й в історії II Речі Посполитої. У цьому році польський

народ зазнав тяжкої втрати – помер будівничий і фактичний глава польської держави Ю. Пілсудський. Пішла з життя людина, котра стала символом цілої епохи, з іменем котрої асоціювалися процеси відродження і становлення польської державності в міжвоєнному двадцятилітті. Режим особистої влади Ю. Пілсудського, що встановився після перевороту 1926 р., досяг апогею на початку 30-х рр. і являв собою авторитарний тип правління. Він продовжував існувати й надалі. Однак після 1935 р. диктатура однієї особи трансформувалася в олігархічне правління групи вищих військових, яку очолив Генеральний інспектор збройних сил Польщі (ГІЗС) Е. Ридз-Смігли [19]. Домінація військових у правлячому таборі “санації” позначилася на внутрішній політиці держави, у тому числі й у сфері національних відносин.

Позиції Г. Юзевського ослабли ще більше у зв’язку із втратою могутньої підтримки з боку “перших осіб” держави. Як відомо, у травні 1935 р. помер Ю. Пілсудський, а В. Славек був змушений піти у відставку з посади прем’єр-міністра (жовтень 1935 р.). Наступник Ю. Пілсудського на посаді Генерального інспектора збройних сил Е. Ридз-Смігли прагнув досягнення його політичного авторитету в державі. Виходячи з цього, він втручався у питання внутрішньої політики. Як стверджують польські історики, вже після парламентських виборів (вересень 1935 р.) Е. Ридз-Смігли вимагав від своїх підлеглих припинити будь-які відносини з Г. Юзевським, що свідчило про несприйняття ним волинського експерименту [3, 129]. Факти негативного ставлення з боку командування Люблінського військового округу, як свідчать записи в доповідній записці воєводи Г. Юзевського до МВС, особливо проявились саме в цей період [20].

Зі сторони командування Люблінського округу на Г. Юзевського силпались звинувачення за “прорахунки” у волинській політиці, що нібито державна асиміляція українців призвела до пробудження їх національної самосвідомості. Спростування цієї хибної тези знаходимо у звіті воєводи до МВС за 1935 р.: “Яка може йти мова про українізацію Волині, коли в краю повністю панує польський державний апарат, а згідно статистики єпископської курії в Луцьку 3.400 православних щорічно переходить на католицизм” [10, к. 53]. Попри всі нападки на діяльність воєводи, він і надалі продовжував очолювати воєводську адміністрацію Волині.

Під впливом зміни політичної кон’юнктури в державі та суспільних настроїв у Волинському воєводстві відбулася еволюція у ставленні чиновників МВС до Г. Юзевського і його політики польсько-української

співпраці. У резолюціях міністерства стверджувалось, що недоцільно надалі продовжувати експеримент, оскільки не вдалося досягнути кінцевої мети його першого етапу, тобто переламати негативне ставлення українців до польської держави [Ibid., k. 116]. Слід додати, що у 1935 р. МВС Польщі вже виношувало плани національної асиміляції українців. У таких умовах концепції воєводи втрачали свою актуальність.

Перетворившись у домінуючу силу в санаційному таборі, військово командування для реалізації своїх планів на Волині вважало за доцільне заручитись підтримкою місцевого польського населення. З цією метою 11 грудня 1936 р. на так званих “східних кресах” створено Координаційний комітет (КК). Він поширював свою діяльність на землі Холмщини, Підляшшя, Західної Волині і Західного Полісся, де питома вага українського населення була значною. КК очолив генерал М. Сморовінський [21]. Метою комітету в цьому регіоні стало утвердження польського стану осілости й боротьба з православ'ям як чинником, що найсильніше утримує почуття національної свідомості українців. Йшлося також про звільнення зі службових посад і переселення в центральні та західні регіони Польщі всіх українців. Новоутворена інституція виконувала свої завдання шляхом координації діяльності між суспільними організаціями й державною владою, а також здійснювала обмін необхідною інформацією.

Пропозиції військового командування, закладені в рішеннях таємної конференції (1935 р.) і КК (1936 р.), знайшли своє практичне втілення в акціях військових на Волині й Холмщині в наступні роки.

Незважаючи на те, що Г. Юзевський продовжував залишатися на посаді Волинського воєводи до квітня 1938 р., вже на початку 1937 р. стало зрозуміло, що його політика зазнала поразки, а ініціатива у сфері національних відносин повністю перейшла до рук командувачів військових округів.

Підтвердженням цього факту стала сумнозвісна акція примусового окатоличення православного населення в с. Гриньки Крем'янецького повіту Волинського воєводства, здійснена відділенням Корпусу охорони прикордоння (КОП). Під приводом боротьби з антидержавними елементами члени КОПу змусили прийняти католицизм 35 українських православних родин у загальній кількості 116 чоловік [22]. До половини лютого 1938 р. внаслідок посилення полонізаційних заходів у Гриньках і навколишніх селах перейшли на католицизм близько 400 осіб української національності [23].

Перехопивши в уряді ініціативу в національній політиці щодо українців, військово командування збройних сил Польщі підготувало програмний документ, у якому узагальнено весь досвід політики «зміцнення польськості» й розроблено програму подальшої колонізації меншин. Вищезгаданий документ був представлений наприкінці 1938 р. генералом Т. Каспжицьким під назвою «Тези міністра військових справ про національне питання в Галичині й на Волині» [24]. Тут знайшла продовження політика регіоналізму Польщі [там само, арк. 9, 15, 59]. Православну церкву в Польщі планувалось повністю підпорядкувати державній владі й перетворити в інструмент колонізації. Зміцнення польського елементу в Західній Україні, на думку військових, мало відбуватися, зокрема, шляхом збільшення мережі католицьких костелів і піднесення авторитету польської мови й культури у всіх сферах суспільно-політичного життя [там само, арк. 54–56]. Особливе місце в реалізації цих заходів відводилось скоординованій діяльності польського суспільства [там само, арк. 60].

Ініціатива в розв'язанні українського питання на Волині вже повністю перейшла до військового елементу. 10 березня 1938 р. прем'єр-міністр Польщі Ф. Славоу-Складковський видав розпорядження, у якому санкціонувалось продовження акцій КОПу [3, 148]. Це остаточно вирішило долю Г. Юзевського. У квітні 1938 р. він був звільнений із займаної посади і призначений воеводою в Лодзі, а на Волинь призначено А. Гауке-Новака, який подальшою діяльністю перекреслив всі здобутки політичного експерименту свого попередника. Незабаром після цього Г. Юзевський відправив доповідну записку до уряду, в якій застерігав, що застосування насильницької колонізації українців шкодить насамперед інтересам польської держави [25]. Але цей голос волаючого в пустелі став останнім акордом, котрий засвідчив поразку волинського експерименту.

Однак слід зауважити, що, взявши на себе відповідальність за розв'язання українського питання, військовий елемент був лише інструментом в руках санаційного табору. Напередодні Другої світової війни у верхніх ешелонах влади намітилася тенденція переходу до політики національної асиміляції меншин, яку пропагували ендеки впродовж всього існування Польської держави. Вона знайшла реальне відображення у постанові Ради міністрів Польщі про «зміцнення польськості» в південно-східних окраїнах держави, яка була прийнята на початку березня 1939 р. Метою урядової програми, за аналогією з «Тезами» міністра Т. Каспжиць-

кого, була зміна національної структури західноукраїнських земель на користь польського елемента [26].

Методи діяльності, які пропонував уряд, в основних моментах збіглися з програмою військових, зокрема учителів-українців планувалось переселити до центральних та західних воєводств Польщі. У цьому плані застосовувався закон про кордони держави від 9 липня 1936 р. Програма уряду щодо «зміцнення польськості» передбачала застосування раніше випробуваних методів. Серед них – акція «шляхти загородової», осадництво і колонізація польським елементом етнічно українських земель, заморська еміграція та внутрішня міграція українців, звільнення українських службовців із державних посад [Ibid., k. 396].

Так, у другій половині 30-х рр. витончена й далекоглядна політика виховання лояльних громадян держави була замінена примітивною політикою насильницької асиміляції. В уряді санації пріоритетну роль зайняла політика зміцнення польської етнічної переваги, яку проводили військові. Однак початок Другої світової війни перешкодив військовим реалізувати свої далекосяжні наміри в національній політиці й заставив повернутися до виконання своїх прямих обов'язків. Національні відносини, як виявилось, ще серйозніша справа, ніж війна, і тому її не варто було довіряти військовим. Погоджуємось з польським істориком Яном Кенсіком, який, відзначаючи важливі події другої половини 30-х рр. ХХ ст. на Волині, зауважив, що "...аналізуючи проблеми польсько-українських конфліктів в Другій світовій війні, ми не повинні забувати про події, які мали місце на східних землях Польщі перед німецькою окупацією...Обидві проблеми знаходяться в нерозривному зв'язку"[27]. Непродумані політичні експерименти, політика "зміцнення польськості", яка проводилася без урахування інтересів автохтонного українського народу, стали причиною трагічних волинських подій у ході війни.

Отже, наприкінці 30-х рр. ХХ ст. на Волині проводилася політика, спрямована на полонізацію українського населення і перетворення цих земель в етнічно польський край. Провідну роль у реалізації політики зміцнення польської етнічної переваги належала військовим збройних сил Польщі, які разом із організованим польським суспільством стали знаряддям у реалізації національної політики держави. Не забезпечивши вирішення української проблеми, вона призвела до загострення між-національних стосунків, сприяла зростанню антипольських настроїв в українців Волині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1979. – 262 s.
2. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław, 1988. – 199 s.
3. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981. – Wrocław, 1995. – 214 s.
4. Stawiecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – 322 s.
5. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – 317 s. – T. 1.
6. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – С. 11–28.
7. Крамар Ю.В. Політика державної асиміляції на Волині (1928–1938 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 02. – Луцьк, 1998. – 201 с.
8. Комар В.І. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 02. – Івано-Франківськ, 1998. – 180 с.
9. Gazeta Warszawska. – 1935. – 1 kwiet.
10. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), mf. 1800/1.
11. Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (CA MSW i A), Zbiory Biblioteczne, K-1506.
12. Kozyna W. Administracja wojewódzka wobec mniejszości ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1919–1939 // Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. – Lublin, 1992. – S. 29.
13. AAN, Urząd wojewódzki w Łucku, , sygn. 979/85, k. 9.
14. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), sygn.1772/89/65, k. 41.
15. CA MSW i A, Zbiory Biblioteczne, sygn. K-613, k. 54.
16. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1938. – № 19. – S. 198.
17. Krasicki S. Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. – Stratyń: Nakładem autora, 1937. – S. 6.
18. AAN, Prezydium Rady Ministrów (PRM), sygn. 64–17, k. 161.
19. Mackiewicz (CAT) St. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 5 lipca 1945 r. – Londyn, 1941. – S. 288.
20. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Dział Rękopisów (DR), akc. nr. 1549 [4] Materiały dotyczące województwa wołyńskiego w latach 1926–1938 zebrane przez Stanisława Stęmpowskiego, k. 1.
21. CAW, Dowództwo Okręgu Korpusu II (DOK II), 1.317. 2.181, k. 38.
22. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Українська православна церква США, 1966. – Т. IV. – С. 139.
23. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 1831, арк.71.
24. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 492, оп. 1, спр. 45.
25. BUW, DR, akc. nr. 1549 [6] Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody Wołyńskiego w sprawie kierunków polityki państwowej na Wołyniu, 1938. – S. 15.
26. AAN, PRM, sygn. 148–264, k. 392.
27. Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939 // Dziej Najnowsze. – № 1–2. –S. 181.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МІЖКОНФЕСІЙНІ СТОСУНКИ НА ВОЛИНІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Включення західноукраїнських земель до складу Речі Посполитої, санкціоноване рішенням Ради послів Антанти в березні 1923 р., поставило українське питання в ранг найбільшої внутрішньополітичної державної проблеми. В основу формування національної політики Польщі щодо українців було покладено інкорпоративну концепцію польських націонал-демократів, яка ґрунтувалася на запереченні існування української нації [3, 32]. Згідно з цією концепцією українське населення розглядалося урядом як потенційний об'єкт асиміляції шляхом зміни національної структури Східної Галичини й Волині, а також відповідним чином спрямованої мовної та освітньої політики. Виходячи з цього, політика національної асиміляції передбачала якнайшвидшу полонізацію українців, через те характер міжнаціональних стосунків на Волині в перші роки її перебування у складі Речі Посполитої визначала польсько-українська конфронтація.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського правлячі кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Пропонований ними курс політики в українському питанні робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети – національної асиміляції української меншини [11, 154]. Він передбачав толерантнішу мовну й релігійну політику, допущення українців на окремі посади в органи державного управління, задоволення нагальних економічних потреб українського населення. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення.

Лібералізація польської політики в українському питанні стала причиною появи так званого “волинського експерименту”, реалізатором якого у 1928–1938 рр. був воєвода Г. Юзевський. Стратегічна мета його “волинської політики” полягала в тому, щоб шляхом політичної асиміляції

українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з усіма теренами Речі Посполитої. Для досягнення цієї мети програма Г. Юзевського передбачала цілу низку заходів, реалізація яких привела б до радикальної зміни характеру польсько-українських взаємин на Волині. Їх суттю повинна була стати співпраця представників обох національностей в усіх галузях політичного, економічного, культурно-освітнього життя.

Зосередившись на вирішенні найбільш злободенних економічних, суспільно-політичних, релігійних й освітніх проблем місцевого життя, воєводській адміністрації Г. Юзевського певною мірою вдалось послабити напруженість у польсько-українських стосунках, яка зберігалася з середини 20-х рр. Однак у другій половині 30-х років політика польсько-українського зближення на Волині почала виявляти свою безперспективність. Помітнішими стають симптоми кризи «волинського експерименту». До цього спрчинилися, головним чином, зміни у внутрішній політиці польської держави після смерті Ю. Пілсудського. У національній політиці «санації» відбувся різкий поворот вправо. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спричинили популяризацію в Польщі націоналістичних ідей, посилювали ендецькі концепції розв'язання українського питання.

Важливим аспектом політичної діяльності Г. Юзевського в період 1935–1938 рр. стали його взаємини з вищим військовим керівництвом. Предметом особливої уваги військових була національна політика, котра розглядалася ними передусім як проблема зовнішньої і внутрішньої безпеки держави. У середині 30-х рр. у зв'язку із зростанням воєної загрози в Європі польські військові закликали уряд до більш жорсткого курсу щодо національних меншин. Саме міністерству військових справ були підпорядковані справи, пов'язані з проблемами національної політики.

З боку військових звучали голоси про необхідність усунення Г. Юзевського з посади воєводи та зміни курсу державної політики на Волині. У липні 1936 р. командувач Округу Корпусу II в Любліні (якому у військовому відношенні підпорядковувалось Волинське воєводство – Ю.К.) генерал М. Сморовінський надіслав до міністра справедливості В. Грабовського звіт про суспільно-політичну ситуацію у Волинському

воєводстві. Генерал піддав різкій критиці діяльність Г. Юзевського на посаді воєводи. На його думку, наслідком дев'ятирічного “волинського експерименту” стало зменшення польської присутності на терені воєводства та перетворення Волині на “домен комунізму та войовничого українського націоналізму” [17, 199].

Різно негативну оцінку генерал давав економічній, культурно-освітній та конфесійній політиці воєводської адміністрації. На підставі викладених фактів командувач приходив до висновку про те, що політичний курс, який проводив волинський воєвода, був помилковим. Генерал вимагав від офіційних чинників ужити “негайних і енергійних” заходів, аби виправити становище. Цілком зрозуміло, що під “енергійними заходами” військові розуміли відставку Г. Юзевського.

Наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. керівництвом ОК II в Любліні було опрацьовано ще один документ, який називався “Характеристика терену Округу Корпусу II з точки зору його безпеки”. Він містив докладний аналіз суспільно-політичної ситуації на Волині й визначав основні напрями нової політики військових стосовно національних меншин. Програма була складена у формі 21 тези й охоплювала всі сфери суспільно-політичного життя українського населення Волині.

Власне, суть цієї “нової політики” визначалась у трьох вступних тезах. У першій з них йшлося про необхідність повної інтеграції Волині до складу Речі Посполитої: “Волинь, – вказувалось у документі, – є інтегральною частиною Речі Посполитої Польської і повинна з нею тісно об’єднатись як матеріально, так і духовно; будь-яка діяльність, що перешкоджатиме цьому об’єднанню, буде розглядатись, як злочин проти держави” [9, 184]. Не викликало сумніву, що ця теза адресувалась безпосередньо воєводі Г. Юзевському та його “українізаторській” політиці на Волині, яка, на думку військових, була не чим іншим, як зрадою польських державних інтересів на східних теренах Речі Посполитої.

Зміст наступних програмних тез цього документа (наприклад, припинення українізації православної церкви, полонізація шкільництва, ліквідація всіх українських організацій на терені воєводства, надання землі винятково польським осадникам) однозначно дають підстави охарактеризувати його як програму полонізації Волині.

Слід підкреслити, що серед основних напрямів “нової політики” на терені східних воєводств Речі Посполитої особливе місце відводилось конфесійній політиці. Виступаючи 2 липня 1936 р. на нараді вищого

командного складу армії, міністр військових справ Т. Каспжицький заявив: “Польська держава, а отже й військо, повинні прагнути до підпорядкування віруючих окремих конфесій асиміляційним впливам польської культури ... а там, де це можливо, як, наприклад, по відношенню до слов’янських меншин, процес колонізації церковно-релігійного життя слід оточити якнайбільшою увагою” [14, 169–170].

Цією промовою керівника польського військового відомства на теренах східних воєводств Речі Посполитої було започатковано акцію окатоличення українського населення. Метою цієї акції, яка проводилась за активної участі військових, проголошувалось “повернення до польськості всього, що було польським” [13, 261].

Одним із напрямів ревіндикаційної кампанії на “східних кресах” було насильницьке переведення православних українців на католицьку віру. Для реалізації цієї програми 11 грудня 1936 р. в Любліні створюється Координаційний комітет на чолі з командувачем Округу Корпусу II генералом М. Сморовінським [14, 190]. До складу комітету увійшли, окрім військових, представники воєводських адміністрацій Люблінського і Волинського воєводств. Його рішення були обов’язковими до виконання органами державної влади й місцевого самоврядування [13, 262].

Ревіндикаційна акція розпочалась на Волині в другій половині 1937 р. В першу чергу вона торкнулась прикордонних повітів воєводства – Здолбунівського, Рівненського та Кременецького. Методи, які використовувались для переведення православних українців на католицьку віру, були найрізноманітнішими: від адміністративного тиску до відвертого залякування та погроз. Мешканці с. Біловежа Сарненського повіту в листі до митрополита Варшавського та Волинського Діонісія скаржилися: “Нас усіма способами змушують до того, аби ми відійшли від своєї віри... Акція проводиться в такий спосіб: спочатку до нас приїзять католицькі місіонери і на загальних зборах починають просити нас перейти на католицьку віру. Якщо бажаючих не виявляється, тоді самі записують нас і коли прибуває римо-католицький ксьондз ведуть до нього для складання присяги. А коли хто не хоче йти, тоді до роботи приступають військові...” [2, 455].

Нерідко траплялось і так, що спочатку склали списки всіх мешканців села, прізвища котрих закінчувались на “ський” чи “вич”, а далі погрозами або й силою примушували їх приймати католицьку віру. Для цього найчастіше використовувались військові частини так званого Корпусу

охорони пограниччя (КОП), підрозділи якого розташовувались на кордоні з СРСР. “Католицька акція на терені парафії Козачки-Осники, – читаємо у звіті кременецького старости, – проводиться за активної підтримки КОПу. Селянам с. Осники забороняють працювати в городі, вимагаючи попереднього зголошення на стражниці – за 3 кілометри; й дня не проходить, щоб кого-небудь з православних не заарештували” [5, 4 зв.].

Працівник слідчого відділу державної поліції у Кременці Й. Огородник у своєму звіті на ім’я воєводи Г. Юзевського про перебіг ревідикаційної кампанії на терені повіту змушений був констатувати, що КОП у своїй “місіонерській діяльності” застосовував тактику “середньовічних рицарів-хрестоносців” [4, 55].

Нерідко для того, щоб змусити православних зректися своєї віри, КОП використовував методи морального й матеріального шантажу. Наприклад, видавались розпорядження звільняти з роботи православних і не приймати їх доти, доки ті не перейдуть на римо-католицьку віру [2, 455]. Солтис с. Молотків Кременецького повіту отримав запевнення місцевого командувача КОПу, що в разі прийняття католицької віри йому буде підвищено заробітну плату і пенсію. У протилежному випадку влада загрожувала йому звільненням із займаної посади [4, 55].

У багатьох випадках селянам за зміну віри місцева влада обіцяла додатковий наділ землі під час парцеляції, звільнення від податків, надання грошової допомоги, ліквідацію боргів [5, 4 зв.]. Нерідко така агітація спрацьовувала. Той, хто зголошувався перейти на римо-католицьку віру, аргументував свою позицію тим, що не хоче більше бути “кривдjenим українцем”, а хоче стати поляком – людиною, котра має “більше прав”. Так, частина православних українців с. Молотків Кременчуцького повіту, котра перейшла на католицький обряд, твердила: “Досить нам вже бути селянами, тепер ми пани, і не будемо купувати нашим бабам хусток на голови, а тільки берети” [4, 55 зв.].

Характерною рисою ревідикаційного руху на Волині була його масовість. Нерідко здійснювалось переведення на римо-католицьку віру цілих сіл. Наприклад, у звіті керівника ревідикаційної акції в Дуб-нівському повіті, капітана Вислоцького повідомлялось, що 4 травня 1938 р. у с. Підлужжя гміни Верба на римо-католицьку віру перейшло 52 особи [10, 99]. Командувач полку КОП “Здолбунів” у своєму повідомленні від 18 липня 1938 р. рапортував про 113 “ревідигованих” на терені повіту осіб [10, 99].

Однак особливо великого резонансу в усій країні набула справа насильницького переведення православних українців на римо-католицьку віру в с. Гриньки Крем'янецького повіту. 17 жовтня 1937 р. в приміщенні сільської школи місцевий підрозділ КОПу влаштував імпрезу, на яку було запрошено й місцеву українську молодь Гриньок. Наступного дня виявилось, що під час свята за загадкових обставин невідомі здійснили наругу над портретами вищих керівників держави і прапором. Місцевий капрал КОПу відразу ж заарештував шістьох місцевих хлопців, звинувачених у здійсненні злочину.

Місцева влада й військові почали домагатись виселення з Гриньок цих шести осіб разом з їхніми родинами. Одночасно в селі поширювались провокаційні чутки про те, що в село прибуде каральна військова експедиція, яка здійснить масову пацифікацію. Після цього відбудеться виселення всіх підозрюваних у найменшій нелояльності щодо польської державності осіб [15, 3]. До них у першу чергу відносили тих, хто передплачував українські видання, які виходили у Львові. Одному з таких передплатників, селянинові Аверкію Мельничуку місцевий солтис Йосип Мазур заявив: “Ми тих, хто читає українські часописи, вже виселяємо з села. А ти, синку, пильнуйся, бо ти передплачуєш “Дзвіночок” (Львівський український часопис для дітей – Ю.К.), то й тебе можемо виселити” [15, 4].

Одночасно в Гриньках велась активна агітація за масовий перехід православних українців на римо-католицький обряд, бо лише це, як заявляли представники місцевої адміністрації і військові, могло врятувати українське населення Гриньок від каральних експедицій, пацифікацій і виселення.

Ця агітація, а також постійний моральний терор, здійснюваний стосовно українського населення Гринько, не залишилась без наслідків. 19 грудня 1937 р. близько 400 місцевих православних українців перейшли на римо-католицький обряд [15, 4].

Події в с. Гриньки викликали рішучий протест з боку українських політичних угруповань. Посол у Сеймі від Галичини С. Баран 11 лютого 1937 р. звернувся із запитом до міністра внутрішніх справ Польщі [15, 1–9]. У ньому він вимагав негайного припинення терору з боку КОПу щодо православного населення Гриньок і призначення урядового розслідування цієї справи. Голова Української парламентської репрезентації Волині (УПР) посол С. Тимошенко 5 січня 1938 р. виїхав до Гриньок, аби на місці вивчити всі обставини подій, котрі мали місце в

жовтні–грудні 1937 р. Однак місцеве командування КОПу відібрало в нього перепустку й заявило, аби він “негайно залишив с. Гриньки і ні з ким не зв’язувався, особливо з тими, хто 19 грудня 1937 р. перейшов на римо-католицьку віру” [15, 5].

10 січня 1938 р. УПР Волині виступила із заявою з приводу подій у Гриньках. У ній, між іншим, йшлося про те, що уряд мусить зробити все можливе, аби нормалізувати ситуацію у прикордонній смузі й заборонити втручання в релігійні справи органів, які до цього не уповноважені. “Сам факт приєднання кількох православних родин до католицької церкви, – йшлося в документі, – ще не є гарантії, що наведені у такий спосіб особи будуть добрими громадянами і добрими католиками” [8, 98].

Акція в Гриньках була лише окремим фрагментом політики зміцнення польської присутності на “східних кресах”, яку проводив уряд, починаючи з 1936 р. Посилення полонізаційного тиску у сфері міжконфесійних стосунків суперечило головним засадам “волинської політики” воєводи Г. Юзевського. Постає запитання: чи не були події у Гриньках спланованою акцією військових, здійсненою з метою остаточної компрометації воєводи в очах уряду та президента? Адже те, що Г. Юзевський відразу не висловив своєї позиції щодо подій у Гриньках і не засудив дій КОПу, військові чинники розцінили як ознаку слабкості його позицій.

На воєводу посипались нові доноси у Варшаву. Лише після цього Г. Юзевський звернувся зі скаргою до Міністерства внутрішніх справ про зловживання КОПу в прикордонних повітах воєводства. Воєвода звинуватив військо у застосуванні терору щодо православного населення Волині. “Те, що діялося на Волині у 1938 р., – писав Г. Юзевський, – ставало нестерпним. Це був замах не тільки на православних, але й замах на Польщу” [16, 74]. Отже, воєвода відверто виступив проти того курсу національної політики, який проводив польський уряд на східних теренах Польщі, починаючи з другої половини 30-х рр. Цілком зрозуміло, що за цих умов відставка Г. Юзевського ставала лише питанням часу. У квітні 1938 р. воєвода був відкликаний із Волині, отримавши нове призначення в Лодзі. Новим волинським воєводою став О. Гауке-Новак.

Невдовзі після своєї відставки Г. Юзевським було опрацьовано доповідну записку “Про основні напрямки польської державної політики на Волині”, у якій колишній воєвода виклав своє бачення розвитку ситуації на терені воєводства на найближчу перспективу [12, 1–30]. Велику стурбованість воєводи викликав сам факт втручання військових чинників

у справі міжнаціональних та міжконфесійних стосунків на Волині. На думку Г. Юзевського, політика зміцнення польської присутності на терені воєводства, яку реалізовували військові чинники в недалекому майбутньому, могла обернутись непередбачуваними для держави наслідками. Терор стосовно православного населення, тенденція до повної колонізації українського шкільництва, звільнення української інтелігенції зі своїх посад – всі ці починання нової адміністрації Волині, на переконання Г. Юзевського, невдовзі призведуть до “вкрай небажаних і небезпечних” для поляків змін в укладі політичних стосунків на “східних кресах” [12, 18–19]. “Позиція ненависті до всього українського, – писав він, – викликає з боку українців позицію ненависті до всього польського” [12, 22]. Подальший драматичний розвиток подій польсько-української історії в роки Другої світової війни, на жаль, підтвердив правильність багатьох передбачень Г. Юзевського.

Після відставки Г. Юзевського нова волинська адміністрація на чолі з О. Гауке-Новаком своїм головним завданням проголосила “прискорення процесу колонізації воєводства” [6, 6]. Про це було заявлено в опрацьованій нею і затвердженій Міністерством внутрішніх справ Польщі новій “Програмі державної політики Польщі на Волині”. Програма складалась із кількох розділів. Перший із них було присвячено проблемі православної церкви на Волині. У ньому, зокрема, зазначалося, що проблему православ’я не можна ідентифікувати з проблемою українського населення Волині. На думку авторів програми, серед православних були як національно свідомі українці, так і ті, національна свідомість котрих ще не сформувалась. “Боротьба за душі несвідомого православного населення, – вказувалось у документі, – повинна бути піднята усім польським громадянством і ця боротьба мусить скінчитися перемогою” [7, 2].

Воєвода наголошував на необхідності прискорення процесу колонізації православної церкви на Волині. Для цього пропонувалось використовувати всі можливі засоби, зокрема, створення в містах осередків православних поляків, залучення несвідомої православної молоді до напіввійськових формувань, прискорення ліквідації православної семінарії в Кременці, запровадження в школах польських підручників з історії православної релігії, уніфікація католицького та православного календарів [6, 7].

Програма зміцнення польської присутності на Волині, до реалізації якої приступала нова адміністрація на чолі з воєводою О. Гауке-Новаком, стала логічним завершенням того курсу національної політики, котрий був започаткований військовими чинниками в 1936 р. і проводився за неофіційної підтримки уряду. Ревіндикаційна кампанія 1938 р. була одним із проявів політики “зміцнення польськості краю”, яскраво засвідчивши наміри правлячих кіл Польщі денационалізувати українців. Посилення колонізаційного тиску у всіх сферах суспільно-політичного життя Волині наприкінці 30-х рр. призвело до різкого загострення українсько-польських стосунків у регіоні та вилилось у драматичні події у взаєминах між двома народами в період Другої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Archiwum Akt Nowych (далі: AAN). Komitet do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski, Sygn. 1.
2. AAN, MWR i OP, Sygn. 987.
3. Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski. – Warszawa, 1924.
4. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 1, оп. 2, спр. 7250.
5. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 2965.
6. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4634.
7. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4671.
8. ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 1.
9. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939 // Dzieje Najnowsze, Rocznik XXIV, 1992. – № 1–2.
10. Lewandowski J. Materiały Ministerstwa Spraw Wojskowych o polityce narodowościowej wojska w latach trzydziestych // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna. – 1963. – № 8. – S. 83–105.
11. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // DN. – 1972. – Z. 3. – S. 136–159.
12. Memoriał H. Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu. 1938 r. – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Rękopisów (далі: BUW, DR), № акс. 1549.
13. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: państwo wobec prawosławia: 1918–1939. – Warszawa, 1989.
14. Stawcki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. – Warszawa, 1969.
15. Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 582.
16. Józewski H. Opowieść o istnieniu. – BUW, DR, № акс. 3189.
17. Wołyń - dokumenty CAW // Przegląd Wschodni. – 1997. – Т. 4. – Z. 1. – S. 183–209.

**ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
НА ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
НА ВОЛИНІ (20–30-ті рр. ХХ ст.)**

Історичний розвиток Волині у складі Другої Речі Посполитої відзначався багатьма особливостями, зумовленими як політикою правлячих кіл Польщі, так і внутрішніми економічними, соціальними й культурними потребами регіону. Польські урядові кола проводили політику, спрямовану на цілковите поглинання краю із переважно непольським етнографічним складом, на поступову полонізацію й асиміляцію волинян.

Насамперед державна полонізація означала підпорядкування місцевого населення інституціям, установам, організаціям, які існували в усій Польщі. Серед цих засобів особлива роль відводилась інституту самоуправління. Його законодавче та організаційне становлення на Волині розпочалось відразу після визнання в грудні 1919 р. державами Антанти права Польщі встановлювати на її території власну адміністрацію.

Аналіз процесу законодавчого та організаційного становлення самоврядування на Волині у міжвоєнний період дає змогу твердити, що інститут самоуправління як на цьому терені, так і в цілому в Другій Речі Посполитій мав своєрідний характер. Згідно із законодавством, обсяг його діяльності був надзвичайно великим. Самоуправи з метою забезпечення найнеобхідніших потреб населення краю були покликані виконувати широке коло завдань. При цьому, як виборні інституції вони зобов'язані були враховувати громадську думку. З іншого боку, ціла низка законів, приписів, розпоряджень державної адміністрації обмежували незалежність самоуправ, ставили їх в залежність від урядової політики Польщі.

Подібна двоякість самоуправління була причиною того, що досить важко було знайти рівновагу між цими двома його особливостями. Надання самоуправами переваги громадським інтересам часто суперечило інтересам державної адміністрації, а надмірний вплив останньої призводив до розходження з інтересами населення.

Специфіка територіального самоврядування Волинського воєводства міжвоєнного періоду була зумовлена ще й тією обставиною, що більшість населення краю становили національні меншини польської держави.

У містах це були євреї, а на селі – українці. Отже, перед урядом відразу поставало питання про забезпечення польських національних інтересів. З огляду на те, що державна адміністрація Другої Речі Посполитої не була зацікавлена у створенні для так званих східних кресів виняткового права, вона знаходила інші можливості для забезпечення контролю держави за діяльністю самоуправ. При цьому втрачалась необхідна рівновага між їхніми адміністративними та самоврядними функціями. Це було не на користь як місцевого населення, так і самої польської влади та утруднювало інституціям самоуправління ефективно виконувати їхні завдання.

Із правової точки зору процес становлення інституту самоуправління на Волині в міжвоєнний період виразно поділявся на два етапи. Протягом першого етапу, з 1919 до 1933 р., у краї працювали виборні органи територіального й міського самоврядування, покликані до життя розпорядженнями Генерального комісара Східних земель [1].

Протягом 1919 – першої половини 1920-х рр. цілою низкою урядових законодавчих актів встановились правила членства та проведення виборів до самоуправ, визначились фінансові джерела їх праці, окреслились межі та ступінь контролю за діяльністю самоврядних установ [2].

Характерним для цього етапу є формування організаційної структури самоуправ усіх рівнів, котра залишалась незмінною до 1939 р., у тому вигляді, який був передбачений згадуваними вище розпорядженнями. Причому більшою мірою це стосувалось саме територіального, а не міського самоуправління, що майже не реорганізовувалось протягом 1920–1930-х рр.

Польська адміністрація залишила на Волині чотириступінчасту структуру органів місцевого самоврядування, яка існувала ще від земської реформи 1864 р. в Росії: громадське, гмінне, повітове та воєводське самоуправління. Це відрізнялося від Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, де територіальне самоврядування було організоване на основі австрійського законодавства, відповідно до якого структура органів місцевого самоврядування мала триступінчастий характер (гмінне, повітове і воєводське) [3].

У цей же період відбувся розподіл обов'язків та функцій між законодавчими та виконавчими органами самоврядування, остаточно визначились обсяги, напрями, методи та форми їхньої діяльності, було встановлено межі компетенції керівних органів самоуправління.

У першу чергу, самоврядні установи покликані були виконувати завдання в різних сферах господарського життя краю. Це була головна особливість інституту самоуправління, котра виявилась уже на початковому етапі його існування. Низький рівень соціально-економічного розвитку регіону диктував необхідність створення інституту, якому б державна адміністрація могла б довірити вирішення проблем у таких життєво важливих галузях, як підтримка сільського господарства і промисловості, ремесла і торгівлі, міське і шляхове будівництво, розвиток освіти і медицини, добродійна діяльність. І це досить неповний перелік обов'язків, котрі згідно із польським законодавством належали до компетенції органів самоврядування.

Однак самоврядні установи не були самостійними при виконанні широкого обсягу поставлених перед ними завдань. Ціла низка законів, урядових приписів, розпоряджень обмежувала незалежність самоуправ у кадрових питаннях, податковій політиці, зміні територіальних меж самоврядних одиниць і т.п. Обов'язкового затвердження державною адміністрацією вимагали бюджети самоуправ та рішення, котрі стосувались їхньої фінансової діяльності. Контроль здійснювався спеціально створеними з цією метою органами або відповідними посадовими особами.

Наприклад, на рівні гміни наглядові функції виконували інспектори гмінного самоврядування. У кожному окрузі створювався спеціальний окружний інспекторат. Обсяг його роботи й порядок дій чітко окреслювала спеціальна інструкція, видана міністром внутрішніх справ 30 грудня 1919 р. [4]. Основним обов'язком інспекторів було проведення систематичних перевірок та ревізій органів самоуправління. Люстрація відбувалась принаймні три рази в рік у кожній гміні [5]. Крім регулярних перевірок самоуправ, проводились щорічні ревізії всієї їхньої документації.

З метою посилення контролю адміністрації над роботою самоврядування в 1920 р. в кожному повіті створювались також посади повітових референтів, які здійснювали нагляд за діяльністю самоуправ [6]. Причому виконувані ним наглядові функції поширювались не лише на сільські, а й на містечкові та міські гміни. У гмінах так званих виділених міст обов'язки референтів виконували окружні інспектори самоврядування.

Загальний державний нагляд за повітовим самоврядуванням здійснював міністр внутрішніх справ Другої Речі Посполитої [7]. Він мав право розпускати сеймики та повітові відділи, а також затверджувати ті ухвали органів самоврядування, котрі стосувались їхніх статутів, засобів сполучення, встановлення самостійних податків та їх заміни, набування чи позбавлення самоуправами нерухомості.

Однак, незважаючи на досить широку компетенцію міністра внутрішніх справ стосовно повітового самоврядування, у першій інстанції право нагляду за діяльністю повітових союзів належало воєводам. Це передбачало право оголошення недійсними тих ухвал органів повітового самоврядування, котрі були прийняті на неправочинних засіданнях самоуправ, перевищували їх компетенцію або суперечили чинному законодавству Другої Речі Посполитої. Окрім того, воєвода затверджував бюджети союзів самоврядування та призначав чергові вибори до повітових сеймиків. Отже, посередництво воєвод було законодавчо закріплено навіть у тих справах, остаточне рішення в яких належало міністрові внутрішніх справ. Воєводства стали перехідними інституціями, через які проходила кожна справа, котра вимагала затвердження державної адміністрації.

Воєводи намагались не допустити політизації органів самоврядування. Роль гаранта їхньої аполітичності повинна була відіграти воєводська рада, створена на основі розпорядження Президента Другої Речі Посполитої від 10 січня 1928 р. [8].

До її складу входили представники повітових сеймиків і так званих виділених міст. У засіданнях брали участь воєвода, керівники відділів воєводського управління та інших державних установ. Головними завданнями ради були керівництво інвестиційною політикою держави на території краю, розробка планів діяльності воєводства, а також контроль за функціонуванням органів самоврядування з правом затвердження їхніх бюджетів. Отже, ця інституція покликана була злити державну адміністрацію й самоуправління в єдиний організм, керований воєводою.

Значно посилював урядовий нагляд за працею самоуправ і той аспект, що керівники самоврядування всіх рівнів (солтиси, вййти, старости, воєвода) одночасно виконували функції представників державної адміністрації відповідно у гміні, повіті чи воєводстві [9]. Такий подвійний характер їх посад робив можливим перетворення інституту самоврядування на слухняного виконавця волі уряду.

Проведені в 1927 р. перші вибори до органів самоврядування всіх рівнів особливо яскраво показали ступінь залежності останніх від рішень властей. Особовий склад самоуправ, обраний у результаті проведених виборів, повністю відображав національний склад міст та сіл Волинського воєводства [10]. Саме тому здобута значна кількісна перевага українців у сільських самоуправах, а євреїв – у міських була цілком закономірною. Однак подібний стан справ не міг задовольнити місцеву владу. Державна адміністрація вдалась до свідомого обмеження активності органів самоврядування, а подекуди – й до прямого втручання у хід виборів. Так, під час проведення виборів до органів міського самоуправління, які відбулись у тому ж 1927 р., там, де їх результати не задовольняли воєводські власті, вони були визнані недійсними і проводились вдруге [11]. У кінцевому результаті керівні посади в самоуправах волинських міст зайняли переважно поляки.

Стосовно національного складу органів самоуправління, то основна боротьба за мандати велась, звичайно, між поляками та українцями. Кількість представників тієї чи іншої національності в різні періоди існування інституту самоврядування на Волині була різною, проте сталою залишалась польська перевага саме в міських самоуправах [12]. Очевидним є те, що поляки поступово збільшували свою кількісну перевагу, навіть у сільських самоуправах, а українці, навпаки, втрачали свої позиції [13].

Окрім цього, показовим є й те, що в законодавчих органах самоврядування, таких як ради сільських та міських гмін, а також повітових радах, кількість українців була помітно більшою, ніж у самоуправах, що виконували функції виконавчих та керівних органів самоврядування, наприклад, в управах сільських і міських гмін та у виконавчих відділах повітових сеймиків, де більшість становили поляки [14].

Становлення виборчого механізму відбувалось протягом майже всього міжвоєнного періоду. Зміни, котрі вносились у законодавство Другої Речі Посполитої, стосувались безпосередньо порядку проведення виборів, умов надання активного та пасивного виборчих прав, вікового та майнового цензу виборців, контролюючих функцій органів державної адміністрації щодо перебігу виборчих кампаній [15].

Останнє є найбільш характерним тому, що в першу чергу ці зміни були спрямовані на посилення урядового нагляду за ходом виборів до самоврядних інституцій. Розширення законодавством прав адміністрації

впливати на їх результати, робило все більш реальною можливість формування властями національного, політичного, професійного й вікового складу самоуправ на власний розсуд.

Особливо яскраво це помітно на прикладі інституту самоуправління, функціонуючого на теренах нашого краю. Адже однією зі складових частин “волинської політики” воєводи Г. Юзевського було не лише перетворення самоуправ на слухняних виконавців урядових завдань, а й на основного регулятора складних міжетнічних стосунків на Волині. Здійснюватись це повинно було в першу чергу шляхом деполітизації органів самоврядування та зміцненням в них так званого “польського стану посідання” [16].

Другий етап законодавчого становлення інституту самоуправління як загалом у державі, так і на Волині зокрема, розпочався із уведенням в дію ухваленого сеймом 23 березня 1933 р. закону “Про часткову зміну устрою територіального самоврядування” [17]. Поряд із тим, що за вагою та значенням здійснених цим законодавчим актом змін та масштабом охопленої території він став однією із найістотніших адміністративних реформ Другої Речі Посполитої, це був наступний крок уряду в напрямі посилення контролю за діяльністю самоуправ.

З точки зору уніфікації організму самоврядування та руйнування бар’єрів між різними регіонами країни закон мав позитивне значення. Наприклад, згідно із цим законодавчим актом чотириступінчаста структура органів місцевого самоврядування, характерна для Волині, поширювалась на всю Польщу.

Однак суть реформи найяскравіше проявлялась в її положеннях, котрі стосувались розширення контролюючих функцій органів наглядової влади над самоврядуванням. Найбільш показовим у цьому був десятий розділ цього законодавчого акту [18]. Закон надавав державній адміністрації необмежені права в питаннях затвердження виборів членів гмінних управ та магістратів, звільнення їх із зайнятих посад чи застосування щодо них різного роду дисциплінарних покарань. Прийняття самоуправами будь-яких важливих рішень залежало від схвалення чи заборони владних структур. Закон обмежував обсяг діяльності самоврядування, порушував принцип пропорційності під час виборів. Одночасно підвищувався віковий ценз для активного й пасивного виборчого права. Цим унеможлиблювалась участь молоді в самоврядних органах [19].

Підвищивши віковий ценз для осіб, наділених правом обиратися до самоврядних установ, передбачивши наділення міських виконавчих органів більшими правами порівняно із законодавчими, закон призвів до обмеження обсягу та зменшення форм діяльності самоврядування.

Отже, можна стверджувати, що реформа самоуправління 1933 р. поряд з іншими законодавчими актами, прийнятими в цей час сеймом, була покликана зміцнити контроль державної влади над усіма проявами суспільно-політичного життя країни. З цього приводу публіцист С. Станкевич справедливо зазначив: “На довгі роки утвердилось всевладдя адміністрації та чиновництва над самоврядуванням” [20].

Аналізуючи місце й роль самоврядування в політико-правовій системі Другої Речі Посполитої, не можна оминати увагою їх трактування квітневою конституцією 1935 р., котра надавала необмежені права центральній владі й особливо зміцнювала та робила домінуючою позицію президента [21]. Конституція санкціонувала антидемократичний, авторитарний та елітарний характер нової політико-правової системи. Стосувалось це також і територіального самоуправління.

Конституція 1935 р. передбачала створення органів самоврядування, однак обмежувала їх роль у житті суспільства. Робилось це головним чином через об'єднання функцій державної адміністрації та самоуправління. Вміщуючи головні положення, котрі торкались меж компетенції та обсягів діяльності самоуправ та урядових установ в окремий розділ під загальною назвою “Державна адміністрація”, наділяючи владні структури правами здійснювати місцеве самоврядування, квітнева конституція перекреслила демократичний принцип поділу самоуправління та урядового адміністрування на окремі співпрацюючі, але самостійні одиниці єдиного державного організму [22].

Сам факт конституційного становлення інституту самоуправління є дуже важливим, однак слід зазначити, що положення квітневої конституції 1935 р. щодо територіального самоврядування мали загальний та декларативний характер. Наприклад, відсутніми були найважливіші статті стосовно внутрішньої структури самоуправ і порядку їх обрання та організаційного становлення. І нарешті, в жодній із статей головного закону не говорилось про суть самоврядування – про його самостійність, а ті положення, котрі містились у новій конституції Польщі, робили можливими подальші зміни урядом суспільно-політичного устрою держави, обмежуючи значення та обсяг діяльності інституту самоуправління.

Проте, незважаючи на всілякі законодавчі обмеження, особливо у кадровій політиці, а також у питаннях, котрі стосувались податкової та підприємницької діяльності самоуправ, а також на загалом несприятливу економічну ситуацію в країні й слабку фінансову підтримку державою самоврядних установ, інститут місцевого самоврядування відіграв вагомую роль у процесі історичного розвитку Волинського краю у період його входження до складу Другої Речі Посполитої.

Особливо значним є доробок самоуправ у господарській сфері життя регіону. В першу чергу це стосувалось широкомасштабної розбудови волинських міст, яка успішно здійснювалась органами самоврядування в міжвоєнний період. Саме завдяки їх інвестиціям та капіталовкладенням з кінця 1920-х рр. у містах і містечках воєводства пошвидко будувались будівельні роботи [23]. За відносно короткий період часу з ініціативи місцевого самоуправління у містах було розпочато брукування вулиць, спорудження каналізаційної мережі, водогонів, громадських криниць, збудовано ряд нових шкільних приміщень, медичних та санітарно-гігієнічних закладів. Зусиллями самоуправ було зроблено перші кроки в напрямі належної організації торгівлі в містах, забезпечення їх протипожежної безпеки, покращення загального санітарного стану населених пунктів. Органи як міського, так і територіального самоврядування, незважаючи на відчутний брак коштів та кваліфікованих спеціалістів, докладали всіх зусиль для того, щоб забезпечити найнеобхідніші потреби місцевого населення.

Важливою була праця самоуправ і в галузі будівництва та ремонту доріг, а також їх раціонального утримання, особливо, враховуючи їх недостатню кількість та поганий стан на Волині, навіть порівняно із сусідніми Люблінським, Львівським та Тернопільським воєводствами [24]. Відсутність необхідних коштів змусила державну адміністрацію вдаватися до всіх можливих засобів, що знаходились в її розпорядженні, у тому числі й до залучення органів територіального самоврядування. Саме тому значну частку бюджетів органів самоуправління становили витрати, пов'язані зі спорудженням чи ремонтом доріг, а сплачувані населенням на користь самоуправ спеціальні податки та повинності (наприклад, шарваркові) покликані були частково вирішити проблему нестачі робочої сили та матеріалів.

Аграрний характер господарства Волині спричинив до того, що серед завдань, закріплених законодавством за органами місцевого самоврядування, обов'язковою була підтримка сільського господарства. І

насамперед, важливе значення для багатьох повітів воєводства мала справа меліорації, актуальність проведення якої пояснювалась й тими змінами, що відбувались в аграрному устрої воєводства, а саме – парцеляцією та комасацією ґрунтів [25].

Слід відзначити, що зусиллями самоуправ у цьому напрямі було виконано значний обсяг робіт. Завдяки фінансовій підтримці органів місцевого самоврядування розроблялись й успішно втілювались у життя плани проведення меліоративних робіт, створювались селекційні станції для добору й очищення насіння, будувались кінні заводи та ферми, які займались виведенням нових порід домашньої худоби. До компетенції самоуправ належала й пропаганда нових, прогресивніших форм ведення сільського господарства, наприклад, застосування мінеральних добрив. Допомогою селянам слугували створені самоврядними інституціями установи, котрі надавали їм у позику реманент та сільськогосподарський інвентар [26].

Проте, незважаючи на позитивні результати підприємницької діяльності органів самоврядування та їх успіхи в розбудові зруйнованого війною і підірваного економічною кризою господарства Волині, найбільш цінним є досвід роботи самоуправ саме в тих галузях, котрі безпосередньо не належали до сфери їх обов'язків. Так, згідно із законодавством, такі галузі, як освіта, медицина, соціальна опіка, знаходились у компетенції і підпорядковувались відповідним державним органам та установам. Однак складна соціально-економічна ситуація, яка склалась в країні у повоєнні десятиріччя, а також низка особливостей політичного, національного, господарського, культурного розвитку регіону диктували необхідність розширення кола обов'язків органів самоврядування. Засоби, котрі знаходились у їхньому розпорядженні, давали змогу успішно вирішувати такі проблеми, як організація початкової освіти в краї, де переважна більшість місцевого населення була неписьменною, працювати в напрямку підвищення надзвичайно низького рівня медицини та медичного обслуговування. Окрім того, на самоуправи покладалося й здійснення функцій соціальної опіки, що набувало особливого значення з огляду на існування таких груп населення, які потребували негайної допомоги (ветеранів війни, інвалідів, дітей-сиріт, вдів, безробітних і т. д.) [27].

Загалом, характеризуючи форми й методи, здобутки й прорахунки діяльності інституту місцевого самоврядування на Волині у міжвоєнний

період, у першу чергу слід відзначити, що головним його завданням було забезпечення потреб населення й піднесення його загального життєвого рівня. Там, де держава була не в змозі ефективно вирішувати найгостріші проблеми соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку краю, самоуправління успішно здійснювало свої адміністративні, координуючі та регулюючі функції, охоплюючи майже всі сторони життя регіону. При цьому підкреслимо, що результати праці самоуправ є тим більш вражаючими, якщо врахувати постійні спроби уряду законодавчо всіляко обмежити їхню незалежність, у тому числі й фінансову, а також посилити контроль за будь-якими напрямками і проявами їх діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – № 21. – Poz. 215; Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – № 12. – Poz. 99; Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1920. – № 46. – Poz. 138.
2. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 6. – Poz. 32; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – № 18. – Poz. 143–144; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – № 62. – Poz. 398; Dziennik Praw Państwa Polskiejgo. – 1919. – № 63. – Poz. 371; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – № 88. – Poz. 785; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – № 2. – Poz. 7; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1923. – № 65. – Poz. 505; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1923. – № 35. – Poz. 228.
3. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – № 21. – Poz. 215; Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – № 12. – Poz. 99; Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1920. – № 46. – Poz. 138.
4. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 46, оп. 1, спр. 849, арк. 37.
5. Там само, арк. 40.
6. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1920. – № 28. – S. 402.
7. Wakar W. Zagadnienia samorządu w Rzeczypospolitej odzyskanej. – Warszawa, 1924. – S. 87.
8. ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 349-а, арк. 6.
9. ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 849, арк. 9–10; Dziennik Urzędowy Województwa Wołyńskiego. – 1923. – № 7. – S. 4.
10. Wybory komunalne w województwie Wołyńskim w roku 1927. – Łuck, 1927. – S. 1–25.
11. Ibidem. – S. 18.
12. ДАВО, 25/4, Воłyń, czerwiec. – 1937. – S. 21.
13. Там само.
14. Там само.
15. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – № 7. – Poz. 44–45; Dziennik Urzędowy Województwa Wołyńskiego. – 1922. – № 2. – Poz. 10; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – № 80. – Poz. 577; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej

Polskiej. – 1933. – № 83. – Poz. 606; ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 849, арк. 8; ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 2399, арк. 1; ДАВО, ф. 46, оп. 6, спр. 1052, арк. 29.

16. ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 349-а, арк. 6.

17. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – № 35. – Poz. 294. – S. 23.

18. Szwed R. Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządów terytorialnych w latach 1919–1939. – Częstochowa, 1993. – S. 21.

19. Ibidem. – S. 19.

20. Ibidem. – S. 20.

21. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1935. – № 30. – Poz. 227. – S. 36.

22. Ibidem.

23. ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 702, арк. 34; ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 1176, арк. 4; ДАВО, ф. 46, оп. 2, спр. 539, арк. 37–38; ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 1848, арк. 91.

24. ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 1176, арк. 3.

25. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 2, оп. 5, спр. 12, арк. 37.

26. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 30, оп. 18, спр. 1574, арк. 15.

27. Jaroszyński M. Samorząd terytorjalny w Polsce. Stan obecny. Wnioski do reformy. – Warszawa: Towarzystwo wydawnicze “Ignis”, 1923. – S. 28; ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 702, арк. 10; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1924. – № 92. – Poz. 726. – S. 145.

Руслана ДАВИДЮК

УКРАЇНСЬКИЙ ЛОЯЛЬНИЙ ТАБІР НА ВОЛИНІ (30-ті роки ХХ століття)

Польсько-українське протистояння у 20–30-х рр. було найбільшою перешкодою у реалізації планів повної інтеграції Волині до складу Другої Речі Посполитої. З огляду на це, і ендеки, і пілсудчики основним своїм завданням щодо національної політики вважали колонізацію українців, але для реалізації цього завдання використовували різну тактику. Коли ендеки намагалися створити однонаціональну польську державу методами примусу, переслідувань, заборони української мови, ліквідації української школи, то пілсудчики рахували за доцільне застосовувати більш гнучку тактику.

Відразу після травневого перевороту міністр внутрішніх справ Казімір Млодзіновський представив на засіданні Ради міністрів 18 серпня 1926 р. проект «Засад у справі відношення урядових структур до національних меншин» [1, 148–160]; [2, 75–78]. На цьому засіданні наголошувалося на важливості вирішення саме української проблеми. Проект Млодзі-

новського і дискусія навколо нього свідчили, що «післятравневий» табір прихильно поставився до положень, відомих під назвою державної асиміляції. Незважаючи на це, польське керівництво не виробило цілісної концепції щодо національної політики.

Чи не найбільш гостро постало питання врегулювання міжнаціональних стосунків між поляками й українцями на Волині з огляду на особливості етнічної структури краю. Зокрема, у 1931 р. воєводство належало до найбільших у країні (після Поліського), тут проживало понад 2 млн осіб, з них 80% були українцями. Ставало зрозуміло, що сполонізувати таку кількість населення попередніми ендеківськими методами буде дуже важко.

Деякі риси нової спеціальної політики на Волині розроблялися раніше. Зокрема, таємну «Загальну директиву урядової політики на східних кресах» було прийнято ще у 1923 р. У цьому документі відзначалося: «Потрібно систематично і наполегливо йти до утворення угодовських українських груп. Ще немає угодовської партії в повному розумінні слова, тому належить шукати її або ж створити самим. На Волині не вистачає періодичних українських видань, тому їх треба утворити, фінансово підтримати, але діяти виключно в рамках інтересів держави» [3,8–9, 13].

Отже, програма державної асиміляції чи не найбільш виразно проводилася саме на Волині. На нашу думку, це визначалося такими причинами: по-перше, особливістю етносоціальної структури Волинського воєводства, де переважну більшість склали українці; по-друге, проживанням на Волині групи поміркованих українських діячів, які були готові до співпраці з польською владою (це були колишні прибічники уряду С. Петлюри, які поділяли основні ідеї Варшавської угоди 1920 р.); по-третє, призначенням на посаду волинського воєводи – давнього соратника Пілсудського Генрика Юзевського, який вирішив радикально змінити попередній політичний курс у регіоні.

Таким чином, на Волині у кінці 20-х років створилися умови для специфічного варіанту політики державної асиміляції, яка відома під назвою «волинська програма» Генрика Юзевського. Територія експерименту обмежувалася кордонами Волинського воєводства і проводилася за погодженням із Ю. Пілсудським.

«Волинський експеримент» мав на меті створити штучний мур між Волиню і Галичиною, але, як довело життя, не зміг знищити природного зв'язку між двома частинами західноукраїнського терену.

Після ліквідації українських угруповань, які негативно чи вороже ставилися до польської держави або просто не вписувалися у рамки політики Юзевського, на Волині почали виникати нові організації, що створювалися і діяли на засадах лояльності до Речі Посполитої, на принципах співпраці з владою. Насамперед ліквідовувалися товариства, які керувалися з Галичини. У результаті такого підходу на Волині перестали діяти товариства «Просвіта», «Сільський господар», «Союз українок», було ліквідовано кооперацію, яка підпорядковувалася РСУКу з центром у Львові. На їх місці з'являлася низка пропольських культурно-освітніх організацій, які працювали під пильним оком поліції.

Генрик Юзевський знайшов підтримку у здійсненні «волинської політики» у середовищі поміркованих українських діячів. Згідно із задумом воєводи, у 1928 р. з Варшави до Луцька було переведено редакцію «Української ниви» [4], яка і стала центром формування нової регіональної партії з підтримки «волинського експерименту» [5,9]. Необхідно зазначити, що Г. Юзевський був далекий від ідеї створення у Волинському воєводстві масової політичної організації, зокрема, тому його мало турбувала проблема збільшення тиражу газети. На зауваження одного з чиновників, що потрібно відмінити субсидії «Українській ниві», яку мало хто читає, воєвода відповів, що йому вистачить того, що газета виходить і її читає, принаймні, троє людей у Варшаві [6, 179–209].

Оригінальність «волинського експерименту» полягала у спробі надання теорії «прометеїзму» ідейної надбудови, що пов'язувалася з традиціями Варшавської угоди 1920 р. Засновники ВУО у минулому, як правило, були соратниками або симпатиками ідей Симона Петлюри, тому зустріли ідеї Г. Юзевського з натхненням і вважали, що можна відродити на новій основі союз 1920 р.

Отже, частина українських діячів широко вірила у можливість співпраці з поляками після приходу до влади Ю. Пілсудського. Саме вони і створили у червні 1931 р. проурядову партію – Волинське українське об'єднання [7, 11–12]. Ця партія насамперед пропагувала ідеї польсько-українського співжиття і співпраці. «ВУО – реальна сила у вирішенні проблеми поєднання українського життя з нашою державністю» [10, 22], – писав волинський воєвода у своєму звіті про політичну ситуацію за 1933 р.

Таким чином, на початку 30-х років на Волині розвиток низки об'єктивних та суб'єктивних передумов призвів до того, що ідея співжиття двох народів – українського та польського – перетворилася на одну з

головних проблем у реалізації національної політики й була підтримана частиною поміркованого політичного українського табору.

Звичайно, цю ідею представники польських політичних сил й української проурядової групи трактували по-різному. Польська сторона «бажала створити на Волині окремий регіональний тип волинянина, якому дозволяється у себе дома говорити по-українськи, але який у душі і назовні мав би бути стовідсотковим польським державником» [9]. Українська поміркована сторона в особі ВУО без застережень прийняла лояльну до уряду позицію, вважаючи, що «волинська програма дозволить щось робити для народу, забезпечуючи водночас його фізичне існування» [10,6].

Отже, на початку 30-х р. на Волині поширювалася ідея українсько-польського співжиття і дружби, було зроблено одну із спроб знайти порозуміння між народами, припинити суперечки та протистояння, які характеризували міжетнічні відносини у минулі часи.

Діячі Волинського українського об'єднання у своєму програмному документі – Декларації, яка була затверджена на Установчому з'їзді [11,1], акцентували основну увагу на прагненні зміцнювати українсько-польську приязнь. На жаль, вувці не розуміли ілюзорності своїх мрій, нечесності у цій справі з боку поляків, які просто використовували їхні надії на порозуміння. У своїх спогадах М. Сивіцький зауважував: «І не була то політика чесна. Щоб сказали б поляки, якби помінялися місцями з українцями? Але годі сподіватися чеснот від окупанта» [10,64].

У декларації ВУО обґрунтовувалися проблеми національних, релігійних, культурно-освітніх, господарських прав українців Волині. Однак задекларувати необхідність вирішення проблем було багато простіше, аніж втілити їх у життя, особливо за умови повної залежності ВУО від польської адміністрації. Прагнучи розвивати українське національне життя, партія ставила на одному рівні проблеми українсько-польської дружби і суверенітет Польщі, не розуміючи, що ці прагнення в той час суперечили одне одному, завдавали шкоди не лише вувцям, а й усьому українському національному рухові.

Необхідно також зазначити, що ВУО не займало принципової позиції з важливих питань, а швидше прислуховувалося до настанов польської адміністрації. Тактику ВУО можна визначити такими словами: «так, але». «Так» означало погодженість з усіма концепціями адміністративної польської влади, з поглядами Г. Юзевського, «але» – що діячі ВУО домагалися виконання поточних проблем українців, прагнули розвивати національну свідомість.

Засновниками та активними провідниками політики толерантних українсько-польських стосунків на початку 30-х років були Петро Певний, Михайло Тележинський, Сергій Тимошенко, Микита Бура, Степан Скрипник, Микола Маслов, Василь Серафимович, Олександр Ковалевський та ін. Названі діячі, які були послами, сенаторами і зініціювали утворення Волинського українського об'єднання. Проаналізувавши їхні біографії, можна зробити висновок, що переважно названі діячі в роки національно-демократичної революції 1917–1921 рр. були пов'язані з С. Петлюрою, а після поразки визвольних змагань осіли на Волині. Степан Скрипник народився 1888 р. у Полтаві, у 1917–1918 рр. служив в українській армії. Пізніше працював у військовій канцелярії Головного отамана Симона Петлюри, був з ним у родинних зв'язках. Сергій Тимошенко був міністром шляхів сполучення УНР, Олександр Ковалевський – міністром рільництва УНР. Петро Певний за часів УНР редагував газети «Україна», «Українське слово»; брав участь у Зимовому поході 1920 р.

Вуовці асоціювали ідеї Симона Петлюри з ім'ям Юзефа Пілсудського, вважали себе наступниками Головного отамана УНР. На Волині у 30-ті роки урочисто відзначалися пам'ятні дати, пов'язані з іменем Петлюри. Головна Управа ВУО видала збірник під заголовком «Волинь – Петлюри», оголошувала конкурси на краще оповідання чи спогад з часів визвольної боротьби [10,2]. При всій своїй поміркованості, іноді навіть і неприродності, подібні заходи все-таки сприяли національному вихованню волинян, адже викликали інтерес до власної історії, до подій національно-демократичних змагань.

Хоча пропаганда толерантного співіснування українців і поляків займала чільне місце в ідеології ВУО, однак важливою була також і національна ідея. Саме тому партія отримала підтримку через частини українського населення. До того ж, після знищення національно-культурних осередків з галицьким родоводом, волиняни просто вимушені були звернути свої погляди на цю організацію, щоб не втратити останніх спроб національного відродження. У складних політичних умовах вплив ВУО нехай поступово, але збільшувався. Очевидно, що значною мірою цьому сприяла підтримка воєводи Г. Юзевського, який здійснював адміністративний тиск на населення. На травень 1933 р. ВУО нараховувало у своєму складі 818 членів, а на червень 1934–1935 рр. [13,100], тобто за 13 місяців, чисельність організації майже подвоїлася. Хоча чисельність ВУО зростала, але осередки партії розташовувалися нерівномірно.

Найміцнішими вони були у середній Волині – Рівненському, Дубнівському, Луцькому, Здолбунівському повітах, а найслабше – у Костопільському, Любомльському. Причиною цього могло бути, на нашу думку, те, що, поперше, далеко не всі українці, особливо у віддалених районах, поділяли ідеологію ВУО, а по-друге, що ці райони знаходилися під впливом інших політичних сил, зокрема комуністичних, націоналістичних.

Незважаючи на зростання чисельності, вувцям не вдалося здобути широкої суспільної бази. Самі члени об'єднання не мали достатніх власних сил на здобуття значної підтримки, а Г. Юзевського така ситуація цілком влаштовувала. Окрім того, ідеологічні засади ВУО щодо українсько-польської співпраці не користувалися великою популярністю серед українців, як, до речі, і серед поляків. Тому, незважаючи на вдавану активність, ВУО залишалося організацією з більш моральним впливом, аніж реальним, практичним.

Політичні сили Волині іншого спрямування сприйняли ідеологію українсько-польського зближення негативно, називали вувців «хрунцями», «запроданцями» [14,259–260]. Однак з часом представники націоналістичного та комуністичного рухів почали використовувати осередки ВУО для поширення власних ідей, користуючись легальністю філій об'єднання [15,152–153; 16,8; 17,34]. Безумовно, боротьба ВУО з іншими українськими партіями й організаціями завдала чимало шкоди українському національному рухові. Діячі ВУО, реагуючи на політичну обстановку в країні, поступово змінювали погляди, хоча залишалися вірними ідеології Г. Юзевського, сподівалися на українсько-польську співпрацю. Як бачимо, представники волинського поміркованого табору, на жаль, не до кінця розуміли глибину і складність українсько-польських стосунків у міжвоєнний період.

Після смерті Ю. Пілсудського у «санаційному» таборі перемогла колонізаторська течія. Про зменшення шансів на нормалізацію стосунків між народами говорили і діячі ВУО: «Смерть Пілсудського багато що змінила на гірше, принаймні щодо української проблеми. На Волині поширюється хвиля шовінізму» [18,1], – зазначала газета «Волинське слово» – пресовий орган ВУО. Все сміливіше почали лунати голоси на вимогу більшої незалежності ВУО, розширення суспільно-культурних форм роботи, що призвело до персональних змін у керівництві об'єднання.

У червні 1936 р. з посади Голови української парламентської репрезентації Волині та Голови ВУО було знято Петра Певного, а у лис-

топаді того ж року його виключили з партії [19,2–3]. Новим керівником ВУО і Головою УПРВ було обрано Сергія Тимошенка [12,1]. Нове керівництво об'єднання в особі С. Тимошенка, С. Скрипника, О. Ковалевського, хоча і не відмежовувалося від ідеї польсько-українського співжиття, але більш послідовно почало ставити проблеми українців. С. Тимошенко зазначав: «Ще раз стверджуємо, що свою працю і надалі проведитиме у напрямку поглиблення польсько-українських відносин. Віримо, що наша щирість і праця на користь спільної держави знайде відгук з боку польського громадянства, яке, шануючи власну гідність, повинне шанувати і нашу гідність» [20,3]. Новий голова ВУО, виступаючи у Сеймі, наголошував, що польсько-українські стосунки розвиваються не так успішно, як того б хотілося ВУО. «Політичні взаємини, географічне положення, відмінні економічні умови, релігійне питання – все це мусить бути взяте до уваги, щоб ідея нормального співжиття набрала ознак доцільності» [20]. У прийнятій Українською парламентарною репрезентацією Волині резолюції 31 серпня 1937 року наголошувалося, що позиції представників окремих влад гальмують працю ВУО, що не вся адміністрація усвідомлює значення проблеми співпраці польського і українського народів [21].

Однак представники українських поміркованих сил не розуміли, що ідея українсько-польського співжиття в тодішніх умовах була позбавлена реального ґрунту, адже її, по суті, бойкотували польські сили. Будь-які думки щодо розвитку однієї нації викликали негативну, алергічну реакцію іншої, що в кінцевому рахунку призводило до загострення ситуації, посилення напруження в українсько-польських взаємовідносинах. Особливо ускладнилося становище після переведення воєводи Г. Юзевського у Лодзь. На Волині у квітні 1938–1939 рр. загострилося внутрішнє життя волинського угодовського табору. Кожен із керівників ВУО по своєму бачив шлях вирішення української проблеми. Так, С. Скрипник виступив із протестом проти «тактики сліпого послуху адміністративній владі, яку проводить С. Тимошенко» [22]. Проте, незважаючи на розбіжності, українські лояльні сили одноголосно стверджували необхідність ініціатив з боку польської влади щодо розв'язання українського питання. Як бачимо, кількарічна політична діяльність мало чого навчила керівників ВУО, які так і не зрозуміли, що ніхто, окрім них самих, не вирішить українських проблем.

Таким чином, тридцять років ХХ століття показали, що всі спроби проурядових волинських сил врегулювати проблему українсько-польсь-

ких стосунків перекреслювалися діями польської влади. «Політична програма державної політики Польщі на Волині» [23,1], розроблена у лютому 1939 р., спрямовувалася на повну колонізацію краю, заперечувала ідею українсько-польського порозуміння – головну позицію ВУО.

Новий етап національної політики Польщі на українських землях розпочався активізацією дій військових, у розв'язання українського питання активно втручався Корпус охорони прикордоння (КОП). Очевидним став крах «волинської політики», наростала польсько-українська конфронтація.

Члени ВУО зверталися у різноманітні інстанції, вимагали захисту прав православних віруючих, але їхні дії були недостатньо рішучими і не могли протистояти державній політиці.

Отже, Волинське українське об'єднання як партія проурядового спрямування виступало за толерантне співіснування українців та поляків у 30-х роках ХХ століття. Однак, як довело реальне життя, досягти порозуміння між двома народами у міжвоєнний період так і не вдалося. Шлях ВУО – шлях лояльності до польської влади і пропаганди співжиття українців і поляків виявився недосконалим. Подібні дії не могли пом'якшити невиліковні внутрішні суперечності багатонаціональної Другої Речі Посполитої.

Українсько-польські відносини, обтяжені з минулих часів образами, проблемами, непродумана національна політика Другої Речі Посполитої призвели до ще більшого загострення взаємин між двома народами. Ці проблеми перенеслися і на наступний історичний період, призвівши до страшного українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // *Dzieje Najnowsze*. – 1972. – nr. 3-s. 148–160.
2. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1979. – S. 75–78.
3. Archiwum Akt Nowych (AAN). Prezydium Rady Ministrów (PRM), Rektyfikat (RKT). – 25. – T. 32. – S. 8–9, 13.
4. Przegląd Wołyński. – nr. 41. – 7.X. – 1928.
5. Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (CAMSZ), K - 674/11 - 31. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych. – S. 9.
6. Stawecki P. Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936. Wołyń - dokumenty CAW // *Przegląd wschodni*. – T. IV. z. 1(13) – 1997. – S. 179–209.

7. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 198, оп. 1, спр. 5, арк. 11–12.
8. AAN, Urząd Wojewódski Wołyński (UWW), sygn. 979/83. – S. 22.
9. Діло. – 1937. – № 185. – 25 серп.
10. Г. Сивіцький М. Записки сірого воляняка. – Л., 1996.
11. Українська нива. – 1931. – 4.16 (288). – 10 трав.
12. Українська нива. – 1936. – № 1. – С. 2. – 14 черв.
13. ДАВО, ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 100.
14. Левчанівська І. О. Польсько-українські відносини на Волині в 30-х роках ХХ ст. // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996.
15. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 30, оп. 20, спр. 841, арк. 152–153.
16. Поліщук В. Підпільної праці нас ніхто не вчив // Віче. – 1995. – С. 8. – 20 жовт.
17. ДАРО, ф. 156, оп. 2, спр. 371, арк. 34.
18. Волинське слово. – 1937. – № 32. – 7 лист.
19. Українська нива. – 1936. – № 23. – 27 лист.
20. Українська нива. – 1936. – № 2. – 25 черв.
21. Wiadomości Ukraińskie. – 1937. – NR . 2906/12. – 15 listopada.
22. ДАРО, ф. 479, оп. 1, спр. 367, арк. 1.
23. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4671, арк. 1.

Ольга НИКОНЧУК

СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД. ПОЛІТИКА Г. ЮЗЕВСЬКОГО

Міжвоєнна Польща була багатонаціональною державою. Офіційна Варшава при визначенні політичної лінії щодо українців намагалася поглибити регіональні особливості й розчленувати на окремі частини єдиний український народ. Враховуючи відмінності в рівні національної свідомості, культури, політичної активності українців Волині й Галичини, урядові кола хотіли ці відмінності поглибити й не допустити об'єднання українців в єдину політичну силу. Особлива увага при цьому приділялася Волині.

У міжвоєнний період переважна більшість українців проживала в селі, де залишалась невирішеною ціла низка політичних, економічних, соціальних проблем. До травневого перевороту польські власті зробили дуже мало для їхнього вирішення.

Нові підходи щодо їхньої реалізації пов'язані з іменем волинського воєводи Генрика Юзевського,¹ який розробив так звану «волинську політику», або ж «волинський експеримент».

Сучасники, політики, історики по-різному оцінювали й оцінюють його діяльність. Для одних він «могильник польськості на кресах», зрадник Польщі чи навіть український гетьман. Для інших, навпаки, українофоб, кат українського народу.

Генрик Юзевський розумів, що політика, яку проводили його попередники, викликала ненависть й обурення українців, створювала підґрунтя для антипольської опозиції, тому новий адміністратор Волині вирішив радикально змінити політичний курс.

На відміну від інших спеціалістів з української проблеми, Юзевський враховував не лише внутрішній, а й зовнішній фактор.

2 грудня 1929 р. в Луцьку на нараді керівників східних воєводств Польщі Генрик Юзевський виступив із обширною доповіддю, цілком присвяченою волинським справам. Так народилася нова «волинська політика» чи так званий «волинський експеримент».

Суть його полягала в тому, щоб виробити у волинян почуття належності до польської держави, виховати відданих громадян Речі Посполитої шляхом державної асиміляції неполяків. Асиміляція Волині, згідно з програмою, повинна відбуватися одночасно у всіх галузях політичного, громадського, національного, релігійного, освітнього, самоврядного й економічного життя.

На перший погляд, особливо з теоретичної точки зору, програма воєводи виглядала досить привабливо. Проте впровадити її в життя було важко, а то й просто неможливо. Справа в тому, що її не сприйняла більшість польських і українських політичних діячів.

Як бачимо, із самого початку реалізації задумів на Юзевського чекали великі перешкоди, а тому впровадити їх у життя він намагався адміністративними заходами. Адміністрація Юзевського змушена була вдатися до непопулярних заходів. Нових переслідувань й утисків почали зазнавати українські національні кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Різними заборонами й репресіями нова адміністрація стримувала розвиток «Просвіти», повела дальший наступ на українське шкільництво. Все це робилося для того, щоб відгородити «сокальським кордоном» Волинь від впливів націоналістичної Галичини. Одночасно воєвода шукав собі опору в середовищі поміркова-

них українських і польських політичних діячів. Воевода запросив на Волинь низку соратників отамана Петлюри, більшість з яких стали керівниками створеного з ініціативи Г. Юзевського 1931 р. Волинського українського об'єднання (ВУО). Ця політична партія заявила про свою лояльність до польської держави й готовність до співпраці з польською адміністрацією. Нею в містах почали створюватися «Рідні хати» – своєрідні клуби української інтелігенції, а по селах – «Просвітянські хати», українські народні хори. Проте тут слід відразу зазначити, що вони не зуміли замінити розігнані «Просвіти». Значна частина волинських українців до ВУО ставилася байдуже, вважаючи його керівництво запроданцями української справи.

Як уже зазначалося, важливим чинником у «волинській політиці» була програма українізації православної церкви на Волині, яка повинна була проводитися еволюційним шляхом. Передбачалося проведення реформ православної церкви на Волині у напрямку повернення до традицій соборності, зміни російського національного складу єпископату та надання церкви українського національного характеру.

У своєму експерименті Г. Юзевський важливе місце відводив освітній політиці. Він вважав, що справа шкільництва й підбору вчительського корпусу є першорядною державною справою [1].

На практиці ж це виглядало цілком інакше. Як відомо, свого часу ендецький уряд взяв курс на ліквідацію національних шкіл й утворення так званих двомовних утравістичних. Цей курс намагався дуже обережно втримати і Юзевський. Проте більше йому імпонували польські школи, у яких українська мова вивчалася лише як предмет. За часи його управління українських шкіл залишилося лише 4 [2]. У цей же час чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – 5, євреї – 57, а німці – аж 66 [3]. Безперечно, така ситуація в освітній політиці не могла задовольняти українців. Волинь стала тереном постійної боротьби за українську школу. Особливо загострилася ситуація 1932 р., коли на Волині проводився так званий плебісцит про мову навчання і тип школи.

Намагаючись залучити українських дітей до пізнання польської культури, воєвода залучав на Волинь польських учителів з інших регіонів Польщі. Так, із 1927 по 1933 рік чисельність учителів-поляків у волинських школах майже подвоїлася: з 1535 до 2637 [4]. В цей час кількість учителів українців постійно зменшувалася. У 1933 р. їх залишилося лише 447 [5]. Передбачуване гармонійне життя обох народів не виходило.

Поряд із згаданими справами Юзевський багато уваги приділяв вдосконаленню адміністративного апарату, особливо органам місцевого самоврядування, які вважав основною позицією у формуванні відносин на Волині. Насамперед він турбувався про сільське управління, оскільки «гміна, ця найближча до людей влада, повинна визнаватися ними своєю владою, а це значить – бути мешканцям близькою, такою, що живе з ними, з них і з їх волі створеною... Гмінна влада кваліфікована людністю як влада чужа, і з рисами окупаційної влади є державною катастрофою на змішаному терені» [6]. Органи місцевого самоуправління, задумані воєводою як поле спільної польсько-української співпраці, такими не стали. У виконавчих органах територіального самоуправління основну роль відігравали поляки. Так, із 103 в'їтів 19 були українцями, а 81 – поляками [7].

Не вдалося воєводі запобігти природному процесові поглиблення зв'язків наших країн із галичанами. «Сокальський кордон» не відбувся. Та якщо з українцями воєвода давав собі раду, то більш грізна небезпека чекала на нього з польської сторони.

Як відомо, після смерті Ю. Пілсудського в політичному житті Польщі все більшу роль почали відігравати військові, які дотримувалися програми «зміцнення польськості на кресах».

Військових підтримало Міністерство справедливості (юстиції), яке вимагало негайного усунення Юзевського, а прем'єр-міністрові прямо погрозували, що «обурені офіцери застрілять такого зрадника» [8].

Ситуацію ускладнював відомий антиукраїнськими акціями Корпус охорони прикордоння (КОП). Восени 1937 р. копівці розпочали кампанію насильницького перехрещування православних у католиків, так званий конверсійний рух. Здійснювалось це дуже брутальними репресивними методами. Зокрема, українців приголомшили ганебні події в селі Гриньки Кременецького повіту. Підступним шляхом копівці примусили майже всіх жителів цього села перейти в римо-католицьку віру.

У такій ситуації Юзевський не сидів склавши руки. Незважаючи на послаблення своїх позицій, він продовжував діяти. До того ж у Варшаві він мав досить впливових політиків, які його підтримували. Намагаючись перехопити ініціативу у свої руки, воєвода подав до Міністерства військових справ скаргу на КОП, у якій докладно описав здійснені цим Корпусом зловживання. Воєвода звинуватив військових у тероризуванні місцевого православного населення. Натомість розвідка КОП повідомляла центр: «Воєвода Юзевський вирішив оголосити відкриту війну ке-

рівництву КОП з метою запобігти у майбутньому подібної, на думку воєводи, деструктивної політики» [9].

Проте зупинити хід подій воєвода не зумів. 10 березня 1938 р. прем'єр-міністр Складовський дозволив КОПу й надалі проводити «конверсійний рух». Унаслідок поданого командувачем округу генералом Сморовінським рапорту Міністру військових справ волинський воєвода у квітні 1938 р. був звільнений із займаної посади.

У цілому ж українські діячі досить песимістично оцінювали розвиток політичних відносин у Волинському воєводстві після відставки Юзевського. Нова програма зміцнення «польського стану посідання» на східних кресах була набагато гіршою від попереднього «волинського експерименту» [10].

ПРИМІТКА

¹ Генрик Юзевський народився 6 серпня 1892 р. у Києві. У 1914 році закінчив Київський університет. Член підпільних польських молодіжних організацій та Польської військової організації. У 1920–1921 рр. заступник міністра внутрішніх справ в уряді Симона Петлори. 30 червня 1928 р. призначений волинським воєводою. 3 грудня 1929 по червень 1930 року – міністр внутрішніх справ Польщі. На початку червня 1930 р. знову волинський воєвода. Прихильник польсько-української співпраці. У квітні 1938 р. зайняв нову посаду – воєводи у Лодзі. У роки Другої світової війни боровся в рядах підпільних організацій з фашистськими окупантами. Після війни залишився у підпіллі для боротьби з комуністичним режимом. Помер 23 квітня 1981 року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Волинської області (ДАВО), 25/4, Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 33.
2. ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 1076, арк. 29.
3. Там само.
4. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – T.1, Warszawa, 1992. – S. 188.
5. Ibidem.
6. Archiwum Akt Nowych (AAN), UWW, 979/83. Sprawozdanie wojewody wołyńskiego Henryka Józewskiego z sytuacji na Wołyniu, wrzesień 1933. S. 9.
7. ДАВО, 25/4, Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 24.
8. Władysław Pobóg-Malinowski, Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945, Gdańsk, 1990. – T. 2. – S. 826.
9. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981. – Wrocław, 1995. – S. 148.
10. Новий час. – 1939. – 13 лип.

ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-х РОКІВ ХХ ст.

Велика економічна криза на початку 30-х років викликала потребу безпосереднього втручання держави в господарське життя краю. Реорганізація мала торкнутися і кооперації. Найважливішим аргументом таких планів, на думку влади, була необхідність узгодження способів розвитку кооперації з намірами держави у сфері економіки. Запропоновані зміни мали на меті зміцнення контролю за діяльністю ревізійних союзів, надати владі можливість упроваджувати територіальні обмеження, щоб запобігти взаємопроникнення цих союзів; змінювати умови надання союзам права ревізії або позбавлення їх цього права¹. Це обмежувало терен діяльності насамперед Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК). 20 червня 1934 р. РСУК подав до Міністерства фінансів прохання про затвердження права ревізії своїх кооперативів. У відповіді міністерство зажадало від Союзу змінити до 30 жовтня 1934 р. свій статут і сподівалося отримати від РСУК згоду на обмеження своєї діяльності до трьох південно-східних воєводств². Реакція українського суспільства на це починання влади була миттєвою. 5 листопада 1934 р. прем'єр Леон Козловський прийняв делегацію всіх українських політичних угруповань, яка подала спільну заяву про наслідки розпоряджень державної влади щодо впорядкування статуту про кооперацію³.

У кінці листопада 1934 р. українська преса писала, що РСУК отримав лист від кооперативної ради про право ревізії і компетенції Союзу. В ньому було сказано, що РСУК зберігав всі права і компетенції до 31 грудня 1934 р. Натомість від 1 січня 1935 р. Союз мав право ревізувати кооперативи тільки на терені Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, з обмеженням його компетенції до оптових, споживчих, кредитних, молочарських і міських робітничих кооперативів. Цей тимчасовий стан для РСУК мав бути до 31 березня 1935 р. Дальше продовження ревізійних прав Союзу залежало від прийняття до цього терміну нового статуту, який урахував би вимоги кооперативної ради⁴.

Після цього рішення польської влади РСУК втратив у Волинському воєводстві 308 кооперативів, Люблінському – 69, Поліському – 25 і Краків-

ському – 21, а загалом – 423 кооперативи⁵. Кількість утрачених РСУК кооперативів досить незначна (Союз у той час налічував близько 3 тисяч кооперативів). Через відсутність інформації про кількість членів і розмір капіталів окремих кооперативів важко визначити господарські втрати Союзу. Натомість втрата політична була очевидною, тим більше, що Український ревізійний союз із центром у Львові не мав у своїх кооперативах на Волині, а також у своєму відділі в Луцьку жодного представника з Галичини. Членами кооперативів на Волині були тільки волиняни, українці з різноманітними політичними й суспільними поглядами⁶.

РСУК, хоча формально й погодився з обмеженням терену своєї діяльності, все ж неодноразово намагався змінити рішення польських властей. Так, наприклад, серед резолюцій, прийнятих на загальних зборах РСУК у Львові 27–28 червня 1938 р., значилась і така: «Загальні збори РСУК доручають раді РСУК відновити нашому ревізійному союзу патронацьке управління на Волині, Поліссі та Лемківщині, які до 31.12.1934 р. належали до нашого Союзу»⁷.

Крім цього, новий молочарський закон, виданий у 1936 р., регламентував мережу як приватних, так і кооперативних молочарень. Першість на існування в тому чи іншому районі мали більші й краще устатковані товариства. Мережа молочарень в окрузі й право на їхнє існування цілком залежали від рільничої палати.

Обидва закони з додатковими адміністративними приписами щодо українських земель приховували в собі загрозливі тенденції: давали державній адміністрації змогу згори регулювати районізацію союзних кооперативних об'єднань, розташування та густоту мережі спілок, урахування спільного характеру. У цих законах приховувалась небезпека нівеляції прикріплення кооперативних об'єднань за територіальним, а не національним принципом.

У Польщі, замість національних кооперативних союзів, мали б постати регіональні й загальнодержавні об'єднання, у яких під спільним дахом забезпечувався б вплив і верховенство «державної нації». Це загрожувало кооперативним принципам добровільного гуртування і господарської ініціативи об'єднаних, вносили в кооперацію більше примусу з боку державної адміністрації, що, як показав не один досвід в історії кооперативного руху, «...спиняє розвиток кооперації, її господарський поступ і підриває її суспільну вартість»⁸.

Отже, польська влада знищила єдиний інституціональний український поміст, який єднав українців Галичини з рештою українських етніч-

них земель у Польщі, серед яких ключове місце займала Волинь. Тільки українська кооперація через свій ревізійний союз об'єднувала фактично все українське суспільство в Другій Речі Посполитій, диференційоване проте не тільки політично чи релігійно, але також з погляду стану народної свідомості.

Внаслідок реорганізації кількість ревізійних союзів Речі Посполитої зменшилась із 33 до 10, з яких на території Волині діяли національно мішаний Волинський кооперативний союз “Гурт”, варшавський Союз споживчих кооперативів “Сполем” та варшавський союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Українські кооперативи, які належали до РСУК, були вимушені перервати своє членство в провідній українській кооперативній організації й перейти до трьох названих союзів⁹. Міські споживчі кооперативи були приєднані до “Сполем”. Частина сільських і містечкових кооперативів включив у свою систему “Гурт”. Молочарські, кредитні та 217 споживчих кооперативів вступили до Союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів¹⁰. Отже, після 1934 р. українська кооперація на Волині була насильно відірвана від РСУК і потрапила під польський вплив. У такому стані вона перебувала до початку Другої світової війни.

Якою ж була доля українських кооперативів у системі польських ревізійних союзів?

Насамперед розглянемо діяльність українських кооперативів, які потрапили до Волинського кооперативного союзу “Гурт”. У другій половині 1932 р. невеликий гурток кооператорів-поляків та українців запропонував ввести нові методи праці в кооперативний рух на Волині.

Було проаналізовано матеріали дрібних сільських кооперативів і обмірковано організаційні підстави нового типу кооперативів, які, на їхню думку, мали бути більш пристосованими до місцевих політичних та господарських умов. У результаті цього було встановлено, що дрібні кооперативи деморалізують населення, вводячи до кооперативного руху партійно-політичну боротьбу й загострення національних відносин, що шкодило польсько-українським взаєминам. Усе це стало підставою для творення проекту нового типу кооперативів, які відповідали б мішаному складу населення і, найголовніше, – “регіональній” політиці воєводи Г. Юзевського. Організаційні збори першого на Волині районного кооперативу відбулися в місті Дубні у грудні 1932 р.¹¹.

1 жовтня 1933 р. було відкрито першу крамницю в м. Дубні¹². З цього часу почали створюватись районні кооперативи по всій Волині. Спочатку вони об'єднувались у Волинському союзі кооперативних і комунальних організацій. 2–3 грудня 1933 р. в м. Рівному відбувся I з'їзд представників районних господарсько-споживчих кооперативів Волинського союзу кооперативних і комунальних організацій. На ньому з доповіддю “Про стан районних кооперативів на Волині” виступив голова цього Союзу Й. Волошиновський. У ній зазначалось, що на Волині є 7 районних кооперативів з 15 складами, що об'єднують 2382 особи¹³. На 1 січня 1934 р. на Волині вже було 10 районних кооперативів, 20 складів і 3480 членів¹⁴.

20 жовтня 1934 р. на організаційних зборах делегатів 15 районних кооперативів Волині було ухвалено статут союзу. Волинський союз кооперативних і комунальних організацій переіменували на Волинський кооперативний союз “Гурт” з центром у Луцьку. 20 листопада 1934 р. цей статут був зареєстрований Луцьким окружним судом, а 6 грудня його затвердив міністр фінансів. Цього ж дня він своїм рекриптом надав Союзові право проведення ревізії кооперативів, котрі належали до нього або належатимуть на терені Волині¹⁵.

З прийняттям нового кооперативного закону “Гурт” перетворився в центр кооперативних організацій, отримав право ревізії товариств і розпочав акцію приєднання волинських кооперативів, що раніше належали РСУК. Правда, право ревізії для “Гурту” не було повним. Воно обмежувалось тільки кооперативами загального закупу і збуту. Це ставило його у порівнянні з іншими кооперативними союзами Польщі в гірше становище. Перспектива стати єдиним волинським кооперативним центром польських і українських товариств не здійснилась. Але факт появи регіонального Волинського кооперативного союзу з правами законної ревізії було досягнуто. Перед українськими кооперативами стала дилема: або вписатися в члени вже існуючих варшавських союзів, або стати в ряди окремого Волинського союзу. Цієї можливості вибору не було в молочарських і кредитних товариств, яких “Гурт” не мав права об'єднувати. Вони були приєднані до Союзу рільничих кооперативів. Але ця можливість була дана всім господарсько-споживчим кооперативам, яких на Волині була переважна більшість.

Діяльністю “Гурту” керували Й. Волошиновський і В. Мачушенко, головою наглядової ради був Т. Шемплінський, віце-головою В. Мороз¹⁶.

Спосіб утворення нового кооперативного союзу суперечив багатьом принципам кооперативного руху. Функції головного організатора місцевих осередків “Гурту” найчастіше виконували преставники місцевої державної адміністрації. Це був рух, як неодноразово підкреслювала українська сторона, накинутий “зверху”. Для прикладу, в переліку осіб, які підписували декларацію районного кооперативу “Гурт” в Луцьку, поряд Юлії Юзевської, дружини воєводи, значилися: голова земського окружного управління, віце-воєвода, депутати ББВР¹⁷. Згідно з напрямком національної політики на Волині, кооперативи “Гурту” спиралися на співпрацю поляків з українцями. Тому й не дивно, що після 1934 р. українські кооперативи не пішли до нього й не стали в ряди його прибічників. Вони воліли шукати подальшої долі у варшавських союзах. Щоб зрозуміти причину цього явища, слід зважати на те, що “Гурт” від початку свого існування став на шлях експерименту, впроваджуючи відмінні від інших союзів принципи, які задовольняли не всі кооперативи. Це насамперед те, що “Гурт” об’єднував товариства, які обслуговували винятково своїх членів. У життєвій практиці цю засаду було тяжко реалізувати, оскільки всі інші кооперативні союзи в Польщі не забороняли своїм товариствам торгувати з нечленами. Українські кооперативи, приналежні до РСУК, також дотримувалися цього і не могли одразу перейти на обслуговування лише своїх членів.

Кілька літ існування “Гурту” підтвердило, що теоретичні засади, на яких будувався цей союз, були непогані, але малоефективні на практиці. В економічній сфері кооперативи не досягли значних результатів. До культурно-освітньої діяльності Союз звернувся лише в останній рік своєї діяльності¹⁸. Це пояснюється тим, що “Гурт” був створений для реалізації окреслених політичних цілей польського уряду, а не для допомоги українським кооперативам, які вийшли з РСУК. Навіть найслабші кооперативні товариства “Гурту” могли розраховувати на фінансову підтримку державної адміністрації. Проте однією з багатьох ілюзій воєводи Юзевського було переконання, що адміністративними методами можна припинити політичну інтеграцію українців Волині й Галичини. Найяскравіше це проявилось у розвитку кооперативного руху. Українські кооперативи, реорганізовані Г. Юзевським у нові ревізійні союзи, не перестали бути bastionami незалежного українського руху хоча б тому, що в них і надалі працювали ті ж люди¹⁹. Союз “Гурт”, як і інші аналогічні утраквінстичні, регіональні волинські організації, не дуже зміцнив позиції польської влади

на Волині. До того ж українці до “Гурту” ставилися з підозрою, хоч в його рамках не було національних конфліктів. Нові кооперативи в 1938 р. не виникали, а старі почали занепадати. Керівництво Союзу почало шукати виходу з такого становища.

20 жовтня 1938 р. в м. Рівному відбулося спільне засідання управи й наглядової ради Волинського кооперативного союзу “Гурт”. Управа союзу прийняла рішення про прилучення “Гурту” до варшавського Союзу рільничих і зарібково-господарчих кооперативів (СР і ЗГК). У свою чергу, 27 жовтня 1938 р. відбулося засідання окружної ради СР і ЗГК, на якому було ухвалено прийняти всі організації “Гурту” у свій склад з 1 січня 1939 р.²⁰. Однак усупереч цим рішенням “Гурт” об’єднався із союзом споживчих кооперативів “Сполем”. На зміну патрона вплинуло те, що “Сполем” мав власні кооперативні фабрики та гуртівні на Волині й прагнув забезпечити товарами свої кооперативи за дешевими цінами. Крім цього, “Сполем” був краще організований і мав значний досвід роботи та багаторічні традиції. Після об’єднання з “Гуртом” за багатьма показниками він дорівнює СР і ЗГК²¹. Таким чином, було уніфіковано волинську кооперацію у двох ревізійних союзах, що об’єднували і українські, і польські кооперативи.

Після прийняття нового кооперативного закону в Польщі поряд із “Гуртом” був утворений новий Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів Речі Посполитої Польської у Варшаві (СР і ЗГК). Він повстав шляхом об’єднання дев’яти ревізійних союзів польської держави, а саме: Центральної каси рільничих спілок, Банку союзу зарібкових спілок, Союзу молочарських і яйчарських кооперативів у Варшаві й Союзу молочарсько-господарчих кооперативів у Познані, Малопольського молочарського союзу в Кракові і Союзу рільників у Познані, Союзу рільничих кооперативів у Варшаві, Бюро доручень рільничих синдикатів у Варшаві, Синдикату рільничих кооперативів у Кракові²². Із них на Волині до цього часу діяла лише філія варшавського Союзу рільничих кооперативів. У 1933 р. в ньому був зосереджений 191 польський кооператив²³. До кінця 1934 р. їх кількість зросла до 279²⁴.

Новоутворений СР і ЗГК на території всієї польської держави об’єднував 2602 каси Стефчика; 618 народних банків; 936 молочарських кооперативів; 529 рільничо-торгових та рільничо-споживчих кооперативів; 88 – різних; разом – 4773, або 43,4% загальної кількості об’єднаних кооперативів Польщі. У цих товариствах було зосереджено 1,5 млн членів, або 73,5% загальної кількості членів ревізійних союзів²⁵. Це був найбільший

ревізійний союз Польщі. Його діяльність відображала власна преса: двотижневик “Порадник кооперативів” (6500 примірників), тижневик “Часописи рільничих кооперативів” (7000 прим.); місячник “Об’єднання” (1000 прим.); двотижневик “Молочарський і яйчарський поради́к” (1500 прим.). У них обговорювались господарські справи і друкувались пропагандистські статті. Також Союз видавав книжки, брошури, кооперативні плакати та необхідну документацію для ведення облікової роботи товариств²⁶. На Волині виходив його двомовний орган – “Рільник”.

14 березня 1935 р. відбулося друге засідання головної ради СР і ЗГК. На ньому був прийнятий бюджет Союзу, визначено місця осідку окружних союзів, призначено їхніх директорів. Окружні союзи встановлювались в м. Луцьку, Варшаві, Львові, Кракові, Познані та інших великих містах Польщі. До окружного союзу в Луцьку належало близько 600 кредитних, молочарських, рільничо-торговельних кооперативів. Серед них знаходилось близько 300 кооперативів, що раніше належали до Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові і згідно з кооперативним законом перейшли під опіку СР і ЗГК. Директором окружного союзу в Луцьку було призначено Степана Понцета²⁷.

Отже, варшавський Союз, до якого перейшла основна маса кооперативів північно-західних земель, утворив для їх організаційної та ревізійної обслуги свою експозитуру в Луцьку. В ній із 19 штатних працівників було тільки троє українців, та й ті на другорядних посадах. До включення 45% волинських хліборобських кооперативів мали чисто український характер, а в багатьох мішаних також переважала українська більшість. Друкований орган Союзу “Рільник” стверджував, що “навіть польські кооператори, які знають добре волинські відносини й людський матеріал, який веде кооперативи, однодушно признають, що українські кооператорикладають у працю більше посвяти, відданості, ентузіазму...”²⁸.

Ось так у 1935 р. слідом за Волинським кооперативним союзом “Гурт” постала друга організація для українських кооперативів, які до цього належали РСУК. На 1 вересня 1935 р., в час, коли вже закінчилася інституалізація окружного союзу рільничих та заробітково-господарських кооперативів у Луцьку, в ньому налічувалось: кредитних кооперативів – 251; рільничо-споживчих – 212; молочарських – 58; рільничо-торговельних – 7; кооперативних млинів – 2; овочевих і насінницьких – 2; кооперативних бетонярень – 2; шевських кооперативів – 1; кооперативний народний дім – 1; кооперативний базар народного промислу – 1; всього – 537 кооперативів²⁹.

Волинський окружний союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів проіснував близько чотирьох із половиною роки. Найвищого свого розвитку він досяг наприкінці 1937 р. Спочатку в кооперативах, що потрапили до цього Союзу, у діловодстві ніби й застосовувалася українська мова й у керівництві були українці. Проте незабаром вийшло розпорядження влади вилучити з ужитку всі українські книги й замінити їх польськими. Відтоді вся кореспонденція велася винятково польською мовою. На з'їзді в Луцьку 8 червня 1937 р. делегати українських кооперативів – члени варшавського Союзу – протестували проти перепон адміністративної влади, проти нехтування правами членів користуватися рідною мовою та домагалися українського часопису для своїх кооперативів³⁰.

Проте ревізійний апарат польського союзу проводив політику на злиття і комасацію здорових українських товариств зі слабшими польськими. Нові кооперативи не виникали, а старі занепадали під чужою опікою. Союз не давав навіть посвідчень про доцільність заснувати десь новий кооператив. Коли з таким проханням звернулися члени-засновники садово-городнього кооперативу “Волинська продукція” в Луцьку, то Союз відповів: “До заснування українського кооперативу не допустимо, бо нас тут є менше 20% і ми розпорошені... Подайте статут польською мовою, викиньте з нього постанову, що діловедення буде вестись українською мовою; введіть до надзірної ради й управи поляків, тоді поговоримо...”³¹ У кінці 1930-х рр. майже половина українських кооперативів занепадала. Наприклад, лише на Ковельщині із сотні добрих кооперативів уже під кінець 1935 р. залишилося ледве тридцять. У них зменшувалось членство, занепадала кооперативна діяльність. Союз взагалі не захищав свої товариства від нападів місцевої адміністрації. Висока оплата ревізорів надмірно обтяжувала бюджет. Занепад кооперативної діяльності відбувався не тільки в українських, а й в усьому Союзі рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Цей спад почався у 1938 р. і тривав до початку Другої світової війни. Якщо на 1 січня 1938 р. у Волинському окружному союзі було 577 товариств³², то до липня цього ж року їх кількість скоротилась до 564³³. У січні 1939 р. залишився лише 531 кооператив³⁴.

Одним із трьох ревізійних союзів, до яких перейшли українські кооперативи, що до 1935 р. належали РСУК, був варшавський споживчий кооператив “Сполем”. Після видання нового кооперативного закону 1934 р. до нього було приєднано невелику частину українських міських споживчих товариств. Діяльність “Сполем” більш поширеною була на Холмщині.

На Волині вона була незначною, тому що міська споживча кооперація тут була розвинена досить слабо. Після об'єднання з кооперативами РСУК, на початку 1935 р., кількість товариств союзу “Сполем” на Волині становила 65³⁵. До 1938 р. вона зросла до 72³⁶. Це були міські споживчі товариства з двома гуртовими складами в Луцьку і Кременці. Причому районний кооператив у Кременці мав 11 крамниць. Товариства, зосереджені у “Сполем”, продавали переважно споживчі товари. Збут продуктів сільськогосподарства був мінімальним. На Волині на початку 1939 р. до “Сполем” входило 82 товариства, половина яких була українськими³⁷.

Отже, ми розглянули розвиток кооперативного руху на Волині в другій половині 30-х років. Після видання нового кооперативного закону Польщі в 1934 р. відбулася реорганізація кооперативної мережі всієї держави, внаслідок чого найбільш постраждала українська кооперація на Волині. Кооперативи, котрі належали до провідного українського кооперативного центру РСУК, було насильно від нього відірвано й приєднано до трьох союзів, що діяли на терені воєводства, в основному до українсько-польського “Гурту” та польського союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Це було зумовлено зміною політичного режиму в Польщі та політикою волинського воєводи Г. Юзевського.

Якщо до середини 1937 р. кооперативи Волині ще засвідчували якийсь поступ, то з кінця 1937 р. наступає застій і припинення розвитку до початку Другої світової війни³⁸. Це пояснюється тим, що кооперація в другій половині 30-х років була поділена між трьома союзами, які проводили неузгоджену політику. Поряд з цим вплив реакційної політики щодо українських кооперативів Волинського воєводства, які переважали над польськими, призвів до занепаду перших і негативно позначився на загальному розвитку кооперації.

У кінці 30-х років були ще деякі штучні проекти створення “Волинського союзу” кооперативів, проте до здійснення цих планів так і не дійшло. Український кооперативний рух на Волині був, по суті, ліквідований, розчинений у польських кооперативних центрах.

ПРИМІТКИ

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN), RS. – S. 36.

² В. Р-У. – 1934. – 4.11. – № 44. – С. 11-12.

³ В. Р-У. – 1934. – 15.11. – № 47. – С. 4.

⁴ В. Р-У. – 1934. – 15.11. – № 47. – С. 11.

⁵ Відьята частина від цілості // ГКЧ. – 1935. – 17 лют. – № 7. – С. 6.

⁶ В Р-У. – 1934. – 15.11. – № 47. – С. 5.

⁷ Кооперативне молочарство. – 1938. – № 7–8. – С. 13.

⁸ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 368.

⁹ Історія споживчої кооперації України. – Л.: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 262 с.

¹⁰ Ліквідація “Гурту” // Кооперативна республіка. – 1938. – № 11. – С. 350.

¹¹ Рік праці Волинського союзу // Українська нива. – 1934. – 19 січ. – Ч. 3 (408). – С. 2.

¹² Рік праці Волинського союзу // Українська нива. – 1934. – 19 січ. – Ч. 3 (408). – С. 2.

¹³ Із’їзд представників районних кооперативів Волині // Українська нива. – 1933. – 24 груд. – Ч. 44 (405). – С. 3.

¹⁴ Рік праці Волинського союзу // Українська нива. – 1934. – 19 січ. – Ч. 3 (408). – С. 2.

¹⁵ Легалізація Волинського кооперативного союзу “Гурт” // Українська нива. – 1934. – 12 груд. – Ч. 38 (443). – С. 1.

¹⁶ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 202 S. Rozdział 6. Pod rządami Henryka Józewskiego 1928–1938. – S. 166.

¹⁷ В Р-У. – 1934. – 25 лист. – № 47. – С. 6.

¹⁸ Культурно-освітня діяльність районних кооперативів на Волині // Волинське слово. – 1938. – 10 квіт. – № 12 (49). – С. 2.

¹⁹ Kęsik J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego: 1892–1981. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 206 S. Rozdział V. Ponownie w administracji wojewódzkiej. – S. 114.

²⁰ Ліквідація “Гурту” // Волинське слово. – 1938. – 6 лист. – № 30. – С. 4.

²¹ Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. II. – Л.: Вид-во Льв. комерц. академії, 2001. – С. 120.

²² Волинський базар народного промислу // Рільник. – 1935. – 25 верес. – Ч. 18 (31). – С. 296.

²³ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4832, арк. 20. – (Відомості про політику польського уряду щодо українців).

²⁴ AAN,UWW, 979/83. – Sprawozdanie z sytuacji na Wołyniu, wrzesień. – 1934. – S. 50.

²⁵ Волинський базар народного промислу // Рільник. – 1935. – 25 верес. – Ч. 18 (31). – С. 297.

²⁶ Волинський базар народного промислу // Рільник. – 1935. – 25 верес. – Ч. 18 (31). – С. 297.

²⁷ Реорганізація рільничої кооперації на Волині // Рільник. – 1935. – 25 берез. – Ч. 6 (19). – С. 93.

²⁸ Реорганізація рільничої кооперації на Волині // Рільник. – 1935. – 25 березня. – Ч. 6 (19). – Стор. 95.

²⁹ Молочарська кооперація на Волині // Рільник. – 1935. – 1 верес. – Ч. 16 (29). – С. 253.

³⁰ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк. – 1964. – С. 476.

³¹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк. – 1964. – С. 477.

³² Конференція рільничо-торговельної кооперації // Рільник. – 1938. – 1 лют. – Ч. 5 (101). – С. 60.

³³ Кооперація на Волині // Волинське слово. – 1938. – 17 липня. – № 20. – С. 3.

³⁴ ДАВО, ф. 46. оп. 6, спр. 579, арк. 11. (Статистичні дані про Волинське воєводство).

³⁵ Кооперативна нарада // Рільник. – 1935. – 25 черв. – Ч. 12 (25). – С. 190.

³⁶ Кооперація на Волині // Волинське слово. – 1938. – 17 лип. – № 20. – С. 3.

³⁷ Польська споживча кооперація // ГКЧ. – 1939. – 19 берез. – Ч. 12. – С. 8.

³⁸ Квасницький С. Господарчий огляд за 1936 р. // Волинське слово. – 1937. – 1 січ. – № 1. – С. 6.

Чеслав ГЖЕЛЯК

БОЇ ЗА ВОЛИНЬ У 1939 РОЦІ

Відповідно до розробленого Генеральним штабом Червоної армії оперативного плану захоплення Волині було доручено 5 армії Українського фронту, командувачем якої був комдив Іван Герасимович Советніков¹. Нашим завданням є висвітлення дій цієї армії на головному напрямі.

60-та стрілецька дивізія, хоч і виконувала допоміжну роль, але на неї покладалося досить складне завдання – подолання зміцненого Сарненського відтинку. Інші чотири дивізії, танкова бригада та корпусні й армійські відділи спрямували головний удар на лівому крилі 5 армії смугою завширшки 60 км уздовж прикордонної ріки Случ на півночі до містечка Острог на півдні.

На шляху наступу головних сил 5 армії знаходилося декілька більших міст – військових гарнізонів: Рівне, Здолбунів, Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель, у яких до 17 вересня розташовувалися декілька тисяч жовнірів Війська польського (ВП). Це переважно були резервісти або прибулі з фронту сили для реорганізації. У цих гарнізонах знаходилося багато озброєння, у тому числі й артилерійське, а також нові французькі танки R-35 у Луцьку. Навіть організаційна перебудова цих сил і підготовка міст чи відповідних рубежів (наприклад, значні водні перешкоди) до оборони значно утруднювало б просування радянських військ при мінімальних втратах із польської сторони. Незважаючи на те, що на цьому терені знаходилося кілька польських генералів (Казімеж Савіцький, Пйотр Скуратович, Стефан Стшемінський, Мечислав Сморгвінський),

ніхто з них нічого не зробив для боротьби з новим ворогом. Можливо, вирішальним у цьому був наказ маршала Едварда Ридз-Смігли про відступ військ у південному напрямі². Цей наказ війська отримали перед 11 годиною 17 вересня. До виконання наказу генерали приступили негайно. Це спричинило те, що на цьому напрямі тактичні формування 5 армії зустрічали реорганізований, як правило, вимушений опір тих польських частин, які пішли не в південному напрямку, а в західному з метою налагодження зв'язку з якимись більшими угруповуваннями польських військ і ведення боїв навіть з обома ворогами.

Підпоручик резерву Мечислав Ковальський, командир взводу резервної роти батальйону Корпусу охорони прикордоння (КОП) „Острог”, згадує: „Ми розуміли, з якими намірами до нас приходять москалі. Тим часом лише головними шляхами йшли російські танки у напрямку Рівного і Здолбунова. Командир нас не затримував, про бої не могло бути й мови. Відкритого бою ми не спроможні були прийняти, маючи перед собою залізну лавину, а з собою лише карабіни з 50 набоями.

Вирішив продертися в тил, розраховуючи на те, що десь зустріну наші війська, які будуть спроможні чинити опір тій масі, вірив у нашу потугу, зброю, яка десь мала бути...”³.

Так само чинило багато командирів, здебільшого ті, котрих радянська агресія застала у залізничних вагонах у районі Костополя і Рівного. Канітон (майор) Ян Шесняк, командир батальйону піхоти (сформовано на базі батальйону КОП „Будслав”) 207-го полку піхоти (пп) 35 резервної дивізії піхоти (РДП) звітував: „Переїхали станцію Костопіль вночі, а 17 вересня вранці опинилися за нею за 6 км. Ми так стояли в масі різних транспортів на залізничних коліях, як тут з лісу виїхало 20 кінних червоноармійців на чолі зі старшиною, який запитав: „Где здесь комендант?” В цей час я лежав на ложі, підняв руки вгору, а він підїжджає до мене і говорить, щоб ми здали зброю. Цим я був захоплений зненацька. Ми знаходилися від радянського кордону приблизно за 50 км (так мені здавалося), і я швидко зрозумів, що Червона армія перейшла кордони Польщі. Якщо ж він вимагає здати зброю, то це значить, що вони знаходяться у стані війни з нами.

Був шалено здивований цією ситуацією, оскільки здати зброю – це означає йти в полон. Сказав: „Ні!” – і відразу крикнув: „Уезджай скорей!” Зразу ж наводчикові важкого кулемета, який знаходився поруч, наказую розвернути кулемет у сторону противника. Вершники, почувши це, відїхали.

Перша зустріч завершилась безкровно. Дав наказ про якнайшвидше покінення вагонів і першою знайденою дорогою на захід вирушив у невідомість”⁷⁴.

Так само вчинили командири 3 пп КОП полковник Здіслав Зайончковський і 135 резервного підполковник Тадеуш Табачинський, які також тут знаходилися. На ранішньому шикуванні у м. Деражні 18 вересня (тоді вже приєднався до 3 пп КОП батальйон Шесняка і навчальний кавалерійський ескадрон КОП „Невірків”) полковник Зайончковський ствердив, між іншим: „Не маю ніяких наказів щодо здачі в полон військам радянської Росії. Чув, що вийшов якийсь наказ Головного командування Польських військ, щоб не вступати у бої з радянськими військами, то це вважаю більшовицькою диверсією. Вважаю радянську Росію таким самим ворогом, як і німців, але хочу уникнути зіткнень з її армією. Прийняв рішення продиратися за Буг, де ще б’ються наші війська, що генерал [Францішек] Клеберг з Бреста зібрав якісь відділи і помандрував на захід. Хочу до нього приєднатися”⁷⁵.

Були й інші приклади, які виникали через невідомість, відсутність реалізму в оцінці ситуації чи просто на підставі, „хапаючи за бритву тучого”.

„Коли 17 вересня польський кордон перейшли радянські війська,— згадує Казімож Одинец (син сержанта батальйону КОП „Гоща” Антонія Одиця),— ми були переконані, що Росія йде нам на допомогу у боротьбі з німцями. Про значну дезінформацію свідчить наступний факт. Командування батальйону в Гощі отримало телефонне повідомлення з Рівного про те, що радянські війська є нашими союзниками і потрібно організувати прийом для них на 150 осіб на 17 годину. Кілька офіцерів у парадній формі чекало перед брамою в парк, де знаходилися наші казарми. Близько 17 години до брами під’їхав радянський автомобіль з декількома офіцерами. Наші офіцери презентували зброю. Після короткого привітання один з радянських офіцерів видав наказ про здачу зброї. Це була величезна несподіванка. На очах росіян польські офіцери ламали офіцерські шаблі. Через три дні була сформована колона полонених офіцерів, підофіцерів і рядових КОПу, яку погнали аж до Старобельська”⁷⁶.

Польські військові частини, які висадилися в районі Костополя і Рівного вибрали напрямом на північний захід, опинилися на правому крилі головних ударних сил 5 армії і, принаймні перші 2 дні, їх не дуже турбували регулярні відділи червоноармійців. Натомість досить часто чули карабінні постріли саботажно-диверсійних груп українських націоналістів.

Нагадаймо, що 15 стрілецький корпус (СК), яким командував командир Петро Філатов, своїми двома дивізіями (45 і 87) на правому крилі головного удару натискав у напрямку Гориньгород – Рівне, маючи завдання до кінця дня 17 вересня опанувати Рівним. Натомість 8 СК комбрига Йосипа Рубіна (44 і 81 СД, 36 танкова бригада (ТБ) без 4 батальйону) наступав у напрямку Мізоч – Дубно, маючи завдання до кінця цього ж дня захопити Дубно⁷.

Наступаючи на правому крилі головного угруповання, 87 СД комбрига Філіпа Мотикіна зупинилася у лісових масивах на захід від кордону і на переправі через невелику річку Корчик. Дивізія не дуже поспішала у західному напрямку, оскільки „відчувала” загрозу своєму правому крилу відділів КОПу з боку Людвополя і Бустшиць. Невеликі польські підвідділи переростали в ранг передових польських сил, а короткі сутички у районі Губкова і Уйсьця стали підставою для повільного темпу просування⁸. Командування 15 СК у цей день втратило зв’язок з обома дивізіями, що негативно позначилося на їх діях. Навіть дійшло до того, що начальник штабу 5-ї армії полковник Сергій Трофименко, який у цей час знаходився у штабі 45-ї СД, змушений був тимчасово передати командування тактичним зв’язком командирі 45-ї СД комбригові Івану Корнілову⁹.

45 дивізія, яка зустрічала незначний опір поляків у районі Корця, просувалася значно швидше, ніж 87, але головними силами до кінця дня дійшли лише до р. Горинь у районі містечка Гоща. Натомість окрема група (скоріш за все розвідувальний батальйон, зміцнений танками) досягла м. Рівного. Перед вступом до цього міста окремих відділів 45 СД був обстріляний артилерійським вогнем польського бронепοїзда, яким командував капітан Здіслав Рокосовський, котрий вів розвідку в цьому напрямі за наказом командира полку КОП „Сарни” підполковника Нікоди́ма Суліка.

Вирішальною ударною силою на лівому крилі 5 армії 8 СК була 36 танкова бригада комбрига Михайла Богомолова. Незважаючи на це, глибина оперативного завдання на 17 вересня була не більшою за слабшого 15 СК, що діяла на правому крилі. Окрім цього, 8 СК у реалізації своїх завдань міг відчувати загрозу на правому крилі зі сторони Рівного і Здолбунова (особливо, коли стало відомо, що дивізії 15 СК просуваються в західному напрямку досить повільно), а на лівому – зі сторони Кременця. Також залишалася невідомим, що є в лісах, котрі розтянулися вздовж північних схилів Кременецьких гір, де мав наступати корпус.

36 танкова бригада, яка наступала 307 танками у напрямку на Острого, Мізоч, Озеряни, за 14 годин пройшла близько 50 км і вийшла в район Мізоча, ведучи розвідку в напрямку Мірогороді. При підході до залізничної станції Мізоч 2 танковий батальйон вступив у перестрілку з польськими підвідділами, котрі знаходилися на цій станції. Після короткого бою поляки здалися. Між іншим, на залізничних станціях Озеряни й Мізоч було роззброєно близько 3000 польських вояків. У районі Мірогороді розвідувальний батальйон затримав чотири транспорти польських вояків, які були розброєні лише вранці 18 вересня. Велика кількість захоплених військових транспортів і полонених зумовили затримку подальшого маршу бригади, оскільки стрілецькі дивізії 8 СК залишилися далеко в тилу. Бригада чекала, доки 44 і 81 СД вийдуть на рубіж Здолбунів – Мізоч, щоб спільно вдарити по Дубно, де мало знаходитися відповідно до розвідувальних даних сильне польське угруповання¹⁰. Поганий зв'язок спричинив те, що командир бригади не орієнтувався у тактичній ситуації стрілецьких дивізій, які опинилися в тилу і які в зайнятий бригадою район підійшли лише в кінці дня.

Головні ударні сили 5 армії не виконали завдання у цей день. Однак стало очевидним, що опір польського війська відсутній (окрім деяких випадків), а це дало змогу подальшому швидкому просуванню (і без втрат) радянських збройних сил вглиб території Речі Посполитої.

Штаб 5 армії, занепокоєний повільним просуванням своїх тактичних підрозділів, досить гостро втрутився у цю справу через своїх представників. Між іншим, начальник штабу армії полковник Трофименко в другій половині дня 17 вересня поїхав до штабу 8 СК і командира 36 ТД і поставив їм завдання здобути Дубно. Своєрідною для них „карою” за невиконання цього завдання була досить рання пора дня наступного – захоплення вихідних рубежів для наступу о 2 год., що практично позбавило солдатів нічного відпочинку.

Для захоплення Дубна 36 ТБ була зміцнена батальйоном піхоти і двома протитанковими артилерійськими батареями. Загалом на Дубно о 3 годині 30 хвилин 18 вересня наступало 236 танків Т-26 і 24 броньовики. Відповідно до радянських джерел (польські відсутні), танкові батальйони, переходячи мостами через річку Ікву, оточили Дубно з півночі, сходу і півдня й після короткого бою з дубнівським гарнізоном на передмісті о п'ятій годині захопили його. Було взято в полон 5500 солдатів, 500 офіцерів, захоплено 12 гармат, 70 автоматів, 3000 карабінів, 50 автомобілів,

6 залізничних ешелонів з озброєнням та багато складів з військовим майном¹¹.

Захоплення Дубна вранці 18 вересня змусило частину польських солдатів під командуванням полковника Стефана Ганки-Кулеші й офіцерський легіон під командуванням відставного полковника Яна Скоробогатого-Якзбовського відступати в напрямку Берестечко – Броди і Берестечко – Шуровичі – Радехів. Комедант гарнізону Дубна генерал бригади Стефан Стшемінський відмовився від оборони Дубна і Млинова ще до обіду 17 вересня відповідно до наказу генерала Скуратовича з Луцька¹². Однак були допущені якісь помилки під час відступу обох гарнізонів, бо в ніч з 17 на 18 вересня до Дубна ввійшли якісь нові польські частини (можливо, з Рівного чи Здолбунова), оскільки так багато польських солдатів попало в радянський полон. Це водночас свідчить про невикористані можливості організації оборони польськими військами. З одного боку, тут позначалася відсутність відповідного командування польськими військами, а з другого – переконання про безоглядне виконання директиви маршала Ридз-Смігли від 17 вересня.

Після здобуття Дубна, залишивши в ньому невелику кількість бойових машин і піхоти для конвоювання полонених й охорони захопленого майна, бригада о 9 годині продовжила марш на Луцьк. Об 11 годині вона досягла м. Млинова. Там годиною пізніше бригада отримала наказ командувача 5 армією комдива Советнікова про взяття Луцька до кінця дня 18 вересня. Незважаючи на значне віддалення піхотних частин 8 СК від підрозділів бригади (близько 40 км), бригада взяла на себе весь тягар стосовно захоплення Луцька. Бригада й надалі мала у своєму розпрядженні три танкових батальйони, розвідувальний батальйон, оскільки 4 ТБ надалі залишався при штабі 5 армії.

Як відомо, командувач у Луцьку генерал бригади Пйотр Скуратович, маючи, між іншим, завдання організувати протитанкову оборону над Стиром, після повідомлення про вступ Червоної армії в Польщу видав наказ про згортання оборони (відповідно до наказу Головного командування Війська польського) і вирушити в напрямку Горохів – Львів, а далі до румунського або угорського кордонів. Його поведінка вказує, що він не мав найменшого наміру чинити опір радянським військам. Він не уникнув долі інших генералів. Потрапив у полон і загинув 1940 р. у Харкові.

У самому Луцьку залишалася команда міста (полковник Адам Габерлінг) з батальйоном охорони, який охороняв мости на Стиру і військові

транспорту, які прибували зі сходу і півночі. Всі збройні формування, які прибували до Луцька, потрібно було направляти слідом за групою генерала Скуратовича¹³. Тоді ще не знали, що 18 вересня генерал Скуратович у Горохові розпустив свою групу. Частина її відділів долучалася до групи “Дубно” генерала Стшемінського.

36 ТБ 18 вересня о 13 годині вирушив у напрямку Луцька правим берегом Ікви, маючи у своєму розпорядженні 200 танків Т-26 і 23 броневики.

Першим до Луцька підійшов о 15 годині 30 хвилин розвідувальний батальйон бригади, який без клопотів переправився через мости в Луцьку і Гнідаві на північному передмісті Луцька. При підході до залізничної колії зі сторони м. Ківерці надійшов польський військовий транспорт, а згодом – ще три. Перші два дали себе обеззброїти, а наступні два відповідали вогнем, але згодом також здалися.

До 17 години всі батальйони бригади ввійшли до Луцька і на його південно-західно-північній околиці перекрили полякам можливість відійти в напрямку Львова, Володимира-Волинського і Ковеля. Очевидно, в ніч з 18 на 19 вересня в Луцьку відбулися короткі сутички з польськими вояками, які намагалися вийти з міста.

У районі Луцька було взято в полон 9000 польських солдатів, у тому числі 1000 офіцерів, захоплено 7000 карабінів, 40 станкових кулеметів, 1 танк і 4 військові залізничні ешелони¹⁴.

Незважаючи на те, що піхота 8 СК не встигала за танками 36 танкового батальйону, бригада на кілька годин затрималася у Луцьку, до того часу, доки не передали місто силам корпусу, побоюючись польських підрозділів, які залишалися в його тилах.

48 і 87 стрілецькі дивізії 15 стрілкового корпусу, незважаючи на гостру критику командування 5 армії за повільні дії попереднього дня, 18 вересня просунулися ненабагато вперед. Недивлячись на те, що їм було поставлено завдання продовжувати наступ у напрямку Олики, Рожищ, 18 вересня до 18 години вони вийшли лише на рубіж Рівне – Костопіль¹⁵. Можливо, вони побоювалися, що в сарненських фортифікаціях перебував сильний полк КОПу “Сарни”, а на околицях Костополя на залізничній колії маневрував польський бронепоезд, який 18 вересня близько 8 год. 30 хв. між Костополем і Рівнем “...захопив взвод радянських бронемашин, які супроводжували колону з 20 вантажівок і 6 тягачів. Цей конвой просувався в напрямку Костополя.

Артилерія бронепοїзду № 51 відкрила вогонь протитанковими і запальними набоями. До неї приєдналися дві зенітки, які були на залізничній платформі. Наслідок був такий: два броньовики почали горіти й вибухнули, два інших – підбиті, з них обслуга повтікала, три тягачі палали у вогні; шість вантажівок згоріло, інші покинула обслуга. Тильна частина колони повернулася в напрямку Рівного. Радянська колона була розгромлена¹⁶.

Повільний темп просування на лівому крилі дивізій 15 СК дав змогу польським військовим частинам значно відірватися від них, висадитися в районі Костополя і Рівного, обираючи подальший марш на Ковель. Але не всіх. Як показують радянські джерела, вранці 19 вересня в районі Костополя відділи 87 стрілецької дивізії зустріли опір польських військ. 16 стрілецький полк (СП) цієї дивізії, зміцнений одним батальйоном 96 СП і дивізійним розвідувальним батальйоном, з 4 години розпочав наступ на польські військові частини, “в результаті якого була розгромлена костопільська група. В полон було взято близько 1500 осіб, захоплено 25 гармат і багато іншого майна”¹⁷.

Отож єдиною польською військовою одиницею з високими бойовими якостями, яка була в цей час і у цьому районі, міг стати 135 резервний полк піхоти підполковника Тадеуша Табачинського, зміцнений дивізіоном 32 полку легкої артилерії під командуванням майора Яна Валяска. Із залізничних ешелонів він висадився між Малинськом і Костополем і під вечір 19 вересня опинився в районі Тростенця під Горинню (близько 20 км від залізничної лінії Сарни – Костопіль), з чого видно, що він міг рано вступити у згаданий бій, тим більше, що відкинув “добру пораду” костопільського старости про нав’язування розмов із офіцерами Червоної армії¹⁸. Полк не був розбитий і продовжував марш в напрямку Ковеля. Наведена в радянському повідомленні кількість полонених (імовірно, перебільшена) і захоплених гармат – то це, мабуть, були якісь розпоршені групи вояків з району Костополя і несправні гармати. Після ранкового бою 87 СД організувала три окремі відділи, які мали пришвидшити темп маршу в західному напрямку (можливо, хотіли догнати 135 резервний полк піхоти). Однак це не дуже допомогло, оскільки в цей день було досягнуто рубежа Клевань – Броники, посуваючись на 30–35 км. Полк Табачинського опинився за правим крилом її дій, обираючи напрямок на містечко Колки.

45 стрілецька дивізія цього дня також не здобула великих успіхів. Незважаючи на відсутність противника, вона вийшла лише на рубіж Новосілки-Яневичі, а окремим відділом – до Луцька¹⁹.

Також дивізії 8 стрілецького корпусу, які вранці 19 вересня вирушили з району Дубна у напрямку Радомишля, у зв'язку зі знищенням поляками переправ на річці Стир, затрималися на її східному березі до 16 години і лише вранці 20 вересня вийшли на рубіж Пілганів – Лаврів – Жабче²⁰, подолавши 40–50 км. Танкова бригада, зосереджена в районі Луцька, 19 вересня займалася “виловлюванням” і роззброєнням поодиноких груп польських вояків, які неодноразово опинялися в районі дій її патрулів і розвідувальних підрозділів. Підтягувалися тилові відділи й очікувався підхід власних піхотних частин. Близько 16 години командир бригади отримав спеціальний наказ командувача 5 армії – вдарити в напрямку Володимира-Волинського і здобути його до кінця дня.

Бригада знаходилася за 70 км від мети. Наступати на місто мали зі сходу і півдня три танкові батальйони, з півночі зі сторони Ковеля і з заходу від Устилуга – розвідувальний батальйон. Для підтримки бригади було виділено стрілецький батальйон і тривзводну батарею протипіхотної артилерії. Після короткої підготовки бригада із 206 танків і 23 броньовиків о 17 год. 30 хв. вирушила через Торчин на Володимир-Волинський²¹.

Дії головної ударної групи 5 армії 17–19 вересня можна оцінити як напіввдалі. Успіхові потрібно завдячувати 36 ТБ, яка була найкраще з усіх бригад укомплектована танками і броньовиками, діяла енергійно, можна сказати, відповідно до гудерітівської теорії блискавичної танкової війни. Інша справа, коли б польська оборона в районі Дубна і Луцька не була передчасно згорнута, то доля 36 танкової бригади могла б бути досить сумною. Відірвані від власної піхоти танки могли б стати більшою чи меншою мірою мішенню добре організованої протитанкової оборони.

Натомість стрілецькі дивізії вели дії досить мляво. Не допомогли усі піхи 36 ТБ, яка “очищала” їм дорогу від польських військ, виходячи траєю свого маршу в напрямку удару як 8, так і 15 стрілецького корпусу. Здається, була певна боязнь швидкого просування через недосконалий зв'язок, не найкраще керівництво, недостатню підготовку великої кількості резервістів, погане забезпечення й озброєнням відділів. Усе це спричинило те, що стрілецькі дивізії 5 армії не справлялися з черговими завданнями командування Українського фронту, незважаючи на сприятливі мілітарні умови в напрямку головного удару.

Взяття Володимира-Волинського доручено 36 танковій бригаді комбрига Богомоллова, яка це завдання мала виконати до кінця 19 вересня, а

для його реалізації вирушила з Луцька в цей же день о 17 год. 30 хв., маючи подолати 70 км без будь-якої гарантії, що не нашттовхнеться в до-розі й у самому Володимирі-Волинському на опір польських військ. Тим більше, що розвідка виявила на головних вулицях і дорогах, які вели у місто, різні перешкоди – рови, барикади з перекинутих автобусів тощо²².

У Володимирі-Волинському перебували запасний центр (ЗЦ) 27 дивізії піхоти, запасний протиартилерійський центр і школа підхорунжого резерву артилерії. Крім цього, тут знаходилися великі кадрові засоби, людські резерви й артилерійське обладнання.

Близько 10 вересня генерал бригади Казімеж Савицький, директор державного управління фізичного виховання і військової підготовки, отримав від першого заступника міністра військових справ генерала Януша Глуховського наказ про взяття керівництва щодо створення “заторів” на річці Буг від Влодави до Сокаля, зберігши свою посаду командувача у Володимирі-Волинському. Головним завданням “заторів” (такі ж мали організувати від Влодави до Бреста генерал Тадеуш Коссаковський і від Сокаля на південь – дипломований полковник Вітольд Варта) було затримати збір вояків і відділів, які відходили на схід з розбитими на заході військами, і доповнювати ними відступаючі великі військові частини. У час прибуття генерала Савицького до Володимира-Волинського у ЗЦ 27 дивізії піхоти там знаходилося близько 5000 солдатів-резервістів, а обмундирування було лише на 25%. Подібне відбувалося і зі зброєю. Зовсім не було засобів польового зв’язку. Натомість артилеристів налічувалось близько 2000, у розпорядженні яких знаходилося 37 75-міліметрових гармат і дві 150-міліметрові навчальні гармати. У щоденнику бойових дій стрілецького корпусу за 26 вересня занотовано, що на складах Володимира-Волинського було здобуто 329 гармат, 700 станкових кулеметів, 1000 автоматів, 45700 карабінів, 17 млн набоїв до карабінів, 40 тис. снарядів. Моральний стан і бойовий дух артилеристів був добрий, чого не скажеш про резерв піхоти, зважаючи, що тут 75% складали вояки-українці²³. Генерал Савицький збирав зброю і амуніцію звідки це було можливим, організував також додатковий набір коней для артилерії. До 15 вересня створив близько 12 батальйонів піхоти, котрі мали слабку підготовку й мало зброї. У кожному батальйоні нараховувалося близько 400 рядових з огляду на те, що не було відповідних командирів підвідділів, які при невеликому кількісному складі краще давали собі раду з командванням²⁴.

Незважаючи на те, що генерал Савіцький не отримав жодних наказів щодо оборони району Володимира-Волинського, він вирішив самостійно розробляти директиви, опираючись на принципи оборони проти німців на річці Буг і її притоці – річці Луга, котра протікала через місто. Велася підготовка до оборони і в самому місті. Перед радянською артилерією всі дороги, які вели до міста, були перекопані протитанковими ровами з вкопаними гарматами. Муровані будинки були пристосовані до оборони, встановлено перед ними перешкоди, зміцнено мішками з піском і пов'язано дотичними ровами²⁵. Подібне діялось і в Устилузі.

15 і 16 вересня 4 німецька дивізія Лекка вдарила по Устилугу і Володимирі, але була відкинута зі значними втратами, що значно піднесло бойовий дух оборонців.

На ранковому шикуванні 17 червня вояки-українці заявили, що воювати з більшовиками не будуть. Це дуже здивувало командування, оскільки ніхто з них ще у цей час не знав про агресію східного сусіда. Лише близько 8 години вранці прийшла телефонограма з повідомленням про агресію, але без конкретного адресата. У ній була інструкція про уникнення боїв з радянськими військами. Через відсутність зв'язку генерал Савіцький в обід виїхав до Луцька, де генерал Сморовінський підтвердив прислану раніше інструкцію. Одночасно він поінформував, що вже відіслав з Луцька до Львова військові підрозділи на чолі з генералом Скуратовічем, а сам приїде до Володимира-Волинського взяти на себе командування, але не з метою ведення подальшої боротьби, а лише щоб капітулювати перед радянськими військами. Пропозицію Савіцького про відступ за Буг і прилучення до польських відділів, котрі ще вели бої, щоб відійти до Дністра, Сморовінський рішуче відхилив.

Увечері 17 вересня о 22 годині генерал Сморовінський, відчуваючи настрої деяких командирів (полк. Юзефа Завісляка, підполк. Юзефа Кутиби, підполк. Туричина), погодився на те, щоб ті офіцери, котрі бажать продовжувати боротьбу, створили загони добровольців з метою переходу за Буг або на південь, а самому залишитися з військами на місці.

Здивований песимістичними настроями генерала Сморовінського, генерал Савіцький виїхав у ніч з 17 на 18 вересня на південь і 20 вересня перейшов угорський кордон²⁶.

У Володимирі-Волинському залишилося військо і генерал Сморовінський. Після демобілізації всі вояки-українці, у яких було забрано зброю, і частина поляків покинули війська (одні з дозволу командирів, інші –

без нього). Однак ще діяли військові патрулі у місті й поза ним. Увечері 19 вересня генералові Сморовінському було повідомлено, що наближаються радянські танкові й моторизовані частини. Наступала 36 танкова бригада. Ані наказу про організацію оборони, ані бойової тривоги не надійшло.

Передові відділи 36 ТБ підійшли до Володимира-Волинського 19 вересня приблизно о 21 год. 30 хв., у місто ввійшли в районі військових казарм. Було відкрито автоматичний вогонь, а також вівся обстріл міста з танків. Після цього радянські війська проїхалися містом, вийшовши на його північні й північно-західні околиці. За ними ввійшли чергові танкові відділи. Близько півночі, після короткого бою в районі школи підхорунжих, на пропозицію генерала Сморовінського відбулися переговори з комбригом Богомолвим, внаслідок яких досягнуто домовленості про припинення вогню до 6 години наступного дня. Вранці переговори тривали, і після 40 хвилин генерал Сморовінський прийняв радянські умови. Рядові й підофіцери після складання зброї могли піти в довільному напрямку, а офіцери з напоясною зброєю мали відступати у трьох напрямках: Вільно, Львів, Варшава. Варшавський напрямок обрало найбільше офіцерів. До 10 години склали зброю²⁷. Офіцери варшавської групи після виходу з міста були оточені червоноармійцями, і їх під конвоем повели до Луцька, а звідти – до Катині. Там, між іншим, загинули генерал Сморовінський, полковник Луціян Ясінський і підполковник Юзеф Кутиба²⁸.

Під час нічного перемир'я танки займали стратегічні пункти у місті і на його околицях, відправивши розвідувальні відділи в напрямку Устилуга й Ковеля.

У ніч на 20 вересня одна з розвідувальних груп у складі 3 броньовиків, 2 танків і 2 піхотних взводів на автомобілях під командуванням начальника штабу розвідувального батальйону бригади капітана Гречанникова, ведучи розвідку в напрямку Ковеля, наштоткнулася в м. Верба (10–12 км на північ від Володимира-Волинського) на польський підрозділ з так званої ковельської групи полковника Леона Коца. Зав'язався нічний бій, який тривав до ранку. Скориставшись туманом, польські санітарна й табірна колони бездоріжжям направилися на захід у напрямку Бугу. Вранці за ними рушили інші польські підрозділи²⁹.

Цього ж дня, після обіду, знову відбувся бій між польськими підрозділами (можливо, також з групи полковника Коца) і підрозділами капітана Гречанникова. Цього разу відступив Гречанников, втративши два броньовики.

вики БА-10. Ситуація в районі Верби і Володимира-Волинського командуванням 5 армії була оцінена досить серйозно. До Верби був перекинутий бригадний розвідбатальйон, зміцнений 5 танками, а 36 ТБ – 223 стрілецьким полком з 81 стрілецької дивізії. Загалом бригада в районі Верби втратила два броньовики БА-10, 5 вантажівок, протиповітряну зенітку, 2 вбитих і 5 поранених червоноармійців³⁰. Поляки втратили 11 солдатів³¹, а відповідно до радянських даних – 50.

20 і 21 вересня авіація 5 армії обстрілювала й бомбардувала польські підрозділи (ті, що марширували з Ковеля в південно-західному і західному напрямках), намагаючись потрапити на південь або ж перейти через Буг у районі Туронська, Білина, Коритниці і Чернікова. До бою з поляками долучився в районі Коритниці й Чернікова розвідувальний батальйон 45 стрілецької дивізії. Відповідно до радянських даних, 19–22 вересня 36 танкова бригада загалом роззброїла і взяла в полон у районі Володимира-Волинського близько 12 тис. рядових, 1,5 тис. офіцерів, захопила 150 гармат, 800 станкових кулеметів, 20 тис. карабінів, два ешелони з боєприпасами, 2 тис. коней і багато іншого військового майна³².

Два наступних дні бригада залишалася в районі Володимира-Волинського, поповнюючи запаси, ремонтуючи бойову техніку, і очікувала на підхід тактичних підрозділів 8 стрілецького корпусу (44 і 81 СД), які перебували десь за 60 км від 36 ТБ.

У своєму звіті командування бригади визнало, що, не маючи детальних даних про сили польських військ у Володимирі-Волинському і наступаючи на невідому польську оборону, могла б зазнати значних втрат у разі активних дій противника. Наступаючи вночі, бригада викликала паніку польських вояків, які тікали з казарм навіть у трусах³³.

У час, коли 36 ТБ оперувала в районі Володимира-Волинського, дивізії 8 стрілецького корпусу комбрига Рубіна, 44 СД комбрига Олексія Виноградова і 81 СД полковника Семена Кондрусева перемішалися з рубежу дороги Луцьк – Берестечко в напрямку Володимира-Волинського і Сокаля. 81 СД 21–22 вересня не зустріла опору польських підрозділів. 44 стрілецька дивізія 20–21 вересня натомість вела бої в районі Кременця (на південь від Луцька), Смиги і Шумська. У повідомленнях радянських частин занотовано, що опір польських сил був досить значним. Розбиті в одному місці підрозділи відступали в західному напрямку, щоб невдовзі зібратися і далі вести бої. Радянські джерела подають такі дані: у полон взято 247 офіцерів, 128 поліцейських і 600 підофіцерів і рядових. Було

захоплено військовий шпиталь, 12 вагонів зі снарядами і ручними гранатами³⁴. У цей час до складу 5 армії було приєднано 27 стрілецький корпус комбрига Павла Артеменка у складі 25 і 131 стрілецької дивізії. 8 стрілецький корпус був зміцнений 7 стрілецькою дивізією комбрига Сергія Берзіна. Однак з огляду на значну віддаль від передових сил армії жодна з дивізій не спромоглася досягти “першої лінії”. Вони “очищали” тил передових частин 5 армії від польських підрозділів. 23 вересня 44 і 81 дивізії підійшли до Бугу в районі Грубешова і Сокаля, переправляючись на другий берег. Після виходу на рубіж Стшижів – Грубешів розвідувальний батальйон 81 СД наткнувся на польський підрозділ і провів з ним бій. Після цього поляки відступили в напрямку Грубешова. Їхні втрати становили 53 вбитих, 13 поранених і 40 полонених з 8 станковими кулеметами. Радянські втрати – 2 вбитих, 4 поранених, 3 пошкоджені танки³⁵.

24–25 вересня підрозділи 8 стрілецького корпусу вели бої з поляками на західному березі Бугу на території Грубешівського повіту і на напрямку Красностав і Холм.

36 танкова бригада 24 вересня о 9 год. 30 хв. вирушила з Володимира-Волинського і після переправи через Буг в Устилузі розвідувальний батальйон вступив у бій в районі Терадин – Медніки з польським підрозділом, розбивши його після короткого бою. Протягом дня бригада взяла в полон 150 солдатів і 10 офіцерів³⁶. Можливо, у районі дій бригади (під селом Гусинне) відбулася сутичка польської кавалерії і дивізіону кінної польської кавалерії, про які йдеться в польських спогадах³⁷. На жаль, підтвердження цьому не вдалося знайти у радянських джерелах.

Цього ж дня у районі Тщещани – Грубешів – Терєбін 44 і 81 стрілецькі дивізії вели бої з рештками 1, 5 і 41 дивізій піхоти, роззброївши близько 5000 польських вояків (у тому числі близько 200 офіцерів). 44 стрілецька дивізія зазнала втрат: 2 вбитих і 3 поранених, а 81 – 9 вбитих і 7 поранених³⁸. Наступного дня (25 вересня) стрілецькі дивізії 8 СК просувалися в напрямку Замостя, Красноставу і Холма, ведучи бої з розбитими підрозділами 1, 5, 41 дивізій, які намагалися пробитися до Угорщини. Внаслідок боїв під Грабовцем і Данчиполем 81 стрілецька дивізія взяла в полон понад 1000 вояків, зазнавши втрат: 4 вбитих і 5 поранених. Натомість 44 СД у боях під Зубовіцями і Комаровим взяла в полон 1500 польських вояків, втративши 7 бійців і 5 поранених³⁹.

Натомість 36 ТБ, маючи 194 танки Т-26 і 23 броньовики, отримала наказ вдосвіта 25 вересня вирушити батальйонними колонами в напрям-

ку Красностава і Холма, знищуючи польські військові частини. Для виконання цього завдання бригада вирушила о 4 годині. Після декількох годин маршу були виявлені в районі м. Вулька Кралінська – Чайки польські підрозділи. Це були якісь війська, які концентрувалися в районі Красностава, після боїв з німцями і Червоною армією. Це була імпровізована група полковника Владислава Філінковського із залогою з Бреста, група “Холм” полковника Владислава Плонки і деякі інші підрозділи з військових частин і запасних центрів⁴⁰. Разом вони склали 7–8 тис. вояків. Там знаходилися ще й інші сили, які намагалися пробитися до місця концентрації.

Комбриг Богомолів наказав ударити по виявлених підрозділах третьому танковому батальйону. В пообідню пору після короткого бою, за радянськими даними, він роззброїв 2800 польських вояків⁴¹.

2-й танковий батальйон десь о 12 год. 30 хв. вийшов на східну околицю Холма. Командир батальйону, будучи переконаним, що поляки не будуть чинити опору, залишив 4 танки для роззброєння, близько 1000 польських вояків (поблизу шпиталю), а сам з 5 танками поїхав на західну околицю міста, де відповідно до здобутої інформації в казармах мав перебувати полк піхоти разом з артилерією. При підході до казарм танки були обстріляні рушничним, автоматичним й артилерійським вогнем. Танки розвернулися, проте через забарикадування вулиць лише один продерся на східну околицю міста, де в цей час проходило роззброєння польських офіцерів. Один із польських підрозділів відмовився скласти зброю і відкрив вогонь. Радянські джерела занотували смерть двох своїх офіцерів. Що сталося з танками – невідомо.

Після цієї спроби опанування містом і роззброєння польських підрозділів на околицях розгорілися бої, які перенеслися до лісів, що знаходилися поруч.

Командир 36 ТБ вирішив оточити місто і вдарити двома танковими батальйонами (1 і 3-м) і одним розвідувальним. Немає даних про 2 танковий батальйон, який сам намагався здобути Холм. Після коротких, одиноких боїв з окремими польськими підрозділами до 15 год. 30 хв. підрозділи 36 ТБ зайняли західну і південно-західну околиці міста, не входячи до центру, який частина польських військ залишила, пробиваючись на Красностав, а інші потрапили в полон. Бригада мала роззброїти й захопити в полон близько 8000 солдатів і офіцерів, 7000 карабінів, 40 кулеметів і 10 гармат⁴². Справді, у звіті 36 ТБ про це не йдеться. Про-

те, відповідно до щоденника бойових дій Київського особливого військового округу (КОВО), бойова ситуація бригади в цей день у районі Холма була настільки складною, що їй на допомогу було вислано танкові й розвідувальні батальйони 44 і 57 стрілецьких дивізій⁴³.

26 вересня 36 ТБ продовжувала дії в районі Холма, а 27 вересня перейшла у підпорядкування 15 стрілецького корпусу, отримавши завдання створити рухливу групу із 45 і 87 стрілецьких дивізій і захопити 28 вересня Люблін й Любартов. Натомість з 24 вересня наказом командувача Українського фронту вона була передана 38 ТБ полковника Петра Волоха у підпорядкування 8 стрілецького корпусу⁴⁴. Однак лише 27 вересня вона досягла Сокаля, маючи у своєму розпорядженні близько 30 танків.

Передові дивізії 8 стрілецького корпусу (44 і 81) 26 вересня, не зустрівши опору польських військ, вийшли на рубіж Красностав – залізнична станція Завада, яка знаходилася за 10–12 км на захід від Замостя. У радянських повідомленнях відсутні дані про захоплення якогось великого міста. Натомість є згадка, що окремий відділ 44 стрілецької дивізії, відповідно до домовленостей із німецьким командуванням, був посланий у напрямку Краснобрда з метою ліквідації польських частин⁴⁵. Йшлося про кавалерійську групу генерала Владислава Андерса. Наступний день був для 5 армії днем відпочинку. Війська 8 стрілецького корпусу в районі свого зосередження вели лише розвідку, очікуючи підходу тилових частин. Були окремі невеликі сутички з окремими групами польських вояків у районі Ізбиці, Ментного і Голембія.

Отже, на цьому закінчилися бойові дії головної ударної групи 5 армії. 28 вересня 1939 р. в Москві був підписаний новий договір між Радянським Союзом і Німеччиною, відповідно до якого встановлювався новий “кордон дружби” між цими державами коштом переможеної Польщі. З 5 жовтня 1939 р. Червона армія відійшла на лінію Піси, Нарви, Бугу і Сяну, максимально забираючи з залишеної території все майно, яке можна було вивезти.

Ставлення українців Волині до Червоної армії, Війська польського і поляків було різним. Більшість українців гаряче вітали Червону армію, маючи надію на покращення умов життя, що при незнанні дійсного стану в Радянському Союзі могло видаватися реальним. Українці охоче вступали до створюваних сільських і міських рад, різних громадських і парамілітарних організацій, у т. ч. в міліцію. Це надавало велику допомогу радянським службам викривати “польські контрреволюційні елементи”.

Ми ще не знаємо, з яких мотивів багато українців вступало до саботажно-диверсійних груп, організованих ще до 17 вересня спеціально підготовленими і закинутими на територію Польщі офіцерами НКВС і Червоної армії. Ці групи зі вступом Червоної армії брали активну участь у роззброєнні поліцейських постерунків, захопленні польських державних установ, організації засідок на відступаючі польські військові підрозділи. Це були досить добре озброєні групи, які мали автомати, що давало змогу нападати на великі підрозділи. Так було в Степані, де очищення містечка від диверсантів тривало кілька годин, і незалежно від втрат – близько 70 осіб, участь яких у таких групах була доведена, передано польовому суду. Про такі засідки в Рафалівці й Ратному згадує командир батальйону КОП “Бережне” майор Антоній Журовський⁴⁶.

Не можна однозначно оцінити й ставлення українців до поляків. Знаємо приклади ворожості, але також знаємо і про випадки переховування поляків, яким загрожував арешт або якась інша кара. Українці неодноразово допомагали полякам в організації втеч, надаючи їм притулок, у переході кордону включно. Лише сильне втручання ОУН добрі стосунки українських і польських родин довело до ворожечі. Але це вже були наступні роки війни, трагічні як для українців, так і для поляків, які тривалий час позначилися на українсько-польських відносинах.

ПРИМІТКИ

¹ Про розгортання сил Червоної армії для нападу на Польщу, завдання окремим арміям і фронт див.: Grzelak Cz. Kresy w czerwienu. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku. – Warszawa, 1998 i 2001.

² Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej. – Т. 1: Kampania wrześniowa 1939; część: 4 przebieg działań od 15 do 18 września. – Londyn, 1986. – S. 521.

³ Цит. за: Szawłowski R. Wojna polsko-sowiecka 1939 r. – Warszawa, 1985. – Т. 2 – S. 165.

⁴ Wojskowy Instytut Historyczny, Pracownia Dokumentacji Naukowej (WIH, PDN), III-49-160, к. 21–22.

⁵ Relacja ówczesnego ppłk. Jana Lachowicza, dowódcy 3 batalionu 3 pp KOP. – W: R. Szawłowski. Op. cit. – Т. 2, – S. 140.

⁶ Relacja – w posiadaniu autora.

⁷ Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 35084, оп. 1, д. 24, л.

⁸ Там само, л. 5.

⁹ Там само, л. 30–31.

¹⁰ Там само, л. 47–48; д. 194, л. 2.

¹¹ Там само, д. 194, л. 108–109.

¹² Цит. за: Polish Institute and Sikorski Museum (PISM), London, B.I.92/C, sprawozdanie gen. Stzemińskiego.

¹³ Cygan W. K., *Kresy w ogniu: Wojna polsko-sowiecka 1939.* – Warszawa, 1990. – S. 88.

¹⁴ РГВА, ф. 35084, т. 1, д. 194, л. 110–112.

¹⁵ Там само, д. 44, л. 5–6.

¹⁶ R. Szawłowski, op. cit. – Т. 1. – S. 174.

¹⁷ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 44, л. 5–6.

¹⁸ Antoni Żurowski. *W walce z dwoma wrogami.* – Warszawa, 1991. – S. 52; Cygan W.K. Op. cit. – S. 70.

¹⁹ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 44, л. 5–6; д. 24, л. 50.

²⁰ Там само, д. 24, л. 50.

²¹ Там само, д. 194, л. 7–8.

²² Там само, л. 112–113.

²³ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPMS), B. I. 92/B – relacja gen. K. Sawickiego.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 194, л. 115.

²⁸ Szawłowski R. Op. cit. – Т. 1. – S. 217.

²⁹ Ibidem, S. 223; РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 194, л. 116.

³⁰ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 24, л. 51–53; д. 194, л. 116.

³¹ Szawłowski R. Op. cit. – Т. 1. – S. 223.

³² РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 24, л. 51–53; д. 194, л. 116.

³³ Там само.

³⁴ Там само, д. 24, л. 52–54.

³⁵ Там само, л. 54–55.

³⁶ Там само, д. 194, л. 121.

³⁷ Zob.: Szawłowski R. Op. cit. – Т. 1. – S. 227; Т. 2. – S. 162.

³⁸ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 24, л. 55.

³⁹ Там само, л. 55–56.

⁴⁰ Jurga T. *Obrona Polski 1939.* – Warszawa, 1990. – S. 727.

⁴¹ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 194, л. 122–123.

⁴² Там само, л. 123–128; д. 36, л. 17.

⁴³ Zob.: cyt. *Dziennik...*, *Wojskowy Przegląd Historyczny.* – 1993. – nr. 2. – S. 178.

⁴⁴ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 39, л. 15–16.

⁴⁵ Там само, д. 24, л. 57.

⁴⁶ Żurowski A. Op. cit. – S. 35–44 i następne.

Переклад з польської мови Миколи Кучерети.

Лілія ТРОФИМОВИЧ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1939 РОЦІ

Конфлікт між українцями і поляками у воєнний період є дискусійною темою вітчизняної і зарубіжної історіографії, а також найбільш злободенною проблемою у сучасних відносинах України і Республіки Польщі.

Вагомий внесок у її дослідження зробили Л. Зашкільняк, Ч. Гжеляк, І. Льюшин, Я. Ісаєвич, М. Клімецький, Ю. Киричук, К. Кондратюк, М. Кучерепа, В. Литвин, С. Макарчук, Г. Мазур, Г. Мотика, Ч. Партач, А. Русначенко, В. Сергійчук, М. Сивіцький, А. Сова, Р. Торжецький та інші українські й польські історики. Водночас такі аспекти теми, як причини українсько-польського протистояння, ставлення його учасників до національно-визвольної боротьби протилежної сторони, спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті – охарактеризувати політичні програми визвольної боротьби українців і поляків та проаналізувати передумови і причини їхнього протистояння.

11 квітня 1939 р. А. Гітлер підписав директиву “Про єдину підготовку вермахту до війни 1939–1940 рр.” У другій частині документа під кодовою назвою “Вайс” викладено план агресії проти Польщі, котрий у Берліні розглядали як попередній захід перед війною з Францією й Англією. Як підкреслювалось тут, “політичне керівництво вважає своїм завданням можливість ізолювати Польщу в цьому випадку, тобто обмежити війну бойовими діями з Польщею”. На випадок, якщо її не вдалося б ізолювати, Гітлер був готовий “напасти на Захід і одночасно покінчити з Польщею” [11, 111].

Ставши на шлях конфронтації з Польщею, гітлерівці вирішили послужитися “українською картою”. Вони надавали істотного значення моральному виправданню майбутньої агресії. На думку Н. Свідерської, починаючи з аншлюсу Австрії, німці використовували ту ж саму тактику нападу – розвал країни-жертви з середини. Подібна тактика спрацювала в Чехо-Словаччині й планувалася реалізуватись у Польщі. Услід за закарпатцями прийшла черга західних українців стати розмінною монетою у великій грі Берліна [8, 447].

Нацисти вважали, що блискавичність і “обґрунтованість” воєнної кампанії дадуть змогу поставити західні країни перед фактом. При цьому ідеальним вони бачили такий розвиток подій, коли конфлікт з Польщею не буде відверто викликаний Берліном [10, 114]. На це вказувала довірча розмова радника бюро міністра закордонних справ Німеччини П. Клейста з журналістом 2 травня 1939 р.: “У даний час ми в Берліні вивчаємо питання про використання українців у цій справі. З Волошиним і Реваєм досягнута домовленість про те, щоб в рамках Угорської держави надати широку автономію Карпатській Україні. Цим самим ми знову завоювали б довір’я українських мас у Східній Галичині і зміцнили б послаблену здатність українців до боротьби. Не треба піддавати спеціальній обробці українські керівні кола, – говорив Клейст, бо останні події (мова йде про передачу німцями Закарпаття Угорщині, – Л. Т.) аж ніяк не похитнули їх відданості Берліну. Здійснивши подібного роду перевірку, ми змогли б потім дати польській Україні сигнал до повстання. Із Словаччини та Карпатської України ми направили б одразу великі партії зброї та боєприпасів, а також відрядили б добре навчені військової справи загони січовиків. Між Берліном і Львовом встановлено такий тісний контакт, що можна не сумніватися у масовому повстанні українців. Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах” [16, 421].

Слід зауважити, що українські політичні середовища, вважаючи неминучим європейський воєнний конфлікт, пов’язували з ним далекосяжні політичні плани. Як зазначалось у підсумковому документі IV Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 1998), “вони виходили з того, що майбутня велика війна повинна кардинально змінити політичну карту, зокрема ліквідувати систему договорів, які затвердили поділ українських земель після Першої світової війни, а отже, поставити українське питання як актуальну проблему міжнародної політики. Врахування фактора війни стало важливим елементом політичних платформ українських угруповань.

УНДО та інші легальні угруповання сподівалися, що актуалізації української проблеми сприятиме можлива війна між Західним світом і СРСР. Тому цим сподіванням не відповідав німецько-польський конфлікт, що дозрівав від весни 1939 р. Натомість підпільна ОУН, роблячи ставку на Німеччину, сподівалася використати війну між Третім рейхом і Польщею для реалізації українських державницьких устремлінь. Угода між Німеччи-

ною і СРСР від 23 серпня 1939 р. поклала край планам українських політиків” [20, 144].

Відомо, що голова ПУН А. Мельник відхилив пропозицію німецького командування організувати повстання в Галичині, яке відтягло б від польсько-українського кордону певну кількість військ і полегшило б просування гітлерівської армії вглиб Польщі, вимагаючи від Берліна додаткових гарантій. Слід зазначити також, що більшість легальних українських організацій у Галичині поставилися до планів збройного виступу українців проти поляків негативно. Так, газета “Діло” 13 серпня 1939 р. осуджувала тих, які “в чужому інтересі поширюють на нашій території неспокій та навіть провокують до зайвих виступів” [15, 46; 18].

Лише у другій половині вересня 1939 р., коли німецький фронт нестримно наближався до західноукраїнських земель, а Червона армія перейшла східний кордон Другої Речі Посполитої, почали траплятися напади озброєних українців на невеличкі загони відступаючого польського війська. Проте ці акції не набрали масового скоординованого характеру і загалом швидко придушувалися польськими військовими підрозділами і загонами державної поліції. Ці стихійні виступи, однак, ускладнили організацію оборони так званого румунського передмістя. Під час роззброєння польських солдатів, а також під час боїв обидві сторони мали вбитих і поранених [6, 39].

Яку ж позицію зайняли західноукраїнські політичні угруповання відносно німецько-польського конфлікту? На думку М. Швагуляка, у цій ситуації, що склалася в кінці літа 1939 р., західноукраїнським політикам у їх пошуку зовнішньої сили, яка б співчувала українській справі й об’єктивно була зацікавлена у сприянні їй, залишався дуже обмежений вибір. Після укладення радянсько-німецького пакту про ненапад діапазон цього вибору зменшився до мінімуму. В умовах, коли вибух війни був питанням днів чи навіть годин, провідні українські політичні партії могли або виступити на підтримку Польщі, або зайняти нейтральну позицію. Оскільки ж другий варіант поведінки неминуче був би розцінений владою як зрада, то не лишалося нічого іншого, як офіційно підтримати поляків. Щоправда, зробили це лише ті партії, які мали представництво в польському сеймі. Останнім актом поміркованих українських кіл був виступ у польському сеймі 2 вересня 1939 р. голови УНДО В. Мудрого, у якому він від імені Українського парламентського представництва заявив, що “разом з усім громадянством українці виконають свій обов’язок і принесуть усі жертви для оборони держави” [13, 239–240].

Не потрібно забувати, що в польському війську у вересневі дні 1939 р. перебували від 120 до 200 тис. українців. Протягом першої половини вересня вони сумлінно виконували свій солдатський обов'язок, а з боку українських організацій не було жодного акту саботажу або диверсій. За деякими даними, 6 тис. з них полягли в боях, 100 тис. потрапили у німецький полон, а 20 тис. – у радянський [22, 76].

Слід, однак, зазначити, що навесні й улітку 1939 р. українсько-польські відносини істотно загострилися. Прикриваючись інтересами забезпечення безпеки Другої Речі Посполитої, державні органи та служби розпочали репресії проти українських громадян і політичних організацій, арештували значну кількість їхніх діячів. Репресивні заходи владних структур, а також українофобська позиція націоналістичних організацій і преси особливо поширилися з початком німецько-польського конфлікту. “Польське військо й польське населення, – згадував о. Гавриїл Костельник, – ставились до нас щораз гірше... щораз частіше кружляли чутки, мовляв, поляки хочуть вистріляти “всіх” українців” [15, 50–51; 17, 15–16].

Процес погіршення двосторонніх відносин не припинився і після завершення вересневої кампанії. “Серед поляків, – писав 5 листопада 1939 р. онук українського історика В. Антоновича до своїх батьків, – страшна лють на українців, і їх вважають єдиними винуватцями падіння Речі Посполитої” [3, 222].

На початку німецько-польської війни було розголошено про існування урядових планів, розроблених у 1938–1939 рр. головнокомандувачем Війська польського маршалом Е. Ридз-Смігли і міністром військових справ генералом Ф. Каспшицьким, у яких йшлося про звільнення “південно-східних кресів” від української присутності. З'явилась інформація також про розроблену “народовцями”, зокрема М. Янушайтісом, акцію з виселення, а можливо, навіть часткового фізичного знищення українців на західноукраїнських землях [2, 90].

Відомо, що ще напередодні німецько-польської війни, 25 травня 1939 року, представники нелегального Контактного Комітету, який об'єднував помірковані українські політичні кола Галичини, зустрілися з прем'єр-міністром Польщі Ф. Славой-Складковським з метою розв'язати українсько-польські суперечності. Однак глава уряду однозначно заявив, що “автономію українцям в Польщі ніхто не дасть”. Така позиція сприяла розколу серед українських політичних партій і посиленню радикально-націоналістичних впливів [14, 238–242].

Вказані плани і дії польських чинників лише посилювали напруженість у двосторонніх взаєминах і, зрозуміло, більшість українців не бажали захищати державу, яка вела антиукраїнську політику. Так, у доповідній записці заступника наркома внутрішніх справ СРСР Масльонникова на ім'я Й. Сталіна, В. Молотова і К. Ворошилова від 3 вересня 1939 р. про мобілізацію і настрої населення у східних воєводствах Польщі, зокрема, зазначалось: “Серед української частини населення села Скала Борщівського повіту і селах Копичинського, Скалацького та інших прикордонних повітів фіксуються різкі висловлювання проти війни і значна кількість занепадницьких антипольських настроїв. На території Волинського воєводства частина мобілізованого українського населення відмовляється йти в армію [19, 136].

Що стосується тодішньої політики СРСР, то вступ Червоної армії у Східну Галичину і на Волинь здійснювався під гаслом визволення українського народу з-під польського ярма, а більшовики намагалися надати своїм суспільно-політичним заходам на західноукраїнських землях проукраїнського характеру. Характерно, що 17 вересня 1939 р., коли червоноармійці перейшли кордон Західної України і польські війська були вже фактично розбиті, радянські літаки розкидали звернення, яке, зокрема, закликала: “Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів” [9, 71]. Як зауважив М. Прокоп, це був відкритий заклик до нищення поляків, бо йшлося не про польських поміщиків, оскільки гніт, який терпіли західні українці, був не стільки соціальний, але передусім національний. Якщо зважити, що заклик з'явився тоді, коли Польща була вже майже розгромлена, а Західну Україну захопили більшовики, то стане зрозуміло, що будь-який виступ проти поляків завдав би шкоди українцям. Такий виступ ще більше загострив би відносини між ними саме тоді, коли обидва народи потрапили під ярмо спільного ворога. Проте, незважаючи на утиски, які зазнало українське населення у міжвоєнній Польщі, воно не піддалося на більшовицьку провокацію” [5, 96].

Як відомо, в умовах патріотичної ейфорії, викликаної ліквідацією польського режиму, більшовицька влада інспірувала проведення виборів до Народних зборів, які б законодавчим порядком розв'язали питання про майбутній суспільний лад і державну владу на Західній Україні. Що стосується національного чинника, то представництво польського населення серед депутатів Народних зборів було непропорційно низьким і ста-

новило 3 відсотки проти 92,2 відсотків українців. Так закладалась бомба суспільного невдоволення і прихована образа польської меншини, яка неодмінно мала негативно позначитись на взаєминах представників обох націй [4, 449].

Українізація краю, втрата поляками роботи, свого статусу призвели до поглиблення антагонізму між українцями й поляками, який виявився в часи німецької окупації [7, 147].

Після падіння Другої Речі Посполитої ставлення до польсько-українських відносин висловив прем'єр-міністр екзильного польського уряду генерал В. Сікорський. У виступі по радіо він заявив, що поляки і українці “загрожено” на смерть так само з боку німців, як і з боку росіян, а тому, мовляв, претензії українців до Польщі відхиляють їх “часто від основної проблеми”, тобто від боротьби проти СРСР. “Ваша майбутність, – підкреслював польський лідер, – на Україні, що зараз знаходиться під радянським пануванням” [3, 222–223].

28 листопада 1939 р. польський Комітет у справах країни на черговому засіданні у Парижі прийняв резолюцію в українському питанні, яка не була офіційною декларацією уряду, а призначалася лише для довірених осіб як директива щодо ведення переговорів з українським самостійним представництвом [2, 95].

У вступній частині резолюції вказувалось: “Уряд не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту... спрямованого проти окупантів”. У трьох пунктах цього документа передбачалося:

“1. Буде створена українська незалежна держава. В справі східних кордонів цієї держави поляки погодяться на будь-яку пропозицію, запропоновану українською стороною.

2. Незалежна українська держава існуватиме на засадах рівності з Польською Республікою в єдиній федерації. Укладення кордонів між Польщею і Україною буде залежати від характеру федеративного устрою.

3. Українська меншина в межах Польської Республіки, польська меншина в межах Української держави користуватимуться широкими національними і культурними правами на взаємних засадах” [21, 524].

Генерал К. Соснковський, який очолював КСК, надіслав цю інструкцію до польського уряду для її затвердження. Однак В. Сікорський не сприйняв всерйоз прагнення членів Комітету повернутися до міжвоєнної політики федералізму. Не будучи впевненим в позитивному ставленні

союзників до “прометеїстичної” політики, він вважав, що поляки й українці в майбутньому повинні самі визначитися щодо можливих форм свого співіснування [2, 96; 23, 101].

Від вересня 1939 р. польські чинники не розглядали і, як зауважив Л. Зашкільняк, не могли розглядати українське питання у світлі незалежної української державності. Головним пунктом їхньої уваги було повернення територіального *status quo ante bellum*, вбачаючи лише дві зацікавлені сторони – Німеччину і СРСР, а для України в цих розрахунках місця не залишалось [1, 126].

18 грудня 1939 р. було оприлюднено офіційну декларацію польського екзильного уряду, котра визначала головні напрями його зовнішньополітичної діяльності. Тут лише в загальних рисах зачіпалося українське питання. Наголошуючи на засадах рівноправності й справедливості у ставленні до національних меншин, вона, разом з тим, проголошувала боротьбу за повернення втрачених “східних кресів” [2, 96].

В узагальненому вигляді українська проблема в політиці польського еміграційного уряду й польського підпілля виглядала тоді так:

“1. Польський еміграційний уряд після початку Другої світової війни зайняв позиції, що впливали з засад Конституції Польщі, дотримання міжнародного права і врахування польської суспільної думки, прагнучи зберегти довоєнний *status quo* в питанні території держави, яка стала об’єктом агресії і порушення міжнародного права. Українське питання трактувалося ним як внутрішня проблема Польщі.

2. Польський уряд намагався запровадити нові засади політики щодо українців, не сприймаючи положення про включення до незалежної Української держави південно-східних воєводств окупованої Речі посполитої (західноукраїнських земель). В українській політичній свідомості на той час міцно утвердилася ідея державної самостійності. З польської сторони українським вимогам протистояли поважні політичні сили, передусім кресові, які прагнули зберегти східний кордон по р. Збруч.

3. Радикальні політичні течії, що мали тоді переважний вплив в українському суспільстві західноукраїнських земель (ОУН), виступали за створення української держави, не рахуючись з реальним співвідношенням сил на міжнародній арені. Це загрожувало їм політичною ізоляцією. Польсько-українське порозуміння могло допомогти уникнути цього” [20, 146].

Однак на шляху до порозуміння стояли серйозні перешкоди. Серед них: вороже ставлення українців до міжвоєнної політики Польщі; анти-

українські настрої частини польського суспільства, інспіровані передусім ендеками; позиція польського керівництва і значної частини підпілля, які у питанні східних кордонів прагнули відновлення status quo ante bellum; тодішня орієнтація оунівців на співпрацю з німцями, їхнє нерозуміння справжніх намірів нацистів щодо України, ілюзорні надії, що Третій рейх сприятиме відновленню Української держави; відсутність перспектив на підтримку українських самостійницьких прагнень західними державами; взаємні звинувачення в нападах оунівців на відступаючі польські частини та їх колаборацію з вермахтом і забуття про внесок вояків-українців польської армії у вересневий опір 1939 р. [23, 108]. Ці та інші перешкоди зробили неможливим порозуміння між українським і польським збройним підпіллям і призвели до трагічних подій на Волині в 1943–1944 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4.
2. Льюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003.
3. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999.
4. Львів. Історичні нариси. – Л., 1996.
5. Прокоп М. Україна і українська політика Москви // Сучасність. – 1981. – Ч. 1.
6. Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4.
7. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К., 2002.
8. Свідерська Н. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2000. – № 7.
9. Трайнин И. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1939.
10. Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. – Л., 1997.
11. Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938–1939. – М., 1991.
12. Швагуляк М. Українська карта // Дзвін. – 1990. – № 7.
13. Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993.
14. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету 1937–1939 років // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Л., 1994. – Ф. 228.
15. Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4.
16. Год кризиса. 1938–1939: Документы и материалы. – М., 1990. – Т. 1.
17. Західна Україна під більшовиками. IX. 1939. – П. 1941: 36. за ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк. 1958.
18. Міжнародна пливкість та український політичний наказ // Діло. – 1939. – 13 серп.
19. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. – Варшава–Москва, 2001.

20. Протоколи узгоджень і розбіжностей, прийняті на міжнародних наукових семінарах “Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни” // *Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки.* – 2001. – № 11.
21. *Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945.* – Londyn, 1989. – Т. 6
22. Sowa A. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947.* – Kraków, 1998.
23. Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy.* – Warszawa, 1993.

Валентин ВІСИН

ОПІР ПОЛЯКІВ І УКРАЇНЦІВ РАДЯНСЬКОМУ РЕЖИМОВІ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1939–1941 рр.

Процес радянзації Волині супроводжувався загостренням політичної боротьби. Цю боротьбу з новим радянським режимом повели підпільні польські й українські організації. Так, у кінці жовтня до Володимира-Волинського з Варшави прибули представники Польської військової організації Міхал Замецький і Анджей Янішек з метою утворення конспіративної організації на Волині для боротьби з радянськими властями. Тут вони провели значну роботу, залучивши до організації сім’ї Савицьких, Замецьких, Гольців, а також дружину польського офіцера Ірену Боднорську. А. Янішек розпочав роботу зі створення подібних конспіративних організацій у Луцьку, Рівному і Львові¹.

У цьому ж році виникла ще одна польська підпільна організація “Ридз-Смігли”, до складу якої ввійшли вояки польської армії. Очолив її полковник Войтович зі Львова. Луцьке відділення цієї організації очолив капітан Рацилевич. Організація ставила своїм завданням боротьбу проти радянської влади. Уже в 1939 році вона нараховувала близько 600 осіб. Проте практичної роботи вона не встигла розгорнути. Майже всіх її членів було зарештовано органами НКВС і лише небагатьом удалось уникнути арешту².

Першу організацію з чіткими військовими завданнями – Службу звиченства Польські створено лише в січні 1940 р., коли полковник Ян Маєвський прибув із Польщі на Волинь. Він прийняв від декількох осіб присягу в присутності сьондза Казимира Чурка. Ця нелегальна організація займалась збором зброї, влаштовувала нелегальний перехід кордону, закладала конспіративну мережу, вела пропагандистську роботу.

Відчутного удару польській конспірації завдали масові депортації, які проводились НКВС у лютому 1940 р., але, крім того, весною 1940 р. НКВС ще провів масові репресії членів польського підпілля. У листопаді 1940 р.

звинувачені постали перед судом. 13 осіб отримали смертний вирок, а інші – багаторічні терміни ув'язнення. Пізніше 5 особам смертний вирок було замінено довготерміновим ув'язненням. Однак трьох з них розстріляли 23 червня 1941 р. в Луцькій в'язниці, це – ксьондз Броніслав Галицький, Олександр Анджієвський і Пйотр Шевчук-Краєвський³. За декілька тижнів перед нападом німців на Радянський Союз НКВС арештував у Володимирі-Волинському членів підпілля Францішка Захарчука і Броніслава Носаля, які завдяки лише щасливому випадку вціліли від розстрілу, вчиненого більшовиками 22 червня 1941 р.⁴

23 листопада 1939 р. НКВС викрив і заарештував 6 жителів Ковеля – членів “Стшельців”, а саме: Карла Неметовського, Миколая Липницького, Станіслава Левинського, Леоніда Барановського, Миколая Ракуцького, Юліана Геретича. Їм пред'явили стандартне звинувачення в тому, що вони намагалися збройним шляхом скинути радянську владу й відновити Польську державу. 25 жовтня 1940 р. Особливою нарадою НКВС СРСР вони були засуджені на 8 років сталінських таборів.

Боротьбу з новим режимом на західноукраїнських землях очолила Організація Українських Націоналістів. Оунівці розуміли, що боротися з більшовицькою владою буде набагато важче, ніж з польською. Досить активно діяла ОУН у Східній Галичині. На Волині ж українські націоналісти в час приходу Червоної армії ще не опам'яталися від тих ударів, які їм завдали польські власті.

За відновлення на Волині організаційної мережі ОУН взявся Іван Скоп'юк. Насамперед він зустрівся із нелегалами ОУН, які передали йому зв'язок зі Львовом. Невдовзі налагодились зв'язки з націоналістичними осередками Жидичина, Лаврова, Милушів, Піддубців, Вишкова. У звинувачуваному висновку стосовно діяльності І. Скоп'юка, затвердженому 6 липня 1941 р. начальником 3 управління НКДБ СРСР старшим майором держбезпеки Горлинським, писалось: “Із встановленням радянської влади в Західній Україні Скоп'юк відновив свої старі оунівські зв'язки з націоналістичними елементами і, перейшовши на нелегальне становище, створив у Волинській і Рівненській областях УРСР нелегальну повстансько-терористичну Організацію українських націоналістів (ОУН).

Скоп'юк як керівник обласної ексекютиви ОУН створив окружні, повітові, районні й станичні організації ОУН. Практично підривна робота Скоп'юка проводилась у напрямку організації контрреволюційного

підпілля для боротьби з радянською владою, за створення “самостійної України” буржуазного типу...”⁵

Тут слід зазначити, що Іван Скоп'юк створення нових організацій проводив за власною ініціативою, оскільки зв'язок з Центральним проводом ОУН був відновлений лише в березні 1940 р. Звіди через емісарів із Кракова почали йти директивні вказівки для підготовки збройного повстання проти радянської влади, інструкції, шифри, література. Представник Центру Іван Климів-Легенда (“Мармаш”), який прибув на Волинь весною 1940 р., вимагав підготовки збройного повстання. На одній із зустрічей, яка відбулась у березні 1940 р., Іван Климів пояснив Скоп'юку: “... у зв'язку з тим, що міжнародна обстановка в Європі змінилася, Німеччина знаходиться в стані війни з Англією і Францією, розраховувати на те, що в цьому році буде війна, – малоімовірно. Тому потрібно активно готуватися до повстання на весну чи літо 1941 року...”⁶ “Мармаш” рекомендував Скоп'юку посилити теоретичну й військову підготовку членів ОУН, створювати диверсійно-терористичні групи для проведення акцій на шосейних дорогах, залізничному транспорті й виконання терористичних актів над представниками радянської влади.

Виконуючи вказівки Центру, Скоп'юк направив кур'єра до Львова за відповідною літературою. Звіди він отримав радянські статuti строївої служби й вогневої підготовки, книги про сучасну стрілецьку зброю, маскування і навіть книги з авіації⁷. Протягом 1940 р. він провів цілу низку нарад і курсів, на яких члени ОУН вивчали тактику партизанської боротьби, типографію, основи медичних знань, займались військовою підготовкою.

Місцеве населення піддавалось інтенсивній, вдало зорганізованій пропагандистській обробці. Керівники ОУН рекомендували своїм членам читати твори радянських письменників. Вже під час слідства енкаведисти запитували Скоп'юка, чи не боявся він цим зробити із членів ОУН більшовиків. На це Скоп'юк відповів: “Це робилось для того, щоб виховувати в членів ОУН вольові якості, твердість характеру, прививати пориви до боротьби, а разом з тим піднімати їх загальний кругозір. Справа така: рекомендуючи подібного роду книги для читання, членам ОУН давалися відповідні коментарі і читачам підкреслювалось, щоб вони звернули увагу на персонажів, які, незважаючи на труднощі, добивались своєї мети. В даному випадку використовувались японські методи виховання – “Позитивним якостям вчитися навіть у ворогів”⁸.

Активізація діяльності дала невдовзі свої результати. На Волині з'явилися нові осередки (станіци), районні, повітові, окружні проводи ОУН. Лише в Луцькому окружному проводі робота велась приблизно у 100 селах. Загальна кількість членів тут складала 250–300 чоловік⁹.

За діяльністю оунівців пильно стежили енкаведисти. У грудні 1939 р. чекісти провели цілу низку оперативних і чекістсько-військових операцій, у результаті яких було заарештовано понад 30 активних членів ОУН, вбиті районний провідник Мефодій Микитюк і підрайонні провідники Юрій Харченко та Іван Гайдюк. Значного удару націоналістичному підпіллю було завдано у другій половині 1940 р.: чекісти ліквідували Володимир-Волинський надрайонний провід, арештували майже весь провід Устилузького району. Втрат зазнала ціла низка районних і станичних організацій ОУН.

З іншого боку, негативно позначилися на діяльності обласної організації незгоди, які виникли в Центральному проводі ОУН. Про них проінформував Скоп'юка представник Центру Дмитро Мирон в кінці вересня 1940 р. Він запропонував Скоп'юку підтримати Степана Бандеру. Проте згоди на це не отримав¹⁰. З цією ж метою в другій половині грудня цього ж року інший представник Краківського центру І. Климів скликав нараду обласного проводу ОУН. На ній Скоп'юк заявив: "Після того, що відбулося в Центральному проводі ОУН, для мене ні Мельник, ні Бандера не можуть бути авторитетними і тому буду займати нейтральну позицію"¹¹.

Зважаючи на умови, Іван Скоп'юк приймає рішення про створення паралельної, запасної ексекютиви ОУН. Її керівниками призначались члени ОУН, які знаходились на нелегальному становищі і в діючій ексекютиві активно себе не проявляли, але були обізнані з усією роботою і знали зв'язки.¹² З метою конспірації Скоп'юк розробив спеціальну систему зв'язку, паролів, явок, розробив шифри й підготував конспіративні квартири.

Протягом 1940 р. оунівське підпілля на Волині, кероване Скоп'юком, організувало низку терористичних актів: "...Терористичні акти ОУН проводились по завданню Центрального проводу ОУН. Вони поділялись на два види: перший – це вбивство членів ОУН, які зрадили організації і перейшли на сторону радянської розвідки, другий – це застосування терористичних актів до громадян і радянських службовців, зі сторони яких загрожувала безпосередня небезпека для членів ОУН"¹³.

І вже на початку 1940 р. спокій розітнули постріли українських націоналістів. Як таємний співробітник НКВС була вбита в с. Піддубці Луць-

кого району Любов Драницька. Під час збройної сутички з підрозділом НКВС загинув активіст-нелегал Костянтин Шеверда. За це у відповідь оунівці на кару смерті присудили радянського активіста – голову Баївської сільради Якіма Левчука. Смертний вирок виконав націоналіст Баклажка.

У ніч із 6 на 7 січня 1941 р. внаслідок ретельно спланованої операції був захоплений енкаведистами в селі Забороль Луцького району І. Скоп'юк. Безперервні допити спочатку в Луцьку, Києві, а потім у Москві його не зламали. Він розумів, що милості від сталінського керівництва йому чекати не доведеться. 13 липня 1941 р. на закритому судовому засіданні в Москві, скориставшись правом останнього слова, заявив: "...я боровся за народ, був противником німецького впливу і хочу боротися з німцями. Якщо суд порухає можливим, то прошу мене використати за призначенням для боротьби з фашизмом..."¹⁴ Такої можливості суд не надав. 30 липня 1941 р. в енкаведистських казематах смертний вирок був виконаний.

З особливою жорстокістю НКВС продовжував громити ОУН. Окремі її групи змушені були перейти у глибоке підпілля і звідти не припиняти боротьби. 21 квітня 1941 р. на полях між селами Буків Луцького та Іванчиці Рожищенського районів група енкаведистів, майже взвод, о десятій годині ранку оточила будинок Костянтина Новосада, де під клунею була добре обладнана й законспірована криївка-схрон з трьома виходами: в сад, за хлів і просто до болота, кожна довжиною близько 50 метрів. У цей час у криївці переховувався районний провідник ОУН Олексій Степаненко (псевдо Смуглявий), члени ОУН Людмила Степаненко, Лаврентій Рак (Чорний), Олександр Королюк (Лев), Віра Королюк (Зірка). Між енкаведистами й оунівцями зав'язався жорстокий бій, який тривав до дванадцятої години ночі. Оунівці знищили гранатою кулемет, поранили декількох енкаведистів. На допомогу енкаведистам прибули з Луцька два броньовики. У бою загинув Лаврентій Рак, а іншим вдалося вийти через болото і зникнути. За кілька днів утікачі зуміли перебратися на хутір у с. Княгінок-Фальків, де їх і застала війна¹⁵.

Для того, щоб зберегти свої кадри, у жовтні 1940 р. обласний провід ОУН за згодою закордонного проводу віддав проводам вказівки зібрати всіх членів ОУН, які знаходяться на нелегальному становищі й перекинути їх у генерал-губернаторство. За вказівкою обласного проводу в жовтні – листопаді 1940 р. з області за кордон було відправлено 4 групи активних членів ОУН по 8–10 осіб у кожній. Ці групи нелегалів збирались поблизу

с. Жидичин Ківерцівського району, а потім вночі добирались до с. Козятин Горохівського району і там з допомогою переправників переходили державний кордон.

Потрібно зазначити, що будь-які прояви українського національного життя наштовхувалися на енергійну протидію НКВС. Зі встановленням на Західній Україні червоного тоталітарного режиму розпочався нечуваний терор проти мирного населення. Більшовики на Волині широко використовували всі уже добре відомі й перевірені засоби та методи переслідування: “ухвали селянських комітетів” про притягнення до кримінальної відповідальності окремих осіб, накладання непосильних податків, “розкуркулення”, арешти і депортації.

Коли не вистачало доказів, то НКВС фальсифікував справи, видумував неіснуючі організації. Так, восени 1940 р. ним сфальсифіковано справу так званої української контрреволюційної повстанської організації, яка діяла на території Порицького і Локачинського районів. Головним її завданням нібито було повалення збройним шляхом радянської влади і утворення української самостійної держави на території УРСР. Свою підготовчу роботу до повстання ця організація, на думку енкаведистів, здійснювала шляхом проведення агітації проти СРСР, розповсюдження націоналістичної літератури, вербування нових членів і збору коштів для ОУН.

Члени цієї неіснуючої організації звинувачувались також у проведенні спеціальних військових занять з членами ОУН, придбанні зброї і медикаментів, здійсненні терористичних актів проти радянсько-партійно-комсомольського активу та ще в багатьох інших гріхах. Всього за цією справою було заарештовано 30 осіб. Судова колегія з кримінальних справ Волинського обласного суду, розглянувши у Володимирі-Волинському 10–13 листопада 1940 р. цю справу, засудила 13 членів цієї неіснуючої організації “як ворогів народу” до розстрілу. Серед них – Леонтій Данилюк, Микола Денисюк, Володимир Водяниця, Федір Швайковський, Олександр Моливійчук, Михайло Гирич, Кас’ян Кужіль, Дмитро Шпанчук, Іван Зводюк, Степан Поліщук, Тимофій Семенюк, Терентій Заборотинський, Андрій Манзюк. Решта ж отримали великі терміни ув’язнення у виправно-трудових таборах¹⁶.

Репресивна машина набирала обертів. Наприкінці 1940 – на початку 1941 р. була заарештована група із 15 жителів села Княгинінок, Ольшани, Сирники, Німецьке, які також звинувачувались у належності до ОУН і в організації збройного повстання проти радянської влади. 21 квітня

1941 р. військовий трибунал П'ятої армії Київського особливого військового округу, розглянувши їх справу в закритому судовому засіданні в Луцьку, на основі ст. 54-2 Кримінального Кодексу УРСР виніс смертний вирок Івану Корольчуку (1912 р.н.), Миколі Дацюку (1918 р.н.), Миколі Наумчуку (1915 р.н.), Олександрю Пивоварчуку (1921 р.н.), Петру Степанюку (1912 р.н.), Олександрові Приступі (1906 р.н.), Володимирі Кондратюку (1911 р.н.) і Івану Якимчуку (1921 р.н.)¹⁷. Інші отримали від 5 до 10 років ув'язнення у сталінських таборах.

Подібні справи у 1940 р. почастишали. Зокрема, чекістами було “розкрито” контрреволюційну повстансько-терористичну організацію в селі Верхи Камінь-Каширського району. Під слідством опинились українці Микола і Павло Ковальчуки, Федір Муха, Василь Марчук і місцевий вчитель Стефан Щепан, поляк. Їм було пред'явлене стандартне звинувачення у підготовці збройного повстання і створення самостійної української націоналістичної буржуазної держави. Але, враховуючи, що до цієї організації був зарахований поляк, чекісти записали їм ще один гріх – боротьбу за відновлення колишньої Польської держави. 24 травня 1941 р. військовий трибунал П'ятої армії Київського особливого військового округу в закритому судовому засіданні в м. Ковелі чотирьох “керівників” цієї організації засудив до смертної кари. Уникнув її лише Василь Марчук, отримавши 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах, п'ять років позбавлення прав із конфіскацією майна¹⁸. Потрібно зазначити, що всі згадані вище особи в даний час реабілітовані як такі, в чиїх діях не було складу злочину.

НКВС арештовував навіть неповнолітніх. Так, наприклад, підлітки с. Воротнів тодішнього Теремнівського району в липні 1940 р. були заарештовані НКВС за те, що ще при польській владі зорганізували товариство любителів природи, яке вони називали “Українське товариство “Гніздо”. Справді, у 1938 р. 14–15-річні підлітки Григорій Струсь, Павло Степанюк, Василь Личко, Володимир Грицовник, Петро Мажара і Петро Міщук зорганізували товариство, яке нагадувало гайдарівську “Тимур і його команда” або польське “Товариство, що жує кіт” (віконну замазку). Хлопці навіть виготовили собі круглу печатку¹⁹. Ніякої програми чи статуту у них не було. Підлітки лікували птахів, подорожували по лісі. В уяві вони “воювали” разом із запорізькими козаками турків і татар, “громили” польських панів. Від політичного життя вони були далекі.

Після вступу Червоної армії “Товариство” розпалося. Проте, довідавшись про попередню “бурхливу” діяльність підлітків, чекісти почали “ліпити справу”. 29 липня 1940 р. всі юнаки були заарештовані.

П. Мішук отримав 10 років таборів. Петрові Мажарі суд виніс смертний вирок, але, зважаючи на неповнолітній вік, його “помилували” декількома роками²⁰. Така тактика постійно застосовувалася НКВС щодо сотень і тисяч інших волинян. Відомство Берії виявляло виняткову “продуктивність праці” у Західній Україні.

Можна без перебільшення стверджувати, що вересень 1939 р. приніс жителям волинського краю тяжкі випробування. Почалася масова депортація жителів у східні райони СРСР, в гулагівські табори та поселення, де люди зазнали поневірянь, знущань та мук, потерпаючи від голоду, холоду, варварського поводження беріївських опричників. Висилалися всі, хто “в майбутньому міг би чинити опір” новим властям. У нелояльності підозрювали людей, які володіли власністю, мали освіту, хто перебрався через кордон, щоб насолодитися “щасливим життям при советах”, можливих “бандпособників” тощо. Відбувалося масове ущемлення прав людини. Самоправство, беззаконня, сваволя органів НКВС, партійних, радянських працівників викликали масове незадоволення місцевого населення, яке часто піднімалося на спротив проти насильницького “розкуркулення”, вилучення майна, вивезення безневинних людей у Сибір, Казахстан, Середню Азію. Хоча опір поляків та українських націоналістів і мав переважно екстремістський характер, він відображав негативне ставлення населення до радянської влади та прагнення до незалежної Української держави.

ПРИМІТКИ

¹ Szawlowski R. (Karol Liszewski). Wojna polsko-sowiecka. – 1939. – Т. 1–2. – Warszawa, 1995. – S. 123–125. – Т. 1.

² Архів управління Служби безпеки України (АУ СБУ) у Волинській області, ф.п.-381, арк. 42.

³ K. Liszewski. Op. cit. – S. 125.

⁴ Там само.

⁵ АУ СБУ у Волинській області, ф. п.-6824. – Т. 2, арк. 512.

⁶ Там само, арк. 91. – Т. 1.

⁷ Там само. арк. 97.

⁸ Там само, арк. 95.

⁹ Там само, арк. 136.

¹⁰ АУ СБУ у Волинській області, ф.п.-6824. – Т. 1, арк. 41.

- ¹¹ Там само, арк. 182.
- ¹² Там само, арк. 225.
- ¹³ Там само, арк. 449. – Т. 2.
- ¹⁴ Там само, арк. 629–630.
- ¹⁵ Гарбарчук Р., Романчук В. За два місяці до війни // Волинь, 1995. – 22 серп.
- ¹⁶ АУ СБУ у Волинській області, ф.п.-6016, арк. 13–17.
- ¹⁷ Там само, ф.п.-6216. – Т. 3. – С. 55–59.
- ¹⁸ АУ СБУ у Волинській області, ф.п.-5576, арк. 338–340.
- ¹⁹ В часи Польщі будь-хто міг замовити собі круглу печатку.
- ²⁰ Там само, ф.п.-6016, арк. 4.

Розділ ІІ

ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ

Тарас ГУНЧАК

ПОЛЯКИ Й УКРАЇНЦІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Польсько-українським відносинам під час Другої світової війни надали чіткої форми могутні сили, які змінили долі націй внаслідок глобального характеру змагання за владу й панування, а також спадщина українсько-польського конфлікту, який мав історичні корені, але поглибився внаслідок зростаючих антагонізмів міжвоєнного періоду. Цей конфлікт зростав протягом 1920-их років і після заснування Організації українських націоналістів (ОУН) у 1929 р. загострився в конфронтацію між польською та українською громадами.

Слід відзначити, що хоча в 1930-их роках помірковані елементи українського політичного спектра пристали на автономний статус у рамках польської держави, лідери ОУН, організації, яка втішалася підтримкою західноукраїнської молоді, не схвалювали нічого іншого, як тільки незалежну та суверенну українську державу. Своєю репресивною й антидемократичною політикою супроти українського населення польський уряд мимоволі лив воду на млин радикальних українських елементів¹.

Отже, 1930-ті роки підготували ґрунт для трагічних польсько-українських подій під час Другої світової війни. Зростаюча радикалізація в обох громадах призвела до відкритої конфронтації під час війни, внаслідок якої загинули тисячі людей з обох сторін. Без того, щоб заглиблюватися в надмірну кількість подробиць, можна поставити основне запитання: чи існувала будь-яка можливість компромісу між поляками й українця-

ми, народами, які обидва претендували на ту саму територію? На жаль, відповідь на це запитання мусить бути негативною тому, що кожний компроміс вимагає хоча б готовності застосовувати політику взаємних поступок, а такі умови взагалі не існували, принаймні на ранньому етапі війни.

Українці були повністю віддані справі здобуття цілковитого суверенітету на всій українській етнографічній території в той час, як поляки наполягали на принципі *status quo ante bellum*, тобто становищі, що існувало до війни.² Неспроможні розв'язати територіальне питання мирними засобами, обидві сторони вдалися до кривавої війни, котра нагадувала етнічну чистку. Політичний керівник Української повстанської армії закликав поляків покинути українську землю і перейти за Буг³. Тим часом поляки у відповідь на українське насильство видали летючку, закликаючи українців перейти на Схід – за Збруч⁴.

Кривава війна між цими двома сусідніми народами не була випадковою, а радше результатом взаємного підозріння, антипатії і насамперед відсутності пошани один до одного. Наприклад, принаймні два звіти з Польщі називають українцями тільки тих, хто проживав у Радянському Союзі. До українців, які проживали в Галичині, території, яку поляки вважали своєю, вони застосовували принизливу назву “русіні”, що нагадувало, так би мовити, кривди з боку українців у міжвоєнний період⁵. Було б наївно вважати, що головні учасники війни, тобто Німеччина й Радянський Союз, не використовували польсько-українського конфлікту. Друга світова війна, ця боротьба між двома тоталітарними недолюдками, завдала безпосереднього удару українсько-польським відносинам. Польський звіт у квітні 1943 р. натякає на те, що “совети” були причетними до деяких найкривавіших дій на Волині⁶. У своїй політиці супроти українців і поляків німці також застосували гру “поділяй і владарюй”, таким чином загострюючи уже й без того напружені взаємини між обома народами. Коли, наприклад, українські поліцейські відділи (приблизно 5000 осіб), створені з місцевого населення, покинули свої поліцейські станиці, щоб приєднатися до українського націоналістичного повстанського руху (19 березня – 14 квітня 1943 р.), німці zorganizували польські поліцейські відділи, створені з місцевого населення і з фольксдойчів [расових німців] з познанського регіону. Це саме ті відділи, які приєдналися до німецьких каральних операцій проти українського населення. Йдучи вулицями міст і сіл Волині, члени цих поліцейських відділів говорили польською й співаляли польські пісні, мало що не провокуючи українську реакцію⁷. Це не

означає, що українські акти тероризму проти польського населення були виправданими.

Реальності міжнародних стосунків вимагали, щоб польський екзильний уряд переоцінив своє ставлення до національних меншостей взагалі й до українців зокрема, аби висунути легітимні претензії до східних територій довоєнного періоду. Це було зроблено у заявах 18 грудня 1939 р. та 24 лютого 1942 р., де сказано, що польський уряд має намір гарантувати українцям цілковиту рівноправність у кожній сфері діяльності⁸. У тому ж дусі взаєморозуміння й співпраці з меншостями 31 березня 1943 р. Рада Міністрів схвалила резолюцію стосовно українців, де пообіцяла їм усі права, яких вони будь-коли домагалися б, якщо вони схочуть жити у польській державі⁹. Але саме в цьому крилася проблема – українці прагнули бути незалежними.

Коли ми говоримо про польську або українську позицію, ми, звісно, узагальнюємо і зводимо різні погляди до точки зору більшості. Мета цієї короткої статті не полягає в тому, щоб проаналізувати політичні програми польської чи української груп. Проте слід зазначити, що докладнішим вивченням цих проблем зайнявся Ришард Тожецький у своїй авторитетній праці під заголовком *“Поляки і українці”* [*“Polacy i Ukraińcy”*]¹⁰.

Незважаючи на будь-які обіцянки рівноправності для українців у складі майбутньої Польської держави, польський уряд підійшов до українського питання з домінантною позиції міжнародного учасника гри, який міг вести справу з українцями як об’єктом східноєвропейської геополітики. І справді, поляки думали, що в них кращий шанс на те, що вони вийдуть переможцями у їхньому змаганні з українцями за землі колишньої Східної Польщі. Вони сподівалися, принаймні на початку війни, що цього досягнуть в узгодженні з Радянським Союзом і за допомогою західних альянтів.

Що стосується польського ставлення, то доволі показовою є таємна доповідна записка генерала Владислава Сікорського, прем’єр-міністра Польського екзильного уряду, яка була відправлена тільки найбільш високоставленим польським урядовцем. Ця доповідна записка, датована 19 листопада 1942 р., намагається пояснити, що польсько-радянська угода 30 липня 1941 р. не повинна бути тільки тимчасовою угодою, а має також стати “поворотним пунктом у житті обох держав та населень, які живуть у них”. Посилаючись на скороминущу співпрацю між Петлорією і Пилсудським, Сікорський сказав, що все закінчилося невдачею. “Повернення до будь-якого варіанту такого роду експериментів було б божевіллям”¹¹.

Очевидно, політика Сікорського супроти СРСР виключала можливість будь-якого польсько-українського діалогу, мета якого – досягнути порозуміння між обома націями. Здається, єдине, що могли зробити обидві сторони, – якнайбільше розширити вплив свого підпілля в окупованому регіоні, а ця діяльність призвела до добре задокументованої кривавої конфронтації між поляками й українцями. Водночас польський уряд заохочував польське підпілля до співпраці з українцями й обережного налагодження зв'язків з ними. Ці дії жодним чином не повинні зобов'язувати Польщу політично чи військово, бо тільки уряд може встановлювати зобов'язуючі угоди¹². Поляки, очевидно, вважали, що час сприяє їм, і тому вони неохоче давали українцям будь-які зобов'язання.

Однак в уряді були люди з більш позитивним ставленням до українського питання, наприклад, директор відділу з питань меншин, директор Олгерд Горка, який 21 листопада 1942 р. підготував доповідну записку, в якій закликав уряд Сікорського засудити як фальшиву й недемократичну національну політику Польщі перед Другою світовою війною. “Чи нам це подобається, чи ні, чи польській громадській думці це подобається, чи ні, – писав директор Горка, – залишається факт, що, якщо ми бажаємо воювати політично за повернення усіх наших східних територій ...ми мусимо публічно й чесно оголосити про основну зміну в нашій політиці супроти українців”. Подібний аргумент висунув Станіслав Папроцький у своїй доповідній записці 23 листопада 1942 року. Він вважав, що “не було могутнішого аргументу... на оборону цілісності Польської Республіки... як усвідомлення польсько-українського взаєморозуміння”¹³. Те, що радили обидва ці автори, було, власне, політикою пристосування, яка в майбутньому могла б призвести до примирення між обома народами.

Внаслідок поширення насильства на Волині питання взаєморозуміння з українцями перестало бути суто політичною справою майбутніх кордонів Польщі. Для багатьох воно стало питанням не життя, а смерті. Відгукуючись саме на цю реальність, 11 березня 1943 р. лідер польського підпілля генерал Ровецький повідомив Лондон про те, що українці прагнули розпочати спільні військові операції проти німців і “советів” та водночас хотіли сприяти припиненню воєнних дій між поляками й українцями на Волині. На думку генерала Ровецького, українці відмовляться від своїх планів здобуття незалежності в процесі співпраці з поляками. Наприкінці свого донесення генерал Ровецький, натякаючи на те, що польсько-українські переговори не слід далі відкладати, попросив, щоб

уряд відправив йому вказівки щодо політичних принципів, якими він повинен керуватися¹⁴.

Генерал Сікорський неприхильно поставився до прохання генерала Ровецького тому, що він проводив інший курс, оснований на ідеї здобуття територіальної мети Польщі шляхом міжнародних взаємин, наріжним каменем яких було взаєморозуміння з Росією¹⁵. Гра Сікорського, в якій ставки були дуже високі, не впливала на ситуацію на східних територіях передвоєнної Польщі. Там кровопролиття й доноси безупинно тривали. Польське підпілля, заявивши, що Польща наближається до перемоги, типowo для взаємин між паном і дрібним чиновником, видало пересторогу українцям, закликаючи їх схаменутися, інакше наприкінці війни вони будуть покарані за їхню кримінальну поведінку¹⁶. Дуже подібною щодо змісту була заява до українського народу, що її видала 30 липня 1943 р. Крайова репрезентація політична. Аби уникнути непорозуміння, у заяві проголошено, що Польща не відмовлятиметься від своїх східних територій. Більше того, автори заяви наказували українцям, що вони не повинні шукати Україну ні в Галичині, ні на Волині, а “на ріці Дніпро, в Києві та в Харкові”¹⁷.

Навряд чи тон і зміст цих заяв могли б сприяти поліпшенню стосунків між обома націями. Зі свого боку українці не виявили такої пихатості, але все ж висунули категоричні претензії до західних територій, де українці становили більшість. Саме за таких обставин Митрополит української греко-католицької церкви Андрей Шептицький за взаємною згодою з керівництвом бандерівської фракції ОУН запропонував, що він візьме участь у зобов’язуючих переговорах з відповідними представниками Польщі. Організація українських націоналістів, пропонуючи антинацистську й антирадянську співпрацю, була готова відкласти рішення щодо польсько-українського кордону¹⁸.

Українська ініціатива надійшла у критичний період. Радянсько-польські стосунки були вкрай напруженими, зокрема після ексгумації поховань польських офіцерів у Катинському лісі, внаслідок чого Радянський Союз розірвав свої стосунки з Польщею. Після загибелі у липні 1943 р. генерала Сікорського новий керівник польського уряду в Лондоні був змушений шукати нові шляхи вирішення української проблеми, невідкладність якої пояснюється наближенням Червоної армії.

Не було жодної негайної відповіді від поляків на українську ініціативу. Насправді найголовнішою причиною повільної реакції на неї як у

Польщі, так і в Лондоні була незгода між членами польського керівництва щодо способу ведення справи з українцями. Відомо, наприклад, що далекосяжні концесії та гарантії, які уряд у Лондоні запропонував українцям своїм рішенням 31 березня 1943 р., викликали певну занепокоєність серед поляків південно-східного регіону (Галичини). На їхню думку, ці обіцянки були рівнозначні наданню українцям статусу територіальної автономії.

Розкол між урядом у Лондоні та польським підпіллям чітко відображений у тому факті, що підпільне керівництво модифікувало урядове рішення, датоване 31 березня, і опублікувало його у формі заяви до українського народу 30 липня 1943 р.¹⁹ Вищезгадана заява рясніла звинуваченнями, погрозами й категоричними вимогами. Вона практично звела нанівець позитивні пропозиції рішення 31 березня. Якщо уважно прочитати заяву, то можна зробити висновок, що метою підпільного керівництва було образити й антагонізувати саме тих людей, з якими лондонський уряд прагнув дійти якогось *modus vivendi*. Переконливим доказом факту, що підпілля не було готове вести переговори з українцями у справі Східних Територій, була відставка генералом Казімежа Савіцького, командира Регіону III польського підпілля, який не погоджувався з інструкціями уряду про те, як трактувати українське питання. Генерал Савіцький вважав, що основою польсько-українських переговорів повинно бути польське ставлення до питання Східної України, беззастережна позиція щодо питання цілісності польських Східних Територій Волині та Галичини, підпорядкування питання меншостей на цих територіях польським державним інтересам, повернення польського майна довоєнного періоду, покарання тих, хто чинив злочини державі й населенню під час війни і т. д.²⁰

Це була справді трагічна ситуація, у якій опинилися обидві нації, коли поляки й українці збагнули, що потребують одні одних для досягнення своїх національних ідеалів, а водночас мучили себе, займаючи позиції, які могли тільки віддаляти одну націю від іншої. На конференціях, які відбулися між 1943 – 1945 роками, учасники висловлювали емоційну й безкомпромісну позицію щодо територіальної справи, у той час, як інші питання стали лише другорядними. Тільки учасникам конференції, яка відбулася у Львові в березні 1944 р., вдалося піднести дискусії на вищий рівень. Згідно з протоколом цієї конференції, обидві сторони погодилися, що існування суверенних держав – Польщі та України – було взаємним інтересом, а для безпечного майбутнього обох націй – історичною

необхідністю. Представники обох сторін погодилися, що кордони між двома державами визначають суверенні держави Польща та Україна. Слід зазначити, що виникли деякі розходження в поглядах, що відображено у протоколі конференції²¹. Наступні наради були проведені на основі договорів, досягнутих у березні 1944 р.²²

Навіть у той час, як проходили конференції між поляками й українцями, звинувачення й взаємна ненависть залишилися домінантним елементом стосунків між обома народами. Ворожість польського населення до українців у Східній Галичині була віддзеркалена не тільки у взаєминах між окремими людьми, але також у підпільній пресі. Будь-який натяк на концесії відкидали апріорі звичайні мешканці²³. Керівництво українського підпілля у відповідь на тривалу ворожнечу між обома народами опублікувало в лютому 1944 р. заяву до українських поліцейських, в якій закликала їх не служити збройним силам німецького імперіалізму, що прагне використовувати польсько-український конфлікт. Автори заяви, в якій перелічені різні кривди, заподіяні поляками, критикують “польських імперіалістів”, але водночас застерігають українців від будь-яких актів насильства супроти польського народу, тому що німецькі й більшовицькі імперіалісти використовуватимуть польсько-український конфлікт у своїх власних інтересах²⁴.

Наближення Червоної армії до довоєнних польських кордонів викликало занепокоєння польського політичного керівництва. Стало зрозумілим, що західні альянти не будуть підтримувати польські територіальні претензії, що Червона армія визначить межі “советської” сфери впливу. Мабуть, тому поляки нібито поставились більш прихильно до українців. Йдеться про проект, що виник в офіційних польських колах під назвою “Нотатка щодо українського питання”, датований 10 січня 1945 р. У документі, який був написаний з наміром представити його на Ялтинській конференції, сказано, що уряд повинен заявити, що він трактує українців як рівноправних і як спільного господаря спільної держави. У документі також сказано, що уряд повинен на наступному скликанні Сейму схвалити закон, який перетворив би Польську Республіку в дуалістичну державу, які складалася б із Польщі та Галицько-Волинських земель. У новій державі, назви якої ще не було, польська й українська мови втішатимуться цілковитою рівноправністю.

Незважаючи на незвичайні поступки, ця доповідна записка, що була самокорисливим планом збереження польської присутності на східних

територіях, підкреслює, що “совети”, “прагнучи [заволодіти] Східною Польщею і Волиню, завжди говорять від імені українського народу. Ми мусимо зробити все, щоб викрити в міжнародній громадській думці політику советів супроти українського питання”²⁵.

Очевидно, не було жодної реальної можливості дійти погодженості між поляками й українцями, адже обидві сторони добивалися цілей, які взаємно виключали одна одну. Поляки прагнули відтворити незалежну Польську Республіку в межах кордонів, які існували до Другої світової війни. Метою українського націоналістичного руху було створення незалежної української держави в межах етнографічної української території. Як результат, поляки й українці воювали за ту саму територію, і ні поляки, ні українці не були готові досягати компромісу. Проблема залишилася невирішеною на час війни.

ПРИМІТКИ

¹ За іншою загальною вступною інформацією, див.: Peter J. Potichnyj, ed., *Poland and Ukraine: Past and Present*. – Канадський інститут українських студій. – Едмонтон, 1980. Також: Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 232 – 248.

² Ришард Тожецький [Ryszard Torzecki] подає доволі обширну документацію про польське ставлення до цієї справи. Див. його *Kontakty Polsko-Ukraińskie na tle problemu Ukraińskiego w polityce Polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemia (1939 – 1944) u Dzieje Najnowsze*. – Rocznik XIII. – 1981. – С. 319 – 327.

³ Див. *Stydium Polski Podziemnej w Londynie* (відтепер SPPL), АК 7332/43.

⁴ Див. SPPL, 162/58.

⁵ Див.: *Sprawozdania Delegata Rządu*, Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego, А. 9. III, 1/10, ст. 265. Також *Stosunek do Ukraińców i Rusinów*, у SPPL, АК 2698/41.

⁶ Див. *Sprawozdania sytuacyjne z kraju*, в SPPL, т. IV, ст. 82.

⁷ Див. *Stosunki Polsko-Ukraińskie w kraju* в Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego (відтепер ІНС). А. 11.851b/8, ст. 3, А.9.III.1/22. Також SPPL, АК 6307/43 і АК 6744/43.

⁸ Див. ІНС, А. 11.851/b/26.

⁹ За подробицями Резолюції, див. ІНС, А.11.851 b/26

¹⁰ Див. Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe PWN. – Warszawa, 1993. – S. 167 – 197.

¹¹ Див. ІНС. А.11.851 b/26.

¹² *Armia Krajowa w dokumentach, 1939 – 1945*. – Лондон, 1970, т. I, документ 73. – С. 298–299, також т. I, документ 81. – С. 309.

¹³ Див. ІНС, А.11.851 b/26.

¹⁴ Див. SPPL, АК 1217/43. Ришард Тожецький аргументує, що поляки вважали, що українці змінять своє ставлення, як тільки вони переконуються в тому, що Німеччина програє війну і Червона армія почне наблизитися до старих кордонів. У цих умовах вони волітимуть жити у кордонах польської держави. Див. Ryszard Torzecki, *Kontakty Polsko-Ukraińskie...* в цитованій праці. – S. 332.

¹⁵ SPPL, АК 1217/43.

¹⁶ Див. *Wyciągamy rękę i ostrzegamy*. ІНС, А.11.851 b/8.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див. SPPL, Oddzial VI, Teczka: Stosunki polsko-ukrainskie 1943. Цей документ було опубліковано в праці *Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945*. – Londyn, 1973, t. II, dokument 399. – С. 474.

¹⁹ За подробицями див. Ryszard Torzecki, *Kontakty Polsko-Ukrainskie*, в цитованій праці. – С. 338.

²⁰ Там само. – С. 339 – 340.

²¹ Архіви Української головної визвольної ради, III. 8-8.

²² Див. Mykola Lebed, *W Kwestii Stosunków Miedzy Ukrainskim i Polskim Podziemem Antyniemieckim w Latach 1942 – 1944 // Сучасність*. – 1985, Ч. 1-2. – С. 161-162.

²³ Див. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy*. – S. 184-185.

²⁴ Архіви Української Головної визвольної ради, Б. 2/2.

²⁵ Див. IHS, A.11. 851 b/29.

Анатолій СВДЗИНСЬКИЙ

ДО ТРАГІЧНИХ ПОДІЙ НА ВОЛИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Одразу хотів би відвести закид, що в обговорення проблем, пов'язаних з польсько-українським конфліктом 1943 – 1944 рр., включається автор, який не є істориком. По-перше, ці проблеми, як вони поставлені на обговорення сьогодні, не є суто історичними: вони, швидше, є морально-етичними та політичними. По-друге, ще достатньо живих свідків конфлікту, від яких автор отримав основну інформацію про тогочасні події, знайомство ж з історичною літературою хіба що дещо впорядкувало картину, але не привнесло в неї чогось суттєво нового. І, нарешті, ще одне загальне міркування.

Слово «історія» використовується в двох основних значеннях: історія як процес розвитку країни, людства чи якоїсь спільноти та історія як наука про цей процес. Історія в другому сенсі слова намагається бути об'єктивною, хоч це і важко: йдеться не лише про упередженість, якої важко уникнути, бо участь в історії як процесі неминуче формує певні інтереси. Сам відбір фактів, як значущих і важливих, з усього масиву «того, що було» привносить суб'єктивний елемент. Внаслідок цього кожна наука є проекцією дійсності на когнітивний апарат людини, і наукова картина, в даному разі історична, не може не містити елементів, пов'язаних з кутом зору, методологією осмислення дійсності. Що ж до історії як процесу, то вона намагається бути суб'єктивною, бо кожна особистість, група, партія, країна хоче втілити свої ідеали, однак їй важко уникнути підкорення деяким об'єктивним передумовам, бо люди приходять в світ, уже сфор-

мований попередниками, і не можуть творити все наново. До того ж процеси, приведені в дію попередниками, підкоряються своїм внутрішнім закономірностям, які мають об'єктивний характер.

Всі ми, а не лише власники відповідних дипломів, є більшою чи меншою мірою істориками у першому сенсі слова, бо всі ми, кожен на своєму місці, будемо нове життя, спираючись на набутий досвід минулого. Тих, хто реально визначає хід історії, можна назвати «активними істориками» на відміну від тих, хто її тільки вивчає; останніх можна назвати «пасивними істориками». З цієї точки зору фізики, а останнім часом і біологи, є дуже активними істориками, оскільки вони створюють могутні технічні засоби, які потрапляють до рук політиків і військових, що приймають і реалізують важливі історичні рішення. Хід історії був би оптимальним, якби внески всіх дійових осіб були належно збалансовані, якби у історії як науки сумлінно вчилися, а головне, при творенні історії підкорялися бодай основним засадам моральності. На жаль, поки що так не є.

Виходячи зі сказаного, тобто намагаючись спиратися на історичну істину і на принципи моральності, спробую сформулювати своє бачення польсько-українського конфлікту 1943 – 1944 рр.

Перше, що стає цілком очевидним, це неможливість задовільно зрозуміти цей конфлікт, обмежуючись вузькими рамками 1943 – 1944 рр.; тільки діахронний підхід, і при цьому за умови достатньої глибини ретроспекції, може таке розуміння забезпечити.

Мінімально необхідним є відхід до 20-х років ХХ століття, коли Найвища Рада союзних держав передала Польщі землі Західної Волині і Східної Галичини із зобов'язанням забезпечити населенню цих земель автономію, політичну, релігійну та особисту свободу. Ці зобов'язання Польща зігнорувала, негайно розпочавши колонізацію довірених їй територій, придушення політичних свобод українського населення, всіх форм українського культурного життя, зокрема і особливо релігійного, утиски української мови. До цього долучився також нестерпний економічний вистиск, поглибилося загальне безправ'я українців.

Пізніший конфлікт виник на волинських землях, визнаних на міжнародному рівні українськими етнічними. Цей конфлікт спалахнув у ситуації, коли Українська Повстанська Армія вела тяжку визвольну боротьбу з двома ворогами українського народу (як також і польського) – нацистською Німеччиною та комуністичним СРСР. Здавалося б, поляки в цій боротьбі

мали всі підстави виступити на стороні УПА проти спільних ворогів. Справді, Німеччина і СРСР у війні 1939 р. розчленували Польщу, ліквідували державність польського народу. Фактично, однак, значна частина польських військових чи, швидше, воєнізованих формувань використовувалася як німецькими окупантами, так і більшовицькими партизанами для боротьби з національно-визвольними силами українського народу і з мирними жителями. Без визнання цих історичних фактів годі й мріяти про розуміння передумов польсько-українського конфлікту. Він був стимульований сприятною роботою нацистських та «совєтських» розвідок та інших спецслужб, яка була спрямована на взаємне нацькування українців та поляків. До речі, відомо, що відповідні ворожі органи організовували фальсифікацію сутичок, творячи так званий «український слід», щиро вірити в який можна лише за наявності великої дози наївності. Але ця злочинна діяльність, безумовно, потрапляла на сприятливий ґрунт. Через зазначені вище причини українське населення Західної України сприймало поляків як поневолювачів. Польська ж політична еліта плекала імперські амбіції, прагнула увічнити окупацію західноукраїнських земель і відповідно орієнтувала польський народ. Саме ця настанова пояснює парадоксальний факт співпраці багатьох поляків з ворогами: польські пріоритети були визначені вкрай хибно, на перше місце серед ворогів були поставлені українці як той елемент, який міг би стати на перешкоді планам післявоєнного польського облаштування незалежно від вислідів совєтсько-німецької війни. З цією метою з самого початку німецької окупації поляки докладали зусиль для проникнення не лише в підпорядковану німцям поліцію, а й в окупаційну адміністрацію, що штовхнуло їх до колаборації з гітлерівцями, зокрема до участі у спільних з ними каральних акціях проти УПА та українського населення. Безпосередньою причиною збройного зіткнення стало небажання поляків виконати вимоги УПА щодо припинення їхньої участі у боротьбі проти українців, яку вони вели разом з нацистами, а часом і разом з більшовицькими партизанами.

Цей конфлікт, трагічний як для українського, так і для польського народу, викликав спалах жорстокості з обох сторін, його жертвами стали також невинні люди. Це з гіркотою і жалем мають усвідомити і українці, і поляки.

Читаючи сучасну історичну літературу, присвячену подіям на Волині 1943–1944 рр., бачимо, що на нинішньому етапі дискусії польські історики звинувачують українців, а українські історики – поляків. Отже, історична істина

уявляється в цьому випадку доволі відносною; суб'єктивні інтереси явно домінують над об'єктивною реальністю. Найгірше, однак, навіть не сам цей факт, а те, що ці суб'єктивні інтереси хибні і тимчасові. З огляду на життєво важливу мету примирення і розвитку співробітництва між обома народами слід було б чинити якраз навпаки: кожна сторона мала б з найбільшою об'єктивністю і правдивістю шукати своєї провини. Тоді можна було б вірити встановленим у цей спосіб фактам.

Чи можна все-таки зробити певні висновки сьогодні, не чекаючи побудови повної картини конфлікту в усіх його подробицях? Справа не може відкладатися надовго. Час не чекає. Без зміцнення дружби і тісного співробітництва між Україною і Польщею обом народам не пощастить успішно здолати тяжкі випробування, які готуватиме майбутнє. Про нові виклики і загрози йтиметься нижче. Сьогодні в обох країнах багато людей доходять думки, що взаємні звинувачення слід припинити і скерувати свої погляди не в минуле, а в майбутнє. Це відродно.

Як це здійснити?

Висувається принцип каяття, взаємного прощення за формулою: «Вибачаємо і просимо вибачення». Поділяю прагнення до взаємного прощення, але маю певні застереження щодо згаданої ритуальної формули. Щоб пояснити їх, варто окреслити фундаментальну етичну парадигму, якої дотримується автор, ясна річ, суб'єктивну.

Вірю в Бога не лише внаслідок інтуїтивного прозріння, а й тому, що ця моя віра витримала критичні атаки з боку скептичного раціоналізму та сциєнтизму. Як фізик-теоретик, вважаю, що сучасна наука не суперечить релігії, що більше, вона подає глибокі і вагомні підстави для віри. Маю на цю тему низку публікацій, де ці підстави проаналізовані.

Вірю в каяття як надзвичайно суттєвий елемент моральної поведінки і як найважливішу основу християнської етики. Але, на мою думку, категорія каяття є суто індивідуальною, і звернене воно передусім до Бога. Каяття, як і відповідальність, не може бути чимось груповим, колективним. Від принципу колективної відповідальності, так широко застосовуваного у сталінські часи, сучасна українська влада, здається, вже майже відійшла, про каяття ж, під впливом силоміць насадженого в «советські» часи атеїзму, призабули. Каяття – акт спілкування людини з Богом, воно настільки ж особистісне, інтимне, як і молитва. Бог прийме тільки гранично щире каяття, Він хоче, щоб людина глибоко усвідомила свою провину, зрозуміла, що саме вона вчинила правильно, а що – ні. Каяття, зроблене без такого глибокого

пізнання, лишень про око людське, перетворюється на шаманське заклинання, воно означатиме лицемірство перед Богом, а це великий гріх. Каятися ж у гріхах несодіяних – це також лукавство, здебільшого це означає приховувати гріхи содіяні.

Чи може хтось каятися за мене? Думаю, лише за умови, що ця людина свята, якщо вона має глибше розуміння моїх гріхів, ніж я сам, якщо вона здатна передати мені глибше розуміння моєї провини, ніж те, яке здобув я сам. Ці якості ми побачили у Папи Івана Павла II, пізнали глибину і благодотворність його слова, сказаного нам під час його візиту до України.

Чи припустимо, щоб каяття або слова вибачення довірялися політикам, людям кон'юнктури? Тим більше – такій людині, яка постійно міняє свої твердження на прямо протилежні, людині, якій народ не вірить, яка сама загрузла в гріхах? Питання, очевидно, риторичне. Думаю, що групове каяття та колективне вибачення – речі некоректні.

Інша категорія, яка має бути чіткіше схарактеризована, – прощення. Часто чуємо, що прощення – це забуття. «Забудьмо все це», – незрідка кажуть на знак замирення. В якомусь метафоричному сенсі це справедливо. Але якщо говорити точно, це не так. Простити – це почати поводитися з людиною так, немов би того, що ми вважаємо поганим вчинком з її боку, не було. Однак довгострокова пам'ять пов'язана з виникненням в мозку певних білкових структур, які навряд чи можна знищити вольовим зусиллям. Та й прагнути цього не варто. Негативне і позитивне, добро і зло краще пам'ятати, ніж забувати, бо вони становлять життєвий досвід, який збагачує і окрему людину, і народ.

Важливо розібратися також у понятті вибачення. В побутовому сенсі воно достатньо зрозуміле. Однак його починають розширювати, застосовуючи як до провин, так і до злочинів, а також не лише до окремих індивідів, а й до спільнот. За яких умов цей переніс може бути правочинним? Очевидно, що лише у випадку спільнот, які мають доволі високий рівень монолітності, аби вони могли виступати як певна цілісність. В справах міжнародних поняття вибачення видається сумнівним, а таке словосполучення, як вибачення за злочин, взагалі суперечить усталеній семантиці цих слів. Нормальними є інші словосполучення: злочин і осуд, злочин і кара. Справді, вибачаються за неправильні, хибні вчинки, а не за злочини. Злочин підлягає осудові. Я можу прийти до сусідів і вибачитися, що через забудькуватість залив їх квартиру водою, але навряд чи можна прийти і попросити вибачення за те, що вбив їхню дитину. В останньому

випадку, коли скоєно злочин, навіть за наявності щирого каяття, слід зголюватися до міліції, мати мужність стати перед судом.

Митрополит Андрей Шептицький за велінням совісті і християнської етики засуджував вбивства, прояви жорстокості, зокрема, це було зроблено ним в його пастирському посланні до українців 10 серпня 1943 року. Він не вживав слово «вибачення».

Але приймемо як факт, що відтоді семантика слова «вибачення» змінилася. І в такому разі для досягнення ясності необхідний аналіз. Справді, говорячи про вибачення, слід брати до уваги різні рівні в залежності від того, хто є суб'єктом вибачення: особа, народ (етнос), нація, держава.

На особистісному рівні проблеми провини і вибачення розв'язуються доволі просто. Особа має бути щирою перед Богом, має усвідомити суть своєї провини (якщо ця провинна взагалі є), покаятися і на основі цього усвідомлення будувати свої стосунки з людьми, виходячи з власних переконань і згідно з вимогами власної совісті.

Щодо названих спільнот, то вони формуються на основі визнання особами, які їх складають, певних цінностей. Цінностями народу (етносу) є освоєна територія, культура (зокрема, такі її важливі компоненти, як релігія, мова, традиції). Нація формується, коли до етнічних цінностей додається держава, незалежна від сусідів і така, що контролюється народом шляхом демократично створених інституцій.

Переважає більшість людей в Україні, особливо серед молоді, ставить проблему вибачення у зв'язку з польсько-українським конфліктом 1943 – 1944 рр. в особистісному плані, а відповідно до цього не вбачає жодної особистої провини перед поляками, отже, відкидає і необхідність у вибаченні. Якщо прийняти особистісний рівень, то інакше і бути не може, адже молодь не була учасником подій, які відбувалися 60 років тому, бо її просто не було на світі. На особистісному рівні вибачатися могли б тільки окремі, ще живі, учасники подій, якщо б вони відчували провинну.

Переходячи на рівень етнічний, мусимо зауважити, що оскільки етнос формується спільністю території, культури та ін., а українці не відбирали у поляків їхню етнічну територію, не накидали їм своєї мови та віри (насправді все було навпаки), то перед конфліктом вони не чинили зла полякам. Лише примушені захищати свою землю, майно і саме життя, ображені в релігійних почуттях, позбавлені державного захисту, українські селяни вдалися до стихійної, неконтрольованої боротьби, в якій ніхто і ніколи не дотримувався норм, бо в таких випадках люди діють

виходячи з інстинкту самозбереження. При цьому сукупність індивідів швидко перетворюється у натовп, в якому діють доволі специфічні закони. Звісно, і в цьому випадку прояви жорстокості, звірства завжди підлягали осуду.

Паралельно з розгулом народної стихії відбувалися й самоорганізаційні процеси: загострювалося відчуття національної єдності, формувалась армія, підкорена дисципліні, зростало усвідомлення потреби у власній державності.

На рівні національному, коли розгорталася боротьба за національне самовизначення, за незалежну державу, в цій загалом справедливій боротьбі також могли бути факти перевищення необхідної міри захисту національних інтересів, і вони справді були з обох сторін.

Виникає складне питання: хто має виступати суб'єктом осуду чи, як пропонують, – вибачення? Від чийого імені, якщо йдеться про рівень державний? Складність зумовлена тим, що, як відомо, УПА була армією без держави, точніше, це був чи не єдиний тоді зародок державності. Яка ж держава сьогодні може взяти на себе відповідальність за провини чи злочини, скоєні в ті роки?

Щоб краще пояснити суть проблеми, розгляньмо випадок Німеччини, а також прецедент вибачення, який вона подала.

За часів Бісмарка Німеччина постала як об'єднана держава німецької нації. Тяглість національного буття відтоді не переривалася протягом подальшої німецької історії. В 30-х роках ХХ ст. в країні почали визрівати реваншистські настрої, на хвилі яких прийшов до влади Гітлер, зауважимо – цілком легітимно. З цього факту, а також з того, що він користувався підтримкою переважної частини німецької нації аж до перелому у ході війни на користь супротивників Німеччини, очевидно, що німецька нація як цілісність несла відповідальність за злочини гітлеризму. Після поразки в Другій світовій війні тяглість існування німецької нації і держави не переривалася. Оновлена німецька держава, як і сама нація, переглянула свої орієнтири, вступила на демократичний шлях розвитку, але збереження тяглості зумовило й збереження відповідальності. На цьому ґрунті й виник прецедент вибачення, підкріпленого доволі солідними матеріальними компенсаціями.

Неважко побачити, що ситуація з Україною кардинально відмінна. Перш за все Україна не виступала і не могла виступати як агресор. В 1920 році вона втратила незалежність, була розділена між кількома державами. Утворення під назвою УРСР являло собою державну фікцію. В

роки 1943 – 1944 частина українського народу вела національно-визвольну боротьбу, переважно на західних теренах. УРСР як складова частина СРСР ставилася до цієї боротьби вороже і намагалася її придушити. Коли після розвалу СРСР в 1991 р. Україна здобула незалежність, вона не стала спадкоємницею ані УРСР (хоч багато законів останньої зберігали чинність аж до прийняття нових), ані УНР (хоча Президент Леонід Кравчук прийняв повноваження від Президента УНР в екзилі і декларував при цьому певну правонаступність від УНР, але дальшого розвитку ця його заява не отримала). Нова Конституція України зафіксувала утворення нової держави.

В такій ситуації природно поставити питання, від чийого імені чинний Президент мав би вибачитися? Інакше кажучи, відповідальність за чії дії він взяв би на себе? Справа ускладнюється й тим, що Верховна Рада України не визначила свого ставлення до УПА як до учасниці Другої світової війни, як до військового формування, що вело національно-визвольну боротьбу за державну незалежність українського народу.

Отже, в Україні не виникли правові підстави для оцінки боротьби УПА, з усіма наслідками, що з цього випливають; немає, таким чином, ґрунту для вибачення на державному рівні.

Можна поставити питання про відповідальність інших держав за події, про які йдеться, а також про дії, які їх зумовили. З 1939 р., коли СРСР «взяв під захист життя та майно населення Західної України та Західної Білорусії» (цей «захист» призвів, зокрема, до вивезення на Сибір близько 1,5 млн українців та масових розстрілів), уряд СРСР взяв на себе відповідальність перед своїми новими громадянами. Втім, через німецьку окупацію він тимчасово втратив над ними контроль (але не відповідальність!). Після відновлення «советського» контролю велика кількість цього населення, і в першу чергу учасники визвольної боротьби, поповнили табори ГУЛАГу, де більшість репресованих знайшла свою смерть. Зауважу, що ті, хто вцілів, уже відбули жорстоке покарання як за содіяне, так і за несодіяне. Нині правонаступницею СРСР є Росія, отже, вона перебрала на себе й відповідальність за дії всього населення Західної України як колишніх громадян СРСР. За цієї логікою виходить, що фактично вибачитися мав би президент Росії. Парадоксальність такого висновку демонструє сумнівність побудов, спертих на поняття колективного вибачення, особливо у цілком нестандартній ситуації, радикально відмінній від німецької. Але правдою є те, що Росія має значно більше підстав спокутувати свою провину перед дуже багатьма народами, чого вона не робить, на відміну від Німеччини.

Думаю, що одна з вагомих причин такої поведінки з її боку полягає у тому, що злочини комунізму не були засуджені міжнародним трибуналом, як це було зроблено щодо нацистських, хоч злочини комуністичного СРСР за своїми масштабами багатократно перевершують злочини нацистської Німеччини. Тут доводиться визнати велику помилку всієї світової спільноти. Сталіна і його поплічників треба було судити міжнародним судом, хоча б і посмертно.

Як бачимо, непослідовність у справі визначення державної спадкоємності, нерішучість при виробленні адекватної реакції світової спільноти на поведінку злочинних режимів ще й нині породжують правовий хаос. Все це утруднює сьогодні налагодження дружніх стосунків між державами. Серед цієї плутанини очевидним є одне: за всі злочини, скоєні СРСР, нацистською Німеччиною, за злочинні імперські наміри і дії Польщі, за помилки провідних держав світу має вибачитися хто завгодно, але не український народ, який поніс найбільші втрати від терору, голодомору, військових дій у Другій світовій війні – десятки мільйонів людей.

На мою думку, сумний 60-літній ювілей польсько-українського конфлікту може бути гідно відзначений спільним українсько-польським богослужінням в пам'ять жертв цього конфлікту. Це, безумовно, об'єднало б наші народи. Інші дії, такі як формальне вибачення, не будуть позитивно сприйняті українським народом, особливо молоддю. Справді, хто може взяти на себе вибачення перед поляками від імені українця, у якого вони вбили батька і матір, згвалтували сестру? І так само: хто візьме на себе вибачення перед українцями – від імені того поляка, сім'ю якого вирізали українці тільки за те, що уряд призначив йому роль осадника на волинських землях? Це було б протиприродно, означало б наругу над пам'яттю знищених людей, а таке «замирення» залишило б тяжкий слід в душі, досягло б швидше протилежного ефекту.

Не так треба миритися! Подаймо один одному руку! Ходімо разом вперед назустріч новим викликам життя, а про минуле пам'ятаймо лише для того, щоб воно не повторилося.

Приймімо на майбутнє бодай два чітких постулати, справедливість яких підтверджена історією.

1. Кожний народ має святе право на самовизначення на своїх етнічних землях. Але цього замало: він має не лише право, а й обов'язок перед Богом і перед людством це самовизначення здійснити. І ми, українці, мусимо зізнатися, що цим своїм обов'язком надто часто нехтували заради

дрібних амбіцій, через незлагоду між собою, спокушаючи сусідів безладдя у своєму домі. Це безладдя продовжується і понині. Замість того, щоб заводити суперечки про багатовекторність, двомовність і т. ін., ми мусимо нарешті навести лад в державі, побудувати її справді українською, демократичною, а значить – сильною, такою, що здатна міцно стати на межі двох цивілізацій як єднальний чинник між Заходом і Сходом.

2. Полякам слід остаточно і необоротно засвоїти чітку історичну закономірність: кожний поділ України призводив – і при тому щоразу швидше – до чергового поділу Польщі. Чи варто наступати на граблі вп'яте?! Час нарешті подолати спокусу щодо імперії «од можа до можа», навчитися поважати українську державність, яка завжди була для Польщі щитом від великих загроз, що насувалися з Азії.

Сьогодні, на початку ХХІ століття, вже стало очевидним, що воно може виявитися ще жорстокішим, ніж жорстоке двадцятьє. Людство йде хибним, самовбивчим шляхом. Тільки слабкість сил зберігала його досі від самознищення. Нині його сила незмірно зросла і продовжує стрімко зростати. За умов нерівномірності її розподілу в світі виникають різні спокуси. Наприклад, у США – вирішувати свої проблеми і проблеми інших країн світу на власний розсуд, ігноруючи міжнародне право і думку міжнародних організацій. При цьому американці припускають, що нема жодної сили, яка могла б їм протиставитися. Це не зовсім правильно. Такою силою є самі США, які власною поведінкою можуть прискорювати процес саморуйнації.

Світові накидається застаріла ідея боротьби за ресурси, особливо енергетичні, як джерело могутності і багатства. Насправді найціннішим, справді незамінним ресурсом є сама людина з її творчим розумом, яка може стати джерелом достатку для кожної, найменшої країни, джерелом могутності та стабільності людства за умови вільного розвитку кожної особистості в суспільствах демократії і свободи.

Грядуть великі зміни. Спостерігаємо неухильний зріст економічної могутності та рівня науки в Китаї. Домінування цієї країни є справою найближчих десятиліть. Занепадає Російська імперія. На її великі, але безлюдні і неосвоєні азійські простори впевнено і, найімовірніше, мирно вступить Китай. Що означатиме цей перерозподіл сил для України, Польщі? Чи не викличе відкат Росії з Азії спроб нової експансії на Захід? Сказати важко. Зрозуміло одне: перед обличчям невідомих загроз стосунки України і Польщі мають бути на найвищому рівні взаєморозуміння.

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ
НА ВОЛИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ**

Коли в 1996 р. мене було запрошено взяти участь у спільних польсько-українських наукових семінарах щодо вивчення причин і наслідків збройного конфлікту між нашими народами в роки Другої світової війни, то я сподівався, що ця поважна місія за умови відкриття архівних матеріалів і вже можливої вільної оцінки подій зможе суттєво вплинути на розв'язання такої важливої проблеми. Сьогодні, після проведення десяти зустрічей у Луцьку та Варшаві, ми не можемо стверджувати, що вдалося знайти порозуміння з польськими колегами в оцінці польсько-українського збройного протистояння на українській землі. Зрештою, я не переконаний, що в умовах, коли польські колеги хочуть почути від нас те, що вони наперед уже визначили за результат, нам вдасться колись досягнути цього порозуміння.

Однак є історичні факти, і їх не можна замовчувати або відкидати, коли йдеться про розв'язання цієї наукової проблеми. Так-от, на мій погляд, головною причиною того, що на споконвічній українській землі Волині, де українці завжди переважали, стався збройний конфлікт між українцями і поляками, була політика польського еміграційного уряду, який намагався будь-що зберегти ці землі в повоєнний час за відновленою Річчю Посполитою.

Наказ керівника II округу Народових сил збройних Станіслава Наконечникова-Ключковського від 25 жовтня 1942 р., наприклад, стверджував таку позицію польського підпілля: «Хай наше гасло “Польща для поляків” буде виразником ваших настанов»¹. Ця політика виражалася насамперед у тому, аби рішуче протидіяти спробам українців відродити власну державність на їхніх етнічних землях. Здійснювалася вона як через збройні акції польського підпілля, так і засобами окупаційної влади, у якій гітлерівці відвели роль виконавців багатьом полякам. Про початок цієї акції можемо говорити, коли розпочинається терор над українцями Холмщини. У січні 1941 р., наприклад, засвідчено, що «пригнічуюче діють на українське населення польські поліцаї та війти, які залишилися ще по деяких повітах та стараються якнайбільше дошкулити, дальші часті шар-

варки, важкі контингенти та страх перед недалеким примусовим вербуванням до праці в Німеччині... Деякі холмщаки, які повернулися з СРСР, оповідають: «Я вернувся, бо думав, що тут буде ліпше, якби знав, як тут живеться, був би не вертався»². Такий моральний терор потім переростає в масове винищення провідних діячів названої української етнічної території. Наприклад, на Холмщині глибоко вразило місцевих українців убивство в січні 1942 р. двох оунівців – Анатолія Козлюка та Володимира Шпака. А подібних розправ з боку польських боївок над свідомими українцями ставало дедалі більше. Так, 22 квітня 1942 р. польські боїв карі вбили Михайла Скубія під час родинної вечери, а 8 травня 1942 р. – селянина Воронія з Вільки Чулицької вночі в його хаті³. Подібні вбивства польські банди чинили скрізь на території сучасної Польщі, де розселилися українці. Скажімо, у Грубешівському повіті до перших днів квітня 1943 р., тобто до початку польсько-українського збройного конфлікту на Волині, польським підпіллям було знищено 40 провідних українських діячів⁴.

Гжегож Мотика, як і інші польські історики, котрі хочуть виглядати об'єктивними, не повинні забувати й того, що десятки національно свідомих українців Підляшшя, Холмщини, Надсяння та Лемківщини, котрі стояли на позиції відродження української держави і підтримували прагнення свого народу бути господарем на своїй, споконвічній батьківській землі, були знищені польськими шовіністами в перші три місяці 1943 р. – до початку кривавих подій на Волині. Так, 1 березня поляки знищили в Грубешові відомого українського діяча полковника Якова Войнаровського, 19 березня убито голову місцевого Українського допомогового комітету Микола Струтинський, 20 і 29 – його помічники Михайло Новосад та Тимофій Стахурський, а наступного дня польський терор залив Пасіку, де 8 українців загинули від бандитів⁵. За яку провину гинули ці люди на споконвічній землі своїх батьків, адже Волинь ще не кривавилася в збройному конфлікті між українськими автохтонами та польськими колоністами? У зверненні до українців Грубешівського повіту 25 квітня 1943 р. польське підпілля визнавало, що «спільним ворогом визнаємо німців, які зі своїх цілей наставили в одній околиці українців проти поляків, а в іншій – поляків проти українців, тішаться з боротьби збройної», але далі заявляло таке: «Польща була і буде. Україна була і буде. Але не на землі грубешівській, бо її тут ніколи не було і не буде. Землі грубешівської не чіпайте. Не буде вона ані німецька, ані українська, тільки – польська. Боронити її

будемо до останньої краплини крові»⁶. Крім того, українцям погрозували: за кожне виселене за участю української поліції польське село буде спалено два українських села, а за кожного вбитого українцями поляка буде забито двох українців»⁷. Ці погрози не забарилися. 6 травня 1943 р. польськими бандами було знищено 6 селян у Молакові, 26 – 12 мешканців Стрільців, 4 – Тугані, багато свідомих українців Грубешівщини стали жертвами такого відвертого терору 29 травня⁸. Становище в Дрельові та колоніях, що належали до парафії священника Дмитра Хом'яка, як писав він до свого духовного зверхника 16 липня 1943 р., «надзвичайно прикре. Яка тут безпека... Большевицькі бандити, польські та жидівські непокоять, залякують та нищать наших людей. Та найгірше шкодять так звані калакути своїми доносами до поліції. Через них 25 душ українців з моєї парафії пішло до сирій землі. Недавно на донос злобного сусіда-калакута поліція застрілила вдову по солтису, котрого кілька місяців передше на донос того самого сусіда теж вбили...»⁹. У цьому листі, зокрема, вказується, що одним з найактивніших «калакутів», тобто донощиків, був поляк Ян Мудрий¹⁰. А у квітні – жовтні 1943 р. від польської злочинної руки впали нові жертви з українського провідного середовища на Холмщині. Наприклад, 31 жовтня 1943 р. в Грубешові відбулася панахида по сотнях мирних українців, котрих знищили польські шовіністи¹¹.

У пропагандивних викладах Українського Центрального комітету з приводу цих кривавих подій зазначалося: «Ми з поляками війни не хочемо. Не ми зачали. Стверджуємо, що поляки, ніким з українців не спровоковані, розпочали безоглядний наступ на українство. У Люблинським і Краківським (дистриктах) згинули сотки українців з рук польських терористів: голови й урядники Українських комітетів, мужі довіря, учителі, священники, війти, солтиси, поліцисти, веркшуци, взагалі передові громадяни – падали і падають від польських куль».

Протягом багатьох місяців стріляють наших людей, а ми не роздували тих подій.

Зорганізоване українське громадянство досі не допустило до того, щоб які-небудь елементи жирували на таких справах. Не допустимо до роздування протипольських настроїв, бо не хочемо війни з поляками»¹². Та акції проти українців у цьому регіоні продовжувалися. Документально встановлено, що тоді до сотенного Ігоря, котрий діяв у районі Іваничів на Волині, звернулися українці із-за Західного Бугу з проханням захистити їх від польських нападів¹³.

Є згадка про те, що делегація холмських українців зверталася з подібним проханням до Проводу ОУН і в листопаді 1943 р. Як і раніше, Провід ОУН знову звертався до польської сторони з пропозицією про мирне вирішення всіх проблем, однак позитивної відповіді не отримував. На жаль, польські дослідники чомусь не помічають цих фактів. Так, співробітники Інституту пам'яті народо́вої у Варшаві розслідували вчинені відділами польського підпілля чи Війська польського злочини проти української людності, які сталися лише в 1944 – 1946 рр. При цьому визнано, що поляками знищено 6 червня 1945 р., тобто вже у повоєнний час, українське село Верховина, де загинуло близько 200 осіб. А про втрати українців під час польських нападів на Сагринь 9 – 10 березня 1944 р. та Завадку Морохівську у січні 1946 р. взагалі замовчується¹⁴.

Шановним дослідникам з Інституту пам'яті народо́вої належало б знати, до речі, що на Завадку Морохівську Військо польське вчинило того року аж три бандитські напади – 23 січня, коли там під керівництвом полковника Плюто замучено 70 осіб, 28 березня (розстріляно 11 чоловіків) і 13 квітня (знищено 6 мешканців), а 30 квітня відділ Війська польського зігнав на сільський майдан усіх тих, хто ще залишався живим, і насильно доставив їх на залізничну станцію для відправки до Радянського Союзу¹⁵.

Польський історик Гжегож Мотика виправдовує винищення, скажімо, Сагрині та Павликоми в березні 1945 відплатною акцією¹⁶. У той же час, продовжує далі Г. Мотика, «не можна ставити знак рівності між акціями польськими й українськими», але фактів цих, мовляв, не треба замовчувати.

Справді, не можна замовчувати того факту, що під час гітлерівської окупації відбувалися відплатні збройні акції з обох сторін польсько-українського конфлікту, за умови відсутності законної влади – польської чи української. Але якщо нині важко встановити міру вини українця Івана Колодія, котрого застрелено 27 квітня 1944 р. польським підпіллям у ході так званих акцій «превентивних, у самообороні та відплатних» за те, що був урядником в Рембертові, то як пояснити вбивство іншого українця – Веслава Мельничука – в контексті такого повідомлення: «У рамках необхідної оборони, оскільки існувала загроза особистому життю, у 1944 р. застрелено на терені Рембертова: 10 квітня – конфідента гестапо німця Артура Фішера, 21 квітня – українця Веслава Мельничука, 6 червня – 2 функціонерів польської поліції – сержанта Фелікса Горчковського і сержанта Станіслава Корпіса»¹⁷.

Чим же загрожував Веслав Мельничук полякам? Може, тому, що був українцем? Таке припущення спадає на думку тому, що спеціальні терористичні відділи польського підпілля з самого початку свого існування мали завдання нищити свідомих українців, котрі в умовах гітлерівської окупації боронили права рідного народу. Польські шовіністи щодо них застосовували не лише кулю, сокиру й мотузку, а й отруту. Внаслідок так званої бактеріологічно-токсикологічної акції польського підпілля з квітня 1943 по липень 1944 р. було ліквідовано 615 українців і білорусів, які на землі своїх батьків працювали в місцевих органах самоврядування¹⁸.

У самій Варшаві, згадує український підпільник Тадей Гордон, «поляки вбили понад сотню українців за те тільки, що були вони українцями. Вбили також голову Українського допомогового комітету в місті Варшаві. Який глузд був у тому, нехай вони самі скажуть колись, бо я ніякого добачитися не можу. А це було ще до 1943 р., цебто ще до того часу, коли розшалілася польсько-українська різня»¹⁹.

Але якщо в березні 1944 року в умовах гітлерівської окупації Сагринь знищила польська боївка, то цей злочин можна ще якось примудрувати під відплатну акцію. Але через рік, коли Павликому, належну до Польщі, плюндрували польські вояки – хіба можна назвати цю звірячу розправу збройних сил держави над мирними жителями, у тому числі над жінками й дітьми, відплатною акцією?

І це за умови, коли в спеціальному меморандумі до голови емігрантського уряду в Лондоні Сікорського генерал Ровецький писав ще 26 січня 1942 р. про те, що на Холмщині, Лемківщині і Підляшші слід зважити на українське відродження²⁰. Волинь тоді не викликала особливого занепокоєння провідників польського підпілля. Їм здавалося, що становище тут значно простіше, ніж у Генеральній Губернії. Тому й вони припускали, що «при застосуванні певних компромісів», прийнятих для поляків, «вдалося б нам осягти суверенність над тим тереном без боротьби»²¹.

Звичайно, насамперед планувалося досягти цього за рахунок українських інтересів. Навіть в антигітлерівській боротьбі. Адже згідно з наказом Сікорського від 5 лютого 1942 р., в якому, зокрема, йшлося про організацію диверсій на залізничних комунікаціях гітлерівців у районі Здолбунова, підкреслювалося, що терени, обсажені поляками, треба щадити²².

Здійснюючи ці диверсії, польське підпілля, крім того, як свідчить І. Льюшин, завжди залишало «український слід». Наприклад, під час однієї з акцій, коли із складів австрійської фірми було викрадено близько

400 кілограмів вибухівки, диверсанти свідомо, аби уникнути можливих репресій з боку німців проти польського населення, залишили на місці крадіжки українську газету²³.

Відтак підриви польським підпіллям німецьких ешелонів біля українських сіл чи інші подібні диверсії призводили до масових репресій окупаційної влади щодо невинного українського населення. Як правило, у таких каральних акціях активну участь брала польська поліція, котра відзначалася особливою жорстокістю в ставленні до українців. Ось що свідчив 1942 р. перед лікарською комісією в Кобрині польський поліцай Родак: «Пшеутомьони, не моге венцей... – 106 здрайцуф – хлопупф застшелілем власнов ренков, юж не моге спаць! Ці пшекленге українци пшивідамі стойов пшедно мнов по ноцах. Не моге венцей, проше о звольнене, бо звар'юйм...»²⁴.

Свідок цієї сповіді додає: «Сто шість хлопців, цвіту нашої молоді, під нашептами і закидами комунізму, позбавив цей біснуватий бандит життя, щоб прислужитися “найяснейшей Жеч-Посполітей”, “християнській” Польщі, за допомогою таких же самих звироднілих німецьких фанатиків-фашистів»²⁵. Чи можемо про ці жертви не пам'ятати? І хто від цього виграв? Однозначно – гітлерівський окупант!

Уважне вивчення документів дає підставу стверджувати, що збройний конфлікт між обома народами на Волині стався тому, що там раніше почався збройний виступ українців проти німецьких загарбників. І окупанти зуміли зіштовхнути між собою українців та поляків Волині після того, як українська поліція на наказом ОУН перейшла в підпілля і влилася в ряди УПА.

Треба наголосити, що створення Української повстанської армії, яка, на відміну від АК, справді мала велику кількість боїв проти гітлерівських окупантів, польський автор Е. Прус цинічно пояснює тим, що, мовляв, «... колишній українській поліції не було кого вбивати, а тому вона пішла до лісу»²⁶.

До речі, на всі лади звинувачуючи українську поліцію в усіх мислимих і немислимих злочинах, польські автори інколи забуваються і наводять факти, якими самі себе спростовують. Наприклад, той же Е. Роса, який перекладає всі злочини гітлерівців на українську поліцію, раптом прохоплюється ось такою розповіддю: коли його мати почала плакати, щоб не забирали сина до Німеччини, то українські поліцаї, порадившись між собою, відпустили його додому²⁷.

І його сестру українка переховувала... І ще родина його дядька, «завдячуючи українцям», врятувалася²⁸. Але коли українська поліція зі зброєю в руках перейла під прапори національно-визвольної боротьби, тоді гітлерівці вирішили використовувати поляків для боротьби з УПА, яка посилювала свій вплив в Україні, розгорнувши бойові дії з окупантами.

Це також добре усвідомлювали більшовики. Зокрема, Микита Хрущов, аналізуючи в червні 1943 р. загострені українсько-польські відносини на Волині, заявляв чітко: «Моя думка, що все це – справа рук німців»²⁹.

Розвідувальне зведення партизанських загонів Кам'янець-Подільської області №7 від 1.06.1943 року засвідчує, що в Слауті гітлерівці мобілізують поляків, котрих відправляють до Рівного, де, переодягнувши в німецьку форму, навчають військовій справі³⁰. Польська поліція, яка перебувала на службі в німців, спровоковано виступила проти націоналістів.

Із донесень радянських партизанів довідуємося, що «багато поляків іде до німців добровільно, вступають в поліцію і разом з німцями знищують українські села і населення, ведуть боротьбу з націоналістами. У місті Колки Волинської області вся поліція – польська. У середині серпня на ст. Маневичі 150 поляків добровільно пішли в поліцію, з них уже 30 чоловік одержали зброю. В поліцію німці приймають поляків до 40-річного віку. У Сарнах німці озброюють усіх чоловіків-поляків з 16-річного віку, що там перебувають, причому багатьох озброєних поляків відправляють на Захід. В околицях міста Рівне поляки спільно з німцями знищують українські села. Поляки спільно з німцями повністю знищили село Парцеревич Степанського району, вбили багато українців, котрі не мають ніякого відношення до націоналістів»³¹.

У квітні 1943 р. тільки під час однієї акції на території Луцького району гітлерівці з поляками спалили 5 сіл: Костюхнівку, Вовчиць, Яблуньку, Довжицю і Загорівку. Тоді ж німці спільно з польською шуцполіцією двічі напали на колонію Красний Сад у Горохівському районі, де знищили 22 господарства і розстріляли близько 100 осіб.

З метою ще більше спровокувати гітлерівців на антиукраїнські виступи польські поліцаї підкидали в кожну хату „компромат” – підсовували в піч, солому або в яесь інше місце зброю та гранати. Так, на території Горохівського району злочинний погром німцями кількох українських сіл був наслідком саме польської провокації. Особливо постраждали 10 квітня жителі Княжого, де було спалено 40 господарств і вбито 172 особи. При цьому окупанти мордували цілі родини, використовуючи попередньо складені поляками списки³².

Після переходу української поліції в УПА німці почали заgravати з польським населенням і під приводом охорони його від нападів бандерівців спочатку організували районну поліцію, а через деякий час у населених пунктах з польських націоналістичних елементів окупаційна влада створила спеціальні каральні органи – в районних центрах так звану польську охоронну поліцію, а в сільській місцевості – поліцейські пляцувки. Діяльністю польської поліції керувала жандармерія, а пляцувками – поліція СД, тобто гестапо, керівники якого забезпечували їх зброєю, підбирали й затверджували комендантів станиць. Пляцувки в Рожищенському районі Волинської області, наприклад, підпорядковувалися безпосередньо шефові СД Шуберту, який своє керівництво ними здійснював через районного коменданта Холостовського. Діяльну участь у роботі сільських і районних пляцувок брав фольксдойч Соболевський, котрий працював завідувачем фільварком у селі Сокаль. Він підтримував тісний зв'язок з СД, одержував там зброю, патрони і передавав це в пляцувки через Холостовського³³.

Одним із важливих завдань, яке гітлерівці поставили перед польською поліцією, було виявлення українських націоналістів. Скажімо, комендант польської пляцувки в Рожищенському районі Волинської області Цихусь свідчив на суді, що «комендант Шуберт, коли я заявився, дав мені гвинтівку, патрони і завдання повідомляти йому, де перебувають бандерівці, червоні партизани, комуністи, військовополонені, євреї і радянські активісти»³⁴. «Нашим завданням, – признавався керівник озброєної гітлерівцями польської боївки в колонії Колошанка Кароль Гольба (до речі, уродженець Краківського воєводства), – було «виловлювати бандерівців і бульбівців»³⁵.

Загін Гольби спільно з німецькою жандармерією виїжджав до навколишніх сіл, зокрема до Сапогова, Борохова, Жевирова, Теремного, де брав участь у розстрілі й побитті українського населення, палив будівлі, у яких заживо горіли люди³⁶. За такі послуги гітлерівській окупаційній владі «колошанські поляки користувалися привілеями від німців, а тому не платили майже ніяких поставок, всі належні з них поставки додатково розкладалися для – виплати по оточуючих Колошанку пунктах»³⁷.

18 травня 1943 р. Крайовий провідник ОУН на північно-західних землях Дмитро Клячківський (Клим Савур) звертався до польського населення з такими словами: «...У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б

нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас... Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара³⁸ .

Доноси поляків у гестапо не давали можливості розгорнути по-справжньому збройну боротьбу проти окупантів. Так, одна стара полька донесла гітлерівцям, що два українці везуть у соломі зброю вулицями Володимира-Волинського. Гестапівці, перешукавши вози, справді знайшли чимало вогнепальної зброї, після чого двох українських повстанців було повішено привселюдно в центрі міста³⁹ .

А хіба не поляки донесли гітлерівським окупантам, що в українському селі Зимному, на південь від Володимира-Волинського, місцевий піп під час відправи Служби Божої «має посвятити вогнепальну зброю і сокири для зібраних у церкві банд»⁴⁰ .

Поїхала туди велика група німців, продовжує Е. Роса, і «над селом піднялися клуби диму, не знаю, чи виривалися вони з палаючої церкви. Повертаючись, німці мали задоволений вигляд»⁴¹ .

А хто ж постраждав насправді внаслідок такого злісного наклепу?

Дуже часто польська поліція і жандармерія підтримували бази самооборони на Волині, взаємодіяли з проаківськими партизанськими загонами під час нападів на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі польські поліційні формації увільються до АК. Так, у січні 1944 р. складовою 27 піхотної партизанської дивізії АК, яка була сформована на Волині, стане шуцманшафт батальйон № 107 з Матіїва⁴² .

Намагаючись зберегти свої сили для відновлення Польщі в передвоєнних кордонах, керівники польського підпілля не поспішали розгортати широкомасштабну боротьбу й проти гітлерівців. Так, Головний комендант Армії крайової генерал Стефан Ровецький 11 лютого 1943 р. на сторінках свого друкованого органу «Інформаційний бюлетень» вмістив статтю під назвою «Зі зброєю до ноги», у якій бійцям АК, а також членам

інших підпільних збройних формувань наказувалося утримуватися від виступів проти окупантів, проявляти дисциплінованість і чекати, доки командування не дасть сигналу до виступу «у відповідний момент»⁴³. Свою пасивність у боротьбі з гітлерівцями польські збройні формування на Волині пояснювали, наприклад, необхідністю сильної самооборони проти українців. Так, коли у червні 1943 р. під час зустрічі з комендантом Пшебраже Генриком Цибульським радянський партизанський командир Петро Вершигора здивувався, чому така сильна група озброєних людей не бере активної участі у боротьбі проти гітлерівців, то почув у відповідь: якщо залишити без оборони село, то буде вимордувано за день 20 тисяч⁴⁴.

У той же час, коли частина самооборони залишала Пшебраже і зі зброєю в руках гасувала по навколишніх українських селах, здійснюючи так звані господарські акції, то проблеми безпеки «20 тисяч» не існувало.

Як і на гітлерівцях, велика частка вини за розпалювання польсько-українського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни лежить і на більшовицькій владі, про що переконливо доповідав на одному із засідань українсько-польського семінару львівський професор Костянтин Кондратюк. Москва, незважаючи на важкі втрати, яких зазнала Червона армія в 1941 – 1942 рр., наголошував він, не залишила поза увагою такий терен, як Волинь, де були умови для розвитку партизанського руху. Відтак влітку 1942 р. розпочалося проникнення радянських партизанів у цей регіон. Спочатку в районі Березного на Рівненщині 20 червня десантували групу парашутистів на чолі з полковником Дмитром Медведєвим, а в середині серпня тут з'явилася ще одна група радянських парашутистів. Вони утворили загін «Переможці» під загальним керівництвом Д. Медведєва. Основне завдання загону полягало у розвідувальній роботі, підготовці ґрунту для розгортання широкомасштабної партизанської діяльності.

Потім ці поляки на більшовицькій службі були включені до загону капітана Шитова. Зрештою, у підрозділах цього з'єднання опинилося дуже багато польської молоді з таких сіл, як Рудки Борівські, Довгань, Окопи, Нетреба – усього понад 50 осіб⁴⁵.

Співпраця поляків із більшовицьким партизанським з'єднанням Сабурова датується листопадом 1942 р., коли 9 батальйон «За Родину» прибув до польських сіл у лісах на північ від Рокитного. Тоді до цього відділу вступило кілька поляків, котрі в тому ж місяці взяли активну участь у бойових діях⁴⁶.

Важливе значення для розвитку польського більшовицького руху на теренах західних областей УРСР, підкреслює М. Юхневич, було десантування групи Антона Грабчака, яка була направлена з Москви у волинські ліси із завданням вести «агітацію, політичну роботу, диверсії і розвідку»⁴⁷.

Ця група, підкреслюється далі, «оперлася в своїй діяльності на співпрацю з польською людністю»⁴⁸. Але населення Волині зустріло посланців Москви непривітно. Пам'ятаючи два роки більшовицького «раю», місцеві жителі не бажали підтримувати ту владу, яка принесла їм у «золотому вересні» 1939 р. стільки нещастя. Так було в 1942, так було і в 1943. Відомий партизанський керівник Сидір Ковпак, котрий пізніше прибув у цей регіон, засвідчував: «Українське населення винятково підтримує бандерівців. Радянську владу ненавидить»⁴⁹.

Таке ставлення до більшовицьких партизанів було не лише в польських селах. Населення південної Волині, доповідав 5 квітня 1943 р. комісар партизанського загону імені Михайлова Г. Кузовков, у більшості «цілком підтримує націоналістів-бандерівців. Поляки в основному на боці радянських партизанів»⁵⁰. За таких обставин головною базою для підтримки більшовицьких партизанів на Волині стали польські колонії. Зокрема, командир з'єднання О. Сабуров до Українського штабу партизанського руху в своїх донесеннях регулярно підкреслює, що польське населення ставиться до радянських партизанів добре. Наприклад, у радіограмі від 4 грудня 1942 р. він зазначає, що польське населення «надає велику допомогу озброєнням, боєприпасами і продовольством групам партизанів»⁵¹.

До того часу, поки радянські й польські більшовицькі загони були невеличкими і без скоординованого керівництва, польсько-український конфлікт обмежувався незначними збройними сутичками. Але як тільки на Волинь втягнулися великі з'єднання більшовицьких партизанів, ситуація різко змінилася. Образно кажучи, у волинських лісах, до яких гітлерівці намагалися не показуватися, стало тісно. Той же загін Медведєва, який з вересня 1942 р. до лютого 1943 займався диверсіями й убивав гітлерівців, з березня 1943 починає активні дії проти українських повстанців. Так, цим більшовицьким підрозділом 5 березня в селі Хотинь було вбито 10 націоналістів і взято до полону 9; у Богушах 8 березня ліквідовано 26 оунівців; наступного дня в цьому населеному пункті знищено 100 українців; у Майданку в останній день цього місяця медведівцями було взято в полон і розстріляно 6 націоналістів⁵².

Такими ж кривавими оргіями відзначив загін Медведєва і 1 квітня 1943 року. Того дня ним було вбито 35 українських повстанців у гаю під Берестянами Цуманського району і взято в полон та знищено 6 націоналістів на хуторі Знамирівка, де відзначився Микола Струтинський⁵³. Багато української крові залишилося в ті дні на руках польських більшовицьких партизанів на чолі з Робертом Сатановським. Ось як він звітував у своєму «Щоденнику бойових дій»: «14.04.43 р. – взяли участь усім загonom в операції в Єльному. В ході бойових дій знищено 12 націоналістів»⁵⁴.

У спеціальному донесенні про каральну акцію його власною рукою написано, що після загальних вказівок, даних комбатом, він рушив зі своїми людьми в цей населений пункт. Оскільки детального плану подальших дій не було зовсім, то після ракетного сигналу він повинен був діяти на власний розсуд. Тож, мовляв, як тільки відкрили фронтальний вогонь, вони почали обшукувати хати. Господар однієї хати, яку оточило 2 відділення, відмовився відчиняти двері, але після двох черг з автомата і кількох пострілів з гвинтівки підлеглі Сатановського вибили двері. Швидко перевірили, чи немає в хаті, крім вбитого господаря, більше чоловіків, і відділення розпочало обшукувати сусідні хати.

З четвертої хати господар утік і заховався на горищі. Ми, продовжував Сатановський, запалили сарай, тоді звідти пролунало кілька пістолетних пострілів, і заворушилася солома на даху — «двома короткими чергами з автомата чоловік був убитий. Його швидко охопило полум'я, так що ми не були в стані зробити обшук. У подальшому II відділення з політруком Завадським виявило двох хлопців, які ховалися в сараї, згодом застрелених»⁵⁵.

За цей час I відділення зайняло спостережну позицію з лівого флангу на краю будинків, обстрілюючи втікачів, внаслідок чого було вбито двох і затримано та приведено в центр села близько десятка людей.

Коли розчистка центру закінчилась, польські більшовицькі партизани із загону Годунка, засвідчує Сатановський, «розійшлись навантажати підводи, я наказав своїм бійцям приступити також до цього, намітивши ті хати, де знаходяться намічені по списках бульбівці, і ті хати, де ми господарів розстріляли. Моїми людьми навантажено 5 підвід. Я особисто з автоматником конвоював після закінчення операції заарештованих - до місця розстрілу»⁵⁶.

До подібних «бойових дій» польські більшовицькі партизани відповідно готувалися. 2 квітня загonom Сатановського складено іменні списки

націоналістів у селі й містечку Клесів. Потім списки цих приречених на розправу українських патріотів загін Сатановського уточнював і доповнював ще 17–20 квітня⁵⁷.

Як воювали з гітлерівцями поляки із загону Сатановського свідчить ще один запис у його «Щоденнику бойових дій» «8.04.43 р. вислана розвідка в район Домбровиці і в Містечко для розвідки гарнізону, настроїв населення, вербування поляків до загону і складання іменних списків керівників націоналістів. Завдання виконано без власних втрат. Приведено п'ять чоловік поляків у загін»⁵⁸. Того ж дня інший відділ його загону виявляв українських націоналістів у селах Глушиця і Любиковичі»⁵⁹. Як мали ставитися українці до того, що на них за допомогою збільшовичених поляків склалися списки як на ворогів народу, котрі невдовзі мали бути знищені? Чи могло корінне населення цієї споконвічної української землі залишатися байдужим до того, що з польських колоній організовувалися ось такі збройні акції на українські села проти невинних жителів, зрештою, чому господарі цієї землі мали чекати, поки їх убиватимуть у їхній же хаті? Очевидно, що українець Волині мав брати до рук зброю, оскільки слово автохтона цього краю про повагу до нього бути господарем тут було провідниками польського підпілля знехтуване.

Ось як про це згадує один з учасників Поліської Січі Яків Бричко: «Стали бити німців, а німці нас. Поляки тоже нас били. І ми не давали спуску полякам і ковпаківцям. Почалася різня, поляки налили наші села, а ми їхні, бо поляки були разом з ковпаківцями. Мою Карпилівку і Борове поляки з ковпаківцями спалили до тла, а ми спалили Окопи, Довган, Будки. Може то робилося неправильно, бо було усе на руку німцям і комуністам. Вони зуміли нацькувати поляків на нас»⁶⁰. Зрештою, сталося так, як і планували німці. За словами гауляйтера України Еріха Коха, передбачалося, щоб поляк при зустрічі з українцем убив його і навпаки щоб українець хотів убити поляка. Якщо при цьому по дорозі уб'ють по одному євреєві, то ми досягнемо саме того, що нам потрібно⁶¹.

Справжнє обличчя захисників польського населення в західних областях України добре змалював у своєму зверненні від 28.07.1943 р. Волинський окружний делегат уряду Польської Республіки: «Більшовики приходять у польські села, пропонують допомогу в самообороні і взамін забирають польську молодь у свої партизанські загопи. Якщо ж це їм не вдається, вони сіють паніку серед населення, крадуть у поляків, що обороняються, зброю і людей, потихеньку втікають до лісу, а через пару днів їх можна вже бачити на чолі банд, які налітають на те ж саме польське населення»⁶².

У цьому ж документі зазначається, що «німець і москаль... роздмухали антипольську пропаганду. Вони множать, збільшують встократ, перебільшують до колосальних розмірів невеликі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздразнити, спрямувати одного проти іншого, створити духовний кордон між поляками і українцями. Створити на довгі роки привід до боротьби. Запрягли й використали найманих злочинців і злочини. В поляках і українцях вони зміцнюють образи, розпалюють у їхніх душах ненависть, жагу і відпору. Тим самим вони завдають удар по історичній польській ідеї – ідеї духовного, братнього співжиття з сусідніми народами. І при тому руками українців знищують польське населення. Одночасно і німці, і москалі роблять клоунські жести, представляють, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити. Німці висилають у райони каральні експедиції, які спалюють українські поселення, вбивають жінок, дітей і невинних – справжніх же вбивць вони навіть не намагаються спіймати, бо справжній убивця потрібен їм і є їхнім спільником»⁶³. Тому поляків закликали «ні в якому разі не сприяти німцям. Вступ до німецької поліції і жандармерії є тяжким злочином стосовно польського народу. Міліціонери-поляки, які беруть участь у руйнуванні будинків, а також в убивстві українських жінок і дітей, будуть викинуті з рядів польського народу й суворо покарані. Співробітництво з більшовиками є таким же тяжким злочином, як і співробітництво з німцями. Вступ у радянські партизанські загони є злочином. Жоден поляк не повинен там перебувати»⁶⁴.

Навесні 1943 р. більшовицька влада остаточно вирішила перетягнути поляків на свій бік і використати їх не тільки проти гітлерівців, а й проти українських формувань. З цієї метою комуністичні керівники поставили завдання створити польські партизанські загони на Волині. Для цього 3.05.1943 р. навіть передбачалося таке: «Дати поляка, якщо немає, то володіючого польською мовою – назвати поляком»⁶⁵.

Ось таким чином створювалася «база» польських червоних партизанів. А тому й не дивно, що потрібним «керівним матеріалом» могли бути лише ті, хто мав довір'я збоку НКВС. Тож не випадково, що один із таких керівних діячів Коханський, котрий «виховував доручену йому головрозвідку в дусі мародерства, пияцтва і національної ненависті до українців, розстрілював невинних білорусів і українців без розбору, а п'яному стані кричав публічно, що він ставленик НКВС, має особливий повноваження і не повинен підкорятися нікому»⁶⁶. Інший польський партизан – Стефан Антонович – просив дружину Роберта Сатановського, котрий мав велике

довір'я навіть з боку Хрущова, «не говорити полякам на окупованій німцями території Польщі, що він співробітничав в органах НКВС»⁶⁷.

На такі керівні кадри польського партизанського руху й розраховували більшовики. Начальник Українського штабу партизанського руху Тимофій Строкач 8.05.1943 р., маючи директиву від ЦК КП /б/У, радирував у ліси Волині: «Польські загони організовувати можна, і чим більше, тим краще»⁶⁸. Збройні загони, що підпорядковувалися АК, головним своїм завданням, як визнає очевидець подій на Волині в роки війни поляк Станіслав Вронський, вважали боротьбу проти українських націоналістів, «яка не виключала застосування репресивних заходів стосовно українського населення взагалі»⁶⁹. А в подальшому, продовжує Вронський, вони мали «взяти участь у реалізації плану «Буря», головною ідеєю якого було прагнення до захоплення етнічних українських земель і включення їх до складу Польщі»⁷⁰. Про діяльність одного з таких формувань – спеціального батальйону під назвою «Кривавий місяць» докладно розповідається в донесенні командування більшовицького партизанського з'єднання імені Хрущова. Зокрема, цей батальйон за особистим наказом майора «Оливи» посилався під виглядом радянських партизан в українські села, де всі жителі зганялися в одне місце під приводом проведення політико-виховної роботи. Коли мирне населення збиралося, то за командою розпочиналося масове вбивство мирних жителів, пограбування їхнього майна, а потім це село спалювалося⁷¹. Такі провокаційні дії застосовувалися не лише стосовно українського населення, а й польського. Якщо за даними майора «Оливи» значилося, що в якомусь з сіл є велика кількість прорадянськи налаштованих поляків, то сюди прибували його підлеглі для розправи з такими⁷².

У січні й лютому 1943 р. на Волинь була перекинутий група офіцерів, що складалася з 20 осіб. На нараді в генерала Ровецького 4 березня було вирішено поряд з підготовкою конспіративних загонів АК до реалізації власних завдань, командування Волинського округу повинно постійно тримати в полі зору питання організації осередків самооборони польської людності на випадок загострення взаємин з українською більшістю, а тому частина військових мала перебувати в розпорядженні цивільної адміністрації⁷³.

Гітлерівці, на переконання Я. Хастана, враховували програму польського лондонського уряду, а також погоджену з нею програму діяльності АК на Волині, яка була спрямована «на приєднання цих земель до Польщі на засаді довоєнного колоніалізму»⁷⁴.

Але ж ця програма була відома й командуванню УПА, як і призначення польського військового поселення на Волині з метою зміцнення тут своєї мілітарної присутності. Тим паче, коли для українців стало зрозумілим, що відділи АК організуються не так для боротьби з німцями, як для того, щоб показати українським «хамам», що Польща у попередньому вигляді була, є і буде, то ОУН змушена була мобілізувати всі свої сили, аби обороняти свою українську землю⁷⁵.

На польсько-українському відтинку на весну 1943 р., як визнавали чільні діячі ОУН, відносини щораз більше загострюються, викликаючи гострі конфлікти. Причиною звичайно є великодержавні аспірації польського осадничого елемента, що осів у нас за час панування польської держави з метою колонізації українського населення Волині, а тим самим свідомого його пов'язання з нею. Для збанкрутілих політиків польської «моцарствости», підсилені свіжими силами із-за Бугу, «усякі прояви українства на наших землях, почавши від вживання української мови, приналежності до православної релігії, і т. п. є небажаним. Визвольні поборницькі змагання українського народу на Волині є для цих поляків проти державницькими, тому не жаліють ані сил, ані засобів для боротьби проти цих змагань, закладають різні організації на кшталт «Делегатура Жонду Жечипосполітей», «Страж Хлопські». Своєю добре поставленою пропагандою вони розбурхують у польського населення Волині «моцарствові» апетити, настроюють його вороже проти українського народу. Таким чином на Волині повсталала ціла низка «пляцувок» польських державницьких організацій. За наказом своїх провідників вони нищать українські державницькі відзнаки, плюндрують могили, чим провокують протиакцію з боку українців.

Це змусило українське збройне підпілля звернутися до поляків із зверненням не нищити українців, а об'єднатися задля спільних акцій проти окупантів. Зокрема, в одному з донесень до УШПР зазначається, що 13 березня 1943 року в Новинах Людвипольського району Рівненської області «бульбівці проводили загальну нараду на квартирі Котвицької, на яку запросили польське населення села»⁷⁶.

Далі повідомляється, що українські повстанці просили поляків вступати в їхні загони, а польське населення, аби здало зброю. Присутнім полякам тоді було заявлено, що поляки проживають на українській землі, тому повинні виконувати розпорядження української влади⁷⁷.

Але надзвичайно великий удар одержали українці тоді, коли Службі безпеки ОУН вдалося документально встановити зв'язок між делегату-

рою «Жонду Жечипосполітей» і штабом польської партизанки, що нібито стояв на ґрунті співпраці з УПА в боротьбі проти німецьких і більшовицьких окупантів. Насправді ж виявилось, що цей штаб діставав від воєводського делегата «Жонду Жечипосполітей» таємні доручення й накази проти УПА. Зокрема, було розкрито план широкої протиукраїнської акції з боку поляків, яка мала розпочатися 15 липня 1943 року⁷⁸. Використовуючи відсутність українських повстанських відділів, які в цей час вирушили для боротьби з червоними партизанами, гітлерівці з поляками зацікавилися поважною акцією на українське населення. Цілком можливо, що польське націоналістичне підпілля виявилось в цій справі іграшкою в чужих руках. Використовуючи в його середовищі власну агентуру, до такого необдуманого трагічного кроку польських патріотів могли підштовхнути більшовики. На користь такої версії свідчить радіограма керівника штабу партизанського руху Рівненської області В. Бегми до УШПР на початку липня 1943 р. про те, що Сатановський зв'язався з польським загonom у районі Степаня, яким командує місцевий ксьондз, і домовився про спільні дії проти українських націоналістів. Для цих майбутніх операцій більшовицьке керівництво створювало «приховані резерви з польської молоді»⁷⁹.

Як відбувалися ці спільні польсько-німецькі акції, розповідається в черговому донесенні штабу партизанських загонів Кам'янець-Подільської області: «с. Ст. Гута – 3.07.43. р. в 14-00 прибув німецький загін в кількості 4-х німців і 41 поліцейських поляків на 10 підводах. На озброєнні мали: міномети, ст. кулемет, автомати, гвинтівки. Коли прибули в село, місцевий загін розбігся в ліс, але 2-х озброєних затримали. Затриманим нічого не робили, а дали по їм по 50 штук патронів і сказали, що організуйте самоохорону, тільки не йдіть у партизани, бийте бульбівців, якщо самі не можете, попросіть червоних. Після цього поїхали на Купків, Гурну-колонію, обстріляли ці села кулеметним і мінометним вогнем, потім почали палити»⁸⁰.

Звертає увагу наступне повідомлення, передане більшовицькими партизанами: «Польським військам надано особливе право самостійного розстрілу мирних жителів. Німці разом з поляками кожний день відправляють загопи по боротьбі з бандерівцями й партизанами, операції проводяться поблизу розташування своїх районів. Настрій населення в місті панічний, особливо до репресій поліції, спрямованих проти мирного населення...»⁸¹. Таке свавілля, яке допускала польська поліція, оберталося страшними трагедіями для українського населення. Так, «поляки,

які служили в поліції Сарненського району, перебили багато українсько-го населення, вважаючи його бульбівцями»⁸².

Коли йдеться про спільні польсько-німецькі акції на українські села, то, як не прикро, в багатьох випадках саме від поляків українці зазнавали більших жертв, ніж від гітлерівців. Так, у селі Тайкури Здолбунівського району 9 липня 1943 р. німцями вбито 7 місцевих жителів, а польськими бандитами – 19: Гордія Малярця (1883 р. н.), Миколу Шимилюка (1890), Євдокима Огородничука (1865), Купріяна Січового (1867), Парфена Січового (1870), Кузьму Місюру (1868), Демида Потерулу (1871), Кулину Місюру (1875), Єву Місюру (1925), Ярину Пивоварчук (1912), Максима Пахальчука (1871), Ярину Бабич (1867), Ніну Сімінчук (1861), Федора Малярця (1872), Дмитра Мартинюка (1883)⁸³. До цього кривавого реєстру треба додати майже 200 спалених селянських господарств у Тайкурах⁸⁴. Подібні трагедії, спричинені розбоями польських шовіністів, зафіксовані також у Гільчі, Глинську, Йосипівці та Здовбиці біля Рівного⁸⁵. Ці документи, залишені українським підпіллям, зрештою, повністю збігаються з тими свідченнями, які зафіксувала більшовицька влада після свого повернення на волинську землю в 1944 р. Уважний аналіз їх стверджує однозначно: жертви військового часу з боку українців, як правило, були на совісті поляків. Тож цілком можливим, що саме ці акції поляків на українські села стали підставою для нової хвилі відплатних походів українців, у тому числі й великої кількості цивільного населення з косами й вилами в руках, на польські колонії 11–12 липня 1943 р., про що так деталізується в польських авторів?

Під час відплатних акцій на польські колонії Селисько, Зівка, Островки, Осовичі, Вирка, Виробки, Шиманісько, Тур, Іваньче, Ужане, Гали, Переспа, Березівка, Каменне, Гута-Степань, Борок, Ляди, Омеляна, Ромашково, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельники, Гута Міцька, Рутвиця, Подселече, Поляни, Голинь і хутори Кам'янок, Мельниці і частину Курорту, які були постійною загрозою для українського населення, 17–19 липня вбито близько 500 поляків і німців⁸⁶.

А ці акції природно викликали нову хвилю польських нападів на українські села. Так, 24 липня 1943 р. повністю спалено село Уличів Турійського району, а понад 1000 осіб, які були в хатах, у нелюдський спосіб помордовано, в основному літніх та дітей⁸⁷.

Ось як звітував про такі «бойові операції» командир з'єднання польських партизанських загонів старший лейтенант Куницький:

«1. 21 і 22 серпня 1943 р. група партизанів загону ім. Костюка – 80 осіб, загону ім. В. Василевської – 17 осіб; загону «Смерть фашизму» (так в оригіналі – В.С.), кул. розрахунку – 2 особи під командуванням моїм і командира загону ім. Костюшка, будучи на бойовій операції, вели бій з українськими націоналістами – «бандерівцями» в районі Майдан, яких було до 200 осіб. 2. Результат бою: А. Убито націоналістів – 22; Б. Поранено націоналістів – до 50 чол...»⁸⁸ .

Подібні доручення поляки, які вступили в більшовицькі партизанські загони, мали і в наступні дні. Так, 3 вересня польське з'єднання провело операцію проти українських повстанців у районі Гута-Степангород-Біла, під час якої було вбито 33 українці, а 42 поранено⁸⁹ (ЦДАГОУ, ф.70, оп.1, спр.15, арк.14 зв.). Згідно з наказом обласного штабу Рівненської області загони польського з'єднання 7 вересня 1943 р. з села Дубровськ вийшли на бойову операцію проти українських націоналістів у район Степангород – Чайків. Наслідок бою, який відбувся 8–9 вересня: 52 українці вбито і 67 поранено. Втрати польської сторони – 2, убитих бійців загону імені Костюшка⁹⁰ .

Давній міжнаціональний конфлікт поляків й українців, який поглибився втручанням гітлерівців і більшовиків, призвів до трагічних наслідків для обох народів. Про це й пишуть українські дослідники. Польські автори ж намагаються подати ці події винятково як цілеспрямовану акцію на знищення поляків Волині, звинувачуючи при цьому українських учених у замовчуванні жертв з польського боку.

У цьому зв'язку дивно читати твердження В. Філяра, що в Літописі УПА, скажімо, немає інформації і даних про антипольські акції на Волині в роки Другої світової війни⁹¹ .

Якби шановний професор Філяр уважно ознайомився з 2 томом «Літопису УПА», який присвячено якраз подіям на Волині, то він неодмінно звернув би увагу на такі повідомлення за жовтень 1943 р.⁹²

Як бачимо, українські автори не приховують жертв міжетнічного конфлікту між обома народами. Інша справа, що вони не мали раніше такої нагоди, як польські колеги, займатися підрахунком цих жертв, зокрема й на Волині. Але сьогодні, коли така можливість з'явилася, ми мусимо розглядати події в комплексі, здійснюючи підрахунок жертв з обох боків. Тим паче, що стали доступними документи, які надзвичайно точно фіксують конкретні події. Жертви липневого конфлікту між поляками й українцями на Волині були великими з обох сторін. Можемо сьогодні лише

попередньо визначити в кількості понад 10 000 поляків. Втрати українців нараховують у цей період у кілька тисяч. Але для повноти картини треба ще дослідити конкретну участь поляків у масових каральних акціях гітлерівців, скажімо, 13 і 14 липня 1943 р. Тільки в Луцькій окрузі жертви українців тоді були майже в кожному селі. Так, у селі Малин Луцького району вбито 740 жителів (624 чехи і 116 українців), у Яловичах – 18, Ворчині – 15, Малій Городниці – 6, Великій Городниці – 10, Вербилові – 8⁹³.

За свідченням більшовицьких партизанів, для боротьби проти українських повстанців гітлерівці з весни 1943 р. не тільки змобілізували в ряди своїх каральних органів місцевих поляків, а й перекинули значні відділи польської поліції з території генеральної губернії. Наприкінці травня 1943 р., наприклад, у Бистричах місцевий гарнізон складався з 60 поліцейських, 4 німців і 50 поляків з польського батальйону із-за Західного Бугу, в Березному весь каральний підрозділ був сформований з 200 добре озброєних місцевих поляків. А на села Костопільського куща гітлерівці вислали польський батальйон із-за Західного Бугу в кількості 500 добре озброєних осіб, яким визначили головне завдання «для боротьби з бандерівцями й бульбівцями»⁹⁴. На початку червня 1943 р. подібний батальйон в складі 1500 поляків з генеральної губернії прибув до Корця. Про його дії в розвідувальному зведенні штабу більшовицьких партизанських загонів Кам'янець-Подільської області від 15 червня 1943 року зазначається: «Поляки виїжджають на села, палять їх і грабують мирне населення. Все награбоване відправляють до Корця, а з Корця – за ріку Буг. В даний час у Корці стоїть близько 400 автомашин, на яких прибули польські війська. Подібні польські війська прибули в Межиричі, Тучин, Рокитно, Сарни, Костопіль...»⁹⁵. Як правило, німці виїжджали невеликими групами з своїх укріплених баз, заїжджали до польських колоній, брали великі групи поляків і спільно нападали на українські села. Наприклад, у масакрі на Малин, згадував житель села Свищів Млинівського району Рівненської області Василь Кваша, брали участь поляки-щуцмани з польських колоній, що під Малином, а саме: Замчисько – у бік Острожця і Полув'янувка – з боку Новосілки. Ось ці поляки під охороною гестапівців й узбеків-власівців з Олицького гарнізону й проводили масакру, а потім під охороною гітлерівців виїхали до своїх «пляцуков», співа-ли «Ще Польска не згінула». Ось прізвища деяких з тих щуцманів: Пшибеш, Зайловський, Крайчинський (з Полов'янки), Цвяшек, Клумбіцкій, Журовський, Семашко (із Замчиська). Під час масакри молоді хлопці з

навколишніх сіл з боку с.П'яне йшли шеренгою житом на Малин на допомогу. Їх, майже 18 чоловік, скошив з кулемета німець, який був на горіщі сільського млина і якому було видно все. У Сенкевичівському районі в результаті подібних каральних акцій з 2 по 21 липня 1943 року знищено: в селі Сеймарки – 25, Береза – 4, Городок – 14, Тертки – 6, Коршів – 7, Коршів(колонія) – 27, Несвіч – 16, Красний Сад – 92, Бискупичі – 4, Михлин (знищено все село), Чаруків – 112, Бігуричі – 4, Городище – 19, Колодежі – 9, Дубова Коршма – 2⁹⁶.

Так, втрати були з обох боків. У різний час збройні сутички закінчувалися з різними втратами для кожної зі сторін. Скажімо, якщо в липні 1943 р. було більше польських жертв, то у жовтні того ж року, як свідчить попередня хронологія, складена мною на основі доступних на сьогодні документів, більше втрат мало українське населення. Зокрема, ті описи, які фіксують точну кількість втрат, засвідчили, що цього місяця українці втратили вбитими і спаленими 855 осіб, а поляки – 213.

Крім того, Службою безпеки ОУН на Костопільщині і Сарненщині ліквідовано за жовтень 1943 р. 33 поляки, котрі були відомі своїми активними антиукраїнськими діями⁹⁷. У вже згадуваному вище селі Карпилівка Рокитнівського району Рівненської області за участю поляків і євреїв більшовицькі партизани на чолі з Линьковим в жовтні 1943 р. вбили 270 мирних жителів. До речі, навесні 1943 р. більшовицькі партизани та їхні посібники розстріляли в Карпилівці 30 осіб, а влітку – 5⁹⁸.

Така ж трагедія впала і на Стару Рафалівку Володимирецького району. Так, партизани із загону Брянського, що мали свою базу в селах Галузія та Серхів Маневичького району, знищили масу невинних, розпорюючи людям животи й кидаючи дівчат у вогонь⁹⁹.

Як засвідчують документи, подібна трагічна хронологія продовжувалася і в наступному місяці. Так, уже першого листопада українські селяни із-за річки Случ, озброєні обрізами, косами та вилами, спалили польську колонію Антомір¹⁰⁰. А наступного дня в селі Полиці Рафалівського району німці й поляки спалили хату й узяли 50 закладників¹⁰¹.

Ретельний аналіз документів спростовує ті цифрові викладки, зокрема про втрати польського населення на Волині, якими оперують польські автори. Документи з українських архівів, які вводяться вперше до наукового обігу, дають можливість оцінити й реальну кількість втрат з обох сторін, і ті міфологеми щодо «злочинів» українських повстанців, які творилися комуністичною ідеологією за наказом Москви в Києві та Варшаві.

Особливо яскраво це можна проілюструвати на прикладі села Пшебраже Ківерцівського району Волинської області. Так, згідно з документами більшовицької влади від 1944 р., в цьому населеному пункті не загинув жоден з тамтешніх жителів¹⁰².

В архівних фондах збереглися лише 16 актів надзвичайної комісії про визначення матеріальної шкоди, завданої німецькими окупантами окремим польським родинам цього населеного пункту. Українські націоналісти не згадуються в жодному з них¹⁰³.

Очевидно, про них і не могло згадуватися, оскільки відповідь про те, хто ж бешкетував у цьому селі, дає телеграма начальника УШПР Тимофія Строкача керівникам одного з диверсійних загонів Грабчаку й Подкоритову про «безчинства і грабежі в селі Пшебраже з побиттям громадян й погрозами розстрілу» червоними партизанами цього з'єднання Хомутовським, Білим і Соковцем на чолі із Зубковим¹⁰⁴.

Але, незважаючи на ці факти, у 1976 р. появляється підписана секретарем парторганізації місцевого колгоспу імені Свердлова і головою Озерської сільради довідка, яка вже вказує на конкретну кількість жертв: 46 мешканців. І робиться такий висновок: «Так, як в селі проживали громадяни польської національності, то будинки були спалені і люди загинули від рук українсько-буржуазних націоналістів»¹⁰⁵.

До речі, уже згадуваний польський автор М. Юхневич, згадуючи про напад підрозділу УПА на Пшебраже 12 березня 1943 р., не називає хоч би однієї жертви з польського боку¹⁰⁶.

Необхідно підкреслити, що подані окремими авторами картини масового знищення у вогні жителів польських колоній на Волині не відповідають дійсності, оскільки українські повстанці спалювали житлові та господарські будівлі в цих населених пунктах уже після того, як їх залишило місцеве населення. Наприклад, архівні документи засвідчують, що українські повстанці спалили 22 обійстя в селі Ломане, 23 – в Нешисті, 24 – в Браку, 46 – в Гайовому, 36 – в Олександрії, 36 – у Звірові і 36 – у Вишневі якраз після того, як поляки залишили ці населенні пункти¹⁰⁷.

А в багатьох випадках українці виявилися зовсім непричетними до втрат польської людності. Наприклад, колонію Білин, яку змушені визнати самі поляки, знищили 8 квітня 1944 р. не бандерівці, а німецькі літаки, котрі полювали за більшовицькими партизанами, які там знайшли своє пристанище¹⁰⁸.

На пропозицію підпільної ОУН про порозуміння з метою припинення збройного конфлікту керівники польського підпілля, як згадував один з

учасників цих переговорів Мирослав Прокоп, одразу ж попередили українців, що їх і надалі трактують як громадян Речі Посполитої, яких після війни будуть судити за зраду.

Відбувалися ці переговори і за згодою делегата лондонського еміграційного уряду в Львові Чижевського. 31 жовтня 1943 р. в конспіративному помешканні Адама Островського представники польського підпілля обговорювали питання доцільності переговорів з українцями. У цій зустрічі взяли участь делегат Чижевський, від партії соціалістів – Огородзинський, від партії аграрників – інженер Островський, від ендеків *Польак* – полковник Філіпковський, референт штабу АК з українських питань Мар'ян Хіровський, керівник відділу інформації Стахонь і керівник відділу безпеки Млодковський (*Богуміл*)¹⁰⁹.

Полковник Філіпковський наполягав на тому, аби підтримати узгоджений з українською стороною текст, зокрема, і такий вираз, як «Народ польський радісно вітає створення самостійної України», але нарада відмовилася прийняти його, вимагаючи відредагувати комюніке¹¹⁰. Інформуючи про це провід польського підпілля на нараді наприкінці жовтня 1943 р., тодішній комендант Львівського округу АК і делегат польського уряду Чижевський попросив кожного з присутніх висловити свою думку. Представники трьох політичних партій і Адам Островський виступили і заявили, що продовжувати переговори з бандерівцями далі не треба, аргументуючи це тим, що:

1. Бандерівці – це фашисти, які разом з гітлерівцями повинні піти з політичного життя.

2. Метою цих переговорів бандерівці ставлять:

а) притуплення нашої пильності і ослаблення нашої самооборони;

б) скомпрометувати нашу політику і втягнути нас в антирадянський блок у тому випадку, якщо їм вдалося одержати нашу згоду про підтримку їхніх прагнень до незалежності.

3. Проблема українського питання буде вирішуватися між СРСР і Польщею після війни мирним шляхом без участі якихось бандерівців чи інших націоналістів¹¹¹. Представники 4 політичних сил одноголосно заявили:

1. З боку українських націоналістів у цьому питанні є прагнення приспати пильність і тим часом підготуватися до ще більшого винищення поляків.

2. Якщо Армія крайова і в даному випадку її комендант полковник Філіпковський веде з українськими націоналістами, то це його справа, а

ми представники партій, члени Делегатури, будь-якої відповідальності нести не бажаємо, нам треба продовжувати закупівлю зброї, продовжувати самооборону Польського населення.

3. Ендек “Полян” заявив протест і запропонував з українськими націоналістами принципово і взагалі не вести ніяких переговорів.

4. Огородзинський і інж. Островський також висловилися проти переговорів з українськими націоналістами, заявивши, що в даному випадку ми маємо справу з українськими фашистами, тими ж гітлерівцями. Огородзинський особливо звернув увагу присутніх на те, що «артикул» має за мету втягнути поляків спільно з українськими націоналістами в антирадянський блок, що буде рівнозначно для нас акту політичного самогубства повторно, як це вже було, коли польський уряд виступив на боці провокаторів і організаторів «катынського розстрілу»¹¹². Цей виступ підтримав Адам Островський. Коли виступили всі, то від запропонованого спільного комюніке, що мало публікуватися в польській і українській підпільній пресі, залишилися тільки загальні фрази¹¹³.

Полковник Філіпковський тоді пояснив, що, мовляв, метою переговорів з боку АК було:

1. Розвідка і диверсії серед ОУН.

2. Спроба таким чином припинити вбивства польського населення, припинити братовбивчу боротьбу, яка йде на руку тільки німцям.

3. На випадок домовленості — відкриття єдиного антинімецького фронту, бо бандерівці також заявляють, що вони воюють проти німців”¹¹⁴.

Коли ж у Варшаві дізналися від вищезгаданого Островського про те, що нібито ці переговори ослабили АК, то уповноважений лондонського емігрантського уряду «наказав ніяких переговорів з українцями не проводити, а організувати самооборону»¹¹⁵.

Відтак, забуваючи про своє визнання щодо повної підтримки оунівців українським населенням західноукраїнських областей, провідники польського підпілля й далі переконували польське населення в тому, що, мовляв, боротьба проти українських націоналістів не є боротьбою проти українського народу, що це «боротьба проти гітлеризму, а тому вона не менш важлива на нашій території (це говориться поляками про українські землі. – В.С.), ніж боротьба з самими німцями, і наша участь у цій боротьбі є участю у боротьбі проти фашизму»¹¹⁶. Цю тезу, яка відрізняє «добрий український народ» від «поганих українських гітлерівців», прийняла Польська Рада і її оголосили в офіційному щотижневику уповноваженого польського еміграційного уряду, хвалився Островський¹¹⁷.

Проголошуючи свої меморандуми до населення окупованих гітлерівцями територій, представники польського уряду зверталися винятково до поляків. А всі інші для лондонського уряду, як цілком резонно зазначив Іцхак Цукерман, нібито «залишалися на нічійй землі»¹¹⁸.

Зрештою, якщо євреї вважали себе громадянами нічійими, за виразом І. Цукермана, «громадянами для Треблінки», то українці не могли відмовитися від свого законного права відчувати себе господарем на батьківській землі.

Тільки у березні 1944 р., коли радянсько-німецький фронт уже перекочувався через західні області УРСР, Декларація Ради національної єдності проголосила рівноправність національних меншин у рамках державної єдності. Ще раз наголошуємо, що ці слова не проголошувалися тоді, коли лилася кров у національно-визвольній війні, яка велася ОУН і УПА проти підпільних організацій санаційної Польщі на українських теренах.

Тільки тоді в низові структури польського підпілля пішли накази про неправильне тлумачення політики стосовно національних меншин.

Великих втрат зазнали обидва народи. Польські автори й сьогодні повторюють вимисли Пруса та йому подібних про півмільйона жертв польського населення на західноукраїнських землях, яке «багато поколінь жило в згоді і приязні з українцями на Волині»¹¹⁹.

Наголошується при цьому, що втрати польського населення на Волині сягають 140 000 – 160 000 осіб. Правда, інші зупиняються на 60 000 – 70 000. До останніх належить і професор Владислав Філяр¹²⁰.

Але ж чи врахували вони вбитих і замучених гітлерівцями і вивезених ними до Німеччини?

Загальна кількість цих втрат по двох областях становить 248 155 осіб усіх національностей¹²¹.

Звичайно, можна було б твердити, що на Волині не було такої кількості поляків. На нашу думку, більшовицька влада, переписуючи населення станом на 1 серпня 1944 р., віднесла до гітлерівських злочинів і ті жертви, які сталися внаслідок польсько-українського протистояння.

Якщо допустити, що серед цих втрат тільки кожна п'ята – поляк, то принаймні 51 627 поляків (на наш погляд, це мінімальна цифра) не можуть вважатися як жертви з української сторони. Отже, допустима цифра за таких обставин зменшується до 125 973 осіб.

Але і вона аж ніяк не може вважатися можливою максимальною кількістю польських жертв від рук українців на Волині в роки Другої

світової війни, оскільки від 1 січня 1941 до 1 серпня 1944 р. на зміни руху польського населення в регіоні впливали й інші фактори.

Як відомо, у 1941 р., до гітлерівського нападу на Радянський Союз, із західних областей УРСР було вивезено до Сибіру 41 645 осіб¹²².

Очевидним є факт, що частина цих депортованих мала належати до польської нації.

Також не враховують офіційні дані й тих поляків, котрі перед загрозою гітлерівської окупації відступили на схід услід за Червоною армією і змогли повернутися на Волинь лише після 1 серпня 1944 р. Якщо, наприклад, станом на 2 листопада 1944 р. комуністична влада виявила в Рівненській та Волинській областях 72 655 осіб польського походження, яка підлягали виїзду до Польщі, на 1 січня 1945 – 81 183, на 25 січня 1945 року – 116 202, то на 1 травня 1946 – 142 777¹²³.

У вищенаведених офіційних даних кількості польського населення до початку гітлерівського нападу, природно, не враховано і тих в'язнів, котрих більшовики розстріляли в перші дні війни: у Луцьку – 2000 осіб, Ковелі – 194, Дубно – 260¹²⁴.

На нашу думку, значна частина цих мучеників також була польського походження.

Якщо ж аналізувати зміни в кількості польського населення протягом окупаційного періоду, то слід врахувати, що частина його, рятуючись від загрози смерті, у 1943 – 1944 рр. виїхала на територію Генеральної губернії, багато відступило разом з німецькими військами. Відповідно, ця кількість поляків також не може вважатися загиблою під час міжетнічного польсько-українського конфлікту.

Тобто на окупованій території на час польсько-українського міжетнічного конфлікту, аж до приходу Червоної армії, поляків залишалось набагато менше, ніж їх було станом на 1 січня 1941 р.

Крім того, очевидно треба врахувати й тих поляків, котрих призвали після приходу Червоної армії до Війська польського. Наприклад, на території Рівненської області станом на 1 червня 1944 р. таких нараховувалося 7 100 осіб¹²⁵.

Треба пам'ятати й те, що частина поляків одразу ж після звільнення Волині мобілізувалася для роботи в промисловості східних областей СРСР, а відтак вони не були враховані в переписі 1 серпня 1944 р.

До речі, чомусь нинішня польська історіографія не помічає ту цифру втрат польського населення на Волині, яку назвав уже згадуваний дослід-

ник М. Юхневич, посилаючись на відомого радянського партизана і науковця В. Клокова: 20 тисяч¹²⁶.

Так, проблема втрат населення під час польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни давно постала актуальною. Адже тільки від об'єктивної відповіді на ті запитання, які досі ятрять душі як поляків, так і українців, залежить і співпраця наших народів у майбутньому. Треба сказати, що, на відміну від українських істориків, польські дослідники торкалися цієї проблеми ще за часів комуністичної влади у своїй країні.

Але окремі польські дослідники і сьогодні, як не дивно, посилаються на двотомну книгу Владслава і Єви Семашків «Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945» як достовірне джерело, оскільки, мовляв, іншого подібного не існує. Сучасний польський історик, як Гжегож Мотика, котрий намагається представити себе об'єктивним, у своїй рецензії на цей двотомник, зокрема, зазначає, що “це цінний документ трагедії польської людності Волині”, а історик, мовляв, що береться за вивчення українсько-польських відносин у період Другої світової війни, „не може поминути це опрацювання”¹²⁷.

Але ж ще кілька років тому, виступаючи на луцькому науковому семінарі, присвяченому польсько-українському конфліктові в роки Другої світової війни, краєзнавець з Волині Ярослав Царук, котрий перевірів дані вказаної книги тільки по Володимир-Волинському районі, переконаливо довів, що названі там цифри про втрати поляків і українців не відповідають дійсності. Щодо втрат поляків, то Семашки, на думку Я. Царука, завищили показники в 4,1 раза, або на 1916 осіб, а кількість загиблих українців занижена в 25 разів, або на 1184 особи. Скажімо, польські автори подають, що в селі Когильне ліквідовано 76 поляків, а при уважному вивченні цього факту виявилось, що в цьому селі загинуло лише 3 українці.

Як польські, так і українські науковці розглядали, як можемо переконатися з широкого кола публікацій, тільки втрати польського населення, про підрахунки втрат українського населення досі перед цими дослідниками питання не стояло. Отже, фактично тільки тепер поставлено питання і про жертви українців під час міжетнічного конфлікту в роки війни. І це вимагає великої роботи над його розв'язанням.

Підсумовуючи, хочу наголосити: без усвідомлення кожним дослідником аксіоми, що Волинь – українська земля, і українці, які тут завжди були в більшості, у роки Другої світової війни мали право на відроджен-

ня власної держави, неможливо зрозуміти справжні, глибинні причини польсько-українського конфлікту, а відтак і сприйняти його наслідки як історичну закономірність. На жаль, наші польські колеги, котрі й сьогодні відмовляються визнати існування масового українського національно-визвольного руху на Волині у вказаний період, зокрема проф. Владислав Філяр, намагаються класифікувати його як якийсь бандитський. Це – шлях у глухий кут, з якого не вийшли ті комуністичні ідеологи, які ще вчора щось подібне писали про Армію крайову.

ПРИМІТКИ

¹ Narodowe Sily Zbrojne. Dokumenty, struktury, personalia. – Warszawa, 1994. – Т. 1. – S. 125.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), ф. 3959, оп. 2, спр. 48, арк. 9

⁴ Там само. – Спр. 133, арк. 35.

⁵ Там само. – Арк. 27.

⁵ Там само. – Арк. 81.

⁶ Там само. – Спр. 143, арк. 21.

⁷ Там само. – Арк. 21.

⁸ Там само. – Арк. 80–81.

⁹ Там само. – Спр. 143, арк. 2.

¹⁰ Там само. – Арк. 2 зв.

¹¹ Там само. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 136, арк. 1–3.

¹² Там само. – Ф. 3959, оп. 1, спр. 14, арк. 3 зв.

¹³ Там само. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 35, арк. 4.

¹⁴ Gazeta (Toronto). – 2002. – 19–21. – kwietnia.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України – (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 184, арк. 170–178.

¹⁶ Motyka G. Antypolska akcja OUN-UPA 1943 – 1944 // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. № 5. – S. 25.

¹⁷ Witkowski H. «Kedyw» Okregu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943 – 1944. – Warszawa, 1984. – S. 187–188.

¹⁸ Ibid. – S. 419.

¹⁹ В яскіні лева (українець у польському підпіллі). – Торонто, 1958. – С. 84.

²⁰ Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. – Т. II. – S. 141.

²¹ Ibid. – S. 141.

²² Ibid. – S. 197.

²³ Льюшин І. Армія крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939–1945): дис. док. істор. н. – С. 173.

²⁴ Хміль І. Українське Полісся. – Чикаго, 1976. – С. 179.

²⁵ Там само. – С. 179.

²⁶ Rosa E. Wspomnienia lat przeżytych na Wołyniu. – S. 39.

²⁷ Ibid. – S. 51.

²⁸ Ibid. – S. 51, 60.

²⁹ ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1287, арк. 83.

³⁰ Там само. – Спр. 239, арк. 19.

³¹ Там само. – Спр. 254, арк. 36.

³² Льюшин І. Армія крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.). дис. док. істор. н. – С. 224–225.

- ³³ Державний архів управління Служби безпеки України у Волинській області (ДАУСБУ у Вол. обл.), Луцьк. – Справа №1113, арк. 44.
- ³⁴ Там само. – Арк. 211 зв..
- ³⁵ Там само, спр. П 158, арк. 37.
- ³⁶ Там само. – Арк. 32.
- ³⁷ Там само. – Арк. 31 зв.
- ³⁸ Льюшин І. Армія крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.). дис. док. істор. н. – С.222.
- ³⁹ Rosa E. Wspomnienia lat przeżytych na Wołyniu. – S. 54.
- ⁴⁰ Ibid. – S. 64.
- ⁴¹ Ibid. – S. 64.
- ⁴² Льюшин І. Армія крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.). – С.229.
- ⁴³ Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 1998. – Вип.3. – С.69.
- ⁴⁴ Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu partyzanskim. 1941 – 1945. – S. 163.
- ⁴⁵ Ibid. – S. 84.
- ⁴⁶ Ibid. – S. 82.
- ⁴⁷ Ibid. – S. 81.
- ⁴⁸ Ibid. – S. 91.
- ⁴⁹ ЦДАГОУ, ф.62, оп.1, спр.248, арк.161.
- ⁵⁰ Там само-Спр.72, арк.3.
- ⁵¹ Там само – Спр.212, арк.50.
- ⁵² Там само, ф.70, оп.1, спр.11, арк.8-9.
- ⁵³ Там само – Арк.9–10.
- ⁵⁴ Там само, ф.62, оп.4, спр.310, арк.8.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 40–41.
- ⁵⁶ Там само. – Арк.41.
- ⁵⁷ Там само. – Арк.112 зв.
- ⁵⁸ Там само. – Арк.8.
- ⁵⁹ Там само. – Арк.12.
- ⁶⁰ Из криниці печалі. – Рівне, 1945. – Вип.2. – С.75.
- ⁶¹ Biedanski W., Juchniewicz M., Okeckis S. Polacy w ruchu oporu narodow Europy. 1939–1945. – Warszawa, 1977. – С.117.
- ⁶² Там само, ф.1, оп.22, спр.75, арк.109.
- ⁶³ Там само. – Арк.109.
- ⁶⁴ Там само. – Арк.111.
- ⁶⁵ ЦДАГОУ, ф.62, оп.1, спр.1281, арк.200.
- ⁶⁶ Там само. – Спр.236, арк.111.
- ⁶⁷ Там само. – Спр.261, арк.134.
- ⁶⁸ Там само. – Спр.1282, арк.39.
- ⁶⁹ Люди, факты, размышления. – М., 1963. – С.200.
- ⁷⁰ Там само. – С. 200.
- ⁷¹ ЦДАГОУ, ф.80, оп.1, спр.1, арк.193.
- ⁷² Там само. – Арк.193.
- ⁷³ Льюшин І. Армія крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939 – 1945 рр.). – К., 2002. – С.203.
- ⁷⁴ Трибуна. – 1998. – 22–23 серп.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Там само, ф.105, оп.1, спр.46, арк.2.
- ⁷⁷ Там само. – Арк.2.
- ⁷⁸ ЦДАВОВУ. ф.3833, оп.1, спр.120, арк.2.

- ⁷⁹ ЦДАГОУ, ф. 62, оп.4, спр. 310, арк.9.
- ⁸⁰ Там само. – Арк. 72.
- ⁸¹ Там само. – Арк. 68.
- ⁸² Там само. – Арк. 71.
- ⁸³ Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф.Р-30, оп.2, спр.65, арк.35.
- ⁸⁴ Там само. – Арк.36–40.
- ⁸⁵ Там само. – арк.5, 12, 18, 23.
- ⁸⁶ Там само, спр.39, арк.26.
- ⁸⁷ ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.129, арк.2.
- ⁸⁸ ЦДАГОУ, ф.70, оп.1, спр.15, арк.4.
- ⁸⁹ Там само, оп.1, спр.15, арк.14 зв.
- ⁹⁰ Там само, ф.70, оп.1, спр.15, арк.16, 18.
- ⁹¹ Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w Drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 1999. – S.5.
- ⁹² Літопис УПА. – С.196,197. – Т.2.
- ⁹³ ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.125, арк.4.
- ⁹⁴ ЦДАГОУ, ф.62, оп.1, спр.212, арк.62.
- ⁹⁵ Там само. – арк.65.
- ⁹⁶ Там само. – арк.4.
- ⁹⁷ ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.55, арк.5.
- ⁹⁸ Із криниці печалі. – Рівне, 1997. – Вип.4. – С. 29–33.
- ⁹⁹ Там само. – С.35–37.
- ¹⁰⁰ ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.57, арк.27.
- ¹⁰¹ Там само. – ф.3833, оп.1, спр.128, арк.18.
- ¹⁰² ДАВО, ф.Р-164, оп.3, спр.38, арк. 12.
- ¹⁰³ Там само. – спр.214, арк. 199–214.
- ¹⁰⁴ ЦДАГОУ, ф.62, оп. 1467, арк. 110.
- ¹⁰⁵ ДАВО, ф.Р-164, оп.2, спр.60, арк.33.
- ¹⁰⁶ Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu partyzanskim. 1941 – 1945. – S. 163.
- ¹⁰⁷ ДАВО, ф.Р-164, оп.2, спр.624.
- ¹⁰⁸ Rosa E. Wspomnienia lat przeżytych na Wołyniu. – S.58.
- ¹⁰⁹ ДАУСБУу Львівській області. – Справа п-2245, арк. 120.
- ¹¹⁰ Там само – Арк. 125 зв.-126.
- ¹¹¹ Там само. – Спр. п-2245. – арк. 111.
- ¹¹² Там само. – Арк. 126 зв.
- ¹¹³ Там само. – Арк. 127.
- ¹¹⁴ Там само. – Арк. 111.
- ¹¹⁵ Там само. – Арк. 112–113.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк. 113.
- ¹¹⁷ Там само.
- ¹¹⁸ Cukierman I. Nadmiar pamieci. Wspomnienia 1939 – 1946. Warszawa, 2000. – S. 125.
- ¹¹⁹ Rosa E. Wspomnienia lat przeżytych na Wołyniu. – S. 67.
- ¹²⁰ Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w Drugiej wojnie światowej. – S.12.
- ¹²¹ ЦДАВОВУ, ф.33, оп.30, спр.73, арк.29.
- ¹²² Источник (Москва). – 1996. – №1. – С. 138.
- ¹²³ Сергійчук В. Депортація поляків з України. – К., 1999. – С. 69, 91, 103, 166.
- ¹²⁴ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп.1, спр.15, арк.9.
- ¹²⁵ Сергійчук В. Депортація поляків з України. – С. 39.
- ¹²⁶ Juchniewicz M. Op. cit. – S. 154.
- ¹²⁷ Motyka G. Rany Wołynia // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 2001. – №138. – S. 206.

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ЗБРОЙНА КОНФРОНТАЦІЯ
НА ВОЛИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ДЖЕРЕЛА, ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ**

У цьому році виповнюється 60 років із часу трагічних для польського й українського населення Волині подій. Особливо болісних втрат зазнала польська людність, оскільки внаслідок антипольських акцій, проведених бойовиками ОУН і відділами УПА за підтримки частини місцевого українського населення, загинуло близько 50 – 60 тисяч поляків¹. Припинили своє існування понад тисячу сільських польських поселень, були знищені костели і пам'ятки польської культури². Це були події, які донині викликають великі емоції, оскільки протягом довгого часу про них не писалося, а винні не були покарані.

Волинські події перебігали в надзвичайно складній політичній, суспільній і економічній обстановці. У 1941 – 1944 рр. Волинь стала тереном, на якому збігалися сили й інтереси двох ворогуючих держав: III Рейху і Радянського Союзу. На це накладалася діяльність польського незалежницького й українського націоналістичного руху. Кожна з цих сил реалізувала свої цілі, суперечні з цілями інших. Різноманітність поведінок, подій і фактів, які накладалися, створюють надзвичайно важкі умови для їх аналізу й оцінки, дають можливість для маніпуляцій, якщо в дослідженнях не буде дотримана хронологія подій. У процесі пізнання правди важливо не лише відтворити і пізнати факти, але також потрібно розглядати їх у контексті конкретної історичної ситуації, у взаємозв'язку як продовження певного історичного процесу. Такий підхід є особливо важливий у дослідженні волинських подій, в яких переплітаються дії багатьох конфліктуючих сторін, створюючи надзвичайно складну картину. На жаль, не всі використовують такий підхід. Звідси походить жонгливання фактами без урахування їхнього перебігу в часі та просторі. Це зазвичай призводить до неправдивих висновків й оцінок.

Волинські події до цього часу не дочекалися ретельного наукового опрацювання. Втягнення Польщі після війни у сфери впливу Радянського Союзу і приєднання Волині та Східної Малопольщі (Галичини – м.п.) до УРСР не сприяли дослідженню проблем українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Намагання польських істориків підняти

їх нашттовхувались на опір. Висловлювані частиною українських істориків теорії затемнюють правдиву картину волинських подій. Наприклад, у працях українського історика Лева Шанківського стверджується, що УПА не проводила жодних дій проти польського населення, а мала лише сутички з відділами Армії крайової (АК). Інші історики, як, наприклад, Петро Потічний з Канади і Ярослав Пеленський зі США, пишуть у своїх працях про взаємну польсько-українську різницю. Викладені теорії є своєрідною дезінформацією, які має на меті “обілення” ОУН і УПА і уникнення відповідальності за вчинені на Волині злочини, яких зазнала не лише польська, а й українська людність. Турбує те, що такі версії, які мають насамперед пропагандистський характер, донині підтримує і поширює багато українських істориків і політиків як на Заході, так і в сьогоденній Україні. Серед українських, а також частини польських істориків нерідко висловлюються думки, що на Волині точилася “польсько-українська боротьба”, “громадянська війна”, “польсько-українська війна”, “братовбивчі бої” і т. п., у результаті яких обидві сторони понесли рівні втрати³. Відразу ж зазначу, що, на мою думку, волинські події періоду Другої світової війни спочатку були збройною конфронтацією, а потім українсько-польською війною. Це значило б, що обидві сторони однаковою мірою і в такому самому обсязі проводили дії, спрямовані на знищення населення ворожої сторони. Отже, нібито ставиться знак рівності між обсягом і кількістю акцій, а також жертв з обох сторін у так званій українсько-польській війні. Така постановка проблеми не з’ясовує ані джерел анти-польських акцій, ані їхніх мотивів й однаковою мірою кладе відповідальність на обидві сторони. Тому необхідно придивитися до розвитку й діяльності українського націоналістичного підпілля і польського неза-лежницького руху на Волині.

Вибух німецько-радянської війни активізував діяльність українських націоналістів. Створені напередодні війни похідні групи ОУН проникли на Волинь вслід за німецькою армією і на зайнятих територіях організували українську адміністрацію і власну міліцію. Німці ж поступово підпорядкували собі всю адміністрацію, але залишили попереднє українське самоврядування, додаючи лише до існуючої адміністрації своїх представників. Було розпущено міліцію, а на її місці створено українську поліцію при німецькій владі. У такий спосіб адміністрація і поліція на Волині цілком залишились у руках українців, причому вони були під значним впливом ОУН. Це створювало сприятливі передумови для органі-

зації в умовах німецької окупації українського націоналістичного підпілля і поборювання польського незалежницького руху.

У травні–червні 1942 р. у Сарненському і Костопільському повітах українська поліція разом із Боровцем (Тарасом Бульбою) переходить у підпілля і створює відділи Української повстанської армії. Влітку 1942 р. в районі Кременця постає організація українських націоналістів під назвою “Фронт української революції” (ФУР). Восени 1942 р. у Сарненському повіті створено перші військові відділи ОУН-Б чисельністю близько 600 осіб, які стали зародком майбутньої повстанської армії. У Луцькому, Дубнівському, Рівненському, Кременецькому, Володимир-Волинському повітах ОУН організувала численні осередки військової підготовки. У цей час, починаючи з середини 1942 р., дійшло до перших вбивств поляків, котрі працювали у сільськогосподарській і лісовій адміністраціях, а також їхніх родин. Наприкінці 1942 р. вбивства поляків частішають і набирають масового характеру.

Потрібно зазначити, що до кінця 1942 р. на Волині створено конспіративні мережі Союзу збройної боротьби – Армії крайової (ZWZ-AK). На це вплинуло багато причин. Варто лише нагадати, що в часи радянської окупації внаслідок арештів і депортацій Волинь залишилася без добре підготовленої політично і найбільш патріотичної еліти, були розбиті будь-які спроби організації конспіративної мережі. Початок німецької окупації також не сприяв розвитку структур польської підпільної держави. Адміністративний і поліцейський апарат, цілком опанований діячами і симпатиками ОУН, створював неподоланий бар’єр. Лише в жовтні – листопаді 1942 р. розпочала діяльність Окружна делегатура уряду, а в січні 1943 р. створено VIII Волинський округ батальйонів хлопських (селянських) (БХ) і розпочалась організація перших нечисленних і погано озброєних відділів селянської охорони, а також Волинського округу Армії крайової. Це означає, що в цей час не було жодних польських сил, котрі не лише могли загрожувати українцям, але навіть стати на оборону польського населення, тероризованого українськими націоналістами. Натомість ОУН мала добрі умови для розвитку націоналістичного підпілля, яке з успіхом використовувала для реалізації своїх політичних цілей.

У польських селах через загрозу нападів боївок ОУН і відділів УПА стихійно зароджувались осередки самооборони. Вони були дуже слабкі, насамперед не вистачало зброї. Їхня діяльність полягала головним чином в організації чергувань у селі, стеженні й повідомленні про загрозу,

підготовці сховищ для людей тощо. Це була пасивна оборона. Українські націоналісти, котрі організовували погроми польського населення, мали добрі умови. Їхні озброєні боївки і відділи УПА на світанку оточували села і починали вбивати поляків, нікого не шкодуючи. Після цього грабували майно, а будівлі підпалювали. Такий сценарій цих подій записаний у багатьох архівних документах і показах свідків, які залишилися живими.

Польське незалежницьке підпілля, готуючись до операції “Бужа”, було зненацька захоплене такою широкою і гвалтівною антипольською акцією і на початковій фазі подій не було в змозі щось їй протиставити. Лише в другій половині липня 1943 р. після організації декількох сильних баз самооборони і створення рухливих партизанських відділів, які діяли між базами і підтримували самооборону, було стримано натиск українських націоналістів. Тут слід зазначити, що такі заходи були прийняті вже після масових вбивств поляків у західних повітах Волині. Створення в січні 1944 р. 27 Волинської дивізії піхоти Армії крайової відбулося вже на прикінцевому етапі волинської різни.

Чи можна у світлі наведених фактів мати якісь сумніви щодо мети ОУН і УПА на Волині й у Галичині в часи Другої світової війни? Чи напади боївок ОУН і відділів УПА на польські села, які закінчувались нелюдськими вбивствами мирного польського населення, можна назвати польсько-українською боротьбою? Відповідь може бути лише одна. Це не була польсько-українська боротьба, а вбивство беззбройних й невинних людей, це була екстермінація польського населення.

А тепер зробимо короткий огляд подій. Сукупність фактів, аналіз перебігу подій важко заперечити. З них випливає, що до часу організації великих баз й осередків польської самооборони (таких, як Стара Гута і Гута Степанська в Костопільському повіті, Пшебраже в Луцькому, Засмики в Ковельському, Паньська Долина в Дубнівському, Белін у Володимирському повіті), створених після реорганізації і виділення сил та засобів з волинського округу АК, тобто в кінці травня – на початку червня 1943 р., не мало бути ніякої збройної польсько-української конфронтації, а була лише різня беззбройної цивільної польської людності збройними боївками ОУН і відділами УПА. Лише після того, як польська самооборона зміцніла й отримала підтримку зі сторони партизанських загонів, створених за наказом коменданта округу АК⁴, почалися оборонні дії з польського боку та превентивні акції й акції помсти, внаслідок яких гине українське населення. Але до збройної конфронтації не можна відне-

сти надзвичайно криваві події, які розпочались 11 липня 1943 р. і були організовані керівництвом ОУН і УПА. У цей день зазнали нападів понад 160 польських сіл у трьох повітах: Горохівському, Володимирському і Ковельському. Вони тривали до кінця серпня 1943 р. й охопили також Любомльський повіт. Польські села й осади, які зазнали нападів, були тут зовсім незахищені. Це була різня, знищення цивільного польського населення, якому в цей час ніхто не міг надати допомоги.

Про збройну конфронтацію, точніше збройні сутички, можна говорити, маючи на увазі поодинокі превенційні акції й акції помсти, котрі почали проводитись із червня 1943 р. силами великих польських баз самооборони, а з серпня 1943 р. – силами польських партизанських загонів, у яких нараховувалося близько 1300 бійців.⁵ До українсько-польської збройної конфронтації потрібно зараховувати бойові сутички відділів 27 Волинської дивізії піхоти АК з формуваннями УПА. Створена в січні 1944 р. дивізія провела від січня до березня 1944 р. 17 великих бойових акцій проти відділів УПА в рамках розширення оперативної бази дій та отримання свободи маневру для боїв з німцями.⁶ Збройні сутички, які можна визнати, під час польсько-української збройної конфронтації складала незначний відсоток у порівнянні з акціями українських націоналістів проти беззбройного цивільного польського населення.

А тому волинські події 1943 р. не були українсько-польською збройною конфронтацією на спірній території, на якій проживали українці й поляки, а мали характер планової екстермінації польського населення⁷. Поодинокі превенційні акції й акції помсти з польського боку були реакцією на антипольські акції українських націоналістів і мали риси оборонних дій. Їх метою було стримання і запобігання нападам українських націоналістів на польські села й усунення загрози з боку відділів УПА. Винятками можна вважати акції, котрі мали характер помсти за польські жертви.

Значення має ще й той факт, що польське населення на Волині складало меншість, лише 16 % населення. У таких умовах було б шаленством організувати будь-які наступальні дії проти українців, які тут складали понад 67 %, до того ж вони мали статус превілейованого населення, яке їм надали німецькі окупанти. Маючи таку підтримку, та в розпорядженні місцеву українську адміністрацію, українські поліцейські формуції могли вільно розвивати свої конспіративні структури, готуючи їх до майбут-

ніх завдань (у тому числі й до антипольських акцій), та одночасно успішно обмежити і блокувати будь-яку діяльність польського незалежницького підпілля. Поляки, боронячись від нападів, підняли нерівну боротьбу в рамках самооборони, борючись лише за життя та існування, а не проти українців. Керівництво ОУН-Б відповідно до прийнятої політично-військової стратегії прагнуло за будь-яку ціну усунути поляків із Волині ще до закінчення війни, враховуючи майбутнє територіальне розмежування.

Донині залишається нез'ясованим таке питання: коли і ким було прийняте рішення про фізичну ліквідацію польського населення. Ще не знайдено жодного документа центрального керівництва ОУН-Б у цій справі. Однак розвиток подій і масова різня поляків на Волині, яка розпочалася у березні 1943 р., вказує на велику правдоподібність, що таке рішення було прийнято III конференцією ОУН-Б, що відбулась 17 – 21 лютого 1943 р. поблизу Олеська (Львівська область) у с. Теребеже або с. Валуйки⁸. Оцінюючи міжнародну ситуацію і можливість перемоги, було прийнято рішення перейти від конспіративних методів до відкритої боротьби проти німців, одночасно враховуючи невідворотність боротьби з Радянським Союзом як ворогом незалежної України⁹.

На конференції було також прийнято ухвалу, яка, опираючись на програму I Великого збору ОУН, стверджувала необхідність боротьби за підготовку української національної революції, котра повинна усунути окупантів з України¹⁰. Тут йшлося не про що інше, як про етнічну чистку, котру необхідно було організувати і провести в рамках “національної революції”.

Про перші її ознаки читаємо в інформаційному звіті поліції безпеки і СД Німеччини з окупованих східних земель від 19 березня 1943 р., у якому зазначається, що “(...) в бандерівських осередках спостерігається виразна радикалізація. Члени цих осередків нагромаджують зброю і амуніцію, створюють таємні склади зброї. У їхніх наказах й інструкціях можна простежити тенденції, які вказують, що створення вільної і незалежної України можливе лише за допомогою збройного повстання”¹¹. Питання про те, коли і де розпочнеться ця революція, проясняє оцінка ситуації на Волині на початку 1943 р., яку дає Петро Мірчук в праці “Українська повстанська армія 1942 – 1952”. Коментуючи після III Конференції статтю з органу українського підпілля “Ідея і чин” про позицію “польського елемента на північно-західних землях” і загрозу зі сторони поляків, автор пише: “В такій ситуації провід українського підпілля визнає слухність

критичних зауваг про нереальність одночасного переходу до масового збройного спротиву на всіх теренах і *дає крайовим проводам вільну руку у виборі форм боротьби відповідно до місцевої ситуації. А якщо йдеться про Полісся, як видно з поданої ситуації, є потреба негайного переходу до збройної партизанки (...)* В подібному положенні як Полісся була також сусідня Волинь”¹². (Підкреслення – В.Ф.). З цього виникає, що на III Конференції прийнято рішення про початок “національної революції” і вирішення польської проблеми. Було прийняте компромісне рішення, яке давало свободу вибору форм боротьби Крайовим проводом ОУН залежно від ситуації. Це використала радикальна група, а її реалізацію розпочав Дмитро Клячківський (*Клим Савур*) на Волині та Поліссі.

Політичну лінію ОУН реалізував у цей час на Волині Дмитро Клячківський (Охрім, Клим Савур). Підпорядковані йому відділи УПА проводили рішучу розправу з польським населенням на Волині. Можна чітко визначити, що власне Д. Клячківський, використовуючи свободу дій, розпочав на Волині масові вбивства поляків. Оскільки ж він у червні 1943 р. підписав таємну директиву територіального командування УПА – Північ щодо проведення великої акції щодо ліквідації польського чоловічого населення віком від 16 до 60 років.¹³ Цю директиву повністю виконали відділи УПА, мордуючи не лише чоловіків, але також жінок, дітей і людей похилого. Цю справу може прояснити конфлікт, що мав місце на III надзвичайному з’їзді ОУН (21 – 25 серпня 1943 р.) між М. Лебедем (Максим Рубан) і Д. Клячківським (Охрім, Клим Савур). З дискусії, яка відбулася на з’їзді, випливає, що Д. Клячківський об’єднав різні збройні групи в одну, собі підпорядковану, військову силу – УПА і проголосив себе головнокомандувачем під псевдонімом Клим Савур. У своєму першому наказі вказував, що найвищою суверенною владою України є командування УПА, при цьому підпорядковував собі місцеві осередки ОУН. Це викликало поважний конфлікт між М. Лебедем і Д. Клячківським до такої міри, що під час дискусії щодо діяльності УПА М. Лебедь висловився, що УПА під керівництвом Д. Клячківського скомпроментувала себе своєю бандитською діяльністю проти польського населення, як ОУН скомпроментувала себе зв’язками з німцями¹⁴.

Про заплановану й організовану центральним керівництвом ОУН–Б антипольської акції УПА свідчать збережені в архівах документи нижчих ланок ОУН і УПА. Це є накази і звіти про проведені проти поляків акції. Ось деякі з них.

У наказі № 24 бойової групи УПА “Борисфен” від 2 вересня 1943 р. читаємо: “Для ліквідації останніх у цьому районі польських поселень наказую здійснити марш відділів “Ярка” і “Тополі” під командуванням командира Лайдака з села Лука на хутори Лука і Степангород, Гуту. Відділам “Кори” і “Ворона” – на Добринь, Степангород, Гуту, Дубове. Оточити ліс і зліквідувати зустрічного ворога. Відділ “Ворона” має зліквідувати польські поселення Гурне, Острий Ріг, Згош”.¹⁵

У звіті 1 групи УПА № 316 за червень 1943 р. сказано: “(...)2. Шавула: (...) 24.6 повністю зліквідовано польську колонію, де не було жодних втрат. Крук: (...) 17.6 здійснено напад на польську колонію Стахівку, де було вбито 60 ляхів і спалено половину колонії, наші втрати 17 вбитих, 5раних”¹⁶.

Звіт командира куреня “Птаха” містить таку інформацію: “(...) 22.12. [1943 р.] знищено польські поселення Бортниця (б. Дубна). Вбито понад 25 ляхів, багато згоріло в домах. Власні втрати – 1 вбитий”¹⁷.

У звіті командира 1 групи УПА Дубового за травень 1943 р. №215 від 5.06.1943 р. знаходимо запис: “(...) 3. Бойова діяльність. (...) Ярема: Ліквідація колонії, сіл, які співпрацюють з німцями і більшовиками і німцями, власних втрат не було”¹⁸.

У звіті № 2 від 11 липня 1943 р. за період з 11 червня до 10 липня 1943 р. відділу Крука (військова округа “Богун”) відкрито йдеться про проведену етнічну чистку. Ось фрагмент цього звіту:

“(...) Нині ситуація для дій відділу в терені є краща для УПА, ніж для німців. Цим можна завдячувати прихильності населення і проведеній чистці (...) ворогів нації, головним чином поляків, котрі використовують будь-яку можливість, щоб зашкодити справі визволення України або взагалі українському населенню. Після чистки поляків у терені рідко можна зустріти якогось ляхка. Вони, як і німці, згрупувалися у більших окружних містах і в районних центрах і лише час від часу роблять напади.”¹⁹

У наказі № 1 мобілізаційно-організаційної реферантури військової округи “Богун” від 24.11.1943 р. читаємо: “(...) 6. Укріпити до найвищої міри самооборону серед населення. Всесторонньо розвинути національну чуйність. Викривати і передавати СБ (Службі безпеки – В.Ф.) всіх слабаків, панікерів, які могли б зашкодити справі. Комунарів, німців і ляхів безоглядно знищувати”²⁰.

Черговий наказ загону “Озеро” військової округи “Турів” від 16.10.1943 р. для політичних вихованців сотні щодо політичної роботи у відділах і серед населення наказує організувати економічну блокаду міст і усунен-

ня слідів польськості. Ось цитати з цього наказу: “(...) 5. Проводити господарчу блокаду міст. Не дати чужинцям хліба в містах, але уможливити доставку для українців. 6. Розібрати всі польські будинки. Знищити землянки. Там, де нема можливості і часу, щоб розібрати, негайно спалити”²¹.

Детальний звіт 1 групи УПА від 27 липня 1943 р. про напад на базу польської самооборони в Гуті Степанський повністю підтверджує, що відділи УПА на основі наказу вищого командування (а не з власної ініціативи) проводили акції, які мали на меті знищення польської людності²².

Характерним за своїм змістом є звіт коменданта району “Берег” (Рівненська обл.) Сокири від 4 травня 1943 р. (тобто на початковому етапі масового нищення польського населення), у якому подано наступну оцінку тодішнього стану терену: “(...) чисельність мешканців доходить до 42 тисяч, з них українців 37 тисяч, поляків та інших – 5 тисяч. До Німеччини вивезено понад 1,5 тисячі осіб, серед яких поляки становили 40%.” Далі Сокира писав: “(...) Всі поляки дуже вороже настроєні до українців, ведуть серед своєї людності ворожу пропаганду проти українців.(...) Багато ляхів співпрацює з СД і радянською партизанкою.” У кінці звіту сформульовано таке бажання від імені місцевої організації: “Прислати батальйон військ УПА для цілковитої ліквідації ляхів, які перешкоджають роботі”²³.

Керівник горохівського надрайону ОУН Йосип Кравчук (Твердий) зізнався під час слідства: “20 липня 1943 р. брав участь у зборах, які проводили: організаційний референт крайового проводу ОУН “Криlach” і шеф штабу групи “Турів” – Вовчок у завидівському лісі Порицького району. У зборах брали участь окружні і надрайонні провідники ОУН, командири куренів і сотень УПА, які безпосередньо керували знищенням польського населення. Командир сотні УПА Миколи Новосад (Гром) доповідав, що його сотня разом із місцевою боївкою СБ знищила поляків у селах Загайя і Куповальці. Командир сотні Федір Панасюк (Вітролом) доповідав про знищення поляків у колонії Ватинець – 120 осіб. Командир сотні Чорноморець хвалився, що ліквідував 130 поляків в колонії Кунівка”²⁴.

Про рішення Проводу ОУН у справі ліквідації поляків натрапляємо також на згадки у повоєнних публікаціях головних діячів ОУН. Микола Лебедь помилково писав, що УПА робила спроби залучити поляків до спільної боротьби проти окупантів, а коли цього не було досягнуто, “УПА видала для польського населення наказ залишити українські терени Во-

лині і Полісся”, а коли це не допомогло – “спротив був ліквідований силою”²⁵. Пишучи про це, Лебедь якоюсь мірою хоче оправдати рішення про ліквідацію поляків. Однак це ніяк не оправдує, а лише обтяжує керівництво ОУН, на чолі якого став М. Лебедь, відповідальністю за масові вбивства. У цій справі Тарас Бульба-Боровець у своїх спогадах зазначає, що у червні 1943 р. отримав від партії Лебеда бойове завдання про негайне і якнайшвидше очищення української території від польського населення²⁶.

Поряд із винищенням польського населення ліквідовувались сліди польської присутності на Волині, нищилися пам’ятки культури. Наведемо витяги з деяких наказів і звітів у цій справі.

У наказі кушовим провідникам і референтам читаємо: “ОУН. Наказ кушовим провідникам і референтам (...) 7. Ліквідувати сліди польськості (...) а) Знищити всі костельні стіни та інші польські культові будинки; в) Знищити дерева при будівлях так, щоб не залишилось навіть слідів що там колись хтось жив (але не нищити фруктових дерев біля доріг); с) До 25.XI.1944 р. знищити всі польські хати, в яких до цього мешкали поляки (...). Звертаю ще раз увагу на те, що якщо щось залишиться польське, то поляки будуть мати претензії до наших земель. Постій, 9.02.1944 р. Мандрівник”²⁷.

У звіті про діяльність організаційно-мобільної реферантури військової округи “Богун” за жовтень 1943 р. повідомлялось: “(...) акція щодо нищення мостів, мінування і перекопування доріг, знімання телефонних проводів, нищення польських пам’ятників подалі розгортаються (...) 9.10.43 р. на терені “Тараса” знято всі телефонні проводи на допоміжних лініях, за винятком, лінії Радзивилів–Почаїв. Одночасно в цей же день тут знищено всі костели, пам’ятки – все те, що вказувало б на існування поляків на нищих землях”²⁸.

Аналізуючи наведені вище документи, важко допустити, щоб їх видали командири нижчих шаблів із власної волі, без доручення вищого керівництва. У них містяться дані, котрі вимагала вища влада про виконання завдань. Тут потрібно ствердити, що керівництво ОУН-Б мало на Волині добре організовану і функціоновану систему розвідки, передачі інформації і керівництва. Таким чином, центральне керівництво ОУН мало у своєму розпорядженні достатньо інформації, яка давала змогу оцінювати те, що діялось на цій території і приймати відповідні рішення. Незважаючи на те, що до цього часу не знайдено документа з рішенням

керівництва ОУН щодо екстермінації поляків, але документи нижчих штабів ОУН, які збереглися, яскраво свідчать про те, що керівництво ОУН всю свою діяльність підпорядкованих собі сил у 1943 р. спрямувало на очищення території Волині від польського населення і ліквідацію слідів його присутності.

У середині 1943 р. пропаганда керівництва ОУН-УПА виразно поширювала антипольські настрої серед українського населення. Про це свідчать статті, опубліковані в газеті “До зброї”, яку видавав політичний відділ УПА. Наприклад, у другому номері цієї газети (серпень 1943 р.) була опубліковано статтю Богдана Вусенка “Українська Повстанська Армія діє”, у якій йшлося про те, що український народ ступив на шлях рішучої збройної боротьби з чужоземцями і не зійде з неї, доки останнього чужеземця не зажене до його краю або могили²⁹. У черговому третьому номері за вересень 1943 р. Микола Міхновський повторює це, підкреслюючи: доки на українській території буде панувати чужоземець, доти українці не складуть зброї, а всі українці підуть на війну. Війна буде вестися всіма засобами³⁰.

Масові вбивства поляків влітку 1943 р. не вирішили польської проблеми так, як очікувало керівництво ОУН-Б. У цій справі зберігся звіт про діяльність Служби безпеки військової округи “Заграва” від 3.11.1943 р. за період від 15.09 до 15.10.1943 р. такого змісту: “(...) Акція знищення поляків не принесла очікуваних результатів. Польський активний елемент принципово вихований і з однієї сторони використовує німецько-більшовицьку окупацію Західної України, щоб помститися українцям, а з другого боку – до великого самостійного виступу у відповідний час. За політично цільове вважаю необхідним звернутися до компетентних чинників з пропозицією про перегляд відношення до поляків і шляхом переговорів з польськими керівниками відірвати їх від німців і більшовиків, що позбавили одних і других значної кількості живої сили, а також розклало б їх морально. Важке становище поляків у даний час дає підставу думати про успіх такого заходу”³¹. У цій ситуації керівництво ОУН-Б зробило спробу послабити збройні антипольські акції.

У жовтні 1943 р. керівництво ОУН видало комунікат у справі братовбивчої війни на Волині, вказуючи на давні антогонізми, інспірації окупанта, антиукраїнську пропаганду як причини, котрі змушують українців реагувати³². Поляки звинувачувалися у співпраці з радянськими партизанами й участі в допоміжній поліції. Також було засуджено братовбивчу

боротьбу, від якої відмовлялися. У комунікаті стверджувалося, що ОУН не мала нічого спільного з масовими вбивствами. Після публікації комунікату в першому номері за 1944 р. газети “Ідея і чин” появилася стаття головного редактора Михайла Полідовича-Карпатського, у якій автор, посилаючися на зміст комунікату, з якого випливало, що поляки несуть відповідальність за розпалювання українсько-польської війни і також несуть відповідальність за її закінчення³³. Це твердження не має жодного обґрунтування, так само не мають підстав твердження про розв’язування поляками антиукраїнських акцій на Волині, які нібито стали причиною антипольських виступів українських націоналістів. Документи, збережені в архівах, це рішуче заперечують.

Цей комунікат свідчить про певну еволюцію позиції ОУН щодо ставлення до поляків. Це діялося тоді, коли досить швидко наближався східний фронт, а злочини проти польського населення набрали загрозливих розмірів. Згадана вище стаття в газеті “Ідея і чин” появилася в час, коли проходили польсько-українські переговори. Тому важко оцінити справжні наміри керівництва ОУН.

Комунікат не приніс радикальної зміни у ставленні ОУН-УПА до польського населення на Волині й у Галичині. Дійсно, документ ОУН (наказ № І/43 від 27 жовтня 1943 р.) підписаний організаційним референтом ініціалами “К. Н.” категорично заборонив усі антипольські акції³⁴, проте масові вбивства поляків тривали далі. На територіях, які не підпорядковувалися наказам керівництва ОУН, їх тлумачили досить довільно. Ось документи, котрі характеризують ситуацію на початку 1944 р. Інструкція надрайонного пропагандистського центру і надрайонного проводу ОУН від 24 березня 1944 р. так пояснювала відношення до поляків: “(...) наше ставлення до поляків є таким, як це сказано на конференції: боївка б’є, а ми кричимо, що мирного населення ніхто не зачіпає”³⁵. В іншому документі – інструкції надрайону Служби безпеки від 5 квітня 1944 р. читаємо: “Загальний наступ на ляхів стримати. Схоплених винних допитати, скласти протокол, які вони мають піднести. Винних після доказу співпраці з німцями чи більшовиками – зліквідувати, невинних після допиту звільнити, це на майбутнє.”³⁶ У виданому місяцем пізніше наказі Головного проводу ОУН для повітових провідників від 5 травня 1944 р. сказано: з уваги на офіційну позицію польського уряду у справі співпраці з “советами”, поляків з наших земель усувати. Видані накази й комунікати для стримання антипольських виступів можуть свідчити або про об-

лудність, або про те, що розвиток подій вийшов з-під контролю керівництва ОУН, яке вже не контролювало ситуації. Навіть серед членів центрального керівництва ОУН-Б були такі, які вважали необхідним змінити ставлення до поляків, але вони були не в змозі стримати хвилю масових вбивств, що поширилися на всю Волинь і поступово охопили Галичину.

Криваві події на Волині й у Галичині в 1942 – 1944 рр. сприяли зміцненню стереотипів українця і поляка, які постали значно раніше, до і після поділів Польщі, у міжвоєнний період. Ці стереотипи побудовані на почуттях кривди, ненависті, жорстокості, бажання помсти.

Це є факти, повз які спокійно не можна пройти, їх не можна оминати при оцінці причин трагічних подій. Не можна заперечити того, що на Волині і в Галичині ОУН-Б проводила етнічну чистку, внаслідок якої загинули десятки тисяч поляків. Але потрібно відповісти на запитання: “Чому дійшло до таких трагічних подій, які величезним тягарем відбилися на психіці обох народів?” Йдеться про встановлення причин цих трагічних подій і про те, щоб відкинути в українсько-польських відносинах образу, встановити історичну правду шляхом глибокого аналізу фактів, а не через сформовані в минулому стереотипи поляків і українців.

Напередодні відзначення 60-ї річниці волинських подій як у Польщі, так і в Україні велися дискусії на цю тему. Пригадаємо лише деякі фрагменти цих дискусій в Україні.

17 лютого 2003 р. у Львові відбувся “круглий стіл” на тему українсько-польських відносин на Волині у 1943 р., участь в якому взяли відомі українські історики і громадські діячі. Учасники зустрічі заявили, що “основними винуватцями українсько-польської війни в цей час був довоєнний уряд тоталітарної Польщі, який застосовував етнічні чистки проти українців і на захоплених землях вів колонізаційну політику”, а також “свою негативну роль відіграв польський еміграційний уряд у Лондоні, який як вступну умову польської сторони під час переговорів з українською стороною висунув неприйнятну вимогу визнання Польщі в кордонах до 1939 р.” Це є не лише односторонній погляд на наше спільне минуле, а насамперед, не науковий, такий, що не відповідає історичній правді.

Деякі діячі, котрі в роки Другої світової війни знаходились в керівних колах українського націоналістичного руху, перекладають відповідальність за криваву розправу з польським населенням Волині на місце-

ве цивільне українське населення. Щодо цього показовою є розповідь останнього командира УПА Василя Кука (Леміш), який у фільмі УПА “Війна без переможців” (канал “Інтер”) ствердив, що волинська різня була спонтанним вибухом гніву, гнобленого у міжвоєнний період поляками українського селянства, а УПА протягом тривалого часу стримували їх від цього. У черговому телевізійному інтерв’ю у справі “волинської різни” заявлено: “З цим ми не маємо нічого спільного. Ми просто сказали селянам: “Робіть що хочете, – і пішли. А вони тим часом взяли сокири й вила і пішли мордувати поляків”³⁷. З цього випливає, що не боївки ОУН чи відділи УПА проводили криваву розправу з польським населенням, а гноблені маси українських селян. Проте залишається фактом, що у багатьох нападах на польські села й різні поляків брало участь збаламучене пропагандою ОУН місцеве українське населення. Траплялися також випадки примусу місцевих українців під загрозою смерті брати участь у нападах на поляків. Але акції завжди організовувались і були керовані відділами УПА чи боївками ОУН. Навіть якщо умовно прийняти твердження, що українське населення було так дуже тяжко гноблене поляками, що це призвело до вибуху гніву, то не польські селяни були гнобителями. Правлячих польських еліт, які були на Волині до 1939 р., в цей час вже не було. Не було управлінців, поліціантів, осадників, поміщиків, суддів, прокурорів тощо. З ними розправилася радянська влада. На Волині ж у 1943 р. гинули польські селяни. Аналізуючи джерела українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни, слід повернутися до подій XVII – XVIII століть. Це була драматична історія, наповнена селянськими бунтами й козацькими повстаннями, під час яких грабувались і палились помістя, мордувалась шляхта, до того ж це робилося з великою жорстокістю. Гинули люди, нищився доробок праці й культури багатьох поколінь. Лише в 1768 р. кількість убитих дослідники визначають у 100 – 200 тис. осіб.³⁸ Річ Посполита не зуміла тоді розв’язати небезпечних проблем, які наростали. Бунти й повстання кресові магнати придушували в потоках крові, при цьому обидві сторони відзначалися жорстокими діями з противником. Селянські повстання і польсько-козацькі війни принесли величезні руйнування, пролилося море польської і української крові. Період війни Хмельницького місцеве населення назвало руїною. Але ж криваві події XVII і XVIII століть спричинили не лише фізичну руїну краю, але принесли напруженість і ненависть у відносинах двох народів. В наслідок цих подій зародилась з обох боків пси-

хологія взаємної недовіри, ненависті, які пережили багато поколінь. До сьогодні образ українця серед частини поляків досконало сформувався на основі повісті Г. Сенкевича “Вогнем і мечем”, а образ поляка в очах українця постає на основі картин з повісті М. Гоголя “Тарас Бульба”.

У XIX столітті обидва народи опинилися в неволі. Проте в Галичині українсько-польські стосунки формувалися окремо. Обидва народи створили національно-демократичні партії і в останньому 20-річчі перед Першою світовою війною з’явилася напруженість. Динамізм українського націоналізму в Галичині був спрямований проти поляків, котрі займали тут привілейоване становище з багатьох сторін. Розпочалося гостре суперництво за кожен позицію в суспільному, політичному і господарському житті.

У роки Першої світової війни українсько-польські стосунки ще більше загострилися в основному через те, як надавалися центральними державами певні політичні концесії полякам або українцям. Наслідком цього стала польсько-українська війна 1918–1919 рр. як типова територіальна війна, яка велася двома народами, що проживали на тій самій території. Її наслідки пізніше позначилися на українсько-польських стосунках міжвоєнного періоду.

Після Першої світової війни створено на території Польщі таємну Українську військову організацію (УВО), а пізніше – Організацію українських націоналістів (ОУН), які проявляли ворожу позицію щодо II Речі Посполитої, ведучи надмірну боротьбу і на міжнародній арені. Головним методом боротьби були терористичні, саботажні й диверсійні акції, напади на державні установи, підпали, вбивства, котрі набрали широкого розмаху. Стратегічною метою УВО, а пізніше ОУН була підготовка українського суспільства до загальної боротьби за незалежність України. Головною проблемою для них була польська колонізація Волині й Галичини, яка створювала небезпеку, якщо вона не зупиниться, то в майбутньому може викликати проблему польської більшості на спірних територіях.

Ось як висловився у цій справі один з авторів на сторінках “Сурми” – органу УВО: “Якщо б нам колись вдалося ці землі відібрати у Польщі, то на них буде сидіти польська більшість (в наслідок колонізації – В. Ф.), яка вороже відноситься до української держави”⁹. Звідси автор звертає увагу, що використання відповідної тактики у боротьбі за українське шкільництво, церкву чи громадянські права у польській державі не вирішує справи, оскільки “всі ці оборонні засоби не виженуть ляхів з наших земель, не створять нам держави, хоч оберігають нас як націю. Однак

вони зовсім не оберігають нас від колонізації наших земель, від переходу землі до рук польських зайд”⁴⁰. А тому була проблема *присутності поляків* (підкреслення – В. Ф.) на цих землях і боязнь, що поляки тут можуть скласти більшість. Створення незалежної української держави автор пов’язував з остаточним вирішенням справи колонізації, а точніше, з “виженням ляхів” під час “національної революції”. Натомість для швидкого вирішення пропонував: “Терором і саботажами потрібно залякати польських зайд від вступу на наші землі. Нехай польський колоніст буде свідомий того, що мусить втратити рано чи пізно землю, чим швидше сам позбавиться землі, тим краще буде для нього, оскільки не піддає загрози своє життя і маєток”⁴¹. Ось як у 1942 – 1944 рр. на Волині гинули поляки, які не послухали цього грізного наказу!

У відродженій Польщі не були дотримані багато зобов’язань, зокрема автономії і самоврядування для Галичини. Українці мали гарантовані конституцією права, громадянські свободи і участь у політичному житті. Але на практиці ці свободи, внаслідок дій державного апарату, порушувалися, що проявилось в обмеженні участі українців в державних інституціях, заміні україномовних шкіл на утранвістичні з переважаючою польською мовою, нищенні православних церков. Особливим чинником в українсько-польських відносинах була проблема військового осадництва на Волині. Все це було благодатним ґрунтом для антипольської діяльності ОУН. У відповідь на акти терору й саботажу з боку ОУН польська влада відповідала пацифікаціями і репресіями за участю поліції і війська. Брутальні дії польської влади народжували в українському суспільстві почуття кривди, ненависті до держави і поляків. Це штовхало українців на позиції крайнього націоналізму й шовінізму, котрі репрезентувала ОУН. Отже, напередодні Другої світової війни ожила стара і появилася нова напруженість в польсько-українських стосунках. У свідомості польсько-українського суспільств утвердилися лише погані сторони взаємного співжиття. Не було намагань добути з минулого те, що свідчило б про співпрацю обох народів, і на цих традиціях виховувати нові покоління, сприяло б, з одного боку, подоланню негативного такого стереотипу поляк – володар і гнобитель, а з іншого, – українець – кривавий різун.

Після вересневої 1939 р. поразки, під радянською окупацією, з усією силою зріс національний і класовий конфлікт, розпалюваний радянською пропагандою і місцевими українцями. Прир’єлейоване становище поляків у міжвоєнному періоді знайшло добрий ґрунт для антипольських настроїв. Створилась атмосфера ворожості, котра виникла з утотоження суспільної і

національної справедливості (тобто “польського ярма”) з поняттям Польщі. Розпочався період терору і переслідування польського населення.

Німецька окупація принесла подальше загострення польсько-українського конфлікту на східних кресах. Політика німецького окупанта щодо польського і українського населення різнилася. Німці підтримували і загострювали антипольські настрої українців і використовували їх у своїх цілях. Керівництво ОУН, яке співпрацювало з гітлерівцями у міжвоєнний період мало велику свободу дій. Звідси також у 1941 – 1944 рр. в окупованій німцями Галичині і Волині швидко розгорнувся український націоналістичний підпільний рух. Серед українського суспільства широко розгорнулась агітаційно-пропагандистська діяльність, поширюючи ідею боротьби за вільну і незалежну Україну. В пропагандистських матеріалах вихвалялися козацькі війни і повстання, а також події міжвоєнного періоду, розбуджуючи і розпалюючи ненависть до поляків. Цьому також служило прийняття псевдонімів таких кривавих бунтівників, як “Довбуш”, “Залізник”, “Гонта”, “Богун”, “Кривоніс” та інших.

У 1942 – 1943 рр. діяльність ОУН-Б і УПА на Волині, а пізніше в Галичині спрямовувалась на послаблення польського елементу. Основною метою було усунення поляків з цих теренів, як перешкоди на шляху до незалежності України. Послугуючись гаслами боротьби за незалежну Україну, ОУН-Б штовхнула українських селян, збаламучених антипольською пропагандою, на шлях злочинів. Це було реалізацією військово-політичної стратегії, яка виникла з принципів українського інтегрального націоналізму і передбачала наступне:

1. Організація військових відділків на Волині і Поліссі, а пізніше в Східній Галичині.

2. Якнайширше опанування території Волині, усуваючи тут німецьку адміністрацію.

3. Створення української адміністрації, підпорядкованої ОУН і УПА.

4. Підпорядкування керівництву ОУН-Б всіх партизанських відділків (в тому числі відділів Т. Бульби і військових відділів ОУН – Мельника) навіть при застосуванні сили.

5. Усунення або знищення польського елемента на Волині і у Східній Галичині як головного ворога прагнень українців до незалежності.

Аналіз перебігу подій на Волині, підкріплений багатьма польськими, українськими, російськими і німецькими документами, свідчить про польську реалізацію, прийнятої керівництвом ОУН і УПА цієї стратегії.

Це покладає вину на українську сторону за початок і здійснення масових вбивств поляків з метою позбутися їх з Волині і Галичини. Збережені документи вказують на те, що антипольські акції ОУН і УПА були етнічною чисткою, запланованими діями. Цьому сприяв відхід від традиційних християнських моральних цінностей, що надало йому надзвичайно кривавий, злочинний і нелюдський характер. Жорстокі вбивства поляків викликали з польського боку превенційні акції і акції помст, які інколи мали надзвичайно кривавий характер.

Уважний аналіз декларацій, програм Великих зборів і конференцій ОУН, а також праць ідеологів українського інтегрального націоналізму виразно вказують, що думка про позбуття поляків з територій, визнаних ними за українські етнічні землі, має багаті традиції. Від самого початку формування українського націоналістичного руху за здобуття незалежності України завжди пов'язувалася з національною революцією. В ній мали брати участь широкі українські маси населення, які безжалісно розправлялися з поляками, котрі стояли на заваді здобуття незалежності. Ці думки поступово розвивалися. Проникнення фашистських ідей, вибух і перебіг Другої світової війни, зв'язок із III Рейхом, приклад вирішення німцями єврейської проблеми – це все безсумнівно мало вплив на рішення керівництва ОУН-Б про ліквідацію польського населення.

Наслідки українсько-польського конфлікту на Волині є надзвичайно разючі. Це десятки тисяч жертв серед населення мешканців цих теренів, серед яких діти, жінки, люди похилого віку. Це величезна кількість знищених будинків, костелів, пам'яток культури. Серед жертв цих подій є поляки і українці. Але немає відповідності у чисельності злочинних акцій, ані жертв з обох сторін. Тому не можна твердити, що на Волині дійшло польсько-української різни ⁴² що показують сили, котрі брали участь в мордуваннях. Не можна відходити від історичної правди, штучно будуючи таке співвідношення злочинних актів і кількості жертв. Однак потрібно зазначити, що незважаючи на злочини, вчинені проти польського населення боївками ОУН і відділами УПА, котрі переважають своїм розмахом і жорстокістю, але не можна не визнавати факту, що і серед українців були невинні жертви.

Волинські події започаткували процес екстермінації польського населення, який з Волині поширився на Східну Галичину, а згодом і на південно-східні повіті Польщі в нинішніх кордонах. Перебіг подій на цих землях був подібним як на Волині, лише інколи вони набирали дещо відмінні форми в залежності від розвитку загальної ситуації у прикінцевій фазі війни.

Однак вони мали свій початок і джерело у волинських подіях і були продовженням реалізації політичних і військових цілей керівництва ОУН-Б і УПА.

Підсумовуючи, потрібно ствердити, що джерела українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни були продовженням колишніх обопільних кривд і уразів. До них належать:

1. Драматична історія польського і українського народів у XVI – XVIII ст., наповнена надзвичайно жорстокими бунтами і козацькими повстаннями, придушуванні в потоках крові, що залишило у свідомості багатьох поколінь давні взаємні кривди, які ніколи не забуваються, і суспільну несправедливість.

2. Досвід і уроки програної українцями війни з поляками у 1918 – 1919 рр., які вказували на Польщу як одну з головних перешкод на шляху здобуття Україною незалежності.

3. Неврегульовані після Першої світової війни загальнополітичні умови, що позбавили українців можливості здобути власну державність.

4. Терористична і саботажна діяльність УВО, а потім ОУН на території Польщі у міжвоєнний період.

5. Національна політика Другої Речі Посполитої на східних кресах оперта на засадах націоналізму і обмеження участі представників інших національностей у державному і суспільному житті (справи автономії і самоврядування, проблеми аграрної реформи, освітня політика, порушення прав і громадських свобод, репресії щодо українців). Вона не усувала колишніх суспільних конфліктів, а створювала нові.

6. Антипольська діяльність ОУН в роки Другої світової війни яка виходила з прийнятої ідеології інтегрального націоналізму Дмитра Донцова (оперта на фашистський зразок), що формувала свідомість українського суспільства у душі ненависті до поляків, які стояли на перешкоді здобуття незалежності України.

7. Прийняття ОУН хибної політичної концепції про те, що усунення польського елемента зі східних кресів дозволить приєднати ці землі до майбутньої української держави.

8. Підбурювана роль радянських і німецьких окупантів у розпалюванні українсько-польського конфлікту.

9. Приклад фашистської Німеччини у вирішенні національних проблем (ліквідація євреїв).

10. Деморалізуючий вплив війни, яка принесла велике моральне спустошення і відхід від християнських моральних цінностей, що мало вплив на кривавий і злочинний характер конфлікту.

11. Безкомпромісна позиція польського уряду і керівництва ОУН щодо територіальних проблем.

З цього короткого і далеко не повного перегляду виникає, що джерела українсько-польського конфлікту глибоко коріняться у нашому спільному минулому. Протягом віків у польсько-українських стосунках наклалося багато зла. Криваві події на Волині і Галичині у роки Другої світової війни не появились з нічого, а були наслідком колишніх обопільних кривд. Але це є лише джерела, котрі підняла і використала ОУН-Б для розпалювання до безмежної ненависті, до всього того, що польське, а це внаслідку допровадило до кривавої розправи з польським населенням. Однак з усією рішучістю потрібно підкреслити, що не було таких причин, щоб у Європі у ХХ ст. доходити до таких страхітливих методів розв'язування національних проблем. Можна і потрібно зрозуміти прагнення українського народу до здобуття незалежності. Однак не можна інакше, як найрішучіше засудити боротьбу ОУН і УПА для досягнення цієї мети шляхом використання злочинних жорстоких і нелюдських методів, які принесли величезні жертви серед польського і українського населення. Піти таким шляхом розв'язання могла лише така крайня націоналістична політична сила, як ОУН-Бандери, яка у своїх діях керувалася ідеологією фашистського типу. А тому вона несе повну відповідальність за вчинені злочини проти людськості, що мали місце на Волині і Галичині. І це є відповідальність не лише перед польським, але також і українським народом. Аджеш не можна звинувачувати всього українського народу, оскільки фракція ОУН-Бандери не репрезентувала всього народу, а лише незначну його частину на Волині і Галичині, і при цьому залишалася поза контролем будь-яких демократичних політичних сил.

Аналіз історії українсько-польських відносин дає підстави зробити висновки, які мають практичне значення для майбутнього обох народів. По-перше, можна ствердити, що нині зникли дані елементи, які у свій час становили важливе джерело українсько-польських антогонізмів. Ось деякі з них:

1. Україна добилася незалежності. Польща – перша держава у світі, котра визнала незалежність України. Підписано міжнародну угоду, котра регулює українсько-польські стосунки і окреслює їх перспективи. Після цього зникли загалом ті нерегульовані відносини, котрі в минулому викликали конфлікти.

2. В минулому Польща і Україна платили величезну ціну за те, що їхні долі і взаємовідносини вирішував хтось третій, ініціював і множив антого-

нізми між українцями і поляками. Нині такої небезпеки немає. Обидві держави можуть формувати взаємовідносини самі, без посторонньої допомоги.

3. Ані в Польщі, ані в Україні нині не існують якісь класи, групи, які хотіли б на території іншої держави отримати привілеї або спеціальну чи політичну владу. Тому відсутні сьогодні ті суспільні верстви, котрі в минулому кривдили одну зі сторін. Національні меншини як в Польщі, так і в Україні мають повні права на збереження і розвиток своєї національної культури, а також для участі суспільному, господарському і політичному житті.

4. В сучасному світі зменшилася роль релігійного чинника як визначника окремого культурного змісту. Звідси виходить, що православ'я в Україні або ж католицизм у Польщі можуть співіснувати без конфліктів.

5. Нині також немає проблеми змішаної польсько-української території, як це мало місце в минулому.

Нормалізація польсько-українських стосунків сьогодні є неминучою і необхідна для обох народів. Вона виникає з нової політичної ситуації в Центральній Європі. Здебільшого вона потрібна новим поколінням поляків і українців, які будуть будувати своє майбутнє і котрі про минулі часи польсько-українські конфлікти досить часто мають перекривлене уявлення. Над правдою про минулі трагічні події часто тяжіє незнання чи приховування невивіганих фактів, міфологізація подій, нерозуміння тодішніх умов. Емоції навколо цих подій спричиняють те, що спроби поєднання, при відсутності діалогу і врахування умов, терплять фіаско. Також всі дії, спрямовані на нероз'ятрювання ран, ведуть до скриття фактичного перебігу і причин конфлікту, викликають спротив і розжалювання свідків і учасників того конфлікту.

Єдиним шляхом до подолання упереджень в дусі поєднання, подолання стереотипів і будовання добросусідських відносин є повна правда про події на південно-східних кресах у роки Другої світової війни. Якщо ж не виясимо перебігу і причин цього конфлікту, то у наших сусідських контактах будуть домінувати підозрілість, взаємна недовіра, відчуття небезпеки. Лише щирість і правда про драматичне минуле може закрити цю безславну сторінку нашої історії, спричинитися до розбудови справжніх міжлюдських відносин і дозволить новим поколінням уникнути в майбутньому помилок попередніх років.

Події на Волині і Галичині належать до минулого. Але цього періоду наших відносин не вдасться завершити твердженням, що це була поль-

сько-українська війна, що обидві сторони, котрі брали в ній участь, несуть рівну відповідальність за те, що там діялося, або мовчанкою вдавати, що нічого не сталося. Проте правда є інша, і потрібно її виявити. Це є необхідним, для того, щоб не вияснені до кінця факти не були джерелом недовіри і не тяжіли постійно над нашими взаємовідносинами.

Спадщина минулого має в українсько-польських відносинах особливе значення. Обидва народи черпали сили для існування з історичних спогадів, з боротьби за незалежність. У формуванні сьогодення і майбутнього також досить сильно виступає прив'язаність до минулого. Тому до оцінки польсько-українських відносин, а здебільшого конфлікту в роки Другої світової війни, необхідно підходити з великою відповідальністю і без емоцій. Знаємо, що оцінки, котрі стосуються того періоду, досить часто є далекі від об'єктивності. Є різниці щодо інтерпретації фактів, а це вимагає від істориків оцінки подій без будь-яких маніпуляцій, лише на основі справжніх фактів. Важливим є й те, щоб історія наших взаємовідносин, котра має бути джерелом національного патріотизму, була правдивою, не будила емоцій і не роз'ятрювала до безконечності ран минулого. Тому першоплановим завданням є дефінітивний розрахунок і закриття нашої драматичної історії. 60-річчя волинських подій є для цього доброю нагодою. Потрібно її підняти і з цією рішучістю зреалізувати, навіть тоді, коли б ці прорахунки були надзвичайно гіркі і важкі для розуміння молодим поколінням українців і поляків.

Потрібно уважно і з розумінням іншої сторони поглянути на польсько-український конфлікт, вказуючи на попередні помилки. Складність проблематики трагічних подій на Волині і Галичині вимагають від істориків обох сторін цілком об'єктивно відтворити перебіг подій і їх оцінки. Будь-яка спроба односторонньої оцінки, оминання невігідних фактів і накидання свого бачення веде в безвихідь, не вияснює проблеми, затемнює лише справжню картину того, що там діялося. Велике значення для відтворення правди і причин трагедії, яка зачіпає і моральні аспекти щодо вчинених злочинів, має новий уклад відносин між Польщею і незалежною Україною. Завдання в цій галузі повинні підняти і далі продовжувати історики обох держав, а натхненням у їхній праці нехай будуть слова папи Івана Павла II, сказані ним під час перебування у Львові 26 червня 2001 р.: "Нехай завдяки очищенню історичної правди всі будуть готові стати вище того, що нас розділяє, для того щоб разом будувати майбутнє, оперте на взаємоповазі, братерській співпраці і солідарності".

ПРИМІТКИ

¹ G. Hryciuk, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941 – 1944*, w: *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5, s. 278.

² Cz. Piotrowski, *Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu*, Warszawa 2002 r., s. 20.

³ Por.: J. Łukaszów (T. A. Olszański), *Walki polsko-ukraińskie 1943 – 1947*, w: *Zeszyty historyczne*, Paryż 1989, zeszyt 90, s. 159 – 199; *Polacy i Ukraińcy u progu lat dziewięćdziesiątych*, w: *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze nr 2*, Warszawa 1994, s. 126, де йдеться про те, що “кривава польсько-українська боротьба тривала аж кінця переселень поляків з кресів, якщо не довше. G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach*, Warszawa 1999, s. 95 – четвертий розділ має назву: “Українсько-польська боротьба на східних кресах в 1943–1945 рр.”, п’ятий – “Польсько-українська боротьба I. 1943 – VII.1944”, про польсько-українське протистояння йдеться також у розділах шостому (с.211) і сьомому (с.357). R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II RP*. Warszawa 1993, на сс. 259, 261, 264 говорить про “братовбивчу боротьбу”, “громадянську війну”, “боротьбу з поляками”.

⁴ Наказ про створення активних партизанських відділів, які б закінчили підготовку до бойових дій 28 липня 1943 р., комендант Волинського округу АК видав 20 липня 1943. (J. Turowski, *Požoga*, Warszawa 1990, s. 49-50; W. Filar, *Burza na Wołyniu*, Warszawa 1997, s. 73 – 74).

⁵ W. Filar, *Burza na*, 1997. – S. 73 – 74.

⁶ W. Filar, *Burza na*, 1997 – S. 101 – 120.

⁷ Щодо визначення характеру антипольських акцій, здійснюваних українськими націоналістами, є різні поняття: деполонізація, злочини проти людськості та інші. Але спрავжню суть цих акцій найкраще відтворює термін “екстермінація”, визначення якого наступне: “Екстермінація – злочинне масове вбивство, винищення людей. Воно проявляється у фізичному винищенні окремих груп населення з політичних, релігійних, расових, суспільних, національних та ін. причин. Вона також охоплює ліквідацію культурних надбань згаданих вище груп. Особливим проявом екстермінації був голокост”. (Джерело: *Wielka Internetowa Encyklopedia Multimedialna*).

⁸ Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. Вип.І. – Київ, 2000. – С. 15. Протокол допиту обвинувачуваного Степанюка Михайла Дмитровича від 25 серпня 1944 р.

⁹ Там само. – С. 15–16.

¹⁰ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955.– С. 74–89.

¹¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАТОУ), ф. 1, оп. 22, спр. 80, арк. 32.

¹² Мірчук П. *Українська повстанська армія. 1942 – 1952. Документи і матеріали*. Львів, 1991.– С. 28 – 29.

¹³ Архів управління СБУ у Волинській області, спр.11315, т. I, ч. II, арк. 16.

¹⁴ Кокін С.А. *Вказ. праця*. – С. 16 –19.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ), ф.3838, оп. 1, спр. 64, арк. 9. Оригінал опублікований у: *Літопис УПА. Нова серія. Т.2. Документ № 63*. – С. 139.

¹⁶ Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. Р – 30, оп. 2, спр. 39, арк. 24. В: *Літопис УПА. Нова серія. Т.2. Документ № 99*.– С. 172 – 173.

¹⁷ Там само, спр. 33, арк. 150–153. В: *Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Документ № 174*. – С. 359.

¹⁸ ЦДАВОВУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 40, арк. 16. Оригінал у: *Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Документ № 98*. – С. 171–172.

¹⁹ Там само, спр. 112, арк. 8–9. Копія у: Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Документ № 168. – С.340.

²⁰ ДАРО, ф. Р–30, оп. 2, спр. 33, арк. 158. Оригінал в: Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Документ № 206. – С. 430.

²¹ ЦДАВОВУ, ф. 3837, оп. 1, спр. 9, арк. 50. Оригінал в: Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Документ № 287. – С. 587.

²² ДАРО, ф. Р– 30, оп. 2, спр. 39, арк. 25 – 26. Копія в: Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Документ № 100.– С. 173 – 176.

²³ Там само, спр. 29, арк. 5 – 6. Звіт за період з 1.04. до 30.04.1943 р.

²⁴ ДАВО, кримінальна справа № 2794.

²⁵ Лебедь М. Українська Повстанська Армія. – Дрогобич, 1933. – С. 53, 89.

²⁶ Тарас Бульба. Армія без держави. – Львів, 1993. – С. 272.

²⁷ ДАРО, ф. Р–30, оп. 2, спр. 16, арк. 95.

²⁸ Там само, спр. 33, арк. 68–69. В: Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Документ № 213.– С. 465.

³⁰ До зброї (Вид. політичного відділу УПА. – 1943. – Серпень. – № 2.

³¹ Там само.– 1943.–Вересень. – № 3.

³² ЦДАВОВУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 55, арк. 1–5. Копія в: Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Документ № 149. – С. 310.

³³ Мірчук П. “Українська Повстанська Армія 1942 – 1952”, документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 294 – 296.

³⁴ AAN, Zespół akt Delegatury Rządu, Departament Spraw Wewnętrznych Biura Wschodniego, sygn. 202/П-53. – S. 44-47.

³⁵ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 13, арк. 8.

³⁶ Архів управління СБУ у Волинській області, ф. п – 67, т. 1, ч. 2, арк. 8.

³⁷ ДАРО, ф. Р–30, оп. 2, спр. 16, арк. 240–241.

³⁸ Медведчук В. Волинь – наша спільна біль // День. – 2.04. – № 59.

³⁹ Сурма. – 1929. – Травень. – № 5–6. – С. 2.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Patrz: “Encyclopedia Polski”, wyd. Ryszard Kluszczyński.

Переклад з польської мови Миколи Кучерети.

Василь ЧЕРВОНІЙ

ВОЛИНЬ 1943 – 1944 рр. ЖЕРТВИ ЗЛОЧИНІВ ЧИ СПРАВЕДЛИВОЇ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ?

Наприкінці минулого року, 30 грудня, польська влада під тиском ветеранів 27-ої окупаційної Волинської дивізії Армії крайової та кресових організацій колишніх польських колоністів-осадників офіційно звернулася до України з пропозицією (із 8 пунктів) про відзначення 60-ї річниці “злочинів ОУН-УПА” щодо поляків на Волині (п. 2 листа Марека М. Сівця голові Адміністрації Президента України).

Справді, минуло 60 літ відтоді, як на Волині, де вже другий рік для українців палав антинімецький і антирадянський фронт, відкрився третій – антипольський фронт, що сьогодні звемо національно-визвольними змаганнями, котрі вилились у форму збройного протистояння українців проти всіх окупантів у формі боротьби УПА під проводом Тараса Бульби-Боровця – Кліма Савура – Романа Шухевича.

Чому польсько-українська ворожнеча, що тліла і розпалювалася протягом століть, дійшла чергового кровопролиття саме у липні 1943-го? І саме на Волині. Чия боротьба була визвольною, а чия загарбницькою? Чиї жертви більші? Хто насправді боровся проти Берліна і Москви на Волині? Чи хоче насправді Польща взаємопрощення, а не одностороннього вибачення?

На ці та інші питання намагаються дати відповідь сьогоднішня та попередні конференції. Відповідь шукають ЗМІ, політики і навіть два парламенти – Польщі і України. Спробуємо розібратися і ми.

За часів комуністичної Польщі влада, партійні, наукові, громадські інституції постійно займалися вивченням того, що відбувалося на Волині в роки гітлерівської окупації і, звичайно, головним винуватцем, як і для кожного загарбника, були організації окупованого народу, в даному разі – ОУН та УПА. Така оцінка подій цілком відповідала поглядам радянської історіографії та ідеології КПРС.

За 50 повоєнних років у Польщі було опубліковано гори матеріалів про так звані злочини українців проти поляків на Волині.

Що стосується української сторони, то її оцінки Волинських подій чітко були сформовані ще у 1943 – 1944 рр. і продовжували аналізуватись за межами України. Що стосується української історіографії УРСР, яка була окупована Радянською Росією з 1919 по 1991 рр., а частково і по сьогодні, то ворожа оцінка діяльності ОУН і УПА з боку влади не допускала найменших спроб вивчати і аналізувати проблему польсько-українських воєн 1919 – 1944 рр. Все, що було пов'язано з цією проблемою, розцінювалось, як давно вивчене, узагальнене, а отже, не підлягало переоцінці. В усьому були винні гітлерівці та їх “підлі найманці – українсько-німецькі націоналісти”.

Про справжніх найманців, які поставили на службу гітлерівцям 1,5 мільйона добровольців – росіян та десятки тисяч поляків-колаборантів і про їхню активну участь у масових знищеннях українців, чехів та жидів, зокрема й на Волині, у Рівненській області, говорити й писати однозначно було заборонено, інакше – за грати.

На жаль, після 1990 р., коли Польща звільнилась від московської влади, вона не звільнилась від комуністичних стереотипів стасовно ОУН і УПА і продовжує разом з Москвою ставити на коліна Україну і її найкращих синів і дочок – козаків Української повстанчої армії (саме так звались рядові бійці у наказах Бульби-Боровця і Кліма Савура).

Позбавлені радянської “опіки”, шовіністичні кола у Польщі не лише продовжили, а й поглиблюють антиукраїнські позиції не лише поляків, але й урядових кіл Польщі щодо типового українця, зображуючи його як “різуна, гайдамаку, злочинця”. І все це – у численних публікаціях, у науковій і популярній літературі, пресі, радіо, кіно, телебаченні.

Хоча міждержавні стосунки Польщі й України після 1991 р. поліпшилися, дякуючи попередньому президенту Польщі, праві шовіністичні сили і деякі урядовці, що походять з сімей колоністів-осадників Волині, сьогодні докладають максимум зусиль, щоб загострити стосунки з Україною, шляхом невиважених заяв і навіть втручанням у наші внутрішні справи.

Готуючись до конференції, я переглянув річну підшивку української газети “Наше слово”, яка виходить у Польщі, інтернет-сайт радіо “Свобода”, де наштовхнувся на низку повідомлень про те, що наші сусіди цілеспрямовано і навіть, я б сказав, агресивно готуються відзначити 60-річчя “волинської різанини”.

Щоб не бути голослівним, наведу кілька фактів.

У квітні минулого року авторитетний журнал “Венж” організував “круглий стіл”, присвячений 55-річчю операції “Вісла”. Однак його учасники більше говорили про волинську операцію, ніж про основний предмет дискусії. Польський історик А. Талага говорив незавульовано: “В рамках цієї війни двох стихій кожна сторона чинила військові злочини. Здається мені, що на Волині в рамках цієї війни двох етносів дійшло до народобивств, відповідальність за які несе бандерівська ОУН”. Ось так.

Причину антипольських акцій А. Талага бачить, у першу чергу у фашистській ідеології ОУН.

20 вересня у Королівському замку Варшави за участю провідних польських політиків, істориків та громадських діячів, у тому числі екміністра закордонних справ Владислава Барташевського, відбулася презентація книжки “Tygiel narodów” видавництва “Rytm”.

Здавалося б, досить посередня культурно-освітня подія, про яку, може, і не варто б згадувати. Але в презентованій книжці вже вкотре, в нових умовах міждержавних стосунків, повторюються заяложені антиукраїнські

інсинуації і навіть погрози. Від імені польських істориків відомий професор історії Войцех Рожковський знову акцентує увагу наукової та широкої громадськості країни на те, що, цитую, “Польща і надалі очікує від литовців та українців вибачення за зло, заподіяне полякам в роки Другої світової війни. Наш президент Квасневський, – читаємо далі, – вибачився перед українцями за операцію “Вісла”. Українські ж провини супроти поляків чекають своєї черги”.

Насправді пан Рожковський є неточним. Президент Польщі не вибачився перед українцями і Україною. Він просто заявив, що потрібно розглянути десь колись вибачення на предмет виселення українців як громадян Польщі на польську територію. Але це не стосується України як держави і української нації як нації. Тобто, м’яко кажучи, є велика неточність. Квасневський обмежився формою листа, навіть не заявив.

У численних польських ЗМІ останнім часом звучать вимоги до українців подібно до того, як це робили німці щодо євреїв, вибачитись перед поляками за масові вбивства їхніх співвітчизників “різунами” з ОУН-УПА на Волині в 1943 р. В той же час жодним словом не згадані події 1940 р. на Холмщині та 1943 – 1947 рр. у всьому Закерзонні, де від рук польських банд та підрозділів поліції і армії загинули десятки тисяч українських селян, інтелігентів, літніх людей, дітей.

Не треба багато розуму, щоб не передбачити, що наступним кроком польської сторони після очікуваного “вибачення” може стати вимога взяти приклад у німецької сторони виплатити “матеріальні і моральні відшкодування польським жертвам Волині”. І цілком зрозуміло, що в запасі шовіністичних польських кіл чекає ще одна, чи не найголовніша антиукраїнська акція – вимагати від нас повернення польській державі щонайменше 180 тисяч квадратних кілометрів української території, тобто колишніх Волинського, Львівського та Станіславського воєводств, так званих східних кресів, які дісталися Польщі після Першої світової війни шляхом підступної змови з комуністичною Москвою і катом всіх народів Володимиром Ульяновим (Ленінінм).

Щоб не бути голослівним, я дозволю собі процитувати і побіжно прокоментувати один польський документ, що заслуговує на увагу навіть тих українців, хто сьогодні почувається далеким від подій 1943 р.

Йдеться про звернення до Сейму, Сенату, Президента і уряду Польщі з боку загальнопольського громадського комітету з відзначення 60-річчя злочинного мордування польського населення Східних Кресів українсь-

кими націоналістами в 1939 – 1947 рр. Цитую: “Боротьба українських націоналістів за побудову української держави на площі 1 мільйон квадратних кілометрів, яку вони називають своїми етнічними землями – це злочинний замах збройно відірвати від Польщі її південно-східні землі (тобто Волинь і Галичину). Реабілітація ОУН–УПА державною владою теперішньої України Польща не може і не повинна визнати ні в якому разі. Ми вимагаємо від польського парламенту визнати ОУН–УПА – рівно ж як і дивізію “Галичина” злочинними формуваннями і заявити рішучий протест урядові української республіки з цього приводу”.

Що це, як не втручання у наші внутрішні справи?

Залишається хіба-що додати, що згаданий вище комітет хоч і має назву громадського, проте функціонує під прямим патронатом державної влади Польщі. А щоб ви усвідомили політичне кредо цього комітету, то я наведу вам фрагмент із заяви одного з його чільних керівників – пана Жупанського. Цитую: “Якщо ми сядемо коли-небудь за стіл переговорів з українцями, то тільки для того, щоб засудити їхні дії”.

З цього приводу ми не можемо не звернути уваги на те, що в ході підготовки до “трагічного ювілею” у Польщі перевидано десятки книг, книжечок та інших видань антиукраїнського спрямування. Згадана мною вище презентація – це лише епізод. На полицях книгарень, бібліотек та книжкових ринків Польщі знову з’являються твори таких сумнозвісних авторів, як Едвард Прус, Юзеф Журовський, Владислав і Єва Семашки, Яцек Вільчур, Генрик Цибульський, Збігнєв Зайбікевич, де кожна сторінка, а то й абзац дихає ненавистю до “русіна”. “Як съвят съвятем, русін полякові не бендзе братем” – це гасло сумних повоєнних літ знову звучить на зборах, мітингах, конференціях та інших форумах таких польських організацій, товариств і братств, як “Жертви Волині”, “Львівські орлята”, “Світовий союз вояків АК”, “Спілка інвалідів війни”, “Товариство жертв злочинів українських націоналістів” та інших.

На зміну авторам старшого покоління прийшли їхні діти та однодумці молодшої генерації.

Я не буду втомлювати вас їхньою писаниною, але не можу не назвати однієї публікації, яка претендує на особливе місце у списку антиукраїнської антології. Це так звана “біла книга”, тобто викривальний документ під назвою під назвою “Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939 – 1945”, яку опрацювали вже згаданий вище Юзеф Туровський і Владислав Семашко, а видав ще в 1990 р. “Інсти-

тут паменці народovej” спільно з братством ветеранів 27 Волинської дивізії Армії крайової”. Тоді ця публікація вийшла у видавництві Міністерства оборони Польщі під грифом “для службового користування”. Наші українські колеги з кафедри українознавства Щецінського університету переслали нам примірник за № 107 з проханням перевірити, наскільки достовірною є зібрана у цій книжці інформація.

Про що йдеться у публікації під такою промовистою назвою?

На 146 сторінках петиту автори подають день за днем від вересня 1939 р. до липня 1945 р. лаконічні дані про те, що такого-то дня в такому-то селі такого-то повіту Волині українські націоналісти буцімто замордували стільки-то поляків.

Джерелом інформації, довідуємося із передмови, послужили спогади колишніх вояків 27 дивізії АК та членів їх сімей, тобто колишніх польських осадників Волині, які в роки Другої світової війни приєдналися до АК, підпорядкованій еміграційному польському урядові. Наведена в цій книзі сумарна цифра у 100 тисяч польських жертв (а це понад 20 відсотків всього польського населення Волині тих часів) викликає великі сумніви.

До речі, у наступних виданнях Туровського і Семашка фігурують вже цифри “300 і навіть 500 тисяч замордованих”. Нагадаю, що за офіційними даними польської довоєнної статистики, у Волинському воєводстві мешкало 2 мільйони 243 тисячі 400 осіб, у тому числі 327 тисяч 856 римокатоликів (поляків), що складало лише 16,6 відсотка.

Чому ми маємо підстави не вірити Туровському і Семашку? Бо збиралися ці дані за методом ОБГ (одна баба говорила). Лише один факт стосовно масового розстрілу німцями заручників у рівному 18 листопада 1943 р. доводить абсолютну брехливість інформації, поданої у книжці. Автори твердять, що того дня в Рівному нацистами було розстріляно 1360 в’язнів (та в тюрмі Рівненську не поміщалося стільки, (розрахована в’язниця 200-300 осіб), у тому числі близько 100 вояків АК, які опинилися в тюрмі через доноси буцім-то українців. Насправді ж того дня німцями було розстріляно 350 в’язнів (у 5 разів менше) як заручників за убивство Кузнецовим судді Функа. Так, до речі, стверджує і радянська комісія, що розслідувала злочини нацистів у Рівному під час окупації. Що ж до 100 вояків АК – то це чистої води вигадка авторів цієї так званої наукової праці.

Польський Інститут національної пам’яті порушив і веде кілька десятків кримінальних справ про так званий “геноцид польського населення східних кресів II Речі Посполитої”, здійснений українськими націона-

лістами. Зверніть увагу! Не Західної України, а східних польських кресів! Вже проведено ряд ексгумацій і плануються у цьому році наступні. Польські прокурори вимагають від уряду Польщі, а той у свою чергу від уряду України доступу до архівів СБУ з кримінальних справ НКВС–МГБ щодо учасників УПА.

Пунктом 8 листа державного секретаря, керівника Бюро національної безпеки Марека М. Сівця, адресованого чомусь не колезі Євгенові Марчуку, а голові Адміністрації Президента панові Віктору Медведчуку, зазначено: “Президент Республіки Польща А. Квасневський повністю погоджується та підтримує очікування родин загиблих осіб та членів ветеранських організацій, пріоритетом діяльності яких є, в першу чергу, можливість увіковічення спільних могил жертв злочинів ОУН-УПА на Волині та безперешкодний доступ членів родин до цих місць.”

Ганебна антиукраїнська позиція пана Медведчука знайшла гідну оцінку не лише в Луцьку, де він всупереч рішенню сесії міської ради хоче поставити пам’ятник жертвам так званих злочинів проти поляків, забуваючи про українські у кілька разів більші жертви від справді злочинних дій поляків на Волині під час війни. Та невже Президент України не бачить, що такі ініціативи з боку Президента і уряду Польщі спрямовані не на примирення, а на загострення польсько-українських стосунків з метою створення плацдарму для майбутніх майнових, фінансових, а потім і територіальних претензій до України? Чи не тому поляки так активно взялися за проведення “наукових” конференцій, щоб з допомогою “українських”, а насправді російських істориків в Україні, таких, як пан Льюшин, спочатку в “науковому”, а потім і в судовому порядку домагатися визнання волинських подій актом геноциду проти польського народу?! Спочатку в польських, а потім і в міжнародних судах!

Не виключено, що йдеться, може, про скоординовану Москвою і Варшавою програму ізоляції і, можливо, переділу України на сфери впливу, а потім, як не раз бувало в історії...

До речі, польський парламент у середині 90-х років освятив своїм рішенням (а це закон!) польсько-російську війну проти України, надавши права ветеранів війни членам “істребительних батальйонів НКВД”, які на 80 відсотків склались з поляків і топили в крові українські села і міста на Волині (1944 – 1945 рр.) Це – єдиний випадок у польському законодавстві, коли не держава, а національність визнана злочинною! Навіть стосовно до нацистів немає таких жорстких формулювань.

Тож чи хоче насправді польська сторона примирення з українцями? Чи насправді лише одностороннього вибачення від так званих різунів і хамів, що робили геноцид будімото поляків на Волині? І чи хоче польська сторона почути думку істориків, журналістів і політиків, які представляють мільйони голосів, чи їй потрібна позиція догідливості і запопадливості у виконанні, наприклад, Медведчука, який у своїх оцінках волинських подій не відійшов далеко від оцінок НКВС.

І якщо Польща претендує бути адвокатом України, то нехай не буде таким адвокатом, як свого часу був Віктор Медведчук на процесі Василя Стуса.

Причина і суть так званого польсько-українського конфлікту, а насправді національно-визвольної боротьби українців на своїй території проти поневолювачів (бандитів і вбивць) – проста й зрозуміла. За сотні років вона не змінилася.

Головна причина – це окупація українських земель (у тому числі і Волині) агресивним сусідом – Польщею і нав’язування силою своєї “вищої” європейської “культури” шляхом будівництва концтаборів, нищення храмів, заборонаю всього українського, національне, соціальне і релігійне гноблення, асиміляція і фізичне знищення тих, хто чинив опір польським окупантам. У їхніх планах – створення мононаціональної держави “від можа до можа”, про що й засвідчив останній Волинський воєвода Александр Хавке-Новак у 1939 році (напередодні війни, згідно з його планом, українського питання бути не могло, тобто за 20 років українці в Польщі мали бути знищені або асимільовані).

І коли 30 червня 1941 р. українці проголосили відновлення самостійної держави, поляки, як і німці, надзвичайно вороже поставилися до цього і вже через 3 місяці почали масові арешти, а потім й розстріли українських націоналістів.

Поки була українська міліція, організована без дозволу німців, конфлікту збройного з поляками на Волині не було. І коли під тиском арештів і розстрілів українці з місцевого самоврядування і української міліції на початку 1943 р. пішли зі зброєю в ліс, поляки швидко скористалися цим вакуумом і заповнили органи місцевої влади, рейскомісаріату та поліції й жандармерії, й відразу почали натравлювати німців на українські патріотичні села Волині.

Так, згідно з документами Рівненського державного архіву, в окупаційних установах навколо Рівного абсолютну більшість склали поля-

ки. У німецькій допоміжній поліції поляки склали більшість (11 тисяч чоловік), шуцманшафт-батальйони – 1500 чоловік. А ще, не забуваймо, 7 тисяч поляків у спецзагонах НКВС, які називались “червоні партизани” (таких загонів польських на Волині було 15). А ще 80 відсотків поляків у складі “істребітельних батальйонів” НКВС.

І всі ці польські формування кинулися на українські села, розпочавши з 17 березня 1943 р. застосовувати принцип колективної відповідальності щодо мирного українського населення (село Ремель – 615 жертв).

Протягом 4 місяців після цього геноциду українці стали перед вибором – тотальне фізичне знищення або повстання.

Після переговорів і попереджень полякам українці вибрали – повстання! 11 липня. І це було не просто їх право. Це був їх обов’язок і необхідність, оскільки Лондонський польський емігрантський уряд дав контрнаказ полякам – не залишати Волинь за вимогою УПА, бо Польща назавжди втратить Волинь, а польське підпілля (і це стало відомо з перехоплених УПА документів) готувало антиукраїнську акцію 15 липня.

Крім польських колоністів-осадників, на Волині проживали й десятки тисяч чехів. Але конфлікту українців з чехами не було. Чому? Тому, що чехи, на відміну від поляків, як європейці, – справжні християни, визнавали право, фундаментальне право кожної, у тому числі й української нації право на свободу і державність на своїх етнічних споконвічних землях.

Чехи, на відміну від поляків, не пішли в окупаційні, а тим більше, каральні органи. Навпаки, чехи підтримали УПА.

На відміну від поляків, українці боролись на своїй, а не на чужій землі зі всіма окупантами.

На відміну від “легендарної” 27 окупаційної Волинської дивізії АК, яка по сьогодні не може пригадати практично жодної спланованої і проведеної бойової операції проти німців чи більшовиків, УПА організувала і провела тисячі й тисячі боїв, свідченням чого є тисячі могил вояків УПА на Волині.

І коли повернувся радянський окупант у 1944 р., то Москва повела звірячу боротьбу з УПА, залучивши до цього поляків.

Прошло 60 років. Чи хочуть насправді поляки примирення, відкриваючи пам’ятники з провокаційними антиукраїнськими написами, у яких у свідомості двох народів на сотні років закарбується, хто є буцімто вбивцею, а хто буцімто безневинною жертвою геноциду.

Чи можливе примирення з польським баченням лише польських жертв 1943 р., а не всього періоду польсько-української історії, де кількість українських жертв, як, до речі, і у 1943 р., незрівнянно більша.

А тому логічно поставити за питання: “Чи не хочуть поляки разом з Москвою стати на коліна перед Україною не тільки за те, що у 1921 р. і 1667 р. ділили Україну, але й за те, що протягом століть топили її у крові, позбавляючи права на самостійне державне життя українську націю?”

Це риторичне запитання. Відповідь відома.

Але сьогодні – на початку нового тисячоліття пошуки винних, і хто перший почав – це шлях в нікуди, це шлях не до порозуміння, а до конфронтації. І пропонуючи Україні сценарій 60-річчя, польські урядовці не подумали про наслідки для Польщі.

Ще не пізно зупинитись і зрозуміти: коли заговорять архіви і живі свідки, а вони вже починають говорити, швидко розвіється міф “про мирне польське населення, яке замордовано на Волині звіроподібними націоналістами”. Жертви були: на війні, як на війні. Але злочинні жертви були з боку того, хто прийшов у наш дім. З боку українців це була справедлива, священна національно-визвольна боротьба на своїй споконвічній етнічній території проти всіх загарбників, у тому числі і проти поляків.

Лише за 4 місяці нам на Рівненщині вдалося впорядкувати дані у першому томі книги “Злочини польських шовіністів на Волині (1919 – 1947 рр.)”.

Книга перша – Рівненська область. Тут далеко не повні дані, оскільки за 12 років незалежності українські вчені і дослідники не ставили перед собою спеціальної мети – дослідити кількість польських і українських жертв. Поляки свої жертви “порахували” (ми бачимо на прикладі Семашків, як вони рахували), а тепер вимагають від нас покаяння. А дарма. Бо лише у Рівненській області нами виявлено (і це є у книзі) понад 10 тисяч жертв від рук польських комуністичних, шовіністичних, колаборантських формувань та польської самооборони. Кількість встановлених злочинів проти поляків вже перевищила 1500. Але це тільки початок.

Коли поляки зрозуміють, що так само, як вони на чолі з Костюшком гнали в шию зі своїх земель москалів, то так само й українці на чолі з Климом Савуром, нашим славетним провідником, мали повне право гнати зі своєї хати у шию усіх тих, хто прийшов в цю хату без запрошення!

Ми, українські політики, депутати зверталися до наших керівників, до польських керівників, коли викотили на українську територію з польської території оцей лист за підписом Марека Сівця і почали Україну ставити на коліна: “Шановні панове, друзі, хлопці, не поспішайте. Ви

20 років попрацювали, а перед тим ще комуністична Польща 50 років працювала. Дайте нам хоч 2-3 роки попрацювати. Буде ще 65, 70 річниця. Не поспішайте. Бо, може, в тих архівах ми знайдем те, що змінить ваш світогляд. Розумієте?”

Але нам не дають передихнути. От давай, ставай на коліна, і давай пам’ятники, і ви злочинці, а ми безневинні жертви.

То дайте нам можливість спокійно перевірити, у тому числі і в рівненських архівах, яке відношення мали поляки до знищення 4 тисяч жидів у Костополі в 1942 р., у Малині, коли знищили понад 700 осіб, у тому числі 615 чехів. Детальніше вивчити цю проблему, встановити прізвища поляків, які нищили чехів разом з німцями у селі Малин 13 липня 1943 р. І таких фактів багато. Ми просто не встигаємо. Ми дамо вам достойну відповідь, відповідь таку, що ви зрозумієте, що українська нація не є неповноцінною, що українська нація не є меншовартісною, що українська нація має такі самі права на своїй території, в тому числі збройного опору окупантам, які має польська нація. І тоді ми будемо товаришувати, поважати одне одного, не святкувати оці трагедії, а святкувати славні події, коли ми разом з вами, скажімо, відбили атаку московського війська, коли більшовиків погромили ось тут недалеко в 1919 – 1920 роках. І от тоді такі події нас об’єднують. Вони нас справді примирять. І будуть на цьому виховуватись молоді покоління українців і поляків. І тому за дружбу справжню, а не нав’язану, за дружбу стоячи, а не на колінах я сьогодні ввечері приїду до Києва, разом з своїми побратимами, українськими депутатами, підніму келих і вип’ю за здоров’я поляків і українців, справжніх патріотів, а не гнобителів сусідніх народів.

Степан МАКАРЧУК

ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ І ГАЛИЧИНИ У РОЗРАХУНКАХ І ДІЯХ РІЗНИХ ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР РОКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

За офіційними даними радянського обліку населення, станом на 1 січня 1945 р., тобто через кілька місяців після переходу радянсько-німецького фронту через західні області України – Волинську, Рівненську, Тернопільську, Станіславську, Львівську, Дрогобицьку – в них проживало 4818 тис. чол., що становило всього 61,24 % від його чисельності станом

© Макарчук С., 2003

на 1 січня 1941 р., котра дорівнювала 7868 тис. чол.¹ Отже, чисельність населення зменшилась на 3050 тисяч чоловік. Навіть якщо допустити, що облік 1945 р. був не досконалим, приблизним або й тенденційним, це все ж не пояснює такого величезного скорочення. Очевидним є те, що за час німецької окупації в Галичині й на Волині разом знищено близько 750 тис. євреїв; що приблизно 455 тис. осіб вивезено на примусові роботи до Німеччини (за офіційними радянськими даними, з Волинської – 30 тис., зі Львівської і Дрогобицької разом – 170,4 тис., з Рівненської – 22,2, з Станіславської – 68,3, з Тернопільської – 164 тис. чол.², з яких до 1.01 1945 р. ще ніхто не вернувся), що протягом 1939 – 1941 рр. радянські вербувальні та каральні органи депортували у східні регіони СРСР близько 250 тис. місцевих українців, поляків та тих польських громадян, в 1939 – 1941 рр. перебралися з німецької зони окупації в західні області УРСР; що понад 350 тис. чол. були мобілізовані на радянсько-німецький фронт. Ще десятки, а можливо, й сотні тисяч поляків залишили Волинь і Галичину й виїхали в Польщу, рятуючись від небезпеки українсько-польського протиборства. Невідомими є числа тих, хто був убитим за наслідками німецьких каральних акцій і просто сваволі окупантів в українських, польських, чеських та інших поселеннях. На рівні припущень і домислів в амплітуді від 400 осіб³ і до десятків тисяч зустрічаються твердження про кількість вбитих і замордованих українців та від 20 до 100 тисяч вбитих і замордованих поляків у ході взаємної українсько-польської боротьби на Волині, Холмщині й у Галичині. Неопублікованими є дані про жертви мирного населення внаслідок акцій радянських партизанських загонів проти тих, насамперед польських і волинських сіл, які підтримували УПА та УНРА Тараса Бульби та УПА-бандерівців. Дуже численними були втрати мирного населення, найбільше українського, але також польського в ході радянського придушення національних рухів. Багато людей загинули внаслідок інших причин. І на даному етапі дослідження Другої світової війни, так би мовити дослідження зсередини, відповісти, скільки хоча б близько до реальних чисел загинуло мирних людей з тих чи інших причин не просто. Не може відповісти на ці запитання і доповідач. Хочу, можливо, лише фрагментарно, розкрити ті засоби й методи, якими керувалися різні військово-політичні структури, коли в інтересах своїх цілей шукали підтримки з боку якоїсь частини мирних жителів, тим самим втягували їх у збройне протиборство або ж спрямовували свої удари на ті верстви населення, які були чи могли стати в майбутньому опорою протилежних

першим ворожих структур. Так само бажано простежити, за яких обставин і в яких формах наносилися ті удари і якими були їх наслідки. Оскільки доповідач відносно докладно зупинявся на висвітленні методів, ходу, масштабів і часу винищення німецькою окупаційною владою євреїв західних областей України⁴ і оскільки правда про їхній геноцид є загальновідомою, менш дискусійною, тут цього питання не будемо торкатися. Зауважимо, що тенденційними є намагання деяких польських авторів покласти вину за голокост євреїв в Україні на українських поліцаїв, котрі перебували на німецькій службі, як це робить професор Ришард Шавловський⁵. За такою логікою треба було б покласти вину за страту євреїв Варшави чи Кракова на поляків і навіть на єврейську поліцію, яку, наприклад, у Тернополі німці стратили після ліквідації гетто, так би мовити, на завершення всієї кривавої розправи з євреями Тернопільської області⁶.

Загальновідомими також є злочини німецьких фашистів, учинені ними над мирним українським, польським, чеським населенням. Теоретично німецький нацизм зневажав всі інші народи. Відмінною була тільки його практична політика щодо них: який знищувати поетапно, який виселяти чи переселяти на інші території, який більшою чи меншою мірою використовувати як слуг, які зіткнути між собою, щоб взаємно себе знищували. Хоч в українському національному рухові періоду Другої світової війни було чимало груп, котрі надіялись на підтримку Німеччини в боротьбі проти імперії Радянський Союз, для Гітлера принципової різниці у ставленні до українців і росіян не було: “Немає різниці між українцями і великоросами”, – говорив він, – навпаки, Україна – мати (Mutterchen) Росії, а українці завжди були найбільшими захисниками великоруської світової імперії”. Галичину ж той же Гітлер розглядав як “колишній австрійський край”, що в історичній перспективі повинен стати повністю онімеченим⁷. Серед засобів, що їх потрібно було використовувати для створення Lebensraum-а німецькій расі, не остання роль відводилась створенню штучного голоду. В одному з документів верховного німецького командування, датованому 2 грудня 1941 р., прямо вказувалось, що вилучення продуктів з України слід нарощувати також за рахунок знищення “зайвих їдців” і скорочення до крайніх меж норм споживання продуктів мешканцями міст, а також сільським населенням⁸.

При всіх загальних особливостях ставлення німецьких окупантів до поневолених народів з метою досягнення власних цілей до окремих з

них застосовувався диференційований підхід, як, наприклад, до українців і поляків у Генеральному Губернаторстві вже від 1939 р., так само до українців і поляків на Волині до квітня 1943 р., коли більше толерувались українці, і після квітня 1943 р., коли окупанти із метою придушення українського руху стали більше спиратися на польську поліцію.

Орієнтуючись у часовій перспективі на фізичне усунення українського, польського та інших слов'янських народів із місць їхнього корінного розселення, у роки окупації німецька влада, все ж так би мовити, безпричинного геноциду українців, поляків, чехів, росіян не проводила. Разом із тим окупанти застосовували покарання смертю мирних жителів сіл і міст, криваві розправи над сотнями людей у тому разі, коли в тій чи іншій місцевості появлялись партизани, відбувались диверсійні акти чи напади на функціонерів влади, люди ухилялися від виїзду на примусові роботи до Німеччини, коли селяни не виконували так званого контингенту на зерно та інші сільськогосподарські продукти, коли переховували євреїв і т. ін.

У західноукраїнських областях нараховуються сотні сіл, у яких у 1942 – 1944 рр. німецькі окупанти чинили розправи над цивільним населенням, палили селянські обійстя і церкви за те тільки, що в околиці хтось замінував містка або ж був знайдений парашут. Тисячі українських і польських селян були вбиті внаслідок німецьких каральних акцій на Волині. Тільки тут долі білоруської Хатині, французького Орадур чи чеського Лідіце зазнали десятки поселень. Це Кортеліси Ратнівського району Волинської області, де 22 вересня 1942 р. німецькі карателі вбили, замордували, спалили 1783 особи, а село знищили⁹. Приводом для розправи над мирним сільським населенням став напад радянського партизанського загону на поліцейську дільницю. Партизани нібито захопили “два кулемети, кілька автоматів і гвинтівок”. Але, “коли окупанти кинули на село регулярні есесівські частини”, зупинити їх не було кому¹⁰.

30 червня 1943 р. до с. Малин Острозького району (тепер Млинівського) Рівненської області зайшли партизани С. Ковпака, “захопили 50 пудів білої муки, 10 пудів сиру” та й пішли. А 13 липня 1943 р. нагрянули німці, почалася розправа над мирними жителями. Близько 80 чоловіків, переважно чехів, загнали в церкву, інші групи людей – у школу, клуню, хлів. Приміщення замкнули, обклали соломкою, облили бензином і підпалили. Кому вдалося вирватися з палаючих приміщень, по тих стріляли з автоматів. Було страчено 482 мирних жителів, серед яких було 120 дітей віком до 10 років. За іншими повідомленнями, у Малині тоді було вбито 740 чол., у тому числі 624 чехи й 116 українців¹¹.

У надвечір'я одного з вересневих днів 1943 р. над лісом, що біля с. Погулянка Маневицького району, з літака викинувся парашутист. А на другий день, 19 вересня, у село прибула колона німців. Розпочалися допити селян. Кількох загнали в клуню і спалили. Наступного дня, 20 вересня, село обстріляли із літаків. Люди тікали до лісу. А німці, які вдруге вдерлися в село, стали палити всі селянські садиби. З 50 хат лише одна недогоріла¹².

Головним приводом німецької екзекуції над селом Молотків Ланівецького району (колишнього Кременецького повіту), що була проведена 29 квітня 1943 р., послужило ухиляння сільської молоді від виїзду на примусові роботи до Німеччини. Схоплених чоловіків загнали до сільської кузні і спалили живцем. Інших розстрілювали, кололи, різали в хатах, на вулицях, кидали в колодязі. Замордували 617 чол., спалили 255 дворів. Серед замордованих, за Ю.Туровським і В.Семашко, було близько 25 польських родин у кількості близько 100 осіб. На цій підставі згадані польські автори відносили молотківську трагедію на рахунок “злочинів українських націоналістів”, ніби не помічаючи, що було вбито тоді ще понад 500 українців¹³.

У час проходження радянсько-німецького фронту через Чортківський район Тернопільської області німці запідозрили жителів села Стара Ягольниця в симпатіях до Червоної армії. 12 березня 1944 р. село було оточене німецькими солдатами з усіх сторін і підпалене. Хто тікав, в того стріляли з автоматів або кидали у вогонь. Так вбили і спалили 140 осіб. Те саме трапилось у с. Швайківці цього ж району. 27 березня 1944 р. в нього вступила Червона армія, а 8 квітня повернулися німці й, через підозру у сприянні червоноармійцям убили 28 мирних жителів села, 95 – схопили й вивезли в Німеччину, спалили 40 господарств, дві школи, ще 32 людей поранили¹⁴.

Список західноукраїнських поселень, у яких німецькі окупанти чинили розправи над мирними жителями через підозру у зв'язках із підпіллям, за погане виконання так званих контингентів сільськогосподарських продуктів, за ухиляння від виїзду до Німеччини, за порушення заборон на користування млинами й вітряками, а тим більше у випадках навіть одиничних нападів на німецькі установи, функціонерів чи солдатів, часто зовсім без відомої причини фактично охоплював більше половини сіл Волині. Наприклад, в селах тодішнього Олицького (нині Ківерцівського) району було вбито: в Одерадах – 22 особи (більшість прізвищ українські:

Кирилюк, Назарчук, Боярчук, Козак, Марчук, Остапчук, Багнюк, Денисюк і т.ін., хоч є Наврусевич, Бандура, Літвіцькі); у Жорнищах – 32 особи (за винятком імені Людвиг Сінкевич, усі інші прізвища українські: Смолин, Мартинюк, Дроздук, Вашук, Блоха, Козак і т.ін.); у Личанах – 37 осіб (Ковальчук – чотири прізвища, Шестуха – шість прізвищ, Бражники Андрій, Наталка, Миколай, Сергійчук, Теслюк, Нагорний, є також Градиські, Ринькевич, Ярига); у Мощаниці – 52 особи, з них віком до 12 років – 14 дітей (прізвища: Полішук, Лавринчук, Ільчук, Мирончук, Устянич, Дідович. Є також Василевські, Соколовські)¹⁵.

13 листопада 1943 р. гестапівці разом з українською поліцією за підозрою у зв'язках з антинімецьким підпіллям у районі села Рудники Маневицького району оточили польську колонію Обурки, пограбували майно, худобу, птицю, хліб, овочі, одяг, взуття, будинки спалили, а 48 жителів (дорослих так і дітей), розстріляли. Тіла похоронили в одній ямі. У списку розстріляних поляків, котрі зберігається в архіві, 23 чоловіки і 25 жінок, у тому числі дітей до 15 років – 20 осіб¹⁶.

Кривавою була розправа 6 жовтня 1943 р. над мешканцями с. Старосілля. Після бомбардування сімома літаками село було оточене і спалене. Вбито 117 чол. В архіві подано повний список загиблих. За прізвищами – Гапончук, Оксенюк, Снитюк, Романюк, Зінчук, Єфімець та ін. – всі вбиті – українці¹⁷.

Масштабними були німецькі каральні акції 2 листопада 1943 р. в Колках нинішнього Маневицького району. За підозрою в наявності партизанів селище бомбардували 5 літаків. Солдати гестапо й есесівці палили будинки. Всіх мешканців вбили, багатьох стріляли й кидали в палаючі будинки, в криниці, дітей кололи багнетами чи кидали об каміння. Внаслідок акції загинуло 240 осіб. Всього ж у цьому містечку за час німецької окупації було знищено 3272 особи¹⁸.

Численними були жертви німецьких каральних акцій у Ковельському районі. Тут німецькими окупантами і їх спільниками в селі Доротище розстріляно 30 чол., в тому числі 15 жінок і 12 дітей до 15 років; у с. Грушів – 39 чол.; у с. Скулин – 75 чол., серед яких 18 дітей до 15 років. Усі прізвища та імена українські. Список жертв с. Колодяжного містить 52 українські прізвища та імена (Божик, Савчук, Кушнерук, Гушенець, Кулик, Турчин, Полішук, Сильчук, Вашук, Киндир і ін.); с. Облапи – 23 українські прізвища та імена; с. Заріччя – 28 українських прізвищ та імен; с. Васюшки – 13; с. Бахів – 28 (Грядковець, Олексюк, Столярчук, Призванюк,

Миронюк і т.ін); с. Дубова – 29 (Черняк, Мацюк, Горбач, Самчук, Лазарук, Мишковець і т.ін.); с. Рокитищі – 33 (українські і, можливо, польські прізвища); с. Билина – 73 (Колодюк, Сорока, Шевчук, Федосюк, Данелюк, Онищук, Батюк і т.ін); с. Перновичі – 31 прізвище та ім'я (Власюк, Назарук, Пиченюк, Дяків, Горбач і т.ін). У списку жертв у с. Тайкута – 38 осіб (у сучасному покажчику адміністративного поділу Волинської області не значиться), прізвища та імена яких є очевидно польськими (Лептицька, Козак Крися, Докуш Стах, Пачковський Владислав, Тичинський Іван, Тичинський Стасько, Зизюк (шість прізвищ) та ін.)¹⁹.

У зведеному списку поселень Волинської області, у яких за роки німецької окупації були вбиті чи замордовані мирні жителі, містить 582 поселення і райони. Список, на жаль, не обіймає більших міст області, як, наприклад, Луцьк, Ковель, Володимир, Горохів, Ківерці, Камінь-Каширський. Незважаючи на це, навіть цей неповний список нараховує більше половини всіх населених пунктів області. (Зараз в області обліковується близько 1100 населених пунктів. Є 313 сільрад, 21 селищна рада, 10 – міських). Звичайно, найбільші людські жертви припадали на містечка, у яких єврейське населення винищувалось поголовно. У Любомлі було вбито 6264 чол., у Рожищах – 6070, в Олиці – 5500, у Ратному – 5138, в Торчині – 4039, у Локачах – 3667, у Любешові – 2930, у Сенкевичівці – 1287, у Маневичах – 1064²⁰ і т. д.

Відомо багато випадків, коли німці розстрілювали українських чи польських селян і міських жителів за переховування євреїв, наприклад, 1 березня 1944 р. у м. Самборі за такий “злочин” були страчені українці Марія Крушковська, Стефан Зубович, Марія Качмар, Анна Масляга, Марія Назар, Микола Куляк, Михайло Ковальчук, також без зазначення національності Софія Дмитровська, Настя Суж та ін.²¹

Німецька окупаційна влада у своєму ставленні до місцевого цивільного населення керувалася нацистською ідеологією, котра, окрім того, поділяла всі нації на три категорії: нації – творці культури, нації – носії культури, нації – руйнівники культури. Нації – творці культури створили більшість культурних цінностей людства, включаючи державу. Нації другої категорії здатні лише запозичувати; руйнівники ж, не маючи власної держави, як, наприклад, євреї та цигани, заради власних інтересів здатні лише нищити цивілізаційні досягнення. Ця так звана ідеологічна аксіома лежала в основі політики і практики німецького фашизму щодо єврейського населення європейських країн. Як відомо, у Європі було зни-

щено близько 6 млн євреїв, у тому числі близько 200 тис. – на території Західної Волині та близько 550 тисяч в українській Галичині. Політика німецького фашизму щодо національностей другої категорії, до якої, зокрема, відносили всі слов'янські народи, у роки Другої світової війни й на перспективу передбачала їхню депортацію з територій, що призначалися для розширення життєвого простору німецької нації, штучне обмеження їх народжуваності й вимирання, максимальне використання фізичної праці, нищення голодом, а також із різних причин пряме фізичне винищення. Ці засоби боротьби німецької окупаційної влади зі слов'янами як на українських, так і на польських землях широко реалізовувалися. Сотні тисяч юнаків і дівчат із західних областей України вивозили на примусові роботи до Німеччини, чим підживлявся людський продуктивний елемент на місці й в умовах підневільного становища переставав бути таким у Німеччині; польську і українську людність, починаючи з 1942 р., з багатьох місцевостей повітів українсько-польського етнічного пограниччя в Генеральному губернаторстві – Замостя, Грубешів, Томашів, Білгорай, Люблін та ін. – виселяли, а на вивільнених засобами насильства територіях поселяли так званих фольксдойче, головним чином з числа тих, хто опинився в Губернаторстві після власного виселення з територій України за наслідками німецько-радянської угоди 1940 р.; свавільно застосовувалось покарання смертю цивільних людей за будь-яке невиконання вимог окупаційної влади, не кажучи вже про покарання за зв'язок з антинімецькими рухами. Слід підкреслити, що для досягнення власних цілей окупаційна влада широко використовувала незгоди між політичними структурами окупованих народів.

Використання цивільного населення зі своїми реальними чи потенційними політичними противниками було дуже характерним для радянських адміністративних і каральних структур, що, безумовно, заслуговує окремого дослідження, у тому числі й на матеріалі західних областей України. Тут лише нагадаємо про деякі особливо експлуатовані радянськими органами напрями й методи роботи з цивільним населенням з метою залучення його до боротьби зі своїми ворогами. У час вступу Червоної армії у вересні 1939 р. в Західну Україну радянське командування вдавалося до експлуатації природного незадоволення українського селянства польською владою, чиновниками, поміщиками й на тій основі стимулювало створення так званих революційних комітетів, закликало селян до боротьби з панами, підпанками, поміщиками й капіталістами. “Забирайте

до своїх рук панську землю, випаси, луги і вигони... До зброї, товариші! Ми йдемо вам допомогти, вставайте проти панів – споконвічних ваших ворогів... До зброї, наші брати, ми з вами!” Створені в атмосфері подібних закликів ревкоми, так звана червона гвардія, червона міліція не раз вдавалися до безпідставних кривавих розправ не тільки над тими панами, яких хоча б формально можна було б віднести до “ворогів народу”, але і над зовсім невинними людьми. Священик Максим Федорчук, який у вересні 1939 р. проживав у с. Романові, що неподалік від Луцька, у своєму щоденнику описав випадок розправи таких “червоних міліціонерів” із с. Романова над пасажирами двох авто чотирма польськими втікачами, котрі 20 вересня проїжджали селом. “Всі речі розграблено... Виводили тих, як виявилось польських інженерів, на катування до фігури на роздоріжжя. В дикунський спосіб знущалися над невинними жертвами. Ця картина зробила таке враження на всіх людей, що зі сльозами на очах всі розійшлися по хатах. В свідоміших селян відлетіла охота бути симпатиками комуністів”²².

Проте в 1939 – 1941 рр. найбільшого значення в політиці щодо цивільного населення радянська влада надавала ліквідації соціальної бази не тільки існуючої політичної опозиції, а й можливої в майбутньому будь-якої організованої антирадянської сили. Першочергове значення в такій ліквідації надавалось депортаціям тих соціальних елементів, які могли виявитись опорою таких сил. Досі радянські депортації із Західної України в 1939 – 1941 рр. вивчені недостатньо. Історики виділяють кілька хвиль депортацій. Перша масова була проведена в лютому 1940 р. за постановою Раднаркому СРСР від 5 грудня 1939 р. й охопила головним чином польських осадників і лісників (понад 100 тис. населення). Начальник ВТП ГУТАБ НКВС СРСР старший лейтенант Кондратов у квітні 1940 р. доповідав Берії, що із західних областей УРСР і БРСР виселено 139590 чол. осадників і поселено їх у 115 поселеннях 21 східних країв і областей СРСР²³. Друга пройшла в ніч з 12 на 13 квітня 1940 р. за постановою Раднаркому СРСР від 2 березня 1940 р. і стосувалася сімей усіх поміщених у табори й в’язниці військовополонених та колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів, чиновників державного апарату, учасників антирадянських (фактично всіх політичних нерадянських – С.М.) організацій і товариств; акція обняла понад 50 тис. осіб.

5 березня 1940 р. прийнято постанову Політбюро ЦК ВКП(б), котра “пропонувала” НКВС розглянути справи згаданих категорій військово-

полонених і ув'язнених “в особливому порядку із застосуванням до них вищої міри покарання – розстрілу”²⁴.

За згаданою постановою від 2 березня 1940 р., але конкретизованою інструкцією Раднаркому СРСР від 10 квітня 1940 р., 29 червня 1940 р. виселенню із західних областей підлягали біженці із окупованої німцями території Польщі. Найбільшу частину серед них (84,6 %) становили євреї²⁵.

Помимо згаданих, у 1940 р. були ще примусові виселення місцевого населення з 800-метрової прикордонної зони уздовж нового західного та південно-західного кордону СРСР, котрі за офіційними підрахунками, мали охопити 21 212 родин або ж 102 800 осіб. Для цих переселенців за місце постійного проживання були визначені колонії в Аккерманській (Ізмаїльській) області²⁶. 13 лютого 1940 р. РНК УРСР прийняв постанову про виселення людей з понад 30 сіл і хуторів Янівського, Жовківського і Немирівського районів. Унаслідок виконання постанови було виселено близько 17 тис. осіб²⁷. У червні 1941 р. проведено ще одну акцію виселення, котра охопила кваліфікованих робітників, заможних селян та інтелігенцію²⁸.

Десятки тисяч людей були арештованими. Професор Гжегож Мазур пише, що вже у 1939 р. в Західній Україні було арештовано 5 406 поляків, 2 779 українців та 1 439 євреїв; в 1940 р. – 15 518 поляків, 15 024 українців та 10 924 євреї; у 1941 р. – 1058 поляків, 5360 українців і 797 євреїв²⁹. Як відомо, майже всі арештовані, які були поміщені в тюрми західних областей України, перед відступом Червоної армії в кінці червня 1941 р. були розстріляні. Допускають, що було розстріляно близько 20 тис. чоловік.

На жаль, історики не можуть назвати хоча б приблизні, але реальні числа жертв радянських репресій на західноукраїнських землях у 1939 – 1941 рр. Митрополит Андрей Шептицький повідомляв про 200 тис. репресованих українців тільки української Галичини³⁰. Дуже великими є розбіжності у визначенні і кількості репресованих “польських громадян” за наслідками радянських репресій 1939 – 1941 рр. у польській літературі: від 388 тисяч чол., за радянською офіційною заявою польській стороні у жовтні 1941 р., до 2 млн осіб, за підрахунками А. Головацького, чи 1 684 тис. за оцінками польських емігрантських авторів³¹.

Звичайно, причини масштабних радянських репресій не можна пояснювати лише бажанням підризу соціальної бази можливих антирадянських рухів у майбутньому. Радянські репресії 1939 – 1941 рр. були органічною рисою тоталітарного політичного режиму.

З поверненням радянської влади у західні області України репресії проти цивільного населення, так само як і різноманітне використання мирних людей з метою зміцнення тоталітарної влади, набрали розмаху. Взявши курс на збройне і беззастережне придушення Української повстанської армії та оунівського підпілля, радянські каральні органи, а також військові частини і підрозділи, котрі залучилися до боротьби з УПА, вбивали при тому не тільки реальних учасників антирадянського руху, а й тисячі людей, які не були ні вояками УПА, ні членами ОУН, ні навіть так званими симпатиками. За радянськими інформативними матеріалами, тільки протягом 1944 – 1945 рр. сили НКВС, НКДБ чи Червоної армії у всіх західних областях вбили 103 313 чол., “затримали” – 110 785, арештували членів ОУН – 8 370 чол. У 1946 р., за тими ж даними, радянські каральні органи вбили 10 774 вояків УПА, арештували 9 541 чол., ще 6 120 вояків вийшли з повиную³². Звичайно, УПА була численною армією. Але чи справді такою, щоб тільки в 1944 – 1945 рр. втратити вбитими аж 103 тисячі чоловік? Ті тисячі великою мірою “заповнювалися” також мирними людьми.

14 грудня 1944 р. у Рівному проходила обласна нарада секретарів райкомів компартії, районних начальників НКДБ та НКВС, на якій обговорювались завдання боротьби з УПА і ОУН. У нараді брав участь начальник Українського штабу партизанського руху Тимофій Строкач, який тоді спрямовував військові дії радянських структур проти УПА і ОУН. У своєму виступі він, зокрема, сказав про Рівненську область: “...нема області, яка мала б більші результати боротьби з бандитизмом і більшу кількість одиниць формувань... Зараз чисельність цих 100 формувань – 10 000 чол. Це збройні сили, які беруть участь в бандах”³³. Аналізуючи дії радянських військових частин і підрозділів, які воювали з УПА, Т. Строкач критикував їх за те, що вони звітують за свої успіхи кількістю вбитих і захоплених рядових “бандитів”, але “в більшій мірі (“в большой степени”) в числі вбитих навіть і не бандити”³⁴. Т. Строкач такі факти намагався виправдовувати ніби тим, що в радянських спецгрупах і органах НКВС є спеціально заслані бандерівцями агенти, які своїми діями бажають протиставляти населення проти радянської влади. “І ми маємо цілий ряд випадків, коли спецгрупи, проводячи операції, вбивають кого не треба. Необхідно подивитись за чієм завданням діють, і не розглядати це явище, як хитрість, небажання конвоювати затриманих”.

Далі радянський керівник попереджував командирів спецслужб, що їх діяльність не буде оцінюватись за показником кількості вбитих “бан-

дитів”: “ноль ціна вашій роботі, якщо не буде ні одного керівника банд, оунівського підпілля (серед вбитих – С.М.). Якщо ми не знищимо оунівського підпілля, не знищимо банд”³⁵.

У цьому випадку радянський керівник досить високого рангу, визнаючи вбивства радянськими спецгрупами “в більшій мірі... навіть і не бандитів”, все ж застерігав від такої практики. Принаймні, особисто йому вона не подобалась. У той же час один з найвищих радянських керівників Микита Хрущов чи не десятки разів на нарадах у Львові, Дрогобичі, Тернополі, Рівному та інших обласних центрах закликав максимально використовувати мирних селян для морально підлої агентурної роботи в користь радянської влади. 14 січня 1945 р. в Рівному проходила обласна нарада партійно-радянського активу з питання “Про хід боротьби з німецько-українськими націоналістами”. У ній брав участь М. Хрущов. Чи не кожного другого промовця він перебивав запитаннями: “Скільки агентів?”. Коли, наприклад, начальник Сарненського райвідділу НКВС Карпенко відповів, що в районі 58 агентів, М. Хрущов зреагував банально: “Что же так мало?... Если бы были агенты, то дело лучше бы шло”³⁶.

На наступній аналогічній нараді в Рівному, яка проходила 17 лютого 1945 р., М. Хрущов знову штовхав місцевих керівників на всіляке вербування і розширення таємної радянської агентури в селах області³⁷. До вербування агентів із числа селян М. Хрущов так само закликав на всіх нарадах у галицьких областях³⁸. При цьому відносно як волинських, так і галицьких областей фактично не було якоїсь особливої турботи радянських органів за життя завербованих ними ж проти оунівського підпілля і УПА агентів. На місце вбитих агентів методами шантажу, залякування шукали нових.

За даними начальника Рівненського обласного управління НКВС Трубникова, до 1 січня 1945 р. в радянській агентурній сітці області нараховувалося 1565 агентів, у тому числі “резидентів”, агентів-маршрутників, “осведомителей” та інших.

Наскільки цинічними й антигуманними були радянські методи тиску на так званих агентів, може свідчити одкровення начальника Дрогобицького обласного управління НКВС генерала Сабурова на нараді в Дрогобичі 16 січня 1945 р.: “Ему пропадать не хочется, под расстрелом был, он вербуетя, но работает...Надо заставить агента работать честно. Не работает, сажать надо. Их надо заставить работать”⁴⁰. Т. Строкач орієнтував місцеві енкаведистські та кадебістські органи на використання в

агентурних цілях навіть дітей, які можуть, мовляв, “подати величезне сприяння у ліквідації банд. Маленькі діти (ребятишки) в селі дуже багато знають, більше них ніхто не знає, знають більше, ніж старики”⁴¹.

Особливим засобом використання сільського цивільного населення в радянських розрахунках під час боротьби з загонами УПА та оунівським підпіллям була висилка, тобто насильна депортація десятків тисяч сімей у Сибір, райони заполярної Півночі та інші віддалені місця радянської імперії.

Цей засіб однаково застосовувався як в галицьких, так і у волинських областях. Тільки в 1944 – 1946 рр. було виселено у віддалені райони Півночі і Сибіру: з Тернопільської області – 3780 чол.; з Дрогобицької – 5272; зі Станіславської – 5590; із Львівської – 5972 чол.; з Волинської області до 1 жовтня 1947 р. – 8938; з Рівненської до цієї ж дати – 11 563 особи⁴². Але особливо масові виселення були проведені вже пізньої осені 1947 р.

Із запідозрених сімей у тому, що хтось з їх членів є у підпіллі чи в УПА, спочатку часто брали розписки із зобов’язанням вплинути на учасника підпілля вийти з підпілля. У разі невиконання зобов’язання сім’ї підлягали виселенню. Вже до початку 1945 р. з Рівненської області було виселено 507 сімей “бандитів”, а у 9000 сімей взято підписки з альтернативною умовою: або вони забезпечують розкриття підпільника (вихід з повиню, розкриття його місце знаходження, пряма передача радянським органам і т. ін.), або вони будуть виселені⁴³. Не цуралися радянські структури, як і німці, у власних тактичних цілях нацьковувати українців на поляків і навпаки. Таке робили радянські партизанські керівники на Поліссі й радянські державні структури вже після вигнання німців. Фактично всі “радянські” польські партизанські загоны на Поліссі, також у лісостеповій Волині, у Галичині залучалися насамперед для “розгрому банд українських буржуазних націоналістів”. Наприклад, за джерелами радянського походження, партизанський загін, очолюваний П.К. Кундіусом, в якому поляки становили 90% складу, за час німецької окупації нібито знищив “3 гестапівців, 3 паровозних машиністів і кочегарів, 26 німецьких солдатів, 4 німецько-українських поліцаїв, сільського старосту-зрадника, 13 офіцерів гестапо, помічника губернатора Львівської області (?!), 447 україно-німецьких націоналістів-бандерівців (!), 6 керівників бандерівців, 32 німців-есесівців”⁴⁴. Отже, 75 німців і 461 українець. Навіть якщо ця статистика є відображенням бравади прорадянського партизанського руху, вона все ж відображає, проти кого найперше був спрямований той рух.

Доводиться вкотре констатувати, що в боротьбі з українським рухом, особливо з українським підпіллям, радянська влада, декларуючи на кожному кроці рівноправність націй і народностей, все ж спиралася головним чином на росіян або ж на інших не українців. Наприклад, депортацію 10 – 13 лютого 1940 р. із Львівської області здійснювали так звані трійки в такому складі: у Бібрці Сокальського району – Черпаков, Малишов, Леонов; у Бродівському – Євграфов, Саркісов, Нусімович; у Городоцькому – Матвеев, Уфланд, Чуніхін; у Любачівському – Кононов, Петров, Пишкін; у районі Львівської “трійки” № 9 – Хомутов, Алфедров, Хохряков і т.д. Правда, у складі “трійок” траплялися українські прізвища на зразок Кононенко, Губаренко, Гробовенко, але зовсім не так часто, як вони мали б виступати в Україні⁴⁵. Станом на грудень 1944 р. у Рівненській області начальниками районних відділів НКВС та НКДБ були: у Корецькому районі Попов, Корнишев; у Тучинському – Селіванов, Храмцов; у Гошанському – Долганов, Краснопольоров; у Людвипольському – Антипов, Трубников; у Острожецькому – Пеканов; в Клеваньському – Пронін; у Морочненському – Емаз, ще в одному районі – Брагін. Це прізвища виступаючих на обласній нараді 14 грудня 1944 р.⁴⁶

Треба сказати, що і серед присланих у західні області росіян були такі, які не схвалювали радянської національної політики. У вересні 1944 р. радянська служба держбезпеки фіксувала висловлювання завідуючого базою Рівненського змішторгу, прибулого зі східних областей Сергія Кузнецова. Він говорив: “ОУН-УПА – це не банда, а люди, які борються за свою самостійність і незалежність. Їхня боротьба правильна, адже в Сталінській Конституції сказано, що кожна республіка, яка бажає вийти зі складу СРСР, може бути самостійною і сама собою управляється. От через те то бандерівці і ведуть боротьбу. Вони не хочуть, щоб ми тут командували, а хочуть самі управляти своєю країною, за що і ведуть законну боротьбу. Радянська ж влада незаконно знищує бандерівців”⁴⁷.

Після проходження радянсько-німецького фронту через західні області органи НКВС з метою залучення цивільного населення до боротьби з оунівським підпіллям та загонами УПА почали організовувати так звані “истребительные батальоны” (ИБ). З явною метою використання напружених стосунків між польським і українським населенням в інтересах радянської влади до тих загонів активно залучалися саме поляки. Найбільше це було характерним для Тернопільської області, де станом на 1 січня 1945 р. на 4232 “бійці “ИБ” було 2910 (54,4%) поляків, а в деяких

регіонах їхня частка сягала 80%⁴⁸. Як відомо, бандерівці рішуче карали тих українців, які погоджувалися служити у “винищувальних батальйонах”. Зрозуміло, що таким самим було їхнє ставлення і до “стрєбків”-поляків, що поглиблювало й без того значну українсько-польську ворожнечу.

Як відомо, у 1944 – 1945 рр. різні низові радянські ланки – кагебістські, енкаведистські й навіть заготівельні – дозволяли собі такі злочинні дії проти мирного населення, які не вкладалися навіть в тоталітарну мораль військового часу. У рідному селі доповідача (Дуліби Гошанського району на Рівненщині) зимою 1945 р. якась озброєна група, що прибула з райцентру, ціпами “замолотила” селянина Дикала Олександра на току його ж клуні. Під весну того ж року озброєні районні функціонери на хуторі Гай гвалтували жінок.

Звичайно, ідеологічні засади радянської політики щодо місцевого населення західних областей України не були орієнтовані на його нищення, більш того, вся діяльність радянських органів трактувалась як така, що служила його інтересам. Насправді ж, людські жертви від радянських дій у західних областях України за роки війни були не меншими, ніж жертви років німецької окупації.

Розгалуженими організаційно, відносно численними за своїм складом, так само відносно єдиними за своїми політичними цілями були на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни польські підпільні політичні та військові структури. Провідна роль серед них належала Związku Walki Zbrojnej (ZWZ), який у лютому 1942 р. реформувався в Armię Krajową (АК). Остання перебувала під політичним керівництвом Delegatury Rządu, тобто місцевої підпільної політичної креатури польського емігрантського уряду в Лондоні. Окрім військової гілки – Армії крайової, яка перебувала у віданні Делегатури уряду, в підпорядкуванні останнього була також нелегальна Państwowa służba cywilna – розгалужена сітка управління польськими громадами Галичини й Волині в містах, селах, колоніях. Поряд із нелегальними структурами продержавницького характеру діяло чимало громадських, як, наприклад, Народова організація військова, Народова організація військова жінок (Kobiet), Незалежницький конвент (Konwent Niepodległościowy) та ін.

Соціальною базою для названих та деяких інших польських підпільних структур було польське населення західних областей України, яке за час існування Другої Речі Посполитої у порівнянні з передвоєнним періодом сильно збільшилось. Якщо за першим Всеросійським переписом насе-

лення 1897 р. в західних повітах Волинської губернії, які за Ризьким миром відійшли до Польщі і склали Волинське воєводство, проживало 113 тисяч римо-католиків (7,1% від всього населення), немала частка яких належала до україномовних (“малорусского наречія”), то за Другим польським переписом населення 1931 р. на тій же території проживало вже 333,9 тис. римо-католиків, або 15,5% від всього населення. Дещо повільнішим, але все ж стрімким було зростання польського населення і на території історичної Східної Галичини, тобто історично української. За австрійським переписом 1900 р. у Східній Галичині проживало 1074,7 тис. римських католиків (22,7% від всього населення) найбільш ймовірно польської національності, а в 1931 р. на тій же території проживало 1630,4 тис. римських католиків (29,9% всього населення). Отже, за третину століття на Волині чисельність поляків (римо-католиків) збільшилась у три рази, а у Східній Галичині – на 51,8% (на 555,8 тис. чоловік). За цей самий час чисельність українців у Західній Волині хоча й зросла з 1115 тис. до 1509,5 тис., їхня частка серед всього населення навіть впала з 69,8% до 69,2%. В українській Галичині приріст українців за період з 1900 р. до 1931 р. склав всього 214,7 тис., або 7%, але їхня частка серед всього населення скоротилася до 59,1%. Іншими відносно численними національними групами на Волині в 1931 р. були євреї (за конфесійною ознакою належності до іудейської релігії) – 211,8 тис. (9,7%), німці – 47,1 тис. (2,1%), чехи – 30,9 тис. (1,8%), росіяни – 23,6 тис. (1,1%). В українській Галичині в 1931 р. проживало 563,2 тис. євреїв (10,3%). 0,7% населення припадало на німців, чехів, вірмен⁴⁹.

Як відомо, польський уряд у Лондоні й підпорядковані йому структури в Західній Україні, незважаючи на повну воєнно-політичну поразку 1939 р., не допускали права українців не тільки “національних”, але і “радянських”, на власну державність також і на території Галичини і Волині. Їх позиція у питанні так званих східних кресів була до примітивності однобокою. Лідери польської політики взагалі не хотіли помічати нових реалій, як, наприклад, українського національного руху або тим більше позиції Радянського Союзу. Владислав Сікорський ще до нападу Німеччини на СРСР зробив такий напис на письмових пропозиціях Бенеша вести полеміку з приводу східних границь: “Коли про Польщу мова, наші границі були і є здефінізованими. Піддавати їх сумніву – то не послуга союзника, а ворога. В 1923 р. зробив визнання східних границь. Було б безумством (szaleństwem) гадати, що тепер буду їх захитувати...

Справа границь, з якими Польща ввійшла у війну, взагалі не підлягає дискусії”⁵⁰.

Ризький мир 1921 р., ухвала Ради амбасадорів 1923 р., які українська думка – і в “верхах”, і в “низах” – вважала історичною несправедливістю, наругою над національними прагненнями української нації, у польській “східній” політиці продовжували вважатися висхідними.

У досягненні цілей цієї політики польський лондонський уряд, його делегатура в краї, структури АК та інші ланки польського підпілля у Західній Україні могли спиратися лише на польську національну меншість у Галичині й на Волині та ще на зовнішні сили, зокрема на Англію та США. Польські структури, звичайно ж, усвідомлювали те, що поляки є хоч і значною, але все ж меншістю серед населення Західної України, а українці становлять близько двох третин населення, а в сільській місцевості – ще більше. Та надію покладали на вищу національну свідомість поляків, вищу організованість, більшу частку професійних військовиків серед польського населення і т.ін. Ставилось завдання, щоб орієнтація на відновлення польської держави також на західноукраїнських землях стала власною для кожного кресового поляка. Особливо активну роботу в цьому напрямку проводили служителі римо-католицького костьолу, часто свідомо налаштовуючи поляків проти українців. Ксьондз Кранц в Острозі говорив про свою діяльність: “Я мав великий вплив на поляків не тільки в костьолі, але й поза його стінами. Моє слово – це слово Бога для поляків”. Серед тих “божих” слів була й заборона ксьондза одній польці взяти за куму українку. Таке бажання ксьондз назвав зрадою католицької релігії”⁵¹.

Під впливом цілеспрямованої пропаганди в поляків формувалось переконання не просто про їхнє природне право проживати на місцях свого розселення в західних областях України, а й про те, що ті області є одвічною польською землею. Особливо частими в такому дусі стали висловлювання поляків у 1944 р. після підписання українсько-польської угоди від 9 вересня цього ж року. У згаданому вже Острозі поляк Станіслав Козловський так реагував на угоду: “Радянський уряд хоче виселити нас передчасно, до закінчення війни, а потім скаже, що поляків тут нема, і через це може пропасти споконвічна польська земля”⁵².

З амвонів костьолів нагадували полякам, що Полісся – “земля наша”, ксьондзи Клесова, Рокитного, Сарн”⁵³. У таких самих закличах звинувачували радянські служби багатьох польських служителів костьолу м. Львова”⁵⁴.

Незважаючи на заклики польських підпільних структур і костьола до польського населення Волині й Галичини міцно триматися місць свого проживання, перед небезпекою збройних нападів з боку українських боївок у багатьох випадках польське населення вже від весни 1943 р. все ж залишало свої обійстя і тікало в сторону Польщі. Про це судимо з деяких непрямих свідчень у 1944 р. Наприклад, у жовтні 1944 р. радянські органи вже мали справу зі значною кількістю польських перебіженців з Буського, Краснянського та Глинянського районів. В одному з повідомлень йшлося про прибуття 25 вересня 1944 р. з Польщі у згадані райони аж чотирьох ешелонів із такими перебіженцями⁵⁵. 30 вересня 1944 р. серед інших в с. Петричі Краснянського району (тепер Буського району) прибув такий перебіженець Броніслав Темірський. Але після приїзду, як сказано в документі, “бандити” забили його матір і забрали до лісу його зятя. Б. Темірський після цього заявляв: “Я проживав в с. Петричі весь час. В 1943 р. виїхав в Польщу, через те, що мене заставили бандерівці. Тепер, коли прийшла Червона армія, я вважав, що бандерівців нема, і приїхав. Коли ж убили мою матір, я в Польщу не поїду, а піду в Червону армію і буду бити німців і бандерівців”. 10 серпня 1944 р. один з командирів УПА Гайдамака у своєму звіті писав про масові повернення поляків у Любачівський повіт⁵⁶. У с. Синевидне Вижне на 6000 мешканців було 500 поляків. У травні 1943 р. оунівські структури направили кожному полякові повідомлення про вимогу виїхати із села. Всі до одного виїхали, ніхто не був вбитий. Звичайно, що обліку таких біженців 1943 р. ні з Галичини, ні з Волині ніхто не проводив. Можна лише допускати, що з Волині і Галичини у 1943 р. стихійно виїхали за Буг і за Сян десятки тисяч поляків.

Ці втечі поляків не входили в розрахунки польських політичних структур. Останні, коли усвідомили небезпеку активного залучення розпорошеного по окремих селах і колоніях польського населення для протистояння українському рухові проти польських претензій на західноукраїнські землі, повели роботу, спрямовану на переселення польського населення з розкиданих сіл і колоній у міста, містечка чи великі польські колонії і організацію у поселеннях значного скупчення поляків збройної самооборони. Вважалося також, що в містах і містечках, де стояли німецькі військові загоны, польське населення опиниться під їхньою охороною. Проте більшою ставала небезпека вивезення поляків на примусові роботи до Німеччини.

Найбільш інтенсивно переселення поляків із віддалених сіл і колоній у наперед визначені пункти їхнього скупчення відбувалося весною

1943 р. Польське населення залишало свої двори, хати пустками і перебиралося в Луцьк, Острог, Дубно, Межиріччя, Шумськ, Березно, Торчин, Мізоч, Пшебраже (нині с. Гайове Ківерцівського району) та інші населені пункти. У документах німецького, польського та українського походження збереглося чимало відомостей про окремі епізоди з життя таких польських скупчень: про організацію оборони, вилазки на українські села, важкі умови проживання. У Мізочі, наприклад, зібралося багато польських родин з таких сіл, як Будераж, Гурби, Тульча, Замлине та ін. Тим не менше, коли в містечку зменшилась німецька військова залога, у ніч на 26 серпня 1943 р. на нього був учинений напад загону УПА⁵⁷.

У Великих Межирічах (тепер Корецького району) скупчилися поляки з тодішніх (радянських) районів – Межиріцького, Тучинського, Людвипільського, на території яких вони залишили свої господарства. Після переходу радянсько-німецького фронту на початку 1944 р. поляки працювали в колгоспі ім. Ватутіна, організованому на базі штатгута, який діяв при німцях⁵⁸. На залізничній станції Антонівка Березнівського району зібралося близько трьох тисяч поляків⁵⁹. (Напевне, відповідні відомості про зібраних на станції поляків перебільшують їхню кількість). Загони озброєних поляків із таких “пляцувок” уже в час максимального загострення українсько-польського протистояння робили виїзди в польські колонії, щоб евакуювати тих поляків до “пляцувок”, що мали посилену самооборону, або ж забрати полишене майно. В. Семашко і Ю. Туровський, наприклад, подають, що 5 червня 1943 р. загін польської самооборони в кількості двісті чоловік із Пшебража, у якому зосереджувалось нібито аж 18 тис. поляків, здійснив евакуацію до Пшебража польських сімей із сіл Тераж, Голодниця, Мар’янівка, Рудники, Омельно. Від весни 1943 р. після того, як близько 5000 поліцаїв-українців Волині⁶⁰ залишили німецьку службу й перейшли в ліси, в УПА на послугах німецьких окупантів у містах і містечках перебували головним чином польські поліцаї. Вони не раз робили напади на українські села, вбивали українських селян, зокрема в місцевостях, де були спалені садиби польських селян чи колоністів. Дії польських поліцаїв так само, як і боївки самооборони, також підрозділів АК щодо українського цивільного населення були не менш жорстокими, кривавими і злочинними, ніж дії підрозділів УПА стосовно поляків. 6 липня 1943 р. польські поліцаї з Острога в селі Хорів схопили селянина Басюка, українця, відвезли його під ліс і там розстріляли. Того ж дня авто польської поліції прибуло на Бродівські Хутори Острозького

району. Поліцаї схопили господаря Аврама Деркача та його синів Василя й Івана і повезли з собою. На другий день недалеко від хуторів люди знайшли трупи всіх трьох. 7 липня польські поліцаї в с. Стійло-Бір спалили господарство Антона Білоуса⁶¹.

Польські підпільні політичні й військові структури типу Делегатури уряду, командування АК, особливо диверсійно-терористичний відділ командування АК у своєму ставленні до українського визвольного руху, як і до всього цивільного населення, не хотіли прислухатися до будь-яких українських вимог чи аргументів. І це виходило не тільки від місцевих “кресових” шовіністичних сил. Така лінія схвалювалася, рекомендувалася польським політичним керівництвом зверху. Спеціальним листом від 19 квітня 1943 р. лондонський уряд роз’яснював командирам обшару III Армії крайової, що при переговорах з українцями їм не слід обіцяти за наслідками повоєнного врегулювання автономію, а щонайбільше можна обіцяти рівні громадянські права у Польській державі⁶².

У руслі аналогічних політичних установок польські озброєні боївки вже у 1942 р. вбили відомих українських громадсько-політичних діячів – сенатора з Підляшшя за часів Польщі Івана Пастернака, посла з Грубешицької округи Семена Любарського, посла від Холмської округи Павла Васильчука, активістів громадського життя Якова Войнаровського, священника Павла Мелешу та інших⁶³. Восени 1942 р. в Генеральному губернаторстві від рук польських боївок впало близько 400 українців⁶⁴. Ці польські розправи над українцями відбувалися задовго до того, як у структурах ОУН з весни 1943 р. перемогла орієнтація на максимальне усунення поляків елементу із західних областей України. Те, що поляки чинили криваві розправи над українським населенням, визнав на допиті в НКДБ Львівської області восени 1944 р. арештований керівник Польської служби цивільної – Делегатури уряду Островський. Він говорив: “Українські націоналісти в особі своїх бойових загонів, так звана УПА, громили і знищували польське населення, з другого боку, поляки платили їм тим же”⁶⁵.

Про масові криваві розправи польських боївок АК, польської поліції над українським цивільним населенням доповідач писав у кількох своїх статтях, зокрема доповіді-статті про нищення населення на Волині в роки війни, яка в цьому році в дещо скороченому варіанті вже вчетверте (в цей раз без відома автора) була опублікована в числі 28 незалежного культурологічного часопису “І” під тематичним заголовком “Волинь 1943. Боротьба за землю” (С. 118 – 207). Автор на основі матеріалів радянських

районних та сільських комісій із розслідування злочинів німецьких окупантів та “їх пособників” у селах і містах Волинської, Рівненської та інших областей, а також на основі інших архівних та опублікованих документів ілюстрував багатьма прикладами, як “польські банди”, “польські націоналісти” (за термінологією документів) розправлялись з українськими селянами, дітьми, жінками, старими і молодими. У відповідному документі навпроти 20 імен і прізвищ з 22 вбитих за час німецької окупації в Задибській сільраді Турійського району є примітки: “задушений”, “зарубаний”, “замучений”, “спалений” “польською бандою”; в Озерянській сільраді цього ж району загинуло – 54 мирних жителі, з яких німцями було вбито двох, а 52 – “замучено” “польськими націоналістами”; у Свинарській сільраді із 46 вбитих – 44 – “вбиті”, “замучені” “з рук польських банд” і т.д.⁶⁶ Через поляків так само в селах Любомльського району загинули сотні селян: у с. Замостечі – 48 осіб, у с. Бабаці – 48, у с. Штунь – 92, у с. Запілля – 83, в с. Рівному – 68⁶⁷. Багато образних ситуацій, при яких гинули українські селяни Волині, наводить у своїх “Зошитах” волинський краєзнавець Ярослав Царук, який велосипедом об’їхав сотні сіл Володимирського та інших районів. Особливо жорстоко поводитись польська поліція на німецькій службі, яка з весни 1943 р. чинила особливо криваві розправи в селах Волині. Один тільки приклад: 20 травня 1943 р., тобто ще за два місяці до спалаху українських нападів на польські поселення, у с. Нехворощі Володимирського району польська поліція при спокійному спогляданні німців вбила Зиновію Карп’юк (51 рік), Катерину Карп’юк, (52 роки) і спалила тіла в їхніх хатах. Були вбиті й спалені в їхніх же хатах Ірина Тарасюк (33 роки), її син Андрійко (3 роки), свекруха Ірини Петруня (95 років). Вбили і спалили жінку Михальчук, Уліяна Тарасюка, сім’ю Панаса Максимюка з його дружиною, дочкою і матір’ю схопили й повезли до Володимира, де пізніше розстріляли. Того ж дня, 20 травня, польські поліцаї, їдучи з села Нехворощі на Володимир, заїхали в с. Хмелів, у якому вбили Параску Хом’юк (33 роки), її матір Теклю (53 роки) і обох спалили в клуні (син Теклі Василь був у цей час в українських повстанцях, про що, очевидно, знали поляки). Крім сім’ї повстанця, у селі вбили Никипора Захватка (80 років), Арсена Захватка (70 років), Григорія Кююка вбили та кинули в річку. Вбили і спалили в запалених будівлях Євдокима Маслоюка, Семена Подоляка (безногого інваліда російсько-японської війни), Андрія Куневича (30 років), його дружину Агафею (26 років), їхню донечку Клавдію (1 рік і два місяці)⁶⁸.

На жаль, українські історики спеціально не аналізували жертв цивільного українського населення від рук польських збройних загонів і в Галичині. Польський дослідник Гжегож Грицюк подає, що до липня 1944 р. поляки замордували в Галичині 521 українця. Він називає села Шептиці, Купновичі, Розділовичі, Хлібовичі, Свірські Сороки біля Старого Села, де відбувалися мордування українців. Особливо кривавим було вимордування польським військовим відділом 48 українських фірманів з Поршни, Підтемного, Шоломиї⁶⁹.

Цікаво відзначити, що українські дослідники чи не кожного разу, описуючи українсько-польський збройний конфлікт на Волині, подають відомості, за якими українські жертви з рук поляків перевищують жертви цивільного польського населення. За підрахунками згаданого Ярослава Царука, у 82 населених пунктах, в тому числі хуторах Володимирського району, від рук поляків загинуло 1233 українці, українські ж боївки в тому ж районі вбили 616 поляків. Владислав і Єва Семашки, як підрахував той же Я. Царук, подали, що у Володимирському районі від рук українців загинуло 2532 поляки, а поляки, мовляв, вбили в тому районі всього 49 українців⁷⁰. Втрати українців у всіх випадках взаємних нищень мирних людей на Волині за неповною їхньою оцінкою 1943 і 1944 рр., наведеною у книжці Володимира Сергійчука “Трагедія Волині”, становили 4910 осіб, втрати поляків – 2430 осіб⁷¹.

В автора ж передмови до видання Владислава і Єви Семашків професора Ришарда Шавловського співвідношення польських і українських жертв взагалі дивовижне: “українські націоналісти” вбили на Волині 50 – 60 тис. поляків, поляки ж вбили 100 українців та ще 300 їх загинуло під час нападів на польські села і колонії⁷².

Не інакше, як писав це не професор-учений, а просто шовініст. Згаданий уже Ярослав Царук позиції поляків на Волині в час війни дав таку оцінку: “Німець став наче остронь, поляки вели себе тут, як господарі, неначе Волинська земля була їхньою, а українці були пришельцями; вони вели себе згорда, як усі загарбники, що вміли, навчились це робити на протязі довгих літ нашого поневолення. Поляки були згуртовані, мали своїх офіцерів, зброю, свою донедавна державу – хоч і слабеньку, але протягом цілих 20 років”. Так “згорда” дивиться на волинську трагедію 60-річної давності сучасний польський професор Шавловський. Жертви українців, які вони понесли внаслідок цієї трагедії, не варті навіть уваги!

Коли говоримо про жертви українців від рук поляків у роки війни, з уваги не може зникати трагедія українців, яку вони понесли на Холмщині протягом всіх років війни, аж до злополучної акції “Вісла” 1947 р. Не будемо вдаватися в перебіг подій на Холмщині. Наведемо лише цитати з “Прохання” “До верховного маршала СРСР Йосифа Віссаріоновича товариша Сталіна” від “представників сталих мешканців громад Грубешівського і Томашівського повітів на Холмщині”, датованого 2 серпня 1944 р.: “Банди поляків вночі окружали наші села, до тла палили наші домовства і мордували всіх з наших людей, кого лиш напiткали. Так, цілком до тла випалено більші оселі Сагринь, де вимордувано 720 людей, Турковичі – 600 людей, Мирче – 160 людей, Новосілки – 120 людей, Ліски – 80 людей, Стенятин – 63 людини, Телятин – 35 людей і багато, багато інших сіл... Спалено разом перешло 150 сіл і вимордувано до 4500 людей... Людям видирано очі, жінкам відрізувано груди і розпорювано животи, дітей рубано сокирами... Нас не мордували поляки з Варшави чи з Кракова, нас мордували і палили наші села, наші сусідосадники... Покiрно просимо Тебе, батько-маршал товариш Сталін, визволь нас з нової неволі та приєднай нас з нашими землями одвічно українськими, холмськими землями до материнських українських земель СССР”⁷³.

Втрати українського цивільного населення, понесені за наслідками діяльності польських військово-політичних структур на західноукраїнських землях, однак не дають підстав позитивно оцінювати політику і дії щодо цивільного населення українських організацій та бойових підрозділів.

Як відомо, Організація українських націоналістів (самостійників, державників, або ж бандерівців) поділяла постулати інтегрального націоналізму, тобто такого, який прагнув до свого виняткового становища в громадсько-політичному житті нації, усунення з того життя всіх інших партій і організацій, охоплення своїм впливом та ідеологією всього суспільства, подолання в суспільстві ідей і рухів, котрі не поділяли постулатів націоналізму. Ці, по суті, тоталітарні устремління ОУН до домінуючого становища в українському суспільстві не витримали випробовування в складних умовах німецької окупації. Через це вже від серпня 1943 р., зокрема від III Надзвичайного великого збору ОУН (бандерівців) і більшою мірою з утворенням у липні 1944 р. Української головної визвольної ради, вони почали переоцінюватися. Але до 1943 р. практичні дії ОУН як політич-

ної сили українського суспільства і організатора Української повстанської армії чітко відображали ідеологію саме інтегрального націоналізму. Керуючись нею, влітку 1943 р. оунівські політичні й військові структури бандерівського напрямку силовими методами підпорядкували собі військові підрозділи Української повстанської армії Тараса Бульби (Максима Боровця). Тарас Бульба після того взяв для решток вірних йому загонів назву Української народно-революційної армії⁷⁴. Так само до УПА під зверхністю ОУН були приєднані мельниківські збройні відділи на Волині⁷⁵.

ОУН проте тоталізувала не лише військові сили. Очевидними були наміри і дії, спрямовані на підпорядкування своїй волі громадського життя і поведінки цивільних людей. Насамперед ОУН прагнула, щоб її політичні цілі стали зрозумілими всьому народові. З цією метою ідеологія і політика ОУН пропагувалася серед населення шляхом організації виступів кращих промовців партії перед церквами після закінчення богослужінь, поширення по селянських дворах тематичних листівок та інших друкованих та машинописних матеріалів, котрі часто закінчувалися закликами “Хай живе Українська Соборна Самостійна Держава!”, “Геть Москву і Берлін!” та ін., шляхом організації масових похоронів підпільників та вояків УПА, які загинули в боротьбі з німецькими окупантами, червоними партизанами та боївками АК. На цвинтарях після відправи за упокійного молебню перед емоційно налаштованою масою кожного разу виступав промовець від ОУН чи від УПА. То були незвичайно впливові промовці, які піднімали національний дух народу, вселяли віру в перемогу, надію на здобуття Української незалежної держави. При опусканні домовини в могилу боївка УПА, до цього часу непомітна десь за кущами цвинтаря, салютувала на честь героя. Ще й сьогодні можна дивуватися, де в тих умовах ОУН зуміла виплекати таких високих майстрів дійового слова. Для національного просвітництва населення активісти ОУН організовували урочисті вечори, присвячені шевченківським дням, героям Крут та іншим подіям з історії України, із залученням підпільної художньої самодіяльності.

Молодь широко залучалася до читання художньої літератури історико-патріотичного спрямування, у тому числі українських, берлінських та празьких видань, які, до речі, ще до початку 1943 р. надходили окремим селянам від українських полонених із польської армії, які вже як сільсько-господарські чи промислові робітники працювали в Німеччині. Високе захоплення у молоді викликала народнопісенна стихія на патріотично-героїчну тематику. Пісні ятрили емоційну українську душу, кликали до бою:

Де ж ті вірні сини?!
Де поділись вони?!
Де ж ті лицарі грізні, завзяті?!
Чом вони не встають,
Чом вони не ідуть
Батьківщину свою рятувати?!

Проте був і інший напрям впливу на населення: силою, аж до терористичних методів, поборювати в їхньому середовищі не тільки всяку “крамольну” дію на зразок пропозиції здавати “контингент” німецькій владі, щоб не дратувати німців, чи вияв добровільного бажання їхати на роботу до Німеччини, але і “крамольну” думку. Стосовно цивільного населення застосовувалося покарання смертю з виконанням присуду СБ, “польової жандармерії” УПА чи якихось інших структур різними засобами, а також – за менші “провини” – фізичне покарання. До осіб, засуджених підпільними службами ОУН на смерть, застосовувалось страшне лаконічне формулювання: “знищити”. Радянські органи склали списки громадян, “знищених”, як зазначалося в документах, “бандами ОУН”⁷⁶. Очевидно, у рядах ОУН, командних ланках УПА, котрі переслідували мету формування національно активного, але покірнього ОУН суспільства, було багато свавілля з боку окремих керівників і командирів. 1 січня якийсь “командир групи УПА” Саблюк від свого імені розповсюдив “Правила польової жандармерії УПА”. Головним чином “правила” стосувалися покарань усередені УПА, але деякі пункти визначали покарання за ті чи інші провини і цивільних людей. “Правила” були дуже суворими. Покарання смертю встановлювалось за такі, наприклад, провини: дезертирство, втрату зброї, крадіжку, надмірне вживання алкоголю, невиконання наказів, розголошення військової таємниці, розтлінну роботу. Серед покарань цивільного населення називалися такі: змусити обвинуваченого винагородити постраждалу від його дій людину (оббріхану) грошима чи сільськогосподарськими продуктами, “в іншому випадку звинувачений підлягає покаранню смертельною стратою”⁷⁷.

Серед цивільних осіб бандерівська СБ карала смертю працівників радянського і партійного апарату, включаючи окремих голів сільрад, районних уповноважених із заготівлі сільськогосподарських продуктів, комуністичних агітаторів, комуністів і комсомольців, окремих учителів, які хвалили радянську владу, тощо. Однозначно підлягали знищенню за-

вербовані радянською владою так звані агенти, хоч, як відомо, майже всіх їх органи НКДБ та НКВС “вербували” шляхом шантажу. Були випадки, коли страчувалися також члени сімей агентів. 23 грудня 1944 р. в с. Соколя Глинянського району (тепер Буського) вчитель місцевої школи Волошин, який виступив на зборах селян з осудженням бандерівського руху, був розп’ятий на стіні місцевої школи.

В одній з інструкцій якоїсь команди УПА, датованій 11 серпня 1944 р. і підписаній псевдо Батий, вказувалось: “Ліквідація сексотів всіма доступними методами (розстріл, повішання і навіть четвертування із запискою на грудях “За співчасну роботу з НКВД”⁷⁸. Однак уже в 1945 р. підпільні структури ОУН і УПА офіційно це забороняли, про що, до речі, свідчили підпільні документи, які попадали в руки органів радянської влади. “Вбивати тільки зрадників, жінок і дітей знищувати не дозволяється”⁷⁹.

Важливого значення, особливо на Волині, українське підпілля надавало захисту українського цивільного населення від німецьких каральних акцій, від нападу радянських партизанів та боївок АК. Охорона населення проти німецьких розправ найчастіше зводилася до організації оповіщення населення про небезпеку. На дорогах можливого пересування німців постійно діяли спостережні пункти, у розпорядженні яких була необхідна від одного до другого візуальна сигналізація. Доки каральний загін німців доїжджав до села, селяни часто зі своєю худобою вже були в лісі. Німці грабували майно, коли не було збройного нападу, нищили кілька обійсть і поверталися до місця свого постою в райцентрі. Значну активність виявили волинські підпільні структури у справі захисту української молоді від вивезення на примусові роботи до Німеччини. Часто загони УПА відбивали транспортовані групи молоді й повертали їх у рідні села або ж у ліси. Цілковитим випадком, що саме з Рівненської і Волинської областей було вивезено до Німеччини менше молоді, ніж з інших областей України: з Рівненської – 22 272 чол., з Волинської, за офіційними даними, – 30 000 чол., хоч, за оцінкою Волинського обласного статистичного управління, зробленого у червні 1945 р., з області до Німеччини було вивезено 19 840 осіб⁸⁰. З інших же областей, за винятком Миколаївської (вивезено 26 тис. чол.), на примусові роботи до Німеччини з кожної було забрано у два-десять разів більше. Наприклад – з Тернопільської – 164 тис., Львівської (разом з Дрогобицькою) – 170,4, Полтавської – 175, Запорізької – 174,4 тис., Дніпропетровської – 176,3, Харківської – 164, Сталінської – аж 252,2 тис. чол.

У протистоянні з радянськими партизанами та підрозділами АК загони УПА часто захищали українські села боями, деякі описав Ярослав Царук (липень 1943 р., с. Ставки Володимирського району).

Політична позиція ОУН і командування УПА щодо польського цивільного населення Волині й Галичини впродовж усієї війни зазнавала серйозних змін. Хоч на ґрунті соціально-національного протистояння між українцями й поляками ще до вересня 1939 р., також під впливом радянської пропаганди та з вини відступаючих підрозділів Польського війська в 1939 р. мали місце криваві інциденти. Але в цілому роки “перших советів” характеризувалися взаємною терпимістю, взаємним співчуттям перед радянськими репресіями 1939 – 1941 рр. Після відступу Червоної армії в червні 1941 р. селяни с. Синевидсько Сколівського району привезли 14 трупів замордованих своїх односельчан, котрих кинули у вапняні ями стрийські радянські тюремники. Ховали в братській могилі всім селом. Серед закатованих була Броніслава Салетин, дочка коменданта польської поліції. І сьогодні, коли відбуваються заупокійні відправи над братською могилою, її ім’я називається кожного разу разом з іменами закатованих українців⁸¹.

Після німецьких репресій проти ініціаторів і послідовників проголошення Української держави у Львові 30 червня 1941 р., коли ОУН перейшла в підпілля, в її орієнтації німецький режим був віднесений до числа ворогів українського народу, структури українського підпілля, рівно ж і легальні українські діячі (А. Шептицький, В. Кубійович, В. Мудрий, М. Рудницький, В. Горбовий) шукали порозуміння з польськими силами, у тому числі з підпіллям. Але, як було сказано вище, до порозуміння не дійшло. Надто діаметрально протилежними і категоричними були цілі українського та польського рухів. У цих обставинах в середовищі українського націоналістичного підпілля, очевидно, і народилася, посуті, невиважена ідея примусового звільнення терену західноукраїнських земель від польського населення.

Наскільки відомо, якогось офіційного документа чи то Проводу ОУН, чи то командування УПА, який би зобов’язував підпорядковані структури провести вигнання чи тим більше винищення польського населення, не виявлено.

Тим не менше, курс на підрив соціальної бази польського руху на практиці почав проводитися. Деякі пояснення цього курсу знаходимо в українській історіографії. Петро Мірчук, автор відомої праці “Українська

повстанська армія. 1942 – 1952”, давши оцінку “постави польського елемента на північно-західних землях”, що “ішов на зустріч сталінській партизанці”, що “почав оглядатися за новим опікуном і знайшов його у німцях”, і “ясна річ, що треба було протиставитись їм теж”, писав: “в такій ситуації провід українського підпілля... дає краєвим проводам вільну руку в виборі форм боротьби відповідно до місцевої ситуації”⁸².

Юрій Киричук про переростання українсько-польського протистояння на Волині у збройну боротьбу писав: “Перші напади українських повстанців зафіксовані наприкінці 1942 р. Вони проходили під знаком помсти за події на Холмщині. Однак тоді ж мали місце розправи польських військових над мирними українськими жителями. Так, на католицьке Різдво польська боївка напала на с. Пересоловичі. Над трупами замордованих українців польські партизани колядували”. Цей же автор узагальнював, що “антипольська акція набуває етнічного характеру з кінця лютого” (1943 р. – С.М.). Така констатація є перебільшенням. Відомі криваві розправи над поляками з боку українських озброєних боївок чи “української” поліції так само, як і випадки розправ “польської” поліції над українськими селянами, зовсім не означали якогось етнічного протиборства. Ю. Киричук подав таку оцінку становища, яку в той час давав журнал “До зброї”: “Будувати Польщу хай ідуть на польські корінні землі, бо тут зможуть тільки приспішити свою ганебну смерть”. Ця фраза з журналу ніби означала, що бандерівці вирішили очистити від поляків Волинь. “Їх представники, – продовжував Ю. Киричук, – повідомляли кожне польське село, щоб його мешканці за 48 годин вибралися за Буг або Сян – інакше смерть. Польське підпілля віддало наказ: сидіти на місці, бо Польща втратить Волинь”⁸³.

Автор “Передмови” до відомих гросбухів Владислава і Єви Семашків професор Ришард Шавловський, антиукраїнські расистські позиції якого багатократ є одіознішими, ніж самих Семашків, для обґрунтування тези про свідому цілеспрямовану політичну лінію ОУН на вигнання поляків з Волині наводить цитату з праці Миколи Лебеда “Українська повстанська армія”, виданої 1946 р. в Мюнхені й перевиданої 1993 р. в Дрогобичі. Мовляв, коли УПА не вдалося схилити поляків до спільної боротьби з німцями й советами, “УПА дала польській людності наказ залишення території Волині і Полісся”⁸⁴.

Українські ж структури, якщо вірити П. Мірчуку, з благословення Крайового проводу ОУН, мали вже “вільну руку” у виборі методів, яким чи-

ном заставити поляків “залишити територію Волині і Полісся”. Найпростішим з методів виявилось створення нестерпних умов проживання поляків у їхніх колоніях, селах і обійстях шляхом збройних нападів на населення, підпалів житлових і господарських будинків, погроз смертю та ін.

Найбільший спалах – напад бандерівців на польські села, колонії і господарства припадав на липень-серпень 1943 р. Якою була атмосфера тих днів, ілюструють, наприклад, донесення Осторозької районної управи та інших піднімецьких органів району гебітскомісаріату м. Рівного. У ніч з 29 на 30 червня погоріли хати й господарські будівлі на хуторах села Грем’ячого у поляків Антона Ліхтанського, Станіслава Красницького, Адольфа Бурковського, Романа Бурковського, Цезара Міхалевського та ін. Цієї самої ж ночі в селі Дерев’янче того ж району горіли обійстя поляків Цимбальського та Юлії Цимбальської, у с. Білашів – Вацлава Яцкевича і Анджея Мартиновського, у с. Почапці – житловий будинок і стайня Альфреда Скибінського. У ніч з 2 на 3 липня в с. Бочаниця був спалений будинок поляка Юзефа Печкіса, який, як і переважна частина польського населення району, вже проживав у місті. 4 липня на осаді села Ляхова згоріло 12 хат польських колоністів. У донесенні гебітскомісаріату, крім іншого, зазначалось, що “пожар повстав від підпалу партизанами”. Того ж дня в с. Садки “незнані” спалили хату, клуню, хлів поляка Івана Котоловського, а в с. Тесів вбили Тадеуша Котоловського. Спалено решту будинків державного маєтку Довгелішки. 5 і 6 липня “банда в числі около 100 чол.” спалила 31 господарство (78 будинків) польських господарств у с. Кураж. Тоді ж горіли будинки державного маєтку в с. Коростові. 6 липня об 11 годині ночі в с. Ілляшівка “приїжджали партизани” та спалили 11 будинків польських господарств Тодора Ковальчука, Мар’яна Клижанського, Фелікса Єзерського, Кирила і Петронема Соколовських, Олександра Ведлярського, Тимера Варковського та двох євреїв. 3 6 на 7 липня в с. Дерев’янча згоріла “маленька хата” Адольфа Галімського (очевидно, якогось польського бідняка). 7 липня о 23 годині ночі в с. Кургани “незнайомі люди” спалили хату і клуню Гната Ходасевича та хату Яна Філіповича. У ніч з 7 на 8 липня на хуторах с. Тесів згоріли всі будинки, котрі залишили поляки Владислав Качановський та Марцін Скалецький. Тоді ж у Бухареві згоріло господарство, залишене поляком Казиміром Селецьким. 8 липня в с. Хренів були спалені будинки, залишені поляком Броніславом Рачковським. 11 липня в с. Вілія були вбиті поляки Фелікс Підгорецький, Марцеліна Підгорецька, Анна Крутевич та Ілія Олішевський. Найбільш

масовим, як можна судити за документами, було в Острозькому районі вбивство восьми громадян польської національності в с. Хорів, вчинене в другій половині червня 1943 р., ще до масової втечі поляків до міста⁸⁵.

Донесення німецькому гебітскомісаріату в Рівному з Острозького району створюють явне враження про те, що боївки українського націоналістичного руху літом 1943 р. як по команді переслідували польське мирне населення.

Як бачимо, у час тих масових бандерівських акцій проти польських поселень на початку липня 1943 р. в більшості випадків мешканців-поляків вже не було. Вони перебралися до міст та інших “пляцувок” під охорону німецької влади, польської поліції, загонів АК чи польських груп самооборони. Але так було не скрізь. В окремих поселеннях, надіючись на власну самооборону, населення проживало. І коли на такі поселення загоны ОУН вчиняли напад, вони супроводжувались великими людськими жертвами. Так, за актами радянських комісій із розслідування злочинів “німецьких фашистів та їх пособників” з Маневицького району в колонії Нешестя з 66 мешканців бандерівці вбили 30 осіб, у колонії Діброва з 84 – чотирьох, у колонії Обурки – всіх: 41 мешканця. У Любомльському районі в колонії Чмихоська “банда УПА” із 150 жителів вбила 100, у колонії Грядя із 265 осіб – 55, у колонії Підлуга із 80 – 52, у с. Кути з 400 поляків було вбито 135, у с. Ягодин Новий із 1250 поляків – 103 і т. д. Автори згаданих “протоколів” радянського походження, можна думати, могли й не знати, як насправді розвивалися події в деяких колоніях, особливо в тих, які до серпня-вересня 1944 р., коли склалися протоколи, вже перестали існувати. Проте загальну атмосферу часу вони відображають. Справді, у 1943 р. збройне протистояння УПА і АК, ОУН і структур Делегатури уряду перекинулось також на протистояння УПА – польське цивільне населення; АК, польські боївки самооборони – українське цивільне населення. З боку поляків, можна думати, протистояння, напевно, охопило переважну більшість населення, а отже, набрало етнічного характеру. З боку українців антипольська налаштованість не дуже виходила поза організовані військово-політичні структури.

Українське населення кривавих погромів українськими боївками і загонами УПА польських сіл і колоній не схвалювало, більше того – засуджувало.

Навіть згаданий уже українофоб Р. Шавловський визнає, що В. і Є. Семашки фіксують 700 випадків допомоги українців полякам, яким загрожувала смерть⁸⁶, але називає ту допомогу “краплею у морі” в порівнянні з кількістю вимордуваних.

У цілому націоналістично налаштований священник з с. Романова під Луцьком Максим Федорчук, автор цікавого щоденника тих років, записав 2 серпня 1943 р., що в нього ночувала з родиною вчителька-полька Загвайська, яку потім поляки забрали до фільварку у Воротнові, очевидно, до польської “пляцувки”. 1 жовтня 1943 р. той же священник записав: “В Александрії проживало дві змішані родини. Чоловік – поляк, жінка – українка... Навіть дітей хрестили на православний лад. Та дурні не витримали, щоб не замордувати цих людей. Цієї ночі прийшли до Маєвського і ще до одного, побили чи помордували, спалили хату. Навіщо це? Кому потрібна така дика праця!”⁸⁷

Доцент факультету міжнародних відносин Львівського національного університету Степан Трохимчук написав брошуру “Волинська трагедія на тлі українсько-польського конфлікту 1939 – 1947 років” і побудовану значною мірою на його власних спогадах про події на Крем’яничині (в сучасному Ланівецькому районі). З-поміж інших подій описав також, як його батько Василь в с. Оришківці вночі літом 1943 р. забрав з лісу родину Лозновських і переховував її до 1944 р. Родина пізніше виїхала на західні землі Польщі і довго підтримувала зв’язки зі своїми покровителями у 1943 – 1944 рр.⁸⁸

Восени 1943 р. в с. Дуліби Гошанського району Рівненської області був похорон вояка УПА Павла Мирончука, якого замордували колоністи з недобитої німцями колонії Борщівка. П. Мирончука схопили поляки, коли загін УПА нападав на колонію. Напад не вдався. Схоплених замордували. Селяни після похорону шепталися між собою: “І що вони (бандерівці – С.М.) роблять?” Авторів цих рядків було тоді майже 14 років, і настрої маси він відчував досить виразно. Але до чого ця інформація? А справа в тому, що не тільки в польській українофобській історіографії події на західноукраїнських землях 1942 – 1947 рр. змальовуються як вияв розбишацького українського духу, що веде своє начало від Хмельницького, гайдамаків, Шевченка і т.ін. Мовляв, і мордування поляків 1942 – 1945 рр. було свідченням низьких антигуманних рис українського характеру. Як не дивно, але подібні повороти думки притаманні й деяким українським історикам, які твердять, що події на Волині мали характер міжетнічної війни. 12 травня 2003 р. у НТШ у Львові проходила наукова конференція “Третій фронт у Західній Україні: 1939 – 1947 роки”. Серед інших з доповіддю виступав колишній командувач УПА (після Романа Шухевича) Василь Кук, який, між іншим, сказав, що на Волині в 1943 р. була така

ненависть українців до поляків, що українці самочинно нападали на польські поселення, і ці самочинні дії були настільки бурхливими, що навіть командування УПА виявилось неспроможним їх стримати. Яким би шанобливим не було наше ставлення до провідного ветерана УПА, повірити такій тезі, тобто перекласти з ОУН і УПА вину за погроми польського населення на всіх українців ми не можемо. Не даючи підстави історичні джерела.

Подібно до того, як польські націоналістичні боївки чинили розправи не тільки над волинськими українцями, а й над галицькими, так само відбувалося вже від осені 1943 р. багато нападів українських боївок чи загонів на поляків Галичини. В архівних та інших документах радянського походження збереглося немало повідомлень про вбивства поляків і польських сімей вже у 1944 р., вчинені “бандами УПА”. Є повідомлення про розправи восени 1943 р. над 40 польськими сім'ями в с. Бовдури Лопатинського району, про вбивство бандерівцями в Підкамені 300 чол., які боронилися в монастирі⁸⁹, про вбивство загоном УПА 23 липня 1944 р. 23 поляків, в основному жінок та дітей, у с. Дідилові Ново-Милятинського району (тепер Кам'янка-Бузького району)⁹⁰. За липень-серпень 1944 р. збереглися повідомлення про розправи над поляками в с. Дунаєві Перемишлянського району, в Немирові (тепер Яворівського району), в с. Булаші Бузького району, в селах Піски, Язлівчик Бродівського району, с. Поглиби і с. Мазурки Івано-Франківського району (тепер не існують), с. Желдець Кам'янка-Бузького району, в с. Митиця (тепер не існує)⁹¹, в с. Річки Рава-Руського району (тепер Яворівського району)⁹². До жовтня 1944 р. було страчено 30 польських сімей у Дрогобицькій області. У цій області вбивства мали місце в селах Соколів та Лісовичі Стрийського району та інших поселеннях⁹³.

Дуже значною мірою напади загонів УПА на поляків уже після повернення радянської влади в 1944 р. були пов'язані, як вже зазначалось раніше, з активним залученням поляків до так званих “истребительных батальонов”.

Польський дослідник Гжегож Грицюк подає, за даними відповідних тогочасних польських служб, що від 1943 до березня-липня (?) 1944 р. в Галичині загинуло 8820 осіб польської національності, а за весь час протиборства – від 1943 до 1946 рр. – за його припущеннями, 20 – 24 тис. осіб. Правда, з наведеного числа загиблих до липня 1944 р. нібито відомі прізвища тільки 2502 осіб⁹⁴. Враховуючи дуже уважне ставлення поль-

ських служб 1943 – 1946 рр. до обрахування втрат поляків, таку ж велику увагу польської історіографії до цього питання, можна думати, що останнє число є хіба дещо меншим від реального. Більші ж числа є просто довірливим припущенням.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки:

– у роки Другої світової війни у практиці воюючих сторін, навіть у порівнянні з часом Першої світової війни, у боротьбі за досягнення політичних цілей елементарні цінності морального характеру: відповідальність за життя невинних людей, поцінування людського життя взагалі фактично не враховувалися. На ставлення всіх політичних структур до цивільного населення робив свій негативний вплив німецький геноцид євреїв;

– німецька окупаційна влада, керуючись ідеологією расизму, була зацікавлена в житті та праці українського і польського цивільного населення лише як засобу одержання матеріальних засобів, зокрема продовольчих, потрібних Німеччині, а також як джерело дешевої робочої сили. Кожне життя українця чи поляка, яке не служило цілям Німеччини, під моральним чи правовим кутом зору жодної вартості не становило. Через це найменші прояви непокори цивільного населення окупаційній владі кривавим чином придушувалися;

– не цінували життя місцевих українців і поляків радянські структури; радянські партизанські загони подібно до німецьких каральних служб в боротьбі з “українським буржуазним націоналізмом” не раз нищили цілі польські села; радянські каральні служби 1944 – 1945 і наступних років, переслідуючи мету знищення українського підпілля, часто вбивали багато більше людей, ніж було насправді в українському підпільному рухові;

– категоричною політичною метою польських структур було відновлення Польської держави також на території західних областей України; всі, хто стояв на перешкоді до досягнення цієї мети, розглядалися як вороги поляків, через це над тим українським населенням, яке виявляло симпатії до українського руху або тим більше його підтримувало, польські сили чинили жорстокі розправи;

– українські сили в боротьбі за незалежну Українську державу вели війну проти всіх, хто стояв на перешкоді до досягнення цієї мети, – тобто проти советів, німців і поляків. У діях ОУН і УПА загальноприйняті у військовому протистоянні методи часто переносилися також на мирне населення як польське, так і українське, як тільки воно запідозрювалось у симпатіях до радянської влади;

— великі жертви цивільного населення, понесені за наслідками українсько-польського протиборства, були насамперед наслідком цілеспрямованих дій польських і українських організованих політичних структур, а не так званої “міжетнічної війни” між українцями і поляками. У більшості випадків українське населення нищення польського населення не схвалювало.

— у вирі тих кривавих подій моральні цінності спотворювались усіма сторонами або ж про них зовсім забували.

ПРИМІТКИ

¹ Безмертя. Книга пам’яті України. 1941 – 1945. К.: Книга пам’яті України, 2000. – С. 561; Облік на 1.01.1941 р. виглядав близьким до дійсного.

² За повідомленням Українського штабу партизанського руху від 24.11.44 р. за доповіддю губернатора дистрикту, до половини червня 1944 р. з дистрикту Галичина на роботи до Німеччини було відправлено 325 тисяч. “Львівщина у Великій Вітчизняній війні” (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Каменяр, 1968. – С. 121; У виданні Львовщина в годы Великой Отечественной войны. – Л., 1988. подано 400 тис. чол. – С. 22.

³ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939 – 1945. – Warszawa, 2000. – Т. 1. – С. 16.

⁴ Макарчук Степан. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – Л., 1999. – Вип. 34. – С. 361 – 365; Макарчук Степан, Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939 – 1945) Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – Л., 2000. – Вип. 35 – 36. – С. 327 – 331.

⁵ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów... S. 14.

⁶ Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), – ф. п. 274 (підсумки обліку шкоди, нанесеної німецькими окупантами на території Тернопільської області), оп. 1, спр. 123, арк. 116.

⁷ Цит. за: Косик Володимир. Україна під час Другої світової війни. 1938 – 1945. – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. – С. 149.

⁸ Ньонбергский процесс. – М., 1958. – Т. III. – С. 416.

⁹ Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. п. 164, оп. 2, спр. 13, арк. 1.

¹⁰ Макарчук Степан. Нищення населення на Волині... С. 366.

¹¹ Там само; Сергійчук Володимир. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – К., 2003. – С. 106.

¹² Вінок безмертя. – К.: Політвидав України, 1988. – С. 216, 258–261; ДАВО, ф. п. 164, оп. 2., спр. 12., арк. 1–2.

¹³ Вінок безмертя... С. 530 – 545; Turowski Józef, Siemaszko Władysław, Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu. 1939–1945. Warszawa, 1990. – S. 50, 109.

¹⁴ ДАТО, ф. п. 274, оп. 1, спр. 123, арк. 108; Вінок безмертя... – С. 595.

¹⁵ ДАВО, ф. п. 164 (Акти і списки вбитих і замучених в Олицькому районі), оп. 3, спр. 10, арк. 6, 7, 10–10 зв, 16–16 зв.

¹⁶ Там само, оп. 3, спр. 12, арк. 20 – 21.

¹⁷ Там само, арк. 46.

¹⁸ Там само, арк. 2–2 зв.

¹⁹ Там само, спр. 119, арк. 1–22.

- ²⁰ Там само, оп. 2, спр. 17, арк. 1-62.
- ²¹ Сусленський Яків. Справжні герої. – Київ, 1999. – С. 51.
- ²² Данилюк Володимир. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939 – 1944 років. – Луцьк: Ініціал, 1995. – С. 31.
- ²³ Там само. – С. 20.
- ²⁴ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. У 3 т. 1939 – 1945 рр. – Л., 1996. – Т. 1. – С. 91 – 94.
- ²⁵ Карпус Збігнев, Втрати населення в Західній Україні в 1939–1941 рр. // Україна – Польща: Важкі питання // Матеріали V міжнародного семінару істориків... – Warszawa: Tyrsa, 2001. – Т. 5. – С. 140 – 141.
- ²⁶ Макарчук Степан. Втрати населення Галичини... – С. 324.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Кондратюк Костянтин. Втрати населення Західної України у 1939 – 1941 рр. // Україна – Польща: Важкі питання. // Матеріали V міжнародного семінару істориків... – Warszawa: Tyrsa, 2001. – Т. 5. – С. 157.
- ²⁹ Mazur Grzegorz, Polityka władz sowieckich w stosunku do ludności Ukrainy Zachodniej w latach 1939 – 1941: istota i następstwa // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa: Karta, 2000. – S. 34.
- ³⁰ Гунчак Тарас. Втрати українців під час Другої світової війни // Сучасність, 1992. – С. 35.
- ³¹ Карпус Збігнев. Вказ. прац. – С. 140 – 141.
- ³² Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Л., 1997. – Кн. 2. – С. 31, 286, 287.
- ³³ Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф.п. 400 (Рівненський обком компартії України), оп. 1, спр. 31, арк. 43.
- ³⁴ Там само, арк. 47.
- ³⁵ Там само, арк. 49.
- ³⁶ Там само, спр. 50, арк. 19.
- ³⁷ Там само, спр. 51, арк. 5.
- ³⁸ Макарчук Степан. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944 – 1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 76 – 77, 85; Його ж. Радянські методи розправи з бандерівцями // Галичина. Науковий і культурно-просвітницький часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 323 – 361.
- ³⁹ ДАРО, ф.п. 400, оп. 1, спр. 51, арк. 50.
- ⁴⁰ Макарчук Степан, Радянські методи боротьби з ОУН і УПА... – С. 77.
- ⁴¹ ДАРО. ф. 400, оп. 1, спр. 44, арк. 62.
- ⁴² Макарчук Степан. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни... – С. 342; Його ж. Нищення населення на Волині... – С. 379.
- ⁴³ ДАРО, ф.п. 400, оп. 1, спр. 51, арк. 8, 49 – 50.
- ⁴⁴ Львівщина у Великій Вітчизняній війні... – С. 166 – 167.
- ⁴⁵ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Л., 1993. – Кн. 1. – С. 57 – 58.
- ⁴⁶ ДАРО, ф.п. 400, оп. 1, спр. 31, арк. 15 – 50.
- ⁴⁷ Там само, оп. 3, спр. 9, арк. 100.
- ⁴⁸ Ткачов Сергій. Польсько-український трансфер населення 1944 – 1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Т., 1997. С. 139.
- ⁴⁹ Макарчук С.А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів: Вища шк., 1983. – С. 19 – 57, 114 – 154.

⁵⁰ Cit. Korpalska Walentyna, Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna. Wydanie drugie. Wrocław-Warszawa-Kraków-Łódź, 1988. – S. 225.

⁵¹ ДАРО, ф.п. 400, оп. 3, спр. 9, арк. 33 зв.

⁵² Там само, арк. 81.

⁵³ Там само, арк. 82.

⁵⁴ ДАЛЮ, ф.п. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 5-6.

⁵⁵ Там само, спр. 63, арк. 45.

⁵⁶ Там само, арк. 44, спр. 70, арк. 58, 60 – 61.

⁵⁷ ДАРО, ф.п. Р-289 (Акти комісії з розслідування злочинів...), оп. 1, спр. 2, арк. 5; Семашко. – С. 577 – 580.

⁵⁸ Там само, ф.п. 400, оп. 3, спр. 9, арк. 75.

⁵⁹ Там само, оп. 1, спр. 22, арк. 35.

⁶⁰ Кенсік Ян називає 12 тис. українських поліцаїв. Див. Kęsiek Jan. Ogólny bilans strat ludności w wyniku polsko-ukraińskiego konfliktu narodowościowego w latach II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania... – Warszawa: Karta, 2002. – Т. 9. – S. 40.

⁶¹ ДАРО, ф.п. Р-22 (Рівенський гібетскомісаріат), оп. 1, спр. 53, арк. 41, 51, 56.

⁶² Луцький Олександр, Науменко Кім. Уроки Другої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Л., 1996. – С. 480.

⁶³ Салюк І.М., Горний М.М. Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах. – Л., 1996. – С. 127 – 128.

⁶⁴ Zbierski Andrzej, Próby współpracy środowisk polskich i ukraińskich w latach 1939–1947 // Polacy o Ukraińcach. Materiały z sesji naukowej pod Red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk, 1993. – S. 167.

⁶⁵ ДАЛЮ, ф.п. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 110; Спр. 230, арк. 86.

⁶⁶ Макарчук С. Нищення населення на Волині... С. 375.

⁶⁷ Там само. – С. 376.

⁶⁸ Царук Ярослав Зошит VIII. – С. 121 – 125 (рукопис).

⁶⁹ Hryciuk Grzegorz, Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941-1945 // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 2000. – Т. 6. – S. 279, 290, 294.

⁷⁰ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich... – S. 20, 28.

⁷¹ Сергійчук Володимир. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українсько-го конфлікту в роки Другої світової війни. – К.: Укр. вид. спілка, 2002. – С. 136 – 138.

⁷² Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich... – S. 20, 28.

⁷³ ДАЛЮ, ф.п. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 42 – 43.

⁷⁴ Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ століття. – Л., 2000. – С. 63.

⁷⁵ Там само. – С. 71.

⁷⁶ ДАЛЮ, ф.п. 3, оп. 1, спр. 517, арк. 2 – 54.

⁷⁷ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Л.: Галицька видавнича спілка, 1997. – Кн. 2; – Док. 31. – С. 121.

⁷⁸ ДАЛЮ, ф.п. 3, оп. 1, спр. 66, арк. 48, 54, 72.

⁷⁹ Там само, ф.п. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 188.

⁸⁰ ДАВО, ф.п. Р-6 (Волинське обласне статуправління), оп. 3, спр. 102, арк. 2.

⁸¹ Матисякевич Зиновій, Синєвидсько Вижне. Історія селища від найдавніших часів і до наших днів. – Л.: Літопис, 1998. – С. 101.

⁸² Мірчук Петро. Українська повстанська армія. 1942 – 1952. Документи і матеріали. – Л., 1991 (Відтворення Мюнхенського в-ня 1953 р.). – С. 28.

⁸³ Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... – С. 69.

⁸⁴ Szawłowski Ryszard, Przedmowa // Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939 – 1945. Warszawa, 2000. – S. 16.

⁸⁵ ДАРО, ф.п. Р-22 Рівненський гебітскомісаріат), оп. 1, спр. 53, арк. 26 – 28, 30, 35, 40 – 41, 46, 48, 51 – 52, 54, 56 – 57, 60, 63, 80, 83.

⁸⁶ Szawłowski Ryszard, Przedmowa... – S. 13.

⁸⁷ Данилюк Володимир. Вірити занадто боляче... – С. 171, 198.

⁸⁸ Трохимчук Степан. Волинська трагедія на тлі українсько-польського конфлікту 1939 – 1947 років. – Л. 2003. – С. 17 – 18.

⁸⁹ ДАЛО, ф.п. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 72, 76.

⁹⁰ Там само, спр. 62, арк. 103.

⁹¹ Там само, арк. 109, 111, 112, 119, 147, 149.

⁹² Там само, спр. 61, арк. 12 зв.

⁹³ Там само, ф.п. 5001, оп. 2, спр. 21, арк. 2, 108, 110; Оп. 6, опр. 47, арк. 190.

⁹⁴ Hryciuk Grzegorz, Straty ludności w Galicji Wschodniej... – S. 279, 290, 294.

Юрій СЛИВКА

УПА Й УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ

За понад тисячолітній період українсько-польські відносини були головним чином конфронтаційними, і такими вони дісталися у спадщину нашим народам у ХХ ст., коли, з одного боку, обидва народи на певний час відроджували державну незалежність, але незабаром її втрачали, а з іншого – перебували у постійному протистоянні, яке виникало переважно на ґрунті територіальних суперечок.

За таких обставин годі було сподіватися, що цей складний клубок українсько-польських суперечностей вдасться легко розплутати. Свідченням цьому були безуспішні спроби українських та польських політичних партій, зокрема у середині 30-х років, нормалізувати ці відносини. Після окупації 1939 р. Німеччиною Польщі, а у 1941 р. й України, українсько-польські стосунки ще більше ускладнилися, причому також не без участі Німеччини та Радянського Союзу, які вміло підігрівали ці суперечності у власних геополітичних цілях. Тому в силу цілої низки обставин, українсько-польські відносини були приречені на різке загострення, у центрі якого опинилися головні збройні формування обох народів – УПА та АК, а жертвами – тисячі й тисячі українців та поляків.

З уваги на те, що ОУН та УПА були головними дійовими особами польсько-українського протистояння, а також у зв'язку з тим, що саме на них спрямовані основні звинувачення польської сторони щодо “геноци-

ду українських націоналістів супроти польської людності Волині 1939–1945 років”, більш докладно розглянемо їх діяльність у період Другої світової війни, насамперед у світлі програмних засад, зокрема щодо розв’язання українського питання, а отже, і налагодження українсько-польських відносин.

Відомо, що на початку ХХ ст. всі українські політичні партії, а згодом і творці та керівники УНР та ЗУНР, послідовно відстоювали фундаментальні засади щодо прав польського народу на відродження своєї державної незалежності в етнографічних межах. Ці принципові постулати були загалом покладені і в основу програмних завдань ОУН, а опісля й УПА. 2 лютого 1929 р. у постанові Великого збору ОУН було стверджено, що її головною метою є створення Української самостійної соборної держави шляхом “усунення всіх займанців з українських земель, що наступить у бігу національної революції”, що у визвольній боротьбі ОУН “здійснюватиме свої завдання шляхом зв’язків з тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівно ж шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для досягнення суб’єктивної ролі України у міжнародній політиці”. У зв’язку з цим ОУН заявляла, що з позиції самостійності й соборності України, вона не визнає “всіх тих міжнародних актів, умов і установ, що стан українського національно-державного розірвання ствердили та закріпили”¹.

Ця вимога найперше стосувалася як Ризького договору 1921 р., так і ухвал Ради послів від 14 березня 1923 р. про анексію Східної Галичини Польщею, здійснену всупереч принципу права націй на самовизначення та волі її населення. Тому в ухвалі Другого великого збору (квітень 1941 р.) було підкреслено, що “ОУН поборює акцію тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація проти українських акцій з боку поляків є передумовою унормування взаємин між українською і польською націями”².

Наприкінці 30-х років ОУН сподівалася, що у боротьбі за відновлення державної незалежності та соборності України вона зможе розраховувати на допомогу чи сприяння Німеччини, яка виступала тоді за перегляд Версальської системи договорів під гаслом права націй на самовизначення. Саме тому керівництво ОУН брало активну участь у проголошенні автономії та державної незалежності Карпатської України, що здійснювалося фактично за директивними вказівками з Берліна з метою розчленування та анексії Чехословаччини. Незважаючи на вирішальну і підступ-

ну роль Німеччини в окупації Угорщиною у березні 1939 р. Карпатської України, ОУН все ж таки не втрачала надії реалізувати ідею державної незалежності України за сприяння Німеччини, цього разу в процесі неминучої війни Третього рейху з Радянським Союзом. У грудневому 1940 р. маніфесті ОУН висловлювала впевненість у розвалі СРСР і тому закликала українців та інші поневолені народи боротися “проти московського імперіалізму всіх видів, а зокрема проти большевізму” та встановлювати “новий лад у Східній Європі й підмосковській Азії”³. Загалом на певному етапі, зокрема у 30-х – початку 40-х років, в ідеології та політиці ОУН домінували засади інтегрального націоналізму та застосовувались переважно терористично-революційні методи боротьби.

Однак відзначимо, що не всі в ОУН поділяли оптимістичні сподівання щодо ролі Німеччини у відродженні державності України й загалом у встановленні з її допомогою “нового ладу” в Європі та ідеології інтегрального націоналізму. Наприкінці 30-х років в ОУН почала формуватися група з визначних політичних діячів, куди входили Степан Ленкавський, Іван Мітринга, Роман Поладійчук, Василь Ривак, Михайло Турчманович, Борис Левицький та ін. До неї прихильно ставився також Богдан Кравців. Група виступала за поєднання легальних і нелегальних методів боротьби, проти вождівської ідеології, за демократичні засади розбудови не тільки власної організації, а й України загалом, вважала, що “майбутнє наше суспільство мусить бути плюралістичне, що система багатопартійна більш прогресивна, як однопартійна диктатура”⁴. Вони висловлювали занепокоєння безоглядною орієнтацією ОУН на гітлерівську Німеччину, застерігали про імперські людиноненавистницькі плани Третього району щодо українського та інших слов’янських народів. Ще за кілька років до початку Другої світової війни Іван Мітринга висунув тезу, що з хвилику нападу нацистів на Польщу “мусять бути для нас поляки приятелями, бо не Польща, а Україна є для гітлерівців найважливішим “лебенсраумом” – тобто “життєвим простором” .

Після вересня 1939 р. ця концептуальна теза в лютому 1940 р. була оприлюднена Політичною комісією на засіданні Краківського конгресу і особливо на грудневому 1940 р. зібранні Секції справ міжнародної політики у Берліні. У гострій дискусії з прихильниками будівництва “нового ладу” за допомогою Німеччини Іван Мітринга від імені берлінської групи заявив, що місце України не у “новій Європі”, а “разом з польським, французьким, підсоветськими народами за Вільну Європу без Гітлера та Ста-

ліна. Там наше місце”. Власне, тоді народилося гасло “Свобода народам, свобода людині”, автором якого вважається Іван Мітринга. Як стверджує Борис Левицький, група Мітринги була рішуче проти комбінації про можливість існування “вільної України” в рамках “нової Європи”, тому вже у липні 1941 р. вона поширювала летючку, яка починалася словами: “Українці! На нашу землю прийшов новий окупант – гітлерівська Німеччина”⁶.

Важливо відзначити, що вже в 1940 – 1941 рр. група Мітринги налагоджувала контакти не тільки з польським, а й білоруським, італійським і австрійським підпіллям. На початку вересня 1941 р. Борис Левицький приїхав до Варшави, щоб підготувати умови для переговорів, які б “привели до вироблення спільної політики щодо німців, бо “нова Європа” мусить створюватися за англійськими, а не німецькими рецептами, та що польська сторона мусила б “виходити з того, що Україна повинна стати незалежною, а проблема польсько-українських кордонів обговорювалася б після війни”⁷.

Після того як у другій половині 1941 р. верховоди фашистської Німеччини арештували та частково знищили ініціаторів проголошення 30 червня у Львові Акту відновлення державності України, керівництво ОУН почало розробляти програму боротьби на два фронти – проти Третього рейху та Радянського Союзу. Тому з часу формування УПА налагодження українсько-польських відносин набуло особливого значення, зокрема, з метою не тільки уникнути можливого третього – польського фронту, а й для об’єднання українсько-польських сил у спільній боротьбі проти двох, з точки зору ОУН, основних супротивників державної незалежності як Польщі, так і України. У цьому контексті пильної уваги заслуговує та частина ухвали Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.), у якій йшлося про союз з усіма силами, що сприяють відновленню державності України, та підкреслювалося значення “створення широкого фронту боротьби поневолених народів Сходу та Заходу Європи”, а також про те, що “московсько-більшевицькій міжнародній концепції інтернаціоналізму й німецькій концепції т.з. “нової Європи” ми протиставляємо міжнародню концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних держав під гаслом – “Свобода народам і людині”, яке і стало головним гаслом створеної у жовтні 1942 р. Української повстанської армії. Власне, в цьому контексті у постанові стверджувалося, що ОУН виступає “за злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі само-

стійних держав і визнання та панування права українського народу на західноукраїнських землях. Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо західних українських земель, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки громадсько-адміністративного апарату західноукраїнських земель коштом відсторонення українців”⁸.

Заради спільної боротьби проти імперіалізму у постанові Третьої конференції (17–21 лютого 1943 р.) ОУН закликала поневолені народи Європи, зокрема і поляків, усунути дрібні неістотні суперечки. Водночас вона засуджувала “всі спроби індивідуальної чи збірної співпраці з окупантами як шкідництво і зраду українському народові”⁹.

У четвертому номері офіційного органу ОУН “Ідея і чин” за 1943 р. була опублікована концептуальна програмна стаття відомого діяча УНДО Ярослава Боровича (Василя Мудрого) “Україна і Польща”. Автор глибоко проаналізував історичну тяглість суперечливих українсько-польських відносин, зокрема у ХХ столітті, політику міжвоєнної Польщі щодо Східної Галичини і Західної Волині, з’ясував причини безуспішних спроб налагодити рівноправний союз двох народів та негативні наслідки українсько-польських конфліктів для долі України і Польщі. З’ясувавши причини різкого загострення українсько-польських взаємин за умов Другої світової війни, Василь Мудрий обґрунтовував вкрай необхідне для обох народів примирення та спільні дії на платформі відновлення і визнання державної незалежності України та Польщі. “Об’єктивні умови національно-державної української рації, – писав Василь Мудрий, – наказували б жити в приязних взаєминах із Польщею з уваги на великого спільного ворога Москву. Знов же об’єктивні умови національно-державної польської рації наказували б полякам жити у приязних відносинах до державної України ще й з уваги на польського західного сусіда Німеччину. Одначе ці дві тези виключають себе тому, що поляки в своїй мегаломанії усе будуть собі легковажити як не одну, то другу небезпеку. А будуть це робити з цієї причини, що віритимуть у свою “силу”, але досягнену коштом поневолення і українців, і білорусів, і литовців. На беззастережне признание української державности в українських етнографічних межах вони не годяться навіть тоді, коли політично лежать напівпритомні, розтощені колесами історії”¹⁰.

Автор статті переконує, що український народ з часу останніх визвольних змагань 1917 – 1920 рр. ніколи не переривав своєї боротьби за

власну державу, а у роки Другої світової війни створив вагому політично-військову організацію, яка “дозволяє нам одверто говорити про конечність розв’язки питання нашої боротьби на польському відтинку. Ми свідомі того, що перед лицем небезпек, які грозять усім поневоленим народам Сходу від німецького і московського імперіялізмів, тільки спільний фронт поневолених проти імперіялістів і ліквідація внутрішніх спорів є одинокою правильною відповіддю поневолених воюючим імперіялізмам. Це треба також прикладати до взаємовідносин двох народів – українського і польського. І тому ми сьогодні проти боротьби на цьому відтинку, тому ми також за знайдення мирних шляхів розв’язки існуючих питань між обома народами. Якщо ж боротьбу цю польська верхівка хоче нам накинути, то це буде завзята боротьба всього українського народу проти ворожих імперіялістичних зазіхань”¹¹.

Отже, ОУН цього разу устами авторитетного громадсько-політичного діяча Василя Мудрого, який тісно співпрацював з підпіллям, закликала до українсько-польського примирення та союзу двох народів на платформі боротьби проти імперіялістів, а також до відновлення державної незалежності Польщі та України.

Винятково важливе значення для визначення подальшої програми боротьби за незалежну і соборну Україну, а у цьому контексті й пошуків шляхів українсько-польського порозуміння, мали постанови Третього надзвичайного великого збору ОУН, який відбувся 21 – 25 серпня 1943 р. На підставі аналізу тодішньої міжнародної ситуації, зокрема у зв’язку з відкриттям другого фронту країн антигітлерівської коаліції, ОУН ствердила, що війна засвідчила “слабкість” німецької і московсько-большевицької імперій та створила поневоленим народам реальну можливість здобути свободу і державну незалежність. “Система вільних народів і самостійних держав – це одинока і найкраща розв’язка питання порядку в світі. Спроби упорядкувати світ на інших основах не дали ніколи позитивних результатів. Всі понаднаціональні державні твори-імперії виявлялися завжди чинниками історичної реакції і занепаду. В імперіях завжди один нарід поневолює і веде до занепаду інші народи. Тому ОУН обстоює право всіх народів на самостійне життя у власних державах, на повний їх культурний і економічний ріст, бо тільки таким шляхом іде людство до поступу”, – йдеться у “Літописі Української повстанської армії”¹².

Консолідацію українського народу на платформі боротьби за незалежність ОУН прагнула прискіпити “шляхом знищення всіх економіч-

них і соціальних нерівностей”. “Вважаємо, – записано у постанові великого збору, – що в сучасну історичну добу є всі дані для побудови такого економічного ладу, який дасть рівні шанси праці, заробітку всім громадянам. Знищуючи всі форми експлуатації кляси клясою, створимо в Україні справедливий суспільний лад. Тільки при такому суспільному ладі і буде запорука, що державна влада не стане на службі одній клясі, буде організуючим, плануючим і керуючим органом цілого народу”.

ОУН ще раз заявила, що, борючись за визволення українського народу, вона послідовно виступає за політичну співпрацю з іншими поневоленими народами нині і в майбутньому, що “основою цієї співпраці є тільки взаємна пошана і визнання права всіх на вільне життя”. У зв’язку з цим у постанові відзначалося, що польська верхівка є “вислужником чужих імперіялізмів та ворогом свободи народів. Вона намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та помагає німецькому і московському імперіялізмові винищувати український нарід”. Усе ж ОУН продовжувала виступати “за вилучення всіх другорядних фронтів”, тобто українсько-польського протистояння, за союз поневолених тоталітарними державами народів у боротьбі за національне визволення. “У наших зносінах з сусідніми народами, – йшлося далі у постанові великого збору, – розраховуємо на співпрацю з їхніми народними масами та з їхніми революційними неімперіалістичними елементами й побороємо всіх попутчиків імперіялізмів”¹³.

Ці концептуальні засади союзу поневолених тоталітарними державами народів у боротьбі за національне визволення були схвалені Українською головною визвольною радою (УГВР) – представницьким органом українського народу, створеному з ініціативи Української повстанської армії. Перший великий збір УГВР відбувся 11 – 15 липня 1944 р. у карпатських лісах на узбіччі гори Виділок, неподалік села Сприня на Самбірщині. Президентом УГВР обрано Кирила Осьмака. У політичній платформі УГВР було стверджено, що вона бореться за українську самостійну державу в союзі з усіма поневоленими народами Європи й Азії і “прагне порозуміння та мирного співіснування з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу”¹⁴.

Отже, у період Другої світової війни, особливо на завершальному її етапі, ОУН та УПА послідовно боролися за відновлення незалежної і собор-

ної України, відстоювали права інших поневолених тоталітарними державами народів на національну свободу та відродження своїх самостійних держав. Це стосувалося і польського народу, щодо якого керівництво ОУН та УПА на засадах рівноправності прагнуло налагодити добросусідські взаємини як важливу запоруку державної незалежності України і Польщі.

Щодо позиції керівників польського підпілля, насамперед еміграційного уряду в Лондоні та створеної ним Армії крайової, можна без перебільшення ствердити, що всі впливові тодішні польські політичні сили виступали за відновлення кордонів Польщі 1939 р., а отже, й збереження в її складі Східної Галичини та Західної Волині. З першого погляду ця позиція була цілком логічною, але тільки за однієї умови: якщо розглядати її винятково з точки зору оцінки таємного договору Молотова–Ріббентропа про поділ сфер впливу в Центрально-Східній Європі між Радянським Союзом і Німеччиною, а не брати до уваги, а тим більше ігнорувати обставини, за яких у 1919 – 1923 рр. ці землі опинилися в складі Польщі. По-перше, загально відомо, що в 1917 – 1918 рр. на руїнах Російської та Габсбурзької імперій відновлено Польську державу, 1917 р. створено Українська Народна Республіка, а в листопаді 1918 р. – Західноукраїнську Народну Республіку. У січні 1919 р. УНР і ЗУНР ухвалили акт соборності України. Відомо також, що країни Антанті – переможці у Першій світовій війні визнали за населенням Східної Галичини право на державне самовизначення, але в червні 1919 р. уповноважили Польшу бути її тимчасовим військовим окупантом, головним чином для зміцнення “санітарного кордону” з метою захистити Центральну Європу від більшовизму, а в березні 1923 р., всупереч волі українського народу, дали згоду на анексію Східної Галичини Польщею. Український народ, а також уряд ЗУНР та тодішній уряд Радянської України рішуче виступили проти цієї ухвали, не вважали її законною та зобов’язуючою і продовжували боротьбу за соборність України.

По-друге, рух за возз’єднання західних земель з Україною, який активізувався після вступу у вересні 1939 р. Червоної армії, був, по суті, продовженням національно-визвольної війни населення Східної Галичини та Західної Волині 1918 – 1919 і наступних років і аж ніяк не був спричинений таємними радянсько-нацистськими домовленостями. У зв’язку з цим, незважаючи на певні специфічні особливості, зокрема присутність радянських військ, ухвала Народних зборів за возз’єднання Західної України з Україною радянською загалом відтворювала волю населення Га-

личини і Західної Волині й була фактично легітимізацією, з точки зору широкого загалу, Акту злуки 1919 р. Отже, на захисті соборності України стояло не тільки волевиявлення всього українського народу, але й державні структури Радянського Союзу, складовою частиною якого була Україна¹⁵. Керівництво ОУН та УПА, хоч і гостро негативно ставилося до інтервентських дій радянського уряду та Червоної армії щодо Польщі, ніколи не ставило під сумнів законність соборності українських земель. З уваги на це позиція ОУН та УПА щодо соборності України, а отже й східних кордонів Польщі, не була якоюсь особливою чи відмінною від прагнень усього українського народу.

З уваги на це суперечки між польським підпіллям в особі лондонського уряду і Армії крайової – з одного боку, та українським національно-визвольним рухом, який тоді репрезентували головним чином ОУН та УПА – з іншого, щодо східних кордонів Польщі та долі Східної Галичини і Західної Волині, був фактично конфліктом з усім українським народом та Радянським Союзом загалом, який тоді виступав гарантом західних кордонів України. Тому збройним протистоянням з українським патріотичним підпіллям з приводу східних кордонів майбутньої Польщі тодішні польські політичні сили об'єктивно погіршували свої шанси у боротьбі проти справжніх ворогів відновлення державної незалежності Польщі.

І все ж, незважаючи на неодноразові звернення керівництва ОУН та УПА поладити польсько-українські взаємини на платформі спільної боротьби проти тоталітарних режимів, еміграційний лондонський уряд, а також керівництво Армії Крайової, настирливо продовжуючи відстоювати відновлення довоєнних кордонів польської держави, фактично ігнорували ці заклики і тим самим ускладнювали власне становище у Східній Галичині та Волині. Як згадує безпосередній учасник тих подій Мар'ян Голембійовський, після арешту головних дійових осіб проголошення Акту незалежності України, в керівних колах ОУН дійшли висновку, що “єдиним союзником у боротьбі за вільну Україну може бути тільки Польща” і тому шукали засобів поладження польсько-українських взаємин, але не зустріли порозуміння з польської сторони. У серпні 1942 р. генерал Сікорський на запитання про його бачення польсько-українських відносин відповів так: “Українців передам Сталіну”, зрозуміло, що без території. Такою ж, на думку Голембійовського, була й позиція керівництва АК, зокрема 27-ї Волинської дивізії, що й зумовило “вартої жалю польсько-

українську боротьбу” та “страшні взаємні вбивства..., якими були задоволені та мали інтерес і користь Німеччина і СРСР”¹⁶.

Якщо на початковому етапі радянсько-нацистської війни таку поведінку польської сторони ще можна було пояснити сподіваннями на еventуальне визнання Радянським Союзом кордонів довоєнної Польщі у зв'язку з його критичним становищем та прагненням якоюсь мірою спокутувати свою провину перед польським народом і західними державами за союз з Німеччиною 1939 – 1941 рр., то згодом, коли Сталін і його оточення поступово отямилися від “віроломного нападу”, важко оправдати. Непоступливість і небажання польського підпілля вести серйозні переговори з ОУН та УПА з приводу східних кордонів Польщі мотивувалося й тим, що плани українців стосовно відновлення незалежної соборної України не мали шансів бути реалізованими. Справді, за тих обставин шанси українців були дуже проблематичними, але не кращою була й перспектива здійснення програми лондонського уряду щодо відновлення Польщі довоєнного зразка. Це особливо переконливо підтвердили домовленості країн антигітлерівської коаліції ще до завершення війни, зокрема у Тегерані та Ялті.

Ще раз відзначимо, що всі тодішні польські політичні сили виступали за відновлення кордонів довоєнної Польщі, отже, і за збереження у її складі Східної Галичини та Західної Волині, а ендеки – прихильники програми Романа Дмовського планували поширити кордони Польської держави навіть на всю Правобережну Україну. При цьому найрадикальнішим вирішенням української проблеми у визволеній і відновленій Польщі вважалося витіснення, а фактично очищення так званих східних кресів від українців шляхом їх примусового виселення або на територію Радянського Союзу, або в інші регіони Польщі з поступовою їх асиміляцією та ополяченням¹⁷.

Відзначимо, однак, що у середовищі польського підпілля були й поміркованіші підходи щодо полагодження українсько-польських відносин. Крайова політична репрезентація, наприклад, стверджувала, що еміграційний уряд “не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але водночас й потребу створення спільного польсько-українського фронту... спрямованого проти окупантів”. Ця програма передбачала створення Української національної держави, а “укладення кордонів між Польщею та Україною буде залежати від характеру федеративного устрою” і “українська меншина в межах Польської Республіки, а польська меншина в межах Української держави користуватимуться ши-

роками національними і культурними правами на загальних засадах”. У цій декларації також стверджувалося, що Польща буде боротися за повернення втрачених “східних кресів”, тобто за відновлення кордонів довоєнної Польщі. 31 березня 1943 р. еміграційний уряд підтвердив рішучу готовність продовжити боротьбу за “східні креси” та пообіцяв зрівняти українців у правах з поляками в межах кордонів довоєнної Польщі¹⁸.

Все ж в інформаційному звіті АК Львівського регіону еміграційному уряду за грудень 1943 р. стверджувалося: “Ставлення до українців скрізь вороже. Немає жодної дискусії, у якій би проглядався хоча б якийсь політичний реалізм стосовно українців. Кожна програма, що має на меті остаточне вирішення українського питання і яка передбачає, що господарями на цій землі можуть бути лише поляки, знаходить підтримку в тутешньому середовищі. Будь-яка спроба надати цим землям політичну автономію приречена на невдачу... і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо займатиме таку позицію, тут програє...”¹⁹.

Ще відвертіше про це йшлося у рефераті Яна Криштофа Тримбальського (середина 1943 р.) “Українське питання через призму Лондона, Варшави і Львова”. Автор реферату відзначав, що варшавські й львівські політичні кола бачили можливість досягти сталості безпеки відновленої Польщі тільки за допомогою радикального розв’язання української проблеми, щоб “раз і назавжди ліквідувати українське питання, щоб випалити той струп на польському тілі, щоб знищити те, що нам протягом століть вороже і вороже не перестане бути”²⁰.

Власне, на ґрунті таких та подібних міркувань і виринув клич: “Українців – за Збруч!” Його поява не була виявом хвилимих емоцій чи породженням винятково конкретної ситуації 1942–1943 рр., хоч і не без її впливу. Навпаки, ця система мислення була фактично логічним продовженням міжвоєнної політики польських урядів щодо соціальної та політичної дискримінації українців, їх ополячення а також поступового витіснення за межі рідного краю. Підтвердженням цьому була підготовлена на зламі 1938–1939 рр. постанова Ради міністрів Польщі “У справі акції, спрямованої на зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі”.

Виникає, однак, запитання: чому саме Волинь, а не Східна Галичина, де українсько-польські суперечності були значно гострішими, опинилася в центрі подій?

З початку 1943 р. на ділянці Холмщина – Волинь та Східна Галичина склалася надзвичайно напружена військово-політична ситуація, зумов-

лена, насамперед, співвідношенням збройних сил, які боролися за домінуючі позиції у цьому важливому стратегічному регіоні. Відомо, що на Волині та Холмщині вже з кінця 1941, і особливо у 1942 р., зосереджувалися основні польські та українські військові формування – УПА та АК, а також радянські партизанські загони та значні тилові частини Вермахту. Відчутні зміни у співвідношенні сил між фашистською і антигітлерівською коаліцією воюючих держав на користь останньої, що особливо чітко почало проявлятися після розгрому німецької армії під Сталінградом, позначувалися і на ситуації у цьому регіоні. Вже відзначалося, що у квітні 1943 р. Радянський Союз розірвав дипломатичні відносини з польським еміграційним урядом у Лондоні та відмовився визнавати східні довоєнні кордони Польщі. З уваги на це, польський еміграційний уряд та керівництво АК, зокрема 27-ї Волинської дивізії, розробили план повстання та встановлення у цьому регіоні своєї влади з тим, щоб поставити Радянський Союз перед доконаним фактом відновлення східних кордонів Польщі. Власне, тому велася спішна подальша концентрація Армії крайової у цьому регіоні. Відзначимо також, що саме у червні 1943 р. з дозволу німецьких окупаційних властей було сформовано польську міліцію гранатову, яка використовувалася ними також і в боротьбі з українським підпіллям.

Натомість УПА, загалом український національно-визвольний рух з початку 1943 р. опинився у вельми скрутній ситуації. Після того, як українці покинули окупаційні поліцейські структури, а ОУН оголосила всіх тих, що тією чи іншою мірою співпрацюють із фашистськими чи радянськими органами, ворогами українського народу, проти УПА посилилася боротьба, насамперед Вермахту. Загалом у тій критичній ситуації проти УПА вели активну збройну боротьбу всі три її опоненти: Німеччина, Радянський Союз та польське підпілля, зокрема АК. 18 травня УПА опублікувала звернення “Польські громадяни”, у якому відзначала, що саме тоді, коли українці вийшли з окупаційних структур, “Ви перші охоче зголосилися на їх місце і допомагаєте німцям здійснювати бандитську роботу. Сьогодні ви є сліпим знаряддям у німецьких руках проти нас. Нині на тій службі стараєтеся всілякими способами знищити нас, всю свою ненависть та гнів направляєте проти українського народу. Ви нині стаєте головними підпалювачами наших сіл та розстрілювачами нашого населення, але пам’ятайте, якщо загал польської громадськості не вплине на тих, які пішли до адміністрації, на фольксдойчів у поліцію та не вплине-

те на те, щоб вони покинули ці місця, то гнів українського народу вилється на тих поляків, котрі мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, спричинена вами, відіб'ється на вас"²¹.

Власне, ще 22 квітня 1943 р. комендант АК Волинського округу полковник К. Бомбінський відзначав: “Упродовж вже двох тижнів польське населення на Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різунни. Мені відома рука, котра пхає українську людність до самовбивчої боротьби проти своїх співвітчизників польської національності на спільній батьківській волинській землі. Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це ж німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення між собою борються”²².

У червні, липні та серпні 1943 р. німецька окупаційна влада направила проти УПА 10 тисяч солдатів, 10 моторизованих батальйонів, 50 танків та 27 літаків. Ці війська склалися із частин СС, німецької поліції, відділів польської поліції, угорських військ та ін. Це була, по суті, каральна експедиція, спрямована не тільки проти УПА, а й цивільного населення, і мала своєю метою “придушити народне повстання на Волині”. Тільки внаслідок операцій 14–16 липня спалено село Малин (850 мешканців українців та чехів), вбито сотні селян, арештовано понад дві тисячі представників інтелігенції, у Кременці розстріляно 280, у Рівному – 200, у Луцьку – 160. Загалом у липні–серпні 1943 р. німецькі війська провели проти УПА 50 операцій, під час яких було вбито та поранено: 1237 солдатів та офіцерів УПА, не менше 5 тисяч цивільного населення та понад 3 тисячі німецьких вояків²³.

Якщо взяти до уваги, що у 1943 р., крім нацистів, проти УПА активізували боротьбу радянські партизани, зокрема загони Сидора Ковпака, які повернулися з Карпатського рейду, то стане зрозуміло, у якій критичній ситуації опинилося українське підпілля. За цих обставин керівництво УПА аж ніяк не було зацікавлене у тому, щоб одночасно з боротьбою проти двох тоталітарних монстрів відкривати ще третій фронт – збройну конфронтацію з АК, загалом з польським підпіллям. Тому воно докладало багато зусиль для того, щоб не тільки уникнути загострення українсько-польських взаємин, а навпаки, створити союз українських та польських формувань у боротьбі проти двох тоталітарних держав – Німеччини та Радянського Союзу, на, здавалось би, прийнятній для обох народів платформі відновлення незалежної Польщі та України в їх етно-

графічних кордонах. Вже йшлося про ухвалу Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.), у якій стверджувалося, що українське підпілля виступає “за злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на західноукраїнських землях”. Ця концептуальна програмна заява була підтверджена і наступними ухвалами та документами ОУН і УПА, зокрема Третьою конференцією 17–21 лютого 1941 р. та Третім надзвичайним великим збором 21–25 серпня 1943 р.

На початку липня 1943 р. ОУН оприлюднила відозву до поляків – винятково важливий програмний документ, у якому переконливо обґрунтовано життєву необхідність об’єднання зусиль українського і польського народів у боротьбі за незалежну Україну і Польщу як визначальну передумову стабілізації міжнародних відносин у повоєнній Європі. У відозві відзначалося, що в міру наближення завершення війни та відчутного послаблення обох воюючих тоталітарних держав, наростає національно-визвольна боротьба поневолених німецьким та московським імперіалізмом народів Центрально-Східної Європи, зокрема українського і польського за відродження своїх національних держав. “Однакове становище, спільні вороги та спільна мета, якою є власні держави, повинні стати наказом для обох народів, врешті як і інших поневолених народів, спільно боротися в єдиному фронті проти імперіалістичних загарбників”.

ОУН ще раз ствердила: український народ завжди був переконаний у тому, що передумовою державної незалежності українського і польського народів є обопільна злагода, усвідомлення того, що саме ця обставина є єдиним гарантом існування двох народів між двома могутніми державами – Німеччиною і Радянським Союзом, які, з огляду на свій імперіалістичний характер, завжди були ворогами наших народів, прагнули їх поневолити. Врешті, і постійне розпалювання Німеччиною і Радянським Союзом українсько-польської конфронтації розцінювалося ОУН як один із засобів поневолення українського і польського народів. “Москва і Берлін, – читаємо у відозві, – порозумілися і у майбутньому знайдуть спільну мову, якщо йдеться про повалення Української чи Польської держави та поневолення обох народів. У справедливості цього особливо переконався польський народ під час поділів, а зокрема у 1939 році. Очевидність тої правди не хочуть зрозуміти польські імперіалістичні кола. Дивним і незрозумілим є факт, що нині, коли польський народ поне-

волений німецьким загарбником і коли водночас Росія планує чергову окупацію Польщі, польські імперіалістичні провідники оголосили безжалісну боротьбу українському народові, позбавляючи його права на власну державу. Польські імперіалісти будь-що не хочуть змиритися з боротьбою поневоленого українського народу і своєю сліпою ненавистю до нього йдуть так далеко, що примирюються з найлютішими ворогами незалежної Польщі – з імперіалізмом російським і німецьким. Адже зрозуміло, що нині, коли провідники одного поневоленого народу закликають до боротьби з іншим поневоленим народом, то таким чином спричинюють послаблення спільного фронту поневолених, а отже прислугуються загарбникам”.

Відзначивши, що головною причиною польсько-українського конфлікту є проблема східних кордонів Польщі, намагання її політичних керівників повернути до складу Польської держави Західну Україну, яку вони називають “нашою східною землею”, ОУН заявила, що український народ, який бореться проти могутніх його ворогів, ніколи не погодиться на те, щоб Східна Галичина і Західна Волинь були відірвані “від решти українських земель”. Водночас вона запевняла поляків про непохитне прагнення українців порозумітися на платформі спільної боротьби проти імперіалістичного Берліна та Москви за відродження незалежної Польщі та України. “Не маємо жодних ворожих планів щодо польського народу і не хочемо жодної грудки польської землі. Визнаємо право кожного народу на самовизначення і на власну державу. Наше ставлення до польського народу оперте на приязні і бажанні співпраці”, – підкреслюється у відозві ²⁴.

Тим часом українсько-польське протистояння непинно наростало та вкрай загострювалося, набуваючи щораз масштабнішого характеру кровопролитних сутичок, жертвами яких ставали тисячі людей з обох боків. Власне, на хвилі цього озлоблення і виринали кличі ненависті та відчаю: “Українців – за Збруч!” та “Ляхів – за Сян і Буг!”

На зламі 1942 – 1943 рр. кривавою ареною польсько-українського протистояння стала Холмщина і Підляшшя, а з весни 1943 – Волинь та частково Східна Галичина, внаслідок чого кількість жертв почала досягати десятків тисяч. Стихія міжнародного українсько-польського конфлікту загрожувала перерости у національну катастрофу з непередбачуваними наслідками, що, власне, і зумовило наростання занепокоєності громадськості подальшим трагічним розвитком подій, а отже, і прагненням погасити полум’я ненависті й озлоблення. Лейтмотив цих занепокоєнь –

глибоке усвідомлення того, що, якою б не була мета конфліктуючих сторін, нічим не можна виправдати вбивства людей, зокрема безневинних дітей.

Власне, цими мотивами і були пройняті послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства і народу, у яких він надзвичайно переконливо обґрунтував гріховність, людиноненависницький характер подібних дій та закликав учасників міжнаціонального конфлікту схаменутися, припинити братовбивчу боротьбу та порозумітися. У пастирському посланні до духовенства і народу від 10 серпня 1943 р. митрополит відзначав, що молодь, яка береться вирішувати “справи загальні без достатнього досвіду і без волі порадитися зі старшими”, вельми часто стає знаряддям ворожих сил, що “просто провокують до незаконних поступків, до нерозважливих кроків, які відтак мстяться на цілій громаді... Ми були свідками навіть страшних вбивств, – провадив далі митрополит, – сповнених молодими людьми, може навіть в добрих намірах, але з жадливи ми наслідками для народу. Ми бачили не раз людей, що передавали нашим молодим неначе накази народних провідників та наказували для добра справи когось убивати. Було багато таких випадків, у яких самі провідники молодих голосно і прилюдно стверджували, що агенти, які приказували вбивства, були провокаторами і служили нашим ворогам. На жаль, такі випадки виробили у молодих фальшиве пересвідчення про те, коли кому можна життя відібрати”. З метою припинити кровопролиття митрополит Андрей, звертаючись до народу, насамперед до молодих людей, закликав: “Не дайтеся спровокувати до ніяких незаконних поступків. Це ж інтерес наших ворогів: намовити наших людей до нерозважливих кроків, які могли б, а навіть мусіли б стягнути на наш нарід великі шкоди. Не дайтеся баламутити людям, які представляють вам неначе кінечним деякі злочини проти Божого закону. Пам’ятайте, що ніколи нічого корисного для свого народу не досягнете через противне Божому законіві поступування”²⁵.

У зв’язку з різким загостренням українсько-польських відносин звернення до народу опублікував Український центральний комітет за підписом його голови Володимира Кубійовича, а також керівництво ОУН. У жовтні 1943 р. ОУН у поширюваних інформаційних матеріалах пояснювала витоки українсько-польського збройного протистояння у порушенні польським підпіллям права українського народу на самовизначення, а також тим, що цей конфлікт використовувався Берліном і Москвою в інтересах поневолення обох народів. “Як по одному, так і по другому –

польському й українському – боці знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза і виконували роботу, що, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може”. Тому провід ОУН “осуджує акти взаємних убивств, звідки вони не походили б” і заявляє, що “ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими вбивствами не мають” та стверджує, що “всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН – Самостійників – Державників – уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішуче поборювати”²⁶ .

Уже йшлося про те, що на початку липня 1943 р. ОУН звернулася до поляків з листівкою, у якій було окреслено платформу спільної боротьби українського та польського народів за відновлення державної незалежності Польщі та України. У відповідь на це звернення Крайова політична репрезентація 30 липня у підпільній газеті “Naszi Ziemię Wschodnie” опублікувала “Відозву до українського народу”, в якій звинувачувала українців у співробітництві з німецькими, як і радянськими окупантами 1939 – 1941 рр. і вимагала засудити вбивства поляків на Волині. Водночас у Відозві стверджувалося: “Маємо спільних ворогів, тому станьте на нашому боці до боротьби з ними”. Відозва закінчувалася такою заявою: “Розуміємо та доцінюємо прагнення українського народу створити незалежну Україну. Одначе заявляємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої. Гарантуємо на тих землях повний і свободний розвиток української людности на засадах свободи та рівности громадянських прав і обов’язків”²⁷.

4 серпня 1943 р. Крайова політична репрезентація підготувала для уповноваженого представника еміграційного уряду пропозиції як умову для початку українсько-польських переговорів. Вона стверджувала, що польський народ розуміє прагнення українців створити незалежну державу, з якою Польща встановить доброзичливі відносини, але польсько-українські переговори можуть розпочатися тільки за умови визнання кордонів Польщі 1939 р. “Східні землі Речі Посполитої, визнані як національно змішані, мусять залишитися частиною Речі Посполитої з огляду на великий культурний і господарський внесок поляків, зокрема на тісний економічний зв’язок з рештою Польщі. Українське населення у межах Речі Посполитої буде мати свободу, фактичну і правову рівноправність, повну свободу політичного, культурного і господарського розвитку (рівноправність української мови, шкільництва всіх рівнів до університету

включно). Гарантією тієї свободи стане територіальне самоврядування з воєводством включно...” Крайова політична репрезентація вимагала від “українців-самостійників” співробітництва “у подоланні ненависті українських мас до кресових поляків”. Чомусь не передбачалося аналогічне співробітництво для “подолання ненависті кресових поляків до українських мас”. Як умова початку українсько-польських переговорів висувалась вимога, щоб “українці-самостійники” рішуче перестали активно співпрацювати з німцями. Знову ж таки, і цього разу нічого не сказано про те, як бути зі співробітництвом поляків, зокрема поліції гранатової, з німцями. Врешті, як і ігнорування, що ОУН уже на початку 1943 р. заборонила українцям співдіяти з окупаційною владою, розцінюючи це як національну зраду.

Ще докладніше платформа українсько-польського порозуміння була опрацьована у рефераті “Національні проблеми в Польщі у контексті східної політики”, надісланому еміграційному урядові восени 1943 р. Слід підкреслити принципово важливу думку автора реферату про те, що, визначаючи свою подальшу лінію поведінки для досягнення незалежної Польщі у кордонах 1939 р., а отже і полагодження українсько-польських взаємин, еміграційний уряд не бачить, що у цих питаннях політика держав антигітлерівської коаліції наскрізь просякнута егоїстичними прагненнями і цілями, які не завжди зберігається з польськими інтересами. Щоб уникнути цього автор реферату рекомендував еміграційному урядові обдумати “якусь єдину раціональну програму. Отже, ми не можемо узалежнювати цілоти програми від того, чого хочуть сьогодні англо-сакси. Від того, чи Росія внаслідок цієї війни буде розбита і т.д. Згадані елементи можуть вирішити тільки про те, яку частину сформульованої програми ми реалізуємо тепер внаслідок цієї війни, а що муситимемо залишити в заповіті наступним поколінням для реалізації минулих конфліктів. Сьогоднішня позиція англо-саксів чи Росії, чи виголошує її Черчіль, чи Іден, чи Сталін не може відібрати в нас охоти обміркувати наші справи. Найважливіша справа, що народ хоче жити і розвиватися. І тільки наші інтереси, і тільки наші, а не чужі про них думки, є для нас вирішальними”.

Виходячи з цих концептуальних засад, автор реферату був переконаний, що “не існує можливості розв’язання національної проблеми на східних кресах тільки в рамках нашої внутрішньої політики. Вирішальне значення для тої справи має полагодження проблеми ставлення Польщі до Росії”. Далі він визнавав, що мета російської політики – ліквідувати

Польську державу, а ключ до її осягнення – поглинення Росією всієї Білорусі та України. Саме тому, на його думку, польська політика повинна рішуче “протиставитися російській політиці, яка може бути здійснена тільки відірванням від Росії всієї України і Білорусії і втягнення тих держав в орбіту польської політики. Виникнення тих незалежних держав та їх зв’язок з Польщею був би таким великим здобутком, який уможливив би територіальний компроміс з ними”. Автор був переконаний, що “литовський, белоруський і український народи – природні союзники Польщі у її конфлікті з Росією”, і тому слід зробити все, щоб подолати у цих народах антипольські настрої. “Отже, сьогоднішній кривавий конфлікт з українцями є недоречним трагічним непорозумінням, яке потрібно ліквідувати всіма силами. Ми з обох сторін глибоко зайшли у безнадійний польсько-український чи польсько-литовський конфлікт. Ми так сильно піддаємося комплексу поривань, що втратили можливість тверезої оцінки дійсності. Ми перестали розуміти, що є нашим політичним інтересом. І порив ненависті викликає другий небезпечний порив – знеохочення. Тут і там чується голоси резигнації і з полегшенням думається про можливість нашого відходу з кресів, з того котла, у якому панує хаос і вбивство. Це дуже небезпечні тенденції, що нарастають на ґрунті браку якоїсь ясної і зрозумілої для нашого власного суспільства ідеї польської політики на Сході. Чекаємо і мовчимо, інформуючи поляків і світ тільки про вбивства. Отже, не потрібно дивуватися, що ані пересічний поляк, ані тим більше пересічний англієць чи американець не розуміє, в ім’я чого, поза підозрюваним польським імперіалізмом, робимо зусилля утриматися на сході.

А тим часом Польща зі своєї позиції на Сході не може зрезигнувати. І то, принаймні, не з імперіалістичних міркувань. Ми мусимо організувати Схід аби нас степ не ліквідував”.

Реальний вихід з цієї важкої ситуації автор реферату вбачав у реалізації гасла “Свобода людині і народам!”, сформульованому в Атлантичній хартії. “Українці, белоруси, литовці слушно можуть вбачати в засадах тієї Хартії гарантію і їх свободи. І Польща не може і у власному сумлінні, і в очах світу бути перешкодою на шляху тих народів до свободи. А якщо Польща хоче приєднати ті народи до своєї політики, потрібно піднятися, і то, насамперед, полякам, як старшим братам, над атмосферою злої крові. Потрібно сьгодні щодо них виразно і ввічливо у польській політиці і пропаганді поставити ту саму засаду, на яку, попри атмосферу

злої крові, піднеслися польські політики доби Ягеллонів – “вільні з вільним”... Було б великою трагедією сьгоднішньої Польщі, якби народні маси, польські селяни не змогли знайти спільної мови з селянами українськими, белоруськими, литовськими так само, як колись польська шляхта знайшла спільну мову зі шляхтою тих самих народів”²⁸ .

Незважаючи на те, що категорична вимога польської сторони щодо визнання довоєнних східних кордонів Польщі була зовсім неприйнятною для українців, спроби переговорів з метою пошуків платформи для українсько-польського порозуміння тривали. 22 грудня 1943 р. представники ОУН передали польській стороні записку, в якій було сказано, що засади “Відозви до українського народу” не можуть стати основою співпраці між обома народами, що єдиним кроком вперед у тій відозві є ствердження, що поляки “розуміють і доцінюють прагнення українського народу до створення незалежної України”. З інформації від 21 січня 1944 р. випливало, що вже півроку відбувалися переговори між представником ОУН та Союзом збройної боротьби з метою примирення та співпраці обох народів щодо відбудови їх суверенних держав. 8 – 10 березня 1944 р. українсько-польські переговори проходили у Львові у будинку НТШ на тодішній вулиці Чарнецького (нині Винниченка, 24). Підсумком цих переговорів став спільний Протокол з 20 пунктів, у якому, зокрема, стверджувалося: “Обидві сторони визнають, що існування самостійних держав, Української і Польської, лежить в інтересі обох народів” і є для їх “тривалого майбутнього історичною необхідністю”, що “мирна поагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошукуванні боротьби за самостійність обох народів та непосяганні на землі одної чи другої сторони”, а питання остаточного устійнення кордонів буде вирішене урядами обох суверенних держав. Обидві сторони ствердили, що мають спільних ворогів і визнають стан польсько-українського напруження шкідливим та зобов’язуються припинити як внутрішню, так і зовнішню діяльність, неприхильну визвольним змаганням обох народів. Польсько-українські переговори продовжувалися ще у травні та червні²⁹.

На жаль, українсько-польські переговори з метою пошуків шляхів примирення істотно не вплинули на пом’якшення збройної конфронтації між двома народами, внаслідок чого продовжували зростати тисячі жертв з обох боків. Свідченням цієї непримиренності була, зокрема, листівка “Комітету визволення Львова”, опублікована в липні 1944 р. за кілька днів до вступу Радянської армії. Листівка містила такий заклик до АК:

“Вояки! Ідете карати! Але не ворога, а бунтівника. Не вояка неприязельського, а бандита... Українська “інтелігенція”, яка стоїть на чолі катів, як і богохульні українські попи, що закликають до різни, є такими самими злочинцями, як і українські хлопи, що йдуть з ножами і сокирами... Тільки тверда, безмиросердна рука польського вояка може врятувати східні землі для Польщі, вигубити злочинців, показати, що польський народ є гідний незалежного життя”³⁰. З цього заклику однак не випливало, чи український народ теж достойний такої незалежності.

ПРИМІТКИ

- ¹ Причинки до суспільного мислення (збірка статей). – Торонто, 1989. – С. 5, 12, 15.
- ² Там само. – С. 36.
- ³ Там само. – С. 21.
- ⁴ Національний рух під час Другої світової війни. Інтерв’ю з Б. Левицьким // Діялог. – 1979. – Ч.П. – С. 12–14.
- ⁵ Там само. – С. 10.
- ⁶ Там само. – С. 14–17.
- ⁷ Ковалевський Збігнев. Польське питання у повоєнній стратегії Української повстанської армії. Україна // Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 203; Mikołaj Siwicki. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – S. 42. – Т. II.
- ⁸ Причинки до суспільного мислення. – С. 62–63, 69–70.
- ⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – С. 137, 141.
- ¹⁰ Борович Я.В. Україна і Польща // Ідея і чин. – № 4. – 1943. – С.20.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Літопис Української Повстанської Армії. Т.24. – Торонто-Львів, 1995–1996. – С. 227.
- ¹³ Там само. – С.235–237.
- ¹⁴ Українська головна визвольна рада. Кн.1.: 1944–1945. Літопис УПА. – Л., 1992. – С. 34–38. – Т.8.
- ¹⁵ Юрій Сливка. Україна у Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 1997. – Вип. 3–4. – С. 17–18.
- ¹⁶ M. Gołembowski. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodów ujarmionych. Dialogi // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1987. – № 7/8. – S.2.
- ¹⁷ E. Miśiło. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty // Zustrzyci. – 1990. – № 3-4. – S.158–163.
- ¹⁸ Див. Льюшин І. Армія крайова і українсько-польське протистояння в західній Україні (1939–1945 рр.): Дис. док. іст. н. – К., 2002. – С. 295; Цитую за: Володимир Сергійчук. Трагедія Волині. – Київ, 2003. – С.12–14.
- ¹⁹ Там само. – С.15.
- ²⁰ Siwicki Mikołaj. – Op. cit. – S.320. – Т. 2.
- ²¹ Roman Drozd. Ukraińska Powstańcza Armia. – Koszalin, 1998. – S.125–126.
- ²² Володимир Литвин. Тисяча років сусідства і взаємодії // Голос України. – 2002. – 12 лист.
- ²³ Володимир Косик. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Л., 1993. – С.375–377.
- ²⁴ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів. – Т.26. – С.355–358.

²⁵ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. Церква і суспільне життя. Т. 2, кн. I. (За редакцією Андрія Кравчука). – Львів, 1998. – С. 337-340.

²⁶ Микола Лебедь. Зовнішньо-політична діяльність Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 26. – Торонто-Львів, 2001. – С. 118.

²⁷ Там само. – С. 117 – 118.

²⁸ Siwicki M. – Op. cit – Т.2. – S. 66, 70-71.

²⁹ Микола Лебедь. Вказана праця. – С. 118-120.

³⁰ Там само. – С. 121.

Гурій БУХАЛО

ТАРАС БУЛЬБА-БОРОВЕЦЬ – КОМАНДИР УПА „ПОЛІСЬКА СІЧ” І ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ

Ще в роки Другої світової війни питання поліпшення україно-польських стосунків порушувало багато українських діячів. Вони прекрасно розуміли, що ворожнеча між українським та польським народами, яку ще й штучно розвивали фашисти і більшовики, була їм на руку.

І одним з ініціаторів поліпшення українсько-польських відносин був Тарас Боровець (Бутьба), уродженець села Бистричі нині Березнівського району на Рівненщині.¹ З юних років він включився в боротьбу за незалежність України. Навколо себе він згуртував сільську молодь не лише рідних Бистрич, а й навколишніх сіл та містечок.

Польська поліція уважно стежили за діями Боровця. Про це свідчать документи, які зберігаються у фондах державного архіву Рівненської області. Так, в одному з них читаємо: «Боровець в невстановлене точно число організував в с. Бистричі пов. Костопіль «гурток» ОУН в складі 5 чоловік, який першого травня 1933 року вивісив в с. Бистричі прапор з написом «УВО». Боровець, як організатор ОУН, є дуже небезпечним»². Проте поліція у цьому разі помилилася: Боровець не був членом ОУН, він, як було сказано вище, за порадою і допомогою сотника армії Української Народної Республіки Василя Раєвського та полковника Івана Литвиненка вирішив починати свою культурно-освітню діяльність серед молоді. Зимою 1932 – 1933 р. він став одним із засновників невеликої підпільної організації під назвою «Українське національне відродження» державницького спрямування, діяльність якої ще не вивчена достатньою мірою, як не вивчені його контакти з крайовим виконкомом ОУН у Львові. Поліція виявила той факт, що в 1933 р. Боровець намагався створити редакцію журналу під назвою «Волиняк». «Для розв'язання цього

питання він звернувся до різних видавництв націоналістичних журналів у Львові за підтримкою. Але з організацією цього журналу нічого не вийшло через відсутність коштів»³.

Згодом польські власті його заарештували та кинули в сумнозвісний концтабір Береза Картузька, де він пробув рік.

Проте ні тортури у польських в'язницях, ні катування в концтаборі не змогли зломити його волі до боротьби. Навпаки, вони його морально загартували. І не випадково Тарас Боровець у червні 1940 р. урядом Української Народної Республіки в екзилі був призначений командиром майбутньої Поліської січі, яку ще треба було сформувати. І коли розпочалася німецько-радянська війна і більшовикам довелося відступати під ударами вермахту, загони Поліської січі влітку 1941 р. громили відступаючих енкаведистів та компартійних працівників, які були винними у звірствах, що вони вчинили у нашому краї під час свого відступу з української землі. Слід сказати, що, будучи командиром Української повстанської армії Поліська січ, згодом, 20 липня 1943 року, – перейменованої в Українську народно-революційну армію, отаман Тарас Бульба (Боровець) протягом літа 1942 р. та зими 1943 р. багато робив для того, щоб налагодити контакти з польськими підпільними організаціями в Західній Україні, з представниками уряду Польщі в екзилі (Англії), які перебували на Волині. Основна мета таких контактів – припинення українсько-польської ворожнечі. Адже вона загрожувала обом цим народам фізичним знищенням.

Відомо, що в результаті цієї ворожнечі, цих конфліктів на Волині та на етнічних українських землях – Холмщині, Підляшші, Грубешівщині, Надсянні в роки Другої світової війни загинули десятки тисяч українців та поляків – дітей, жінок, стариків. У цих страшних конфліктах, які ще й до того штучно розпалювали гітлерівці та більшовики, українці обвинувачували поляків, поляки – українців. Ці взаємні обвинувачення існують і до наших днів. Ще доводиться чути запитання, хто ж першим розпочав ці конфлікти? Це питання не розпорувалося під час роботи українсько-польського міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», який працював п'ять років по чергово у Луцьку та Варшаві. Але так на цих засіданнях і не вдалося отримати переконливої, вичерпної відповіді. Українці у даному питанні обвинувачували поляків, поляки навпаки – українців. Проте зовсім недавно вдалося виявити ось такий факт. У селі Дермані, нині Здолбунівського району на Рівненщині, ще за тиждень до початку німецько-польської

війни польські поліцаї, осадники, а також польські прикордонники (село знаходилося в лічених кілометрах від польсько-радянського кордону) вбили п'ятеро українських юнаків. І нині про цей злочин польських шовіністів нагадує братська могила, що в самому центрі сільського кладовища. Вона – у кількох десятках метрів від старенької православної церкви. На надмогильному пам'ятнику-хресті напис: «Тут спочивають Андрій Борис, Андрій Шавронський, Прокіп Логвин, Трохим Костюк, Ілля Лавренюк. Земля пером загиблим від польських ворожих куль. 22 серпня 1939 р.» Як розповідають старожили, три хлопці – дерманці, а два останні у списку – із сусіднього села Верхова. А польський історик Р. Торжецький писав у зв'язку з цим, маючи на увазі УПА Поліська січ, якою командував Тарас Бульба-Боровець: «Чи його загони розпочали боротьбу з польською людністю на Волині і Поліссі? Довести цього не можна, хоч багато чого вказує на те, що це вчинили його люди, включені у вже організовану бандерівцями УПА»⁴.

Проте інший польський автор А. Перетяткович більш категоричний. Характеризуючи Т. Бульбу (Боровця), як видавця, він вказує, що останній «...видавав часопис «Гайдамака» з гаслом «Бий ляхів, жидів і комуністів!» Його курсанти готувалися як майбутні командні кадри УПА, завданням якої було «очищення» України від польського і єврейського населення (читай: вимордовування поляків та євреїв), які заселяли південно-східні креси»⁵. Додамо, що під терміном «креси» автор має на увазі Західну Україну.

З таким твердженням польського автора не можна погодитись. Ось примірник часопису «Гайдамака» за 19 жовтня 1941 р. № 6. Так, справді, на першій сторінці цього видання над заголовком є гасла, тільки не ті, про які пише А. Перетяткович, а – «Смерть комуні і московській імперії! Хай живе український народ і його держава!»

Далеко не такий категоричний у даному питанні професор, уродженець Волині, нині варшав'янин, колишній вояк АК В. Філяр, маючи на увазі УПА Поліська січ: «Доходило до нападів на польські родини».⁶

Проте він не наводить справжніх причин такого явища, не вказує, що такі напади здійснювались на родини тих поляків, які співробітничали або з фашистами, або з більшовиками, в основному з радянськими партизанськими формуваннями, які ставили своєю головною ціллю знищення УПА та українських патріотів.

Отже, Тарас Бульба (Боровець) прагнув погасити те вогнище, у полум'ї якого гинули невинні люди.

В цей трагічний час командуванню УПА Поліська січ стало відомим, що у серпні 1942 р. головна команда Армії крайової виділила Волинський округ в окремий підрозділ і підпорядкувала його безпосередньо головній команді, яку очолив у вересні цього ж року полковник Казимир Бонбинський (*Любонь*), 21 листопада цього ж року на Волинь прибув і Казимир Банах (*Ян Ліновський*), який став тут виконувати функції окружного делегата уряду Польщі у Лондоні⁷.

Незабаром з'ясувалося, що К. Банах та К. Бонбинський у своїй діяльності спираються на концепцію колишній Волинського воєводи Г. Юзефського, який, «розмежовуючи Волинь і Галичину, повинен був не допустити консолідації української спільноти в Польщі та сприяти успішному проведенню політики асиміляції місцевого населення. За розпорядженням Юзевського на Волині закривались українські товариства, керівні органи яких знаходилися у Львові («Просвіта», кооперативні організації тощо), забороняли розповсюдження української преси. Національна політика польського воєводи викликала зростаючий опір українського населення в Галичині та Волині⁸.

І з такими високими польськими достойниками планував вести переговори Т. Бульба (Боровець). Посередником у цих контактах мав бути добре відомий отаманові Броніслав Ходоровський, житель села Мочулянка Людвипільського району: «Ходоровський був польським патріотом, він не визнавав дикого шовінізму і відстоював дружню співпрацю між українським та польським народами».

Цей контакт мав бути встановлений Ходоровським у Рівному через Яна Камінського, до речі, члена Армії крайової та водночас члена групи радянського розвідника Миколи Кузнецова чекістського загону «Переможиці». Дуже важко давалася підготовка до цих переговорів: адже шовіністичне польське підпілля далі вважало Західну Україну невід'ємною складовою частиною Польщі і на жодні переговори з українськими «зрадниками Польщі» не хотіло дати своєї згоди⁹. Українська сторона в особі Т. Бульби ставила своєю метою:

- припинити українсько-польську ворожнечу, коли обом націям загрожує фізичне знищення від тих самих ворогів;
- нормалізувати українсько-польські взаємовідносини тимчасовою угодою на час війни, де обидві сторони, замість взаємної боротьби, мобілізують всі спільні сили проти спільних зовнішніх ворогів;
- встановити діловий контакт поміж УПА і АК.

Попередні переговори до бажаних позитивних результатів не привели, вони не дали бажаних результатів. Польсько-українські відносини напружувались, на них виливали німецька та більшовицька сторони.

Після смерті Ходоровського у березні 1943 р., УПА Поліська січ зробила ще одну спробу переговорів з польською стороною, на цей раз за посередництвом ксьондза з Гути Степанської Костопільського району¹⁰, як пише Т. Бульба (Боровець), маючи, мабуть, на увазі Броніслава Джепецького¹¹.

Але і на цей раз поляки ні на які переговори не йшли і називали всіх українців бандитами.

Та й представники польської сторони інакше і не могли діяти. Адже багато поляків мали безпосередні зв'язки з фашистами. Цікава у даному випадку інформація польського агента в Лондоні: «На початку червня 1943 року німці організували на Волині польську поліцію. Вона була одягнута в однострої та озброєна. Поляки з радістю стали записуватися в поліцію... Крім того, німці перекинули на Волинь польські батальйони «Шупо», що були утворені та вишколені в Дембіці поблизу Кракова, а німецьку жандармерію вивезли з краю. У Людвипільський район до с. Бистрич приїжджала одна рота «Шупо» та одна рота, включаючи Янову Долину. Тепер в окрузі наступили нові порядки. Любо дивитися на ті загони, хоч і в німецьких одностроях, як справно, з польською пісенькою на устах марширували вони. Бачивши це, українці опустили голови, а на їх обличчях можна було прочитати жах і приниження. Сиділи по домах, рідко появляючись на вулиці.

З самого початку поляки спалили Неміле. Через декілька днів оточили село Вілпо, де перебувала банда (українців) і всіх до одного жителів розстріляли, а хати їхні було спалено. Деяким польським селянам німці дають зброю. Наприклад, Гута Степанська, що біля Костополя, впродовж 3-х днів вела бої з великою масою українських бандитів... Рота польської поліції майже кожного дня здійснює напади на села і ліси, знищуючи українські банди. Були випадки, коли на допомогу польській поліції приходили польські партизани і спільно громили банди. Таємно від німців польська поліція забезпечує зброєю цих партизан...

... Подібна ситуація склалася у Костопільському та Сарненському районах. Українські села горять, а люди тікають до лісу, копаючи для себе землянки. На такі землянки напали поляки в лісі поблизу с. Борщева Костопільського району. Там виявилось багато збіжжя, муки та іншої всячи-

ни Бандити оборонялися заклято, але врешті-решт повтікали, залишивши нам усе. Німці також користають з такої ситуації бо, спаливши село, забирають собі м'ясо і зерно»¹².

Крім того, багато поляків, які володіли німецькою мовою, прибуло на у цей час на Волинь з півнімецької Сілезії, працювали у німецьких установах перекладачами, водіями, залізничниками, урядовцями і т. д. Вони активно співробітничали з гітлерівцями.

Частина поляків співробітничала і з більшовиками, створюючи під їх безпосереднім керівництвом партизанські формування.

Так, перший секретар Рівненського обкому КП(б)У, начальник обласного штабу партизанського руху, генерал-майор В. Бегма на зустрічі партизан у жовтні 1960 р., яка відбулася у Варшаві, говорив: «На Україні існувало і діяло 15 великих польських партизанських загонів, які налічували більш 7 тисяч жовнірів, озброєних Українським партизанським штабом»¹³.

Крім того, тисячі поляків воювали і в радянських партизанських з'єднаннях, загонах, підпільних організаціях. «Десятки тисяч поляків із Східної Галичини, Волині, Полісся, Новогрудщини, Гродненщини і Віленщини, як і партизан, які боролись в радянському партизанському русі, так і у формаціях, пов'язаних з польським еміграційним урядом в Лондоні, літом і восени 1944 р. поступило в ряди 1 і 2 армій Війська Польського»¹⁴.

Та й поляки, місцеві жителі краю, активно підтримували більшовиків. Ось характерний приклад такої підтримки. Пише командир радянського партизанського загону спеціального призначення (чекістського) полковник Д. Медведєв: «Дев'ятнадцятого січня (1943 – Г.Б.) загін рушив з лісового табору в польське село Рудню Бобровську. Величезний натовп селян зустрів нас далеко за околицею, лунали привітальні виклики на честь Червоної Армії. На майдані, в центрі села, біля будинку сільради, стояв покритий червоним матеріалом стіл. Біля стола, тримаючи в руках підніс з хлібом-сіллю, стояв літній селянин.

Коли колона вишикувалася на майдані, селянин вийшов вперед: – Хліб та сіль вам, дорогі гості, – сказав він. – Розташовуйтеся у нас, як у себе вдома. Ми вас накормимо і обігріємо. Ви нас не ображаєте і нікому ображати не даєте.

Не встигли ми як слід розташуватися у штабній хаті, як прибуло кілька чоловіків – жителів села. Вони просили використовувати їх на наш погляд, і, головне, навчити їх користуватися зброєю. Вже наступного дня почалися в селі військові заняття. Поволі в них втягнулося все чоловіче населення.

Селяни села виявилися нашими відданими помічниками. Ми їх послали на застави і пости, розташовані навколо села, призначали у склад патрулів»¹⁵.

Але коли прибула велика каральна німецька експедиція з Житомира, більшовицький загін залишив місцевість напризволяще, і гітлерівці розстріляли жителів села та спалили його.

Таких випадків можна навести багато.

Вважаємо, що ще на одну трагічну сторінку українсько-польських стосунків треба звернути увагу, тим більше, що вона випадає з поля зору, громадськості в ці дні, коли відзначається 60-річчя Волинської трагедії. Маємо на увазі події, які саме у цей відбувалися на етнічних українських землях, що входять нині у склад Республіки Польща. Тим більше, що ці землі споконвіків входили до складу Волинської землі, це – Холмщина, Грубешівщина. Там зазнавало українське населення кривавих атак з сторони польських шовіністів, там десятки тисяч мирних громадян-українців загинуло, чого не могло б бути, коли б представники лондонського уряду та Армії крайової прислухалися до тверезої думки Тараса Бульби (Боровця), який, повторюємо, був прибічником мирного розв'язання україно-польського конфлікту. І в результаті в одному Грубешівському повіті лише за рік, починаючи з 26 травня 1943 року, було спалено 52 українських села і замордовано близько 4 000 селян.¹⁶

У другій фазі терору на Холмщині (1943 – 1944) планово винищувалось цивільне населення. 13 – 14 березня організовані польські банди спалили 14 українських сіл, розстріляли чи закатували близько 1500 українців¹⁷.

Точне ж число загиблих у польсько-українському конфлікті поки що невідоме, це болюче питання виходить за межі нашого дослідження і чекає своїх дослідників,

Але факт залишається фактом: у роки Другої світової війни 1939 – 1945 років не вдалося представникам двох сусідських народів – українського та польського – знайти спільну мову і мирним шляхом розв'язати конфлікт.

Проте незаперечним є той факт, що руку примирення простягнув польській стороні наш земляк, видатний військовий та політичний діяч Тарас Бульба (Боровець). Однак назустріч їй не було руки представника польського народу.

ПРИМІТКИ

¹ Т. Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Вінніпег (Канада), 1981. – С. 21.

² Державний архів Рівненської області (ДАРО). Monografia O.U.N. na Wołyniu. – Łuck, maj. – 1935. – S. 271 – 272.

³ Ibid.

⁴ R. Torzecki. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993 p. – S. 350.

⁵ A. Peretatkowicz. Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia. – Katowice, 1997. – S. 90.

⁶ W. Filar. “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe. – Warszawa: Oficyna wydawnicza Rytm, Rada ochrony pamięci walk i męczeństwa, 1997. – S. 47.

⁷ Ibid. – S. 67–68.

⁸ Довідник з історії України. А-Я. Вид 2-е, доопрацьоване і доповнене. – К.: Генеза, 2002. – С. 1108.

⁹ Т. Бульба-Боровець. Армія без держави... – С. 245.

¹⁰ Там само.

¹¹ W. Romanowski. ZWZ-AK na Wołyniu. 1939 – 1944. – Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego, 1993. – S. 185.

¹² SA KC PZPR, zesp. 2400 8 203 XV- 42. – S. 39–40 (переклад із польської).

¹³ Przez uroczyska Polesia i Wołynia. Wspomnienia polaków uczestników radzieckiego ruchu partyzanckiego. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. – 1962. – S. 227.

¹⁴ M. Juchniewicz. Na wschód od Bugu. Polacy w walce antyhitlerowskiej na ziemiach ZSRR 1941 – 1945. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1985. – S. 205.

¹⁵ Д. Медведев. Сильные духом. – Москва: Издательство ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». – 1968. – С. 130.

¹⁶ Є. Пастернак. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Праці Інституту дослідів Волині (друге видання). – Вінніпег-Торонто (Канада), 1989. – С. 425 – 426.

¹⁷ H. Buchalo. Straty ludności na południowo-wschodnich ziemiach Polski w latach 1939–1947. W: Polska-Ukraina: trudne pytania, t. 8. – Warszawa, 2001. – S. 258.

Роман КУТОВИЙ

ОУН-М І УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ МІЖНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У сучасній історіографії новітньої українсько-польської історії проблема двостороннього міжнаціонального збройного протистояння під час війни вже стала окремим, самодостатнім об'єктом дослідження. У 2003 р. виповнюється шістдесяті роковини так званої Волинської трагедії – однієї з найдраматичніших сторінок того конфлікту. Пам'ятна дата викликала значний резонанс в українській та польській громадсько-політичній думці.

© Кутовий Р., 2003

Дослідники провели вже велику роботу з теми: відкрили і ввели до наукового обігу чимало невідомих досі джерел, усталили ключові загальноприйнятні й спірні моменти, на основі нових фактів створили сучасні концепції бачення проблеми¹. Однак залишається ще багато дискусійних і невивчених питань, а в з'ясуванні історичної правди зацікавлені обидва наші народи².

Встановлено, що з української сторони головною, рушійною силою в збройному конфлікті була Організація українських націоналістів на чолі зі С. Бандерою ОУН–Б. Однак загальна картина тих складних, доволі запутаних подій не буде достовірною і повною, не стане зрозумілою без ретельного вивчення всіх обставин. Важливо підкреслити, що суб'єктом української національно-визвольної боротьби, конкурентом і суперником бандерівців, учасником міжнаціонального протистояння була ОУН А. Мельника. Вивчення ролі мельниківців у конфлікті (а також армії отамана Т. Бульби-Боровця³), варте окремої уваги, допоможе суттєво увиразнити позицію ОУН–Б в польському питанні. І ще один момент зі сфери взаємозв'язку історії та ідеології. У дискусіях на тему українського інтегрального націоналізму мимоволі часто прирівнюють ОУН винятково до бандерівців, забувають про мельниківців⁴. Між тим, організація А. Мельника, з точки зору історика, була вельми цікавим, досконало порівняним і водночас альтернативним ОУН–Б феноменом, що, зокрема, яскраво проявляється, як побачимо, в обраному для аналізу аспекті.

Особливість першоджерел ОУН–М полягає в тому, що їх надзвичайно мало. Власне документи мельниківської мережі підпілля відомі дослідникам у мізерній кількості. Тому діяльність ОУН–М слід намагатися відновити на основі її пресових видань, листівок, спогадів, а також вишукувати окремі, розрізнені факти в інших джерелах, зокрема ОУН–Б. Стосовно історіографії обраного аспекту зазначу, що автор не має жодної спеціальної розвідки.

Висвітлення проблеми доцільно почати з аналізу матеріалів II Великого збору ОУН, який відбувся в Римі напередодні війни 26 – 27 серпня 1939 р. й окреслив формат та плани організації. Він затвердив новим головою Проводу українських націоналістів (ПУН), замість убитого радянським агентом Є. Коновальця, Вождем визвольних змагань української нації полковника. А. Мельника. З'їзд підтвердив ідеологію інтегрального націоналізму організації і найпершу головну мету – відновлення суверенної держави. Відповідно до нагальної вимоги часу велику увагу й зусил-

ля сконцентровано на розбудові збройної сили. У вирішальний момент ОУН була сповнена рішучості підняти український народ на безоглядну війну проти його “відвічних ворогів”. Характерно, що серед них Польща всюди послідовно названа на *другому* (після Радянського Союзу – імперіалістичної Москви) місці, при тому, що II Річ Посполита найбільше поборювала ОУН, а також очевидно незабаром мала стати першою жертвою в майбутньому європейському полум’ї. Основоположний принцип етнонаціональної політики було сформульовано так: “Своє відношення до національних меншин держава узалежнить від *їхньої постави*⁵ до визвольних змагань України та її державності”. Земля і майно насаджених окупаційними владами на українській території колоністів (передусім йшлося про польських осадників у Західній Україні) мали бути конфісковані, а самі колоністи – виселені за межі країни. Наголосимо: не знищені. Виняток становили давні поселенці. Так само в промисловості й торгівлі підприємства іноземців в основному перейшли б до держави чи в руки українських підприємців, участь “чужинців” в економіці мусила суворо контролюватися. І хоча у відозві Збору пролунало гасло “Україна для українців!”, проголошений загальний тон міжнаціональних стосунків був, наскільки можливо, досить виваженим. Крайнощі, на наш погляд, були скоріше виявом, наслідком політичного напруження, результатом впливу модної ідеології, аніж органічним гіпертрофованим шовінізмом і расизмом⁶.

Пізніше вже у Генеральному губернаторстві, маючи міцні позиції в українському житті, ОУН–М, на думку функціонерів Делегатури польського еміграційного уряду, виявилася обережнішою за бандерівців, краще оцінила ситуацію і скористалася з новопосталих можливостей. Безперспективної малоефективної політичної діяльності мельниківці не розвивали, натомість, офіційно контролюючи керівництво українською громадою в губернаторстві, розбудували й піднесли там громадське, господарське й культурне життя. На Холмщині, Підляшші й Лемківщині вони проводили політику “деполонізації”, тобто витіснили поляків з усіх сфер суспільної діяльності⁷.

На початку німецько-радянської війни українські націоналісти, незалежно від фракційної приналежності, вважали Польщу розбитою і такою, що перестала бути для них серйозним актуальним ворогом. У відозві ПУН до українців за 30 червня 1941 р. було сказано: “Український народ! [...] З твоїх відвічних ворогів – Польща розбита, а Москва перед поразкою”⁸.

Крайова ексекутива ОУН–М на західноукраїнських землях станом на вересень того ж року так бачила ворогів організації, яких слід було “[...] поборювати всіма засобами”. Ворожих сил названо чотири. Перша, “недобитки старих політичних партій”, була тепер у громадському житті малоактивна й за нею достатньо було тільки спостерігати. Увагу слід було звернути на бандерівців – внутрішнього ворога, “[...] бунтарів-братовбивників, що пошилися в “революціонерів-націоналістів” та ще до того підшиваються під назву ОУН [...]”. Двох інших противників, “[...] поляків і жидів большевиків, як зовнішній чинник, ми мусимо “пришпиляти” і з ними відповідно розправлятися [...]”⁹. Тут, звичайно, малося на увазі не вбивати поляків, а тільки припиняти їхню діяльність. Тривалий час мельниківці, як, до речі, і бандерівці, дивилися на цю справу теоретично й абстрактно. А слова майже завжди радикальніші за дії, коли доводиться сказане втілювати.

Мельниківський провід повсякчас уважно слідкував за настроями, намірами й деклараціями польських керівних кіл. Націоналісти гостро реагували на будь-які зазіхання на українські етнічні землі, на ворожі дії поляків щодо українців. Зокрема, коментуючи проєкти майбутніх великих федерацій центрально- і східноєвропейських країн, які польські політики планували створити на противагу Німеччині після переможного закінчення війни, анонімний мельниківський публіцист обурюється і кпить з такої мегаломанії. Він дорікає польській еміграційній пресі за антиукраїнські акції на міжнародній арені, звинувачує поляків за провокаційні методи боротьби в Західній Україні. Поляки, робить висновок автор замітки, – “це хвора нація, яка сама собі викопала гріб, копає собі його чимраз більше, глуха й сліпа на все, що було й що є, й яка зокрема до нас українців сповнена їддю, що хіба вже ніколи не висохне”. “[...] воюйте, панове, довоюєтесь!..” – багатозначно погрожено їм¹⁰.

Міжнаціональні стосунки, щоденні, побутові, часто були напруженими, ніби постійно тліючим полум'ям. Ці протиріччя періодично виливались у взаємні публічні звинувачення. Тоді націоналісти, також і мельниківці, пригадували, що поляки допекли українцям ще за II Речі Посполитої, нібито за першого приходу радянської влади “[...] з насолодою видавали в руки НКВД весь актив села і міста під кличем «ренками НКВД зніщими українців і ОУН»¹¹. У тяжких умовах німецької окупації оунівці добачали вперте намагання поляків проникнути в організоване українське суспільне життя, часом навіть видаючи себе за українців. Цьому слід

було рішуче протидіяти, витурити поляків з адміністративних установ і мішаних родин. Кидалися гасла: “Нищити нещадно ляхських підлизнів і чужих підбрехачів! Геть ляхів з українських земель!”¹² Цей матеріал, мабуть, стосується Галичини.

На початку 1943 р., очевидно, на III Конференції ОУН–Б 17–21 лютого 1943 р., було прийнято рішення завдати удару по поляках. Про перший напад на польські колонії Володимирщини¹³, вчинений у кінці березня того року саме бандерівцями, пише колишній зв’язковий обласного провуду ОУН–М Г. Стецюк¹⁴. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт перейшов у *збройну* фазу.

Наступальні кроки бандерівців розворушили поляків, викликали в них дедалі наростаючі антиукраїнські настрої і відповідні вчинки. Здається, мельниківці, особливо на низовому рівні, стихійно включились у цей нововідкритий фронт протипольської боротьби. Тим більше, що, як видно, відповідні причини для незадоволення та неприязних настроїв у них були. Напруження додавала присутність хоч і нечисленних польських боївків. Так, у колишньому Дубенському повіті часто непокоїла, тероризувала українське населення, викрадала знатних людей, убивала “банда” трьох братів Юргілевичів. Вона немовби була зв’язана з радянськими партизанами С. Ковпака, використовуючи як бази станиці польських лісничих і гайових, зимою на конях і санях швидко переміщалася. Цю групу ліквідувала так звана “Дубенська боївка” ОУН–М на чолі з І. Остапчуком (*Узренко*) в лісі між селами Переросля і Довге Поле¹⁵.

На Волині й Рівненщині відомі випадки співдії збройних частин обох течій ОУН проти поляків як спільного противника. Наприклад, у ніч з 30 квітня на 1 травня 1943 р. відділи командирів *Крука* (бандерівці) і *Хрона* (мельниківці) об’єднаними силами вдарили на польське с. Кути¹⁶ за те, що з нього (як твердить учасник нападу й автор спогадів, мельниківець М. Скорупський) нібито ширився терор на довколишнє українське населення. Після тяжкого бою та оволодіння селом усі польські будинки, за винятком дому української родини, були дощенту спалені. Від того часу, продовжує М. Скорупський, день у день горіли польські села, бо поляки співпрацювали з німцями, і за це українські націоналістичні боївки (очевидно, не всі, як уточнює автор, але бандерівські) оголосили їм війну. Полякам, підсумовує він, не слід було починати з нами війну. Але й українська сторона мусила шукати з ними порозуміння, чого в жодному разі не прагнули робити бандерівці. У цьому “[...] визначувалися великі тактичні розходження між нами й бандерівцями [...]”¹⁷.

Подібна бойова співпраця була і є зрозумілою та природною річчю. Під тиском практичних потреб на місцевому рівні дійшло навіть до певного порозуміння між двома ворогуючими групами ОУН. 12 травня 1943 р. “в Кременеччині”, як написано в документі, відбулася конференція представників партизанських загонів обох націоналістичних організацій і старшин комбатантів армії Української Народної Республіки (УНР). На ній вирішено для військового керівництва всіма партизанськими акціями, реорганізації і навчання загонів створити оперативно-бойовий штаб із військових спеціалістів. Питання польського населення у протоколі конференції обійдено двозначним мовчанням. Натякає на спосіб його вирішення п. 12 документа. У ньому йдеться про те, що для ліквідації шкідників з-поміж українців потрібна згода всіх сторін¹⁸. Тобто, ймовірно, як чинити з поляками, партнери могли вирішувати на власний розсуд.

Як відомо, у червні бандерівська очищувальна акція на Волині досягла великого масштабу і вже йшла до кульмінації. У той момент у друкованому органі ОУН–М було опубліковано анонімну статтю “*До польського терору*”¹⁹. Це була велика за обсягом і вельми показова публікація, у якій промовисто відобразився актуальний погляд мельниківського керівництва на палаючий міжнаціональний збройний конфлікт, і найголовніше – з’ясувалася власна позиція проводу ОУН–М, непевна і двоїста. Пригляньмося уважно до тез названої статті.

Вона починається з твердження, що ОУН визнає принцип самовизначення народів, без винятку навіть щодо своїх історичних і теперішніх ворогів. А тому організація залишала за собою право “[...] з якнайбільшою енергією й силою [...]” давати відсіч усім ворожим зазіханням на право українців бути господарями своєї землі. Поляки, пригадує автор публікації, показали себе з найгіршого боку в II Речі Посполитій, внаслідок чого втратили державу. Але не зробили з забутого досвіду висновків, не змінилися. І далі мріють про імперію “від моря до моря”, мають намір поневолити частину українських земель. Двома основними елементами польської політичної ментальності залишилися манія величності й протиукраїнський комплекс. Через другий компонент, ненависть, поляки після поразки від німців почали мститися на українцях, вчиняти замаху на їхніх суспільних активістів.

Останнім часом на Волині “польські терористи”, нібито за підтримки й виправдання всіх верств їхнього суспільства, посилили вбивства. Стаючи на захист українського суспільства, мельниківці проголошували: “І тому

ми, Організація українських націоналістів, [...] і в справі польського терору *займемо* активну поставу. Польське громадянство, яке покриває польський протиукраїнський терор, *буде* мусіти понести за це відповідальність”²⁰. У цитованому уривку звернімо увагу на те, що заходи у відповідь визначені в часі дієсловами в майбутній формі. Виходить, щойно в червні, вже в повний розпал міжнаціонального збройного конфлікту, ОУН–М тільки почала визначатися зі своєю позицією. Однак, у свою чергу, насторожує, що за злочини окремих “елементів”, і це автор – редакція – керівництво ясно усвідомлювали, відповідальністю обтяжувалася спільнота.

“[...] справу виступів українських загонів на Волині й Поліссі проти деяких польських осель [...]” пояснено тим, що до “[...] *деяких стихійних* виступів українського населення [...]” довела ворожа, посіпацька, терористична, гнобительська постава польських колоністів-зайд у міжвоєнній Польщі. Як видно, мельниківці поділяли притаманне більшості західних українців почуття образи, неприязні й ворожості до польської держави й місцевої польської громади. При цьому ситуацію триваючого збройного конфлікту на Волині представлено у викривленому вигляді, так, як публічно пояснювали її бандерівці.

У кінці статті, в останньому реченні, підкреслювалося, що українці на своїй землі є господарями і відповідно повноправно поступають. “*Всіх чужинців на нашій території вважаємо гістьми, які з права гостинності користають настільки, наскільки заховують і підпорядковуються законам нашого дому*”²¹. Перед тим, як підсумуємо цю докладно розглянуту показову мельниківську публікацію, відзначимо: вжите її автором наприкінці поняття *гість* – *гості* двоїсте, бо означає тимчасово прибулого чужинця, якого, однак, апріорі готові зустріти прихильно. Отож у розпал триваючого протистояння, добачаючи (мниму й дійсну) незмінну й навіть наростаючу ворожість поляків, плідну злочинами, ОУН–М лише туманно їм погрожує, застерігає не зачіпати українців. І не знаходить слів, власне послідовних практичних заходів, для реальної протидії.

Спільні бойові протипольські акції ще певний час після того відбувалися. Наприклад, у звіті окружного провідника ОУН–Б Володимирсько-Горохівської округи за липень 1943 р. сказано, що у проведеній “проти-польській акції” організації брало участь у деяких місцевостях населення, а в Порицькому районі – мельниківці²². Стосунки між організаціями знову загострилися, стали крайньо ворожими, коли бандерівська УПА почала роззброювати і приєднувати до себе військові частини ОУН–М.

Так, 6 липня відділи командирів *Крука* і *Черника* “[...] за наказом команди УПА, роззброїли монархістичний дикий відділ мельниківців [...]”, що оперував у Крем’янецьчині під назвою “Український партизанський відділ ч. 21”. Майже всі його старшини і вояки без спротиву склали зброю й підпорядкувалися бандерівцям²³.

Тема знаходить продовження в цікавому мельниківському (?) документі. Його текст наводимо повністю²⁴:

Відпис.

Д р у ж е !

В зв'язку з ситуацією, яка заіснувала на наших землях та у зв'язку з поставою нашого бувшого проводу до переведеної нами протипольської акції переходимо всі до УПА, як єдиного чинника, здібного визволити Україну.

Тому наказую Вам підпорядкуватися зі всіма людьми цьому чоловікові, який дасть вам цього грипса.

С л а в а У к р а ї н і !

Постій, дня 2 липня 1943 р.

*Характерник – Кудияр
/–/ Підпис*

Перед цим документом, на тому ж аркуші, знаходиться звіт командира бандерівського загону ім. Б. Хмельницького про роззброєння ним мельниківського відділу на чолі з Гайворонським²⁵. Мабуть, при цьому й було використано опублікований текст. Невідомо, чи він справді є наказом нижчепідписаних осіб, чи створений під примусом, а чи врешті сфабрикований бандерівцями (проаналізувавши зміст, ми схилиємося до останнього варіанту). Проте в будь-якому разі документ фіксує речі, безсумнівні для його адресата, отже, дійсно, мельниківці також робили протипольські акції, але їхній провід (найвищий ПУН?) ставився до цього *негативно*.

Радикальні дії ОУН–Б наразилися на гостру публічну критику мельниківців. Бандерівську політику було названо незмінним авантюризмом. Черговим безглуздом, невчасним і недоцільним починанням опоненти вважали зрив людей весною 1943 р. “[...] до найгостріших форм боротьби [...]”. “В такому положенню залишився терор єдиним засобом розгри з політичними противниками, держання в дисципліні й послусі свого членства й «впливу» на народ”. І тероризм як метод власне бойової акції з метою знищити або залякати ворога, як відомо, на повну силу використовувався проти поляків. Отже, бандерівський екстремізм досягнув орга-

нічного вивершення (тонко підмічено. – *Р.К.*), приносить анархію, отаманію, хаос, “[...] деформує українську політичну думку наносами припадковости, незрілості, а навіть бандитизму [...]”²⁶.

У лютому 1944 р. ОУН А. Мельника, закликаючи винних на трибунал нації та історії, обвинуватила “бандерівщину” за трагічне становище волинського українського населення. Її рахунок було обтяжено тисячами вбитих людей, сотнями спалених сіл, безглуздо змарнованими можливостями на шляху до незалежності, братовбивчим вимордовуванням найбільш свідомого й виробленого активу, особливо розгортанням Української повстанської армії, яка почала збройну боротьбу невчасно, просякнута й навіть керована радянськими агентами, тому розконспірувала підпілля, непотрібними малоефективними акціями проти німців провокує їх (ніби навіть і свідомо!) на репресії, терором тримає в послуху й експлуатує для своїх потреб селян. Серед іншого, бандерівці стягнули до лісу, в партизани, українську поліцію. Поставлена на її місце польська “дико і по-варварськи” почала розправлятися з українцями, а УПА, як подано – *у відповідь*, стала “[...] загально переслідувати і мордувати ляхів”. Внаслідок цього, робить висновок автор-мельниківець, УПА недоречно утворила дійовий протипольський фронт, а поляки, що втікали від смертельної загрози з сіл, наповнили й полонізували міста. “У наступному, вирішному етапі революції *знайдемося* в скрутних обставинах, коли український селянський простір Волині очолюватимуть (оточуватимуть? – *Р.К.*) *ворожі нам своїм населенням міста*”²⁷. ОУН–М сама передбачала цілком ймовірне майбутнє зіткнення з поляками, готувалася до нього, але планувала його по-іншому.

Показовим і певною мірою підсумовуючим є ствердження в польському питанні мельниківської Березневої конференції ОУН на західноукраїнських землях 1944 р. Реакція на чергову заяву польської політичної репрезентації про незмінні претензії на Західну Україну виглядала так: “ОУН *бере до відома і нотує* цей замір польського народу в рішальний момент завдати удар в плечі Української Революції”²⁸. І це було сказано після “волинської війни”, у час триваючого подібного двосічного міжнаціонального конфлікту в Галичині, напередодні великих змін. Цей факт є ще одним вагомим аргументом на користь твердження про непричетність ПУН до розв’язання кривавого збройного протистояння. Політична “неагресивність”, якась споглядальність пояснюється тим, що мельниківський провід слушно бачив у Польщі ослабленого, слабкого противника – без-

державного, територіально обкромленого, чисельно здесяткованого, скоріше об'єкта великої міжнародної політики. За цією другорядною проблемою слід було уважно слідкувати, готуватися до її майбутньої актуалізації, але нині відкривати протипольський фронт вважалося політичним безглуздом²⁹.

Висновки. Організація українських націоналістів з моменту створення (1929 р.) боролася проти польського імперіалізму, власне, з *державою*. До поляків була налаштована вороже. З ними від початку Другої світової ОУН–М вела баталії словесні й на терені адміністрації. Відкриття бандерівською УПА на початку 1943 р. на Волині протипольського фронту втягувало мельниківців в українсько-польський міжнаціональний збройний конфлікт, змушувало ПУН визначити, уточнити свою позицію. Конфронтація двох організацій, бандерівський терор як загальний метод боротьби проти всіх відштовхнули ОУН–М, викликали гостру публічну критику. Хоча мельниківці морально й часом збройно солідаризувалися з антипольською боротьбою. Загалом, ПУН не дав втягнути організацію в конфлікт, ішов своєю дорогою, вичікував.

Факти вказують на те, що якби ОУН зберегла єдність під керівництвом ПУН, то вона, мабуть, не започаткувала б війни з поляками і, безсумнівно, не вдалася б до очищувальної акції. З огляду на останнє вважаємо, що ідеологія українського інтегрального націоналізму, носіями якої були обидві організації, є передусім феноменом своєї доби і, поза притаманним радикалізмом, не була прямою причиною антигуманих дій. Отже, не заслуговує на загальний моральний осуд. До злочинів, як завжди, призводять крайнощі, політичний екстремізм.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: *Україна – Польща: важкі питання*. // Матеріали міжнар. семінарів істориків. – Луцьк – Варшава, 1996 – 2001. – Т. 1/2 – 10. – Варшава, 1998 – 2003.

² Як пізніше стало відомо, на жалобній церемонії у Павлівці Волинської обл. 11 липня ц.р. Президент держави Л. Кучма підкреслив, що “[...] волинські події, як і інші акти протистояння між поляками і українцями часів Другої світової війни, чекають докладного історичного дослідження” [*Пам'ять. Скорбота. Єднання. Виступ Президента України з нагоди 60-ї річниці Волинської трагедії* // *Урядовий кур'єр*. – 2003. – 15 лип. – С. 3].

³ Див.: Р.С. Кутовий. *Позиція армії Т. Бульби-Боровця в українсько-польському конфлікті на Волині* // *Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. – 2001. – № 5. – С. 172 – 176.

⁴ Згадаємо, наприклад, слова знаного і шанованого львівського проф. Я. Ісаєвича про те, що незважаючи на помилки і злочини, ОУН (Бандери. – Р.К.) боролася за Українську державу, і тому сучасні патріоти не можуть її засудити [Дискусія // *Україна – Польща: важкі питання*. – Т.1–2 // Матеріали II міжнар. семінару істориків “Україн-

сько-польські відносини в 1918–1947 роках”, Варшава, 22 – 24 травня 1997 р. – Варшава: *Tyrsa*, 1998. – С. 125].

⁵ У статті в цитатах всюди курсив наш; виняток зазначено.

⁶ *Матеріали Другого Великого Збору Українських Націоналістів // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – У 3 т. – Т. II. – Сучасність, 1983. – С. 399 – 423.*

⁷ І. І. Льюшин. *Волинська трагедія 1943–1944 рр.* – К., 2003. – С. 119.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (надалі: ЦДАВОВУУ). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1.

⁹ *Комунікат // ЦДАВОВУУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 379. – Арк. 42.*

¹⁰ *Польща засуджена на те, щоб бути великою // Ідея в наступі // ЦДАВОВУУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 12.*

¹¹ Так польською звучить фраза “Руками НКВД знищимо українців і ОУН”.

¹² *Геть із ляхькими провокаторами! // Вісті з краю // ЦДАВОВУУ. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 38, 40.*

¹³ В основному це теперішній Володимир-Волинський р-н Волинської обл.

¹⁴ Г. Стецюк. *Чорні дні Волині* [Назва канад. видання: *Непоставлений пам'ятник*]: *Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН. – Володимир-Волинський: МП “Світязь”, 1992. – С. 51.*

¹⁵ П. Пісоцький. *Початки роздору підпільної боротьби на Волині: Спогади учасника боротьби про трагічні події на Волині 1941–1944 рр. – Лілея, 2001. – С. 101 – 102.* Мемуари написав мельниківець, уродженець с. Стара Носовиця на Дубенщині.

¹⁶ Це село тепер у Шумському р-ні Тернопільської обл.

¹⁷ М. Скорупський. *У наступах і відступах: Спогади.* – Чикаго, 1961. – С. 78 – 81.

¹⁸ *Спецсообщение* [а в ньому протокол названої конференції] // І. Білас. *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – У 2 кн. – Кн. 2. [Документи і матеріали]. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – С. 449 – 451.*

¹⁹ *До польського терору // Сурма. – 1943. – Червень // ЦДАВОВУУ. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.39 зв.-40 зв.*

²⁰ Там само. – Арк. 40.

²¹ Там само. – Арк. 40 зв. Тут виділене курсивом в оригіналі надруковано врозрядку, підкреслено нами.

²² *Суспільно-політичний звіт Володимирсько-Горохівської округи за липень 1943 р. // ЦДАВОВУУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк.19.*

²³ *Звіт, ч. 2. За час від 11 червня до 10 липня 1943 р. // Літопис УПА: Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та заплія 1943–1944: Документи і матеріали. – К.; Торонто, 1999. – С. 341.*

²⁴ ЦДАВОВУУ. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.1. Копія, машинопис.

²⁵ *Звіт з терену // Там само.*

²⁶ *Революційна політика, чи політичний авантюризм? // Сурма. – 1943. – Серпень // ЦДАВОВУУ. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.77. – Арк. 44 – 48.* В іншій (ранішій?) публікації застережено, що неправильно отожднювати революцію і терор, вважати ОУН (і мельниківську як спадкоємця) традиційно терористичною організацією. “Терор – це один із засобів боротьби проти наїзника, [...] але ніколи не самоціль або мета організації”. Смыслом революції є нова ідея [*Націоналістична революція // Зрив // ЦДАВОВУУ. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.77. – Арк. 22.*]

²⁷ *Обвинувачуємо // ЦДАВОВУУ. – Ф.3836. – Оп.1. – Спр.63. – Арк. 19 – 22.* Ці закиди на адресу ОУН–Б її УПА повторюються також в інших джерелах [*Застановімся, доки не пізно // ЦДАВОВУУ. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.74. – Арк. 124-125; Українці! //*

Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.358. – Арк. 32].

²⁸ Березнева конференція Організації українських націоналістів на ЗУЗ 1944 р. // ЦДАВОВУ. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.76. – Арк. 3.

²⁹ Державницька революція чи бунт Кайнів // Сурма. – 1944. – Березень // ЦДАВОВУ. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.77. – Арк. 72 – 73.

Ігор ІЛЬЮШИН

РОЛЬ І МІСЦЕ ПОЛЯКІВ В АНТИУКРАЇНСЬКИХ АКЦІЯХ НА ВОЛИНІ В 1943 – 1944 рр.

Поляки брали участь в антиукраїнських акціях на Волині в 1943 – 1944 рр., перебуваючи у складі як німецьких окупаційних органів, так і різних за характером патріотичних військових формувань. Спочатку вони намагалися бути більше задіяними в легальну громадську роботу та займали адміністративні посади, щоб використати насамперед такі можливості для реалізації власних цілей.

Про останні в одному з німецьких документів, зокрема, сказано: «...Німецькими службами встановлено, що поляки в своїх діях керуються певними вказівками, а саме: 1. Поляки мусять вступати в створені німцями органи влади, домагатися довіри з боку їх керівництва та непоміченим шляхом спрямовувати на користь поляків заходи і постанови німецької влади; 2. Кожен поляк, що знаходиться на службі, повинен піклуватися про те, щоб допомогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту чи іншу німецьку установу; 3. Сіяти недовіру німецької влади до українців та підштовхувати їх до репресій проти останніх» [1, арк. 52].

В огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях за квітень 1942 р. Крайового проводу ОУН з цього приводу повідомлялося: “Польські громадські, легальні чинники назовні не афішують ні себе, ні своєї праці, ведуть себе незвично тихо і скромно, але тим не менше успішно працюють. Їх завдання – по перше, дати змогу своїм людям продержатись в нинішній час матеріальних злиднів і голоду, тут поляки виявляють подиву гідну національну солідарність і почуття глибокої взаємної допомоги... по друге, створити всіма можливими засобами якнайширші можливості для охоплення польським елементом важливих ресортів державної адміністрації, господарства, транспорту та зв’язку. І треба рішуче визнати, що поляки зуміли провести свої плани. Бо ж не дивлячись на

стан війни Польщі з Німеччиною – поляки мають сьогодні впливи і на залізниці, на пошті, в фінансах, господарських установах, урядах праці і т. п. і т. д.” [2, арк. 85].

І хоч останнє зауваження стосувалося більшою мірою Східної Галичини, але не можна заперечувати того, що подібна тенденція – до суперництва за опанування найважливіших ділянок окупаційного адміністративно-господарського апарату шляхом відсторонення представників іншої національності – була характерною й для Волині.

Зупинимось докладніше на висвітленні тієї ролі, яку відіграла в антиукраїнських акціях польська допоміжна поліція на службі у німців, від дій якої, між іншим, постраждала на Волині найбільша кількість місцевих українців. На це вказують документи не тільки українського, а й польського підпілля, а також німецьких окупаційних властей та радянських партизанів.

Незважаючи на сувору заборону волинського керівництва Армії крайової (АК) вступати до польських загонів допоміжної поліції, які мали після відомих подій березня 1943 р. заступити українські, частина місцевих поляків, аби отримати зброю і помститися українцям, ставали шуцманами.

У зверненні до населення Волині окружного делегата польського емігрантського уряду з цього приводу зазначалося: “1. Всі поляки, жінки як і чоловіки, повинні знаходитися в лавах самостійної польської самооборони... Слід зробити все, щоб німці якомога менше людей забрали на роботу. Адже доля вивезеного на роботу населення жахлива, а сама ця робота збільшує силу нашого найлютішого ворога... 3. В жодному випадку не можна сприяти німцям. Вступ до німецької міліції і жандармерії є тяжким злочином щодо польського народу. Міліціонери-поляки, котрі беруть участь в руйнуванні домів, а також у вбивстві українських жінок та дітей, будуть виключені зі складу польського народу і жорстоко покарані. 4. Співробітництво з більшовиками є таким самим злочином, що і співпраця з німцями. Вступ до радянських партизанських загонів є злочином. Жоден поляк не повинен там знаходитися” [3, арк. 111].

Втім, далеко не всі поляки прислухалися до порад зверхників з АК або діячів місцевої делегатури польського уряду. Ситуація на Волині склалася такою, що вирішальним чинником у виборі свого місця для них слугували частіше не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження.

Через темно-синій колір форми польську допоміжну поліцію часто називали “гранатовою”, хоча її одяг у Рейхскомісаріаті Україна відрізнявся від того, який носила польська поліція в Генерал-губернаторстві. Ця військова формація діяла під контролем органів німецької поліції і використовувалася як допоміжна поліційна частина для охорони господарського порядку.

Польські поліційні частини розташовувалися в багатьох районах, повітових містах, держмаєтках (лігеншафтах) Волині. Так, наприклад, на території Луччини у квітні 1943 р. на місце української поліції у Сенкивчівському, Колківському і Цуманському районах місцеві поляки “зголосилися масово” [4, арк. 53]. Проте вже незабаром у них було відібрано зброю і видано картки на роботу до Німеччини. Багато поляків подали заяви про службу в поліції у Рожищі. Цікавою є та обставина, що німці брали не всіх. Так, із 60 осіб, які зголосилися в Рожищі, було відібрано тільки 8. За документами як українського, так і польського походження особливо яскраво простежується прагнення поляків зі вступом на німецьку службу відразу придбати зброю. На адміністративні посади, які займали українці, прийшло багато поляків на Горохівщині. Поляк очолив місцеву кримінальну поліцію. Жінка-полька очолила Кріпо у Володимирі-Волинському.

Особливо велику увагу, і зрозуміло чому, німці приділяли забезпеченню охороною фільварків. Деякі фільварки, поряд з німцями, охороняли французи, чехи і, звичайно, поляки (наприклад, Ківерцівський район). Останні також брали участь в німецьких каральних експедиціях. У документах українського підпілля підкреслюється, що особливо планомірно нищать українців поляки саме з кріпо і лігеншафтів, до того ж “фільварки є майже виключно доменою поляків і тут вони мають осередки своєї підпільної організації” [4, арк. 52, 54].

У квітні 1943 р. тільки під час однієї акції на території Луцького району німці спалили 5 сіл: Костюхнівку, Вовчицьк, Яблоньку, Довжицю і Загорівку. Поряд з німцями в ній брали участь також поляки. У квітні німці разом з польською шущполіцією двічі напали на колонію Красний Сад у Горохівському районі. Було спалено 22 господарства і розстріляно майже 100 осіб. З метою ще більше спровокувати німців на українські виступи польські поліцаї підкидали в кожен хату “компрогат” – підсовували в піч, соломі або якесь інше місце зброю та гранати. Так, на території Горохівського району злочинний погром німцями кількох українських сіл був наслідком, як казали, саме “польської провокації”. Особливо пост-

раждали 10 квітня жителі с. Княже. Там було спалено 40 господарств і вбито 172 особи. Німці мордували цілі родини, грабували і палили, використовуючи попередньо складені поляками списки. Під час перебування в Горохові рейхскомісар Г. Кох відповідальність за німецьку акцію в с. Княже цілком поклав на поляків [4, арк. 52, 55, 63–64].

Підкреслимо, що на рахунку польської допоміжної поліції чимало знищених (цілком або частково) українських сіл, про що свідчать не лише оунівські документи, а й матеріали польського підпілля [5, к. 130-131, 374], а також Українського штабу партизанського руху (УШПР) [6, арк. 84; 7, арк. 36].

У радянській документації можна знайти, наприклад, таке зауваження з приводу дій польської поліції. У доповідній записці до секретаря ЦК КП (б) У М. Хрушова один з керівників польських прорадянських партизанських загонів, створених на Волині, Р. Сатановський повідомляв: “Польській поліції дана німцями цілковита свобода в діях щодо українського населення. На ґрунті ненависті до націоналістів за скоєні ними злочини, польська поліція, за сприяння німців, мстить українській людині загалом...” [8, арк. 3–5]. Чимало подібних за змістом документів можна відшукати в опублікованому нещодавно 4-му томі “Літопису УПА” нової серії, цілком побудованому на радянських матеріалах [9].

Крім польської поліції, до участі в антиукраїнських “пацифікаційних” акціях німці залучали також польську жандармерію з ГТ, яка складалася з вихідців із Сілезії, Познанщини та Помор’я. На відміну від “гранатової” поліції, вояків цих формувань називали “зеленими” через те, що рядові носили радянську форму кольору хакі. У травні 1943 р. близько тисячі польських жандармів прибуло до Луцька. До того часу вони несли поліцейну службу поблизу фронту в Східній Україні. Місцеве польське населення, сподіваючись на те, що ці формування остаточно розправляться з українцями, “сприймало їх з оплесками радості” [4, арк. 61]. Ставлення поляків-жандармів до українців було особливо ворожим. Жорстокістю і нещадністю під час нападів на українські села “уславилися”, зокрема, загоны так званої “жандармері мотоциук” [4, арк. 61; 5, к. 374].

Дуже часто польська поліція і жандармерія підтримували бази самооборони поляків на Волині, взаємодіяли з проаківськими партизанськими загонами під час нападів на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі польські поліцейні формації увіллються до АК. Так, наприклад, у січні 1944 р. складовою 27-ї піхотної дивізії АК, яка буде сформована на Волині, стане шуцманшафт – батальйон № 107 з

м. Матієва. У зв'язку з цим, іноді важко покласти відповідальність за той чи інший скоєний стосовно мирної української людності злочин на якість конкретне військове формування, яка складалася з поляків.

Як бачимо, служба частини поляків в німецькій поліції і жандармерії та їхня участь в антиукраїнських каральних акціях, безперечно, не могли не посприяти ескалації напруження в українсько-польських відносинах на Волині. Якщо погодитися з найбільш об'єктивною, на наш погляд, інформацією, котра міститься в німецьких документах [10, 85], про те, що антипольські виступи українських збройних формувань набули масовості саме у квітні 1943 р., коли першими своїми антиукраїнськими діями відзначилася і польська допоміжна поліція, то стає зрозуміло, яку роль відіграла остання в планах керівників Організації українських націоналістів – самостійників державників (ОУН-СД) і Української повстанської армії (УПА) з “деполонізації” західноукраїнських земель.

Разом з тим наголосимо на тому, що ані керівництво польського антигітлерівського руху Опору, ні польське суспільство загалом не несуть відповідальності за дії окремих представників своєї нації, які перейшли на службу німецького нацистського режиму. Слід вважати, що це злочини цього режиму. На жаль, у роки війни як польська, так і українська громадськість здебільшого не робила різниці між тими, хто перебував на службі у німців, і тими, хто знаходився в лавах патріотичних військових формацій. Визначальним чинником у відносинах між українцями і поляками була національна належність.

Далі зупинимось на висвітленні ролі й місця в антиукраїнських акціях тих поляків, які перебували на Волині в складі радянських партизанських загонів. Насамперед варто зазначити, що радянські документи чітко фіксують той момент, коли у свідомості польського населення Волині стався злам і воно масово пішло у партизани, зокрема у радянські партизанські загопи. Остаточо залякані липневими нападами 1943 р. загонів УПА і втративши надію на захист з боку німців, а також власного підпілля, про існування якого багато хто з місцевих жителів навіть не здогадувався, поляки почали шукати порятунку у радянських партизанів. Згідно з численними донесеннями до УШПР, польська людність у значній кількості вступала до радянсько-польських партизанських загонів не стільки з метою воювати проти німців, скільки тому, що “її змушували це робити дії українських націоналістів, в котрих поляки вбачали свого головного ворога”.

Польські дослідники подають інформацію, що на Волині у складі радянських партизанських загонів воювало кілька тисяч поляків [11, 9–20]. Згідно з радянськими документами, зокрема довідкою про виділення в оперативне підпорядкування Польському партизанському штабу в квітні 1944 р. раніш сформованих польських партизанських відділів, у складі переданих останньому трьох польських партизанських бригад й одного загону (1-ша партизанська бригада ім. Т. Костюшка під командуванням Р. Сатановського, 2-га партизанська бригада “Грюнвальд” під командуванням Ю. Собесяка, бригада ім. Ванди Василевської під командуванням Ст. Шелеста, партизанський загін під командуванням Луцевича) нарахувалося 1800 бійців [12, арк. 1].

Не викликає сумніву той факт, що саме масовий вступ поляків у радянські партизанські загани підштовхнув командування АК Волинського округу до створення власних відділів. Однак нерідкими були випадки, коли аківські загани переходили під командування радянських офіцерів або навпаки – бійці радянсько-польських формувань тікали до АК. У будь-якому випадку, хоч би в яких загонах перебували поляки, їх ставлення до українців було однаково ворожим.

Командувач одного з прорадянських партизанських загонів на Волині Ю. Собесяк, зокрема, приділив чимало уваги у своїх спогадах висвітленню тієї ролі, яку відігравали, наприклад, поляки с. Пшебраже, допомагаючи радянським і польсько-радянським партизанським з'єднанням у проведенні ними розвідницької антинімецької та антиупівської діяльності [13, 228–229]. 30 серпня 1943 р. спільними зусиллями поляків з Пшебража і радянських партизанів відділу М. Прокоп'юка було навіть розбито одне з міцних угруповань УПА.

Хоча він же написав про те, що зі створенням 27-ї Волинської піхотної дивізії, аківці, погрожуючи окремим польським командирам прорадянських формувань смертною карою, і в тому числі йому, наполягали на припиненні ними співпраці з більшовиками та на прибутті разом зі своїми формуваннями в район дислокації дивізії [13, 177].

Взагалі варто підкреслити, що, навіть маючи спільного ворога, поляки Волині і радянські партизани не завжди ставилися однаково лояльно один до одного, особливо випадки непорозумінь почастишали між ними після того, коли перші дізналися про масовий розстріл польських офіцерів під Катинню [14, арк. 33].

Зрештою, зупинимося на участі поляків в антиукраїнських акціях у складі своїх національних військових формувань – базах самооборони, аківських або проаківських партизанських загонах, підрозділах 27-ї Волинської піхотної дивізії АК.

Як відомо, члени польських баз самооборони і насамперед найміцніших з них, крім головного свого призначення – захисту власної людності, вдавалися до акцій іншого характеру. Вони, зокрема, організовували “превентивні” напади на упівські осередки та боївки або напади “з метою помсти у відповідь на дії загонів УПА”, а також атакували сусідні українські села, вирішуючи таким чином проблему власного продовольчого забезпечення.

Про такого роду дії поляків з баз самооборони яскраво свідчать матеріали українських повстанців, які знаходяться в колекції документів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області [15, арк. 173–178].

Так, наприклад, у звіті командира району “Скеля” (Людвипольський район) “друга Чорноти” (прізвище нами не ідентифіковано) за час від I.XI. до I.XII. 1943 р. повідомлялося: “Район числить 43 села. Організаційною сіткою охоплено цілість району. В деяких селах оргроботу унеможливають поляки та більшовики, що в районі мають досить поважну силу. Всі головні польсько-більшовицькі сили знаходяться переважно в селах за рікою Случ і повністю ними опановані. Більшовики з панками часто нападають на села Хотинь, Холопи, Бистричі, Великі Селища, Маренін, Більчаки, Уст’є, Поташня, Антолін... Сталий осідок більшовицько-польські банди мають в селах Стара Гута, Новини, Мочулянка, Глушків, Нова Гута...” [16, арк. 104].

А в фонді документів з’єднання УПА–Північ, які зберігаються в ЦДАВО України, у звітах українських повстанців з перебігу військових операцій містяться навіть згадки про те, що польським базам самооборони в деяких випадках надавала допомогу українська поліція. Так, у повідомленні командира куреня *Вітра* з перебігу бою з поляками 16.10.1943 р. в с. Рудя, адресованого до командувача загonom ім. Богуна *Ліваря*, зазначалося: “О 5-й годині під’їхали з Білина поляки (35 шт.), зробили наскок на нашу заставу. Опісля їм прибуло до помочі 65 осіб української поліції і 1 танкетка. Наші були змушені відступити. Оставили вбитого сотенного др. Грізного. Крім того, є втрати в зброї” [17, арк. 8].

Втім, варто зазначити, що, по-перше, польські бази самооборони виявилися здатними на антиукраїнські “відплатні акції” лише з червня –

липня 1943 р. До того часу їм доводилося в основному оборонятися. Листи з Волині до Варшави тих осіб, які були свідками антипольських нападів УПА, переконують, що декілька десятків тисяч польських селян, далеких від політики, погодилися бути втягнутими в самооборону тільки тому, що хотіли фізично вижити, і діяли вони в ній не стільки з патріотичних міркувань, скільки з метою самозбереження. У такій ситуації люди були згодні шукати підтримки і захисту не лише у німецької окупаційної влади або радянських партизанських загонів, але, як кажуть, й “у самого чорта”.

По-друге, після масових антипольських виступів, які з липня 1943 р. охопили майже всю територію Волині, командування АК нарешті зважилося на часткову деконспірацію своїх сил і застосування радикальних заходів у протидії загонам УПА та місцевій українській людності, яка брала участь у нападах. Наказом командувача округу від 19 липня відділи Державного корпусу безпеки, які до того часу належали окружній делегатурі польського емігрантського уряду, підпорядковувалися АК.

Ще трохи раніше значний відсоток офіцерів і рядових бійців кадрового складу АК у містах та сільській місцевості було скеровано в осередки самооборони, насамперед у найнебезпечніші, на польський погляд, північно-східні райони Волині. У підпіллі залишилася тільки частина сил округу. 20 липня було прийнято рішення про створення міцних рухливих (летючих) партизанських загонів, які ззовні мали співпрацювати із захисниками баз. Згідно з цим рішенням у найближчий час постало 9 партизанських загонів. Три з них очолювалися офіцерами, які були перекинуті на Волинь з Великобританії після закінчення навчання в спеціальній диверсійній школі. Загалом у складі 9 партизанських загонів знаходилося близько 1200 бійців. Ще близько 3600 осіб, які мали зброю, діяли в групах самооборони в базах [18, 49–50].

Ця кількість озброєних поляків на Волині не була великою, якщо згадати, що загони УПА в 1944 р. нараховували щонайменше 25–30 тисяч бійців [19, 48; 20, 52]. Слід вважати, що на Волині в другій половині 1943 р. в УПА було принаймні понад 10 тисяч осіб.

Незважаючи на значне запізнення, з погляду польських керівників, з прийняттям перерахованих вище заходів, вони дали змогу місцевому командуванню АК зупинити наприкінці 1943 р. натиск загонів УПА і врятувати частину польського населення від смерті.

По-третє, внаслідок дій проаківських партизанських загонів вже влітку і восени 1943 р. постраждала значна кількість цивільного українського

населення, яке не було причетне до антипольських виступів. Про це свідчить, наприклад, лист волинського делегата польського уряду К. Ба-наха, адресований 26 вересня 1943 р. комендантові округу АК полковни-кові К. Бомбінському.

У листі критикувалася “неналежна позиція окремих партизанських загонів і баз самооборони, яскравим прикладом якої могло бути те, що відбувалося в околицях поселення Ружин... Місцевий загін палить сусідні українські села... Мордує усіх українців, на яких випадково натрапляє на своєму шляху. Грабує майно української людності” [21, 193–194].

Про характер дій щодо українського населення польських баз само-оборони, проаківських та прорадянських польських партизанських за-гонів чимало інформації міститься також в матеріалах УШПР, зокрема, у звітах багатьох командирів партизанських загонів, спецгруп НКДБ СРСР. Ці документи однозначно доказуючи, що внаслідок дій польських баз самооборони, викликаних українсько-польським протистоянням, нерідко потерпало українське цивільне населення. Методи боротьби на Волині полякам нав’язували загони УПА, як, безперечно, сильніша сторона, тому польське підпілля також не переобтяжувало себе вибором засобів у ве-денні цієї війни.

Накази командувача Волинського округу АК забороняли діяти на за-садах колективної відповідальності за здійснені українськими боївками напади і брати участь у “пацифікаційних” акціях проти українських сіл спільно з німцями, радянськими партизанами або окремо. Проте ці нака-зи не забороняли акцій у відповідь на напади загонів УПА або навіть превентивних дій проти сіл, де могли концентруватися українські збройні формування. Відомі випадки, коли окремі місцеві керівники АК не до-тримувалися цих наказів і вдавалися до так званих сліпих відплатних акцій. Зрозуміло, що їх наслідком були численні жертви серед цивільно-го українського населення.

Про одну з таких акцій ідеться, зокрема, у розвіддонесенні УШПР для секретаря ЦК КП(б) У Д. Коротченка. У ньому повідомлялося, що після того, як українці розбили польську базу самооборони в с. Гута Сте-панська, один із її керівників В. Коханський із залишками своєї групи відійшов у ліси в районі Сарни – Моквин. Там було сформовано міцний партизанський загін, який нараховував близько 800 бійців. Польські парти-зани були озброєні станковими і ручними кулеметами, автоматичною зброєю. Загін здійснив рейд у напрямку Цуманських лісів, знищуючи на

своєму шляху всі українські села і загони бандерівців [22, арк. 11–13]. Виконання наказів командувачів АК, так само як і УПА, не завжди можна було проконтролювати, а тому характер боротьби між українцями і поляками у багатьох випадках був дуже складним.

Польські дослідники наполягають на тому, що більшість випадків масових вбивств українців пов'язана з діяльністю шудмансшафтів, у яких служили поляки. Але, погоджуючись з цим, слід сказати і про акції польських баз самооборони, польських партизанських загонів, що нерідко здійснювалися під командуванням офіцерів АК. Вони також інколи мали щодо мирного українського населення відверто “пацифікаційний” характер. До того ж, слід ще раз нагадати про те, що з наближенням фронту чимало колишніх польських поліцаїв прийняли присягу і стали бійцями місцевих аківських формувань. Усі вони воюватимуть в складі 27-ї Волинської піхотної дивізії АК, яка буде сформована протягом січня – березня 1944 р.

Створення цієї дивізії було викликane прагненням аківців постати в ході здійснення ними плану “Бужа” перед радянським командуванням “у всеозброєнні”. Тим самим вони намагалися продемонструвати, що заради звільнення від німецьких окупантів польської довоєнної державної території, у тому числі Волині, здатні на будь-які жертви.

Перший етап бойової діяльності польської партизанської дивізії пов'язаний зі створенням оперативної бази, з території якої її окремі підрозділи і вона цілком могли діяти в усіх напрямках. Район оперативної бази охоплював західну частину Волині. Головним противником польських загонів під час боротьби за оперативну базу знову стали підрозділи УПА, що в умовах швидкого наступу радянських військ також були змушені відійти у західні райони Волині. На відміну від боїв 1943 р., цього разу загони АК здійснювали, як правило, наступальні акції, метою яких стало знищення, по можливості, всіх опорних пунктів УПА, які оточували район формування польської дивізії.

Загалом за період січень – березень 1944 р. польські відділи, які склали 27-у Волинську піхотну дивізію АК, провели близько 17 боїв і збройних сутичок із підрозділами УПА. Частина з них була невдалою для польської сторони (як, наприклад, біля с. Гнійне і с. Озютичі), але внаслідок більшості переможних боїв були знищені бази УПА в селах Щурин, Бабе, Свинарин, Верів, Ворчин, Пузів, Стенжаричі, Пшекурка, Коритниця та деяких інших. Під контролем дивізії опинився район, який охоплював 4 повіти у західній частині Волині (за винятком міст): від р. Стохід, а

частково і р. Стир на сході до р. Буг на заході, від шосе Луцьк – Володимир-Волинський на півдні до залізничної лінії Ковель – Дорогуськ на півночі. Проживало на цій території понад 15 тисяч поляків, котрим загоном дивізії деякий час забезпечували охорону.

Під час січнево–березневих боїв 1944 р. між АК і УПА не обійшлося без жертв серед цивільного населення, головним чином з українського боку. Певне уявлення про характер тих боїв можна скласти на підставі свідчень їх очевидців та учасників.

Наведемо уривок із рапорту від 31 січня 1944 р. діяча волинської Делегатури польського уряду, котрий сховав своє прізвище під псевдонімом *Новий*, на ім'я К. Банаха про власні спостереження за тим, що відбувалося в той період у західній частині Волині: “З власних спостережень, а також від звільнених у відпустку солдатів партизанських загонів і родин, які свого часу ховалися на базах, а зараз повертаються до міст, можна дізнатися про речі, які повинні у кожного поляка викликати обурення. Те, що зараз діється у сільській місцевості, нічим не відрізняється від тої звірчості (od bestialstwa), яку виявляли українські банди у своєму ставленні до поляків. Польські партизанські загоном організовують “наскоки” на українські села, виганяють з них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрілюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок і дітей. Доводиться чути, що партизанські загоном проводять реквізиції навіть у поляків. Через це поширюються нарікання. Поляки говорять, що “грабували німці, українці, а зараз грабує наше військо”. Зрозуміло, що в деяких випадках подібні реквізиції є необхідними, однак вони повинні проводитися у такій спосіб, щоб не викликати ненависть до партизанських загонів” [23, к. 19].

Цитований документ, до речі, спростовує твердження багатьох польських авторів про те, що дії 27-ї Волинської дивізії піхоти АК не мали характеру “відплатних акцій” українцям, що вони були викликані лише необхідністю “очищення” терену від боївок УПА з метою розширення оперативної бази для боротьби з німцями в рамках акції “Бужа”.

Особливу активність у розширенні бази формування польської 27-ї дивізії виявив загін поручника *Корда* (К. Філіпович). У районі діяльності цього загону на території Любомльського повіту для населення українських сіл був встановлений термін добровільної евакуації. Після цього було застосовано силу. Щоб захистити жінок, дітей та старих від можливої

помсти з боку польських партизанів командування АК в деяких випадках забезпечувало перших особистою охороною. Але траплялося і таке, що за відсутності місцевих командувачів АК групи озброєних членів загонів самооборони за підтримки шуцмансшафтів проводили “пацифікаційні” акції, які мали відверто злочинний характер.

Однією з таких акцій була помста загону польської допоміжної поліції з м. Рожище і членів самооборони с. Копачівка населенню сусіднього українського села Тростянка за жертви, які зазнали мешканці Копачівки під час нападу підрозділу УПА 27 січня 1944 р. Командувач дільниці АК у м. Рожище і комендант Здолбунівського району В. Романовський з цього приводу зазначав: “...Поляки в своїх діях застосовували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій та грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Вбивства вважалися справою честі. Молоді хлопці, які втратили родини, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту” [24, 181–182].

За підрахунками деяких польських дослідників, упродовж 1943 – 1944 рр. на Волині між загонами АК і польськими базами самооборони, з одного боку, та УПА – з іншого, відбулося близько 150 боїв та сутичок, під час яких з обох сторін загинуло щонайменше по кілька сот бійців [18, 512–513]. Внаслідок безпосередніх дій аківських формувань загинуло також щонайменше кілька тисяч цивільних українців, що підтверджується, зокрема, опублікованими нещодавно матеріалами волинського краєзнавця Я. Царука [25, 21].

Крім того, варто підкреслити, що дії УПА, спрямовані проти поляків, які часто блокувалися то з радянськими партизанами, то з німцями, викликали безліч зворотних антиукраїнських репресивних заходів з боку вже тих двох останніх головних противників українських повстанців. Більшовицькі партизанські загони вели безкомпромісну боротьбу проти УПА щодо знищення її кадрових та продовольчих баз. Завдавали жорстоких репресій УПА і німці: українців, незалежно від їхньої політичної орієнтації, кидали за ґрати, де нищили нарівні з поляками; над захопленими у полон упівцями проводилися публічні езекуції; за підтримки війська і поліції “пацифікувалися” українські села, котрі чинили опір окупаційній політиці. І тому кількість жертв, які понесли українські повстанці і цивільна українська людність внаслідок тих дій, слід гадати, значно вища за ту, що мала УПА в безпосередньому зіткненні з поляками. Такими були роль і місце останніх в антиукраїнських акціях на Волині в 1943 – 1944 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). Центральний комітет Компартії України. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении (15 мая – 17 июля 1942 г.) – перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу. – Ф. 1, оп. 22, спр. 76.
2. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Огляд суспільно-політичного життя на ЗУЗ за квітень 1942 р. – Ф. Р-30, оп. 2, спр. 94.
3. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Польская листовка, перехваченная при задержании Макса-Собесяка, – обращение к населению Волыни Волынского окружного делегата правительства Польши (отдельно к украинцам и отдельно к полякам) от 28.VII.1943 г. – Ф.1, оп. 22, спр. 75.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДА-ВО). Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. Огляд суспільно-політичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ на весну 1943 р. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 91.
5. Archiwum Akt Nowych (AAN). Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Informacja o terrorze okupanta, ukraińców, ruchu Oporu za 1943 – 1944 гг. – Sygn. 202/III/121.
6. ЦДАГО. Український штаб партизанського руху. Выписка из донесения партизанского соединения под командованием И. Шитова в Украинский штаб партизанского движения от 12.VI.1943 г. – Ф. 62, оп. 1, спр. 253.
7. Там само. Докладная записка и отчет областного штаба партизанского движения по Ровенской области о состоянии на оккупированной территории и партизанско-политической работе партизанского соединения под командованием В. Бегмы. – Ф. 62, оп. 1, спр. 254.
8. Там само. Докладная записка Р. Сатановского Н. Хрущёву от 5.X.1943 г. – Ф. 1, оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 530.
9. Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП (б) У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ – КДБ 1943 – 1959. Книга перша: 1943 – 1945. – К., Торонто, 2002. – 598 с.
10. Літопис УПА. В 28 т. – Т. 6: УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – червень 1944 / Упоряд. Т. Гунчак; відп. ред. Є. Штендера; Співред. П. Потічний. – Торонто, 1983. – 256 с.
11. Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941 – 1944. – Warszawa, 1973. – 475 s.
12. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Справка о выполнении решения Политбюро ЦК ВКП (б) У от 3.4.1944 г. и постановления ГОКО № 5563 от 8.4.1944 г. о выделении в оперативное подчинение Польского штаба всех действующих на территории Украины и Польши ранее сформированных польских партизанских отрядов. – Ф. 1, оп. 22, спр. 49.
13. Собесяк Ю., Єгоров Р. Бур'яни. – К., 1967. – 272 с.
14. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Разведсведения УШПД для секретаря ЦК ВКП (б) У Хрущёва Н.С. от 18.VI.1943 г. – Ф. 1, оп. 22, спр. 41.
15. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Звіти про роботу відділів УПА. Інформації. Ч. 2 за період 15.XII. – 31.XII.1943 р. від “Ігоря” за 1.I.1944 р. Інформації. Ч. 6 за період 15.XII – 22.XII.1943 р. від “Гамалії” за 27.XII.1943 р. Дубенщина, Крем'янецьчина, Рівненщина, Здолбунівщина. – Ф. р-30, оп. 2, спр. 33.

16. Там само. Політична і господарська діяльність УПА. Звіт командира району "Скеля" "друга Чорноти" за час від I.XI. по I.XII. 1943 р. – Ф. р-30, оп. 2, спр. 34.

17. ЦДАВО. З'єднання північних груп Української повстанської армії "УПА-Північ". Загін ім. Богуна. Листування з командирами куренів та сотень про проведення військових операцій, роботу військово-польової жандармерії та з організаційних питань. Повідомлення командира куреня "Вітра" від 17.X.1943 р., адресоване "Лівару", з перебігу бою з поляками 16.X.1943 р. – Ф. 3838, оп. 1, спр. 35.

18. Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. – Warszawa, 1990. – 599 s.

19. Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Довідник. – Нью-Йорк, 1994 – 199 с.

20. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – К., 1999. – 220 с.

21. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939 – 1947. – Kraków, 1998. – 342 s.

22. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Выписка из разведдонесения командира польского партизанского отряда Р. Сатановского секретарю ЦК ВКП (б) У Д.С. Коротченко от августа 1943 г. – Ф. 1, оп. 22, спр. 49.

23. Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Raporty i sprawozdanie okresowe do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu. Raport do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu z 31.I.1944 г. – Sygn. 2131 (3312).

24. Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyńiu 1939 – 1944. – Lublin, 1993. – 407 s.

25. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943 – 1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Вступна стаття Я. Ісаєвича. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.

Юрій МАКАР

ХОЛМЩИНА І ПІДЛЯШШЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА

Суть проблеми

Аксіомою є те, що українсько-польські стосунки впродовж століть склалися непросто. Розв'язка наступила під час Другої світової війни. З обох боків пролилася кров багатьох тисяч невинних людей. Від закінчення війни пройшло майже 60 років. Нинішні Україна і Польща є суверенними і заприятненними державами. Більше того, на різних рівнях, починаючи від президентського, обабіч кордону йдеться про стратегічне партнерство. Україна має завдячувати Польщі, що та постійно бере на себе роль провідника і захисника її інтересів на міжнародній арені, зокрема перед західним світом.

Але над стосунками добросусідства між обома країнами, хочемо ми того чи ні, продовжують тяжіти стереотипи минулого. І зараз склалася досить парадоксальна ситуація. З одного боку, справді розвиваються добрі

міждержавні стосунки, з іншого – у Польщі розігріваються пристрасті навколо загибелі поляків улітку 1943 р. на Волині внаслідок екстермінаційних дій проти них загонів Української повстанської армії. Але, на жаль, цей часово і просторово обраний польською стороною фрагмент українсько-польського протистояння трактується відірвано від решти аспектів тієї величезної за своїми масштабами й наслідками міжлюдської драми, яка розгорілася під час Другої світової війни.

Трагедії 1943 р. на Волині замовчувати чи не засуджувати її винуватців не можна, але це потрібно зробити всебічно з об'єктивним обрахунком жертв з обох боків і з взаємним визнанням вини, а не лише з українського.

Про Волинь протягом щонайменше останнього десятиліття йдеться багато на всіх рівнях. Проте є ряд інших місць, де протистояння мало не менш зловісний і кривавий характер. Але про них державні, політичні діячі та наукова громадськість до недавнього часу воліли не згадувати, а якщо й згадували, то лише скоромовкою, як про якийсь незначний, випадковий епізод, що стався з вини тих же незгідливих українців.

Стосовно сказаного автор хотів би привернути увагу до долі тієї частини українського народу, яка колись переважала у складі населення історичної області Холмщини і Підляшшя, котра перебуває тепер у складі Речі Посполитої і простягається вузьким пасмом уздовж нинішнього українсько-польського і навіть частково польсько-білоруського кордону. Споконвіку ті землі являли українсько-польське міжнаціональне, чи як тепер часто трактується, культурне пограниччя.

Просуваючись на схід, поляки, а це були здебільшого представники не найнижчих верств суспільства, справді привносили туди тогочасні досягнення в усі сфери життя суспільства, але, на жаль, робили це такими методами, що не могли не викликати спротиву. В українцях вони бачили безлику сіру масу, яка потрібна була їм для освоєння захоплених земель, і яких, у кращому випадку, можна було б на перспективу перетворити на католиків, тобто поляків, а в гіршому – витиснути її далі на схід. У деяких випадках до непокірливих, щоб зробити їх більш зговірливими, застосовувалися надзвичайно жорстокі заходи, аж до знищення. Для ілюстрації сказаного не потрібно довго шукати прикладів. Чимало авторів польських, російських, українських у тій чи іншій формі про це пишуть.

Аналізуючи причини, які породили українсько-польську різанину під час Другої світової війни, учасники відомих семінарів “Україна–Польща: важкі питання” на кожному з них намагалися докопатися до витоків тієї

трагедії¹. Узагальнено спробував це зробити також молодий львівський автор Богдан Гудь, який проаналізував близько двохсот праць авторів різних країн, передовсім українських і польських, дошукуючись першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст.²

Відсутність Української держави протягом тривалого часу була причиною того, що долею українців розпоряджалися сусідні країни на свій розсуд. Вона вирішувалася у Москві, Варшаві, Бухаресті – де зазвичай, лише не у Києві. Отже, нічого дивного, враховуючи українську ментальність, немає в тому, що нині українська сторона змушена наздоганяти польську і за науковим і за політичним вимірами. У Польщі добре, у порівнянні з Україною, налагоджений збір, збереження та опрацювання архівних документів, спогадів учасників й очевидців подій. Зокрема, у цій галузі бездоганно працює Інститут національної пам'яті. Польське суспільство не роздирають такі глибокі протиріччя, які ставили б титульну націю у становище національної меншини в ряді регіонів власної держави. Україна ж мусить пронести свій хрест на Голгофу. Іншого виходу просто немає.

У складі Другої Речі Посполитої

Формально-правовою підставою прилучення Холмщини і Підляшшя до відновленої Польської держави став Ризький мирний договір між Польщею і радянською Росією, підписаний також представниками радянської України. Але ще до того, навіть до проголошення незалежності Польщі у листопаді 1918 р., на Холмщині повним ходом йшло формування польських владних структур, ускладнювалося повернення “біженців” з Росії, тих, хто був на місці, австро-угорські власті кваліфікували як “громадян Королівства Польського”³.

Скільки ж насправді проживало українців на Холмщині й Підляшші в міжвоєнний період? За даними польської урядової статистики, на яку посилається Євген Пастернак, автор “Нарису історії Холмщини і Підляшшя”, їх мало б бути станом на 1921 р. близько 190,5 тис.⁴

Видатний український вчений і громадсько-політичний діяч Володимир Кубійович у своїй “Географії України і сумежних земель” подав кількість українців Люблінщини у 210 тис. осіб⁵. Якщо слідувати за його даними, то лише прямі втрати, без урахування народжуваності, винесли 94 тис. осіб. В Меморандумі Святішого і священного собору єпископів святої автокефальної православної церкви в Польщі від 16 червня 1938 р. сказано про 250 тис. православних (тобто українців) на Люблінщині⁶.

На час обміну населенням між Польщею і УРСР на підставі угоди від 9 вересня 1944 р. польський уряд вважав, що на Люблінщині проживало вже після воєнного лихоліття понад 233 тис. українців. На думку Є. Пастернака, на Холмщині й Підляшші – 240 тис. осіб⁷.

Нищення православ'я

Власті Другої Речі Посполитої, на жаль, не зуміли, а якщо говорити відверто – не захотіли створити бодай елементарних умов для забезпечення культурно-національних запитів холмщаків і підляшуків, розраховуючи на їх швидку асиміляцію. Польська влада знехтувала міжнародними зобов'язаннями, нормами права стосовно українців Холмщини і Підляшшя. Вже з початком 20-х рр. минулого століття розпочато безпрецедентний наступ на православну церкву під прикриттям нібито усунення наслідків неправомірної ліквідації унії російськими властями у 1875 р. Але ж ніхто не хотів сказати правди, що у міжвоєнне двадцятиліття православна церква не була вже на Холмщині провідником русифікації, а обстоювала інтереси віруючих-українців. Отже, з 389 православних храмів, котрі діяли тут 1914 р., в руках православних залишився лише 51; 149 церков переобладнано на костели, 111 – замкнено, 79 – знищено під час воєнних дій або пізніше поляками⁸.

Крапку в цьому ганебному процесі проти українського населення поставлено 1938 р. у ході так званої католицької акції. Саме тоді по-варварському знищено за неофіційними даними 167 православних храмів⁹. Руйнування церков супроводжувалось масовим насиллям над місцевими українцями і православними священиками. Доведені до відчаю люди зверталися до органів влади, через депутатів-українців до Сейму, уряду, судових інстанцій.

Масові протести українців залишалися без відповіді.

Подібну політику власті Другої Речі Посполитої щодо українців Холмщини і Підляшшя здійснювали в усіх сферах суспільного життя. Заборонено українські школи, вживання рідної мови в установах, громадських місцях і навіть вдома. Щоправда, останнє не дуже вдалося в умовах компактного проживання українців¹⁰. Політика польських властей щодо українців регіону прибрала гостроти у 1937 р., коли посилилася акція насильницької полонізації та окатоличення місцевого населення з застосуванням адміністративних заходів та залученням поліції і війська. Було розроблено навіть програму “деукраїнізації” всіх ділянок життя на Холмщині і Підляшші¹¹.

На підставі владних розпоряджень на Холмщині і Підляшші на всю потужність закипіла репресивно-асиміляційна діяльність.

Початок війни. Сподівання місцевих українців

За таких обставин Польща вступила у Другу світову війну. А в українців – холмщаків і підляшуків – заблищав, як їм здалося, промінчик надії на краще майбутнє.

Уже 23 вересня 1939 р. радянські війська вступили на терени Холмщини і Підляшшя. У зв'язку з цим виникли деякі проблеми. Туди дещо раніше вступили німецькі війська. Радянське керівництво вимагало відведення їх за лінію, обумовлену таємним додатком до угоди від 23 серпня. Все швидко владналося. Але “союзники” вирішили все ж доконати Польщу, підписавши 28 вересня 1939 р. новий Договір про дружбу і кордони¹². До нього додавався Таємний додатковий протокол, за яким “до сфери впливу СРСР відійшла територія Литовської держави”, а “до сфери впливу Німеччини відійшли Люблінське воєводство і частина Варшавського”¹³. До документу прикладалася карта розділу Польщі, підписана Й. Сталіним і Й. Ріббентропом¹⁴.

Після цього вже радянським військам довелося залишити Холмщину і Південне Підляшшя.

Після відходу радянських військ німецькі були введені на Холмщину і південну частину Підляшшя у середині жовтня. Терен включили до складу створеного декретом Гітлера від 12 жовтня Генерал-губернаторства, очоленого Гансом Франком. До його складу ввійшли всі землі довоєнної Польщі, за винятком прилучених до Рейху і тих частин Західної України і Західної Білорусії, які відійшли до СРСР. Загалом Генерал-губернаторство охоплювало територію у 95 тис. км² з населенням 12 млн осіб. Столицею його став Краків. Тоді, у 1939 р., у Генерал-губернаторстві опинилися Лемківщина, частина Надсяння, Холмщина з півднем Підляшшя, що складало 16 тис. км² українських етнічних земель з 1,2 млн населення, у тому числі близько 500 тис. українців і біля 200 тис. римо-католиків, для яких українська мова була рідною¹⁵.

Українське національне відродження.

Політика німецьких властей

Німецька політика щодо українців у Генерал-губернаторстві не була постійною. Вона змінювалася залежно від військово-політичної ситуації, як, зрештою, просто від настроїв німецьких окупантів. Її досить недвозначно сформулював Ганс Франк на нараді своїх підлеглих 15 травня 1940 р.

Він, зокрема, сказав, що “не належить допустити до організації національної спільноти українців, однак можна дозволити на заснування певного роду допомогової організації. У той спосіб створиться можливість певного співжиття з українцями у формі, яка не зобов’язуватиме. Взагалі, в Генерал-губернаторстві належить притримуватися засади: “дівіді ет імпера”! (поділяй і володарюй! – Ю.М.)”¹⁶.

Такими допомоговими організаціями стали Український центральний комітет (УЦК) у Кракові та Українські допомогові комітети (УДК) на місцях. Треба зазначити, що незалежно від бажання німецьких властей обмежити діяльність українських установ до харитативної служби, їх авторитет і діяльність далеко вийшли за межі, визначені німцями. УДК фактично виникли відразу з падінням Польщі з ініціативи самих українців. Тому місцеві німецькі власті були поставлені перед доконаним фактом. Усі дії українських комітетів перед встановленням німецької адміністрації були нею визнані¹⁷. На Холмщині й Підляшші діяльність українських установ координувало Люблінське представництво УЦК. А безпосередньо роботу з організації українського національного життя на місцях проводили УДК, які протягом усієї німецької окупації діяли в Холмі з філією у Володаві, Грубешові з філіями у Белзі та Угринові, Замісті з філією у Тарногорді, Білій Підлясці з філіями у Тересполі, Янові та Вишнічах. Окремо УДК діяли також в Радині, Красноставі та Любліні¹⁸.

Найбільш організованим виявилось українське відродження в Грубешівському повіті, де були відчутними впливи українських громадсько-політичних організацій Галичини, з якою Грубешівщина межувала. Тут був найчисельніший на всій Холмщині та Підляшші прошарок національно свідомої української інтелігенції та населення загалом. Порівняно з іншими повітами тут створено найбільше українських шкіл, культурно-освітніх та кооперативних установ, організацій української самооборони.

У Холмі в грудні 1939 р., вперше за багатовікову історію, відкрито українську початкову школу, до якої вступило 65 дітей. У 1942/43 навчальному році кількість її учнів збільшилася до 129. Засновником школи та її першим директором був викладач місцевої гімназії Василь Вовк, досвідчений педагог із Заліщик, що на Тернопіллі¹⁹.

З початком німецько-радянської війни значна частина вчителів, які попередньо втекли з Галичини і Волині, цілком слушно остерігаючись переслідувань з боку радянських властей, тепер повернулася назад. Це, у свою чергу, негативно позначилося на розвиткові мережі освітніх уста-

нов і якості навчання на Холмщині й Підляшші. На середину 1942 р. тут залишилося близько 500 українських шкіл, у яких викладали 700 вчителів²⁰. Щоправда, у кожній п'ятій школі Холмського повіту навчальний процес забезпечували вчителі без спеціальної освіти, серед них ще були вчителі церковно-приходських шкіл з часів Холмської губернії²¹.

Під керівництвом згаданого Василя Вовка в Холмі на початку 1940 р. було засновано курси української та німецької мов за програмою приватних гімназійних курсів. З 1 вересня того року курси трансформувалися у державну гімназію з українською мовою навчання. До восьми класів гімназії вступило 986 учнів – 579 хлопців і 407 дівчат. У кінці навчального року на підставі іспитів було атестовано 541 учня – 306 хлопців і 235 дівчат²².

У жовтні 1940 р. в Холмі відкрито ремісничу і технічну школи під загальним керівництвом галичанина Василя Тракала. З метою залучення молоді тут було створено підготовчі курси за гімназійною програмою (без латинської мови). У перший рік після заснування до ремісничої школи на базі семи класів прийнято 299 юнаків²³, а до технічної школи – 100 учнів. У складі педагогічних колективів цих навчальних закладів було вісім вчителів місцевого походження²⁴.

Для підготовки фахівців у торгівельній сфері, яка за часів Другої Речі Посполитої перебувала виключно в руках поляків та євреїв, у Білій та Володаві на Підляшші, у Грубешеві, Тарногорді на Холмщині та Белзі в Галичині (під час німецької окупації невелика частина Галичини перебувала у складі Грубешівського повіту) було відкрито українські торгівельні школи.

Внаслідок вжитих заходів, за активної участі місцевих українців, протягом 1940 – 1943 рр. на Холмщині і Підляшші було впроваджено систему освіти учнівської молоді, дітей дошкільного віку та дорослого населення. У навчальних закладах різного рівня виховувалися українці молодого покоління, які мали відроджувати національне життя на своїх прадідівських землях. Уперше за останні століття українці отримали змогу реалізувати своє невід'ємне право на національну освіту. В школах усіх типів працювали і розвивали, разом з тим, свою майстерність відомі культурно-освітні діячі місцевого походження Петро Козлюк – директор Грубешівської торгівельної школи, Володимир Островський – директор Холмських бухгалтерсько-канцелярських курсів, Всеволод Здун і Олександр Самохваленко – викладачі Грубешівської учительської семінарії та багато інших²⁵.

Духовно-культурне життя

Проблему етнічного виживання українці Холмщини і Підляшшя завжди пов'язували з існуванням української церкви. Незважаючи на те, що українське релігійне життя перебувало під тиском з боку чужих релігійних центрів різного спрямування, місцеве духовенство, а також населення постійно боролося за збереження основ церкви, які базувалися на засадах народності.

Попри перешкоди з боку варшавських проросійських кіл, які намагалися не допустити створення окремої Холмсько-Підляської православної єпархії, місцеві українці таки домоглися її утворення, хіротонізації професора Варшавського університету Івана Огієнка, надання йому єпископського сану під духовним ім'ям Іларіон. Його інтронізовано на становище архієпископа Холмського і Підляського. Українцям повернуто кафедральний собор Пресвятої Богородиці в Холмі, введено українську мову в церковне діловодство, богослужіння в храмах почало здійснюватися церковно-слов'янською (давньоукраїнською) мовою, а проповіді – сучасною українською мовою²⁶.

Розбудова і структурування Холмсько-Підляської єпархії з приходом до керівництва Іларіона просувалися, наскільки це було можливим в умовах воєнного лихоліття і українсько-польського протистояння, що набирало нових обертів, доволі успішно. Кількість православних парафій зростає з 51 до 91. Управління єпархією здійснювали консисторія у складі семи осіб – п'яти духовних і двох світських, а також архієпископська рада (від 1944 р. – митрополічна рада), яка складалася з 25 духовних і світських представників парафій краю²⁷.

Холмське єпархіальне управління, зберігаючи давні традиції української церкви у видавничій сфері, створило власне видавництво “Свята Данилова гора”. З метою підвищення загальноосвітнього рівня населення єпархіальне управління, місіонерські фонди безкоштовно розповсюджували десятки найменувань книжок, зокрема перекладену українською мовою Іваном Огієнком Євангелію, “Український православний молитовник”, його власні праці “Бережімо все своє рідне”, “Українська мова в церкві”, “Як жити в світі”²⁸.

Церква, поза сумнівом, у цей короткий період українського відродження на Холмщині й Підляшші відігравала провідну культурно-національно-освітню роль. Тому розвиток тут церковного життя, як і відродження національної свідомості українців, вимагали підготовки молодих

місцевих кадрів священників, оскільки священники старшого покоління, котрі ще збереглися, так само як запрошені з інших регіонів, не могли забезпечити духовних потреб усіх приходів. Внаслідок тривалих клопотань архієпископа Іларіона перед німецькими окупаційними властями було відкрито Українську православну духовну семінарію. Урочистість пройшла 4 травня 1943 р. у Холмському кафедральному соборі. Першим ректором семінарії став виходець з Буковини, доктор богослов'я, протоієрей Семен Смерека. Викладачами там працювали випускники Холмської духовної семінарії ще до Першої світової війни Олег Мільков, Микола Малюжинський та ін²⁹.

Завдяки державницькій позиції архієпископа Іларіона священнослужителі Холмсько-Підляської єпархії були провідниками національної ідеї серед українців. За їх діяльною участю в містах і селах проходили урочисті відзначення визначних подій в історії українського народу, споруджувалися і освячувалися символічні могили полеглим борцям за волю України, закладалися дитячі та молодіжні церковні братства, діяльність яких мала виразний національно-патріотичний характер.

Спільними зусиллями українських організацій та установ, які виникли на теренах Холмщини і Підляшшя, культурне життя краю почало швидко відроджуватися. Незважаючи на тотальне спольщення суспільного життя українців у міжвоєнний період, у їх середовищі збереглися народні традиції та духовна єдність. До національно-культурного відродження сільського населення долучилися вчителі місцевих шкіл. Під їх керівництвом, а також священників проходили традиційні свята роковин Тараса Шевченка, Лесі Українки, героїв Крут, початку й закінчення навчального року в школах. Холмське повітове УОТ 4 квітня 1943 р. провело Шевченківську академію, на якій доповідь “Шевченко в сучасному світі” зробив письменник Тодось Осьмачка³⁰. З постаттю Лесі Українки українців Володавського повіту ознайомив поет Олесь Бабій, який зробив цикл доповідей про життєвий і творчий шлях визначної поетеси в селах повіту³¹.

Помітну роль у культурному житті холмшаків відіграв професійний український театр під керівництвом голови референтури Холмського повітового УДК з культурно-освітніх питань Назара Ободзинського. 1 січня 1940 р. в приміщенні Товариства “Рідна хата” артисти дали виставу “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці”. Протягом 1940 – 1942 рр. театр здійснив сотні виступів з 55-ма виставами на історичну і побутову тема-

тику. Лише протягом першого року своєї діяльності на Холмщині театр показав 146 вистав³².

Складовою національного виховання української молоді Холмщини і Підляшшя стали фізична культура та спорт. Така, цілком нова для місцевих українців, сфера діяльності була започаткована в куренях молоді та спортивних клубах. Тоді ж виникли у системі навчальних закладів українські спортивні клуби “Буг” – у Холмі, “Червень” – у Грубешові, “Підляшшя” – у Білій, “Богун” – у Володаві³³.

Влітку та восени 1943 р. пройшли великі спортивні свята в Холмі, Грубешові та інших містах і місцевостях краю за участю вищезгаданих товариств³⁴.

Загострення українсько-польських відносин.

Роль у ньому третього фактора

Зміни, які проходили в українському середовищі Холмщини і Підляшшя, не на жарт стурбували польські підпільні військово-політичні організації, які вбачали в організованому українському русі загрозу для територіальної цілісності повоєнної Польщі. Це було для них тим більше несприйнятливим, що асиміляція (додамо – насильницька) холмсько-підляських українців напередодні Другої світової війни була такою близькою до завершення. Тому, трохи оговтавшись від вересневої катастрофи 1939 р., вони з кінця 1941 р. – початку 1942 р. приступили до активних антиукраїнських дій. Ці дії переважно зводилися аж до ранньої весни 1944 р. до вибіркового знищення місцевих (і не лише) національно свідомих українців, щоб фізично усунути елемент, який потенційно міг зашкодити остаточному спольщенню решти українців.

Але про все по порядку. Німеччині, якій здавалося, що вона швидко і порівняно легко опанує Центральною і Східною Європою, йшлося, однак, про те, щоб справді скористатися загальновідомим “правилом” – “Поділяй і володарюй!” Тому її керманічі досить легко роздавали обіцянки, котрі, як виявилось, практично ні до чого не зобов’язували Рейх, але посилювали міжнаціональні чвари серед жителів етнічного покордоння. Особливо для них було важливим досягти ефекту на українсько-польському порубіжжі. Саме на цьому неодноразово наголошував Ганс Франк на різноманітних нарадах із своїми підлеглими. Уривок з однієї такої його промови у 1940 р. доцільно було б навести. Він, зокрема, сказав: “Усіх нас цікавить українське питання. Ми прийшли до переконання, що багато українців думає про те, що Генеральна губернія є тільки

одним з чинників, призначених українцям долею, щоб привернути українському народові Велику Україну. Та ми на це дозволити не можемо. Тому прошу Вас, вясніть усім керманичам підлеглих вам урядів, що хоч українці є приятні німецькому народові, але вони не є його довіреними. Затримайте якнайкращі відносини з українцями, але дотримуйте певної віддалі. Уникайте в офіційних розмовах виразу “Україна”³⁵.

Через два роки, 15 серпня 1942 р., Г. Франк вже дещо поміняв акценти: “Ситуація відносно поляків є остільки спеціальна, що з одного боку ми мусимо форсувати германізацію, щоб цей простір – Генеральної губернії – по кількох роках став тереном чисто німецької колонізації, а з другого боку, з уваги на сучасний розвій випадків, ми примушені до того, щоб чужоплемінні люди виконували для нас на цьому терені працю... Українці в тому випадку є винятком. Мушу ствердити, що в інтересах німецької держави є втримувати напружені відносини між поляками і українцями. Число 4 чи 5 мільйонів українців, що ми маємо на терені Генеральної губернії, є надзвичайно важливою противагою до поляків. Тому я стараюся втримувати їх в певному стані вдоволення під оглядом політичним, щоб вони не порозумілися з поляками”³⁶.

Може, забагато посилянє на німецького Генерал-губернатора, але наприкінці того ж 1942 р. він був вже відверто стурбований можливим українсько-польським порозумінням: “Наслідком помилкової політики (німецької. – Ю.М.) на сході можна завважити спроби порозуміння поміж українцями і поляками. Це ... супроводжується до послаблення нашого становища в цій країні”³⁷.

Показовою щодо ставлення офіційних німецьких властей до проблеми українсько-польських взаємин під час Другої світової війни може слугувати відповідь Сарненського гебітцкомісара Рівненської області полякам, які жалілися на дії українців. Він, зокрема, їм заявив: “Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. То й бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть”³⁸. Насправді ж так не було, бо кожного разу німецька окупаційна влада ставала на бік однієї зі сторін, коли їй це було вигідно. На початку війни вона хотіла переконати українців, зокрема Холмщини і Підляшшя, що Німеччина захистила їх від повного спольщення. Але коли переконалася, що українці не будуть слухняним знаряддям для виконання чужої волі, то акценти у ставленні до них змінювалися.

Яскравим прикладом ставлення до поляків і українців, як представників нижчої, ніж “арійська”, раси, було насильницьке їх виселення з

Люблінського і Замістського повітів. Згідно з рішенням рейхсфюрера Гейндріха Гімлера, прийнятого взимку 1942 р., передбачалося виселити з тих двох повітів орієнтовно 110 тис. осіб, а на їх місце поселити родини фольксдойчів (тобто етнічних нібито німців) з різних регіонів Центральної і Східної Європи. За “Щоденником Ганса Франка” це мали бути німецькі родини: 1200 з Боснії і Герцеговини, 1000 – з Бессарабії, 200 – з Сербії, 2000 – з Ленінградської області Росії, 4000 – з країн Балтики, 500 – з Волині. Разом то мало становити 10 тис. родин, або 50 – 60 тис. осіб. За даними особистого лікаря Гейндріха Гімлера Керстена, шеф гестапо ще на початку 1941р. планував переселити у “Східну Польщу” 8,5 млн голландців³⁹. Щодо останніх, то план не був зреалізований. Але виселення таки розпочалося. Від 27 листопада 1942 р. і до середини лютого 1943 р. загалом виселено 116 сіл: з повіту Замістя – 47, з Томашівщини і Грубешівщини – відповідно 15 і 54 села. Передбачалося, що заселені німцями і голландцями терени будуть оточені кільцем українських сіл, які мали становити своєрідний заслін перед нападами на німецьких поселенців. До повної реалізації плану не дійшло. Поселили лише частково фольксдойчів. Але, тим не менше, акція викликала гострий протест з польського боку, що цілком природно. Але польське підпілля, не маючи змоги помститися німцям, перенесло свій гнів на українців, вбиваючи їх і нищачи їх села⁴⁰.

Незважаючи на німецьку окупацію, а часто користуючись нею, польське військово-політичне підпілля робило все для того, щоб остаточно позбутися українського елемента на Холмщині й Підляшші, хоч він тут існував з незапам’ятних часів. Фактично вже після вересневої катастрофи в регіоні, як, зрештою, й на інших теренах довоєнної Польщі, творилася мережа підпільних збройних загонів різної політичної орієнтації – від крайньо правих до комуністичних. За деякими даними, на землях Холмщини і Підляшшя станом на 1941 р. діяло не менше 30 польських боївок. У 1943 р. вони налічували у своїх лавах близько 50 тис. осіб. А у 1944 р. їх озброєний склад досяг 125 тис. осіб, у тому числі в загонах Армії крайової – 70 тис., Армії людової – 15 тис., батальйонів хлопських – 40 тис. Крім того, були ще загони вкрай шовіністичних Народових сил збройних та ін. У складі радянських партизанських загонів також діяли польські відділи. Ця досить потужна, як на умови підпілля, сила не стільки шкодила німецьким окупантам, скільки займалася знищенням місцевих українців⁴¹. Всі підпільні загони, за винятком Армії людової і суто кри-

мінальних, були зорієнтовані на пасивний опір німецьким окупантам, нанесення по них удару в останню хвилину їх відступу перед радянськими військами, яких вони мали зустріти вже у ними самими “визволеній” Польщі. Це відповідало засадам акції “Бужа”, план якої був схвалений лондонським емігрантським урядом наприкінці листопада 1943 р.⁴² А до часу приходу східних визволителів від німецької окупації польські партизанські загони при фактичному потуранні з боку німецьких властей очищали Холмщину і Підляшшя від наявних там українців.

Наростання польського терору. Українська самооборона

Залишені напризволяще українці краю були змушені самі подбати хоч би про те, щоб залишитися живими і врятувати сяке-таке майно, яким вони володіли. Терор з боку польських боївків щодо українського населення, каральні акції з боку німецьких властей, дошкульні наскоки радянських партизанів, яких місцеві українці спочатку досить широко вітали, – все це змусило їх до створення власної системи самозахисту. Ініціатива щодо її організації вийшла від полковника армії УНР Якова Гальчевського-Войнаровського, що в той час перебував на Холмщині. Власне, на його пропозицію Український допомоговий комітет в Грубешові скликав 16 червня 1942 р. нараду, на якій було створено п’ятиособовий штаб української самооборони. Той, у свою чергу, організував перший загін у складі 20 осіб. Завдання загону полягало в охороні УДК в Грубешові, а також інших місцевих українських установ⁴³. Довго і наполегливо українським провідникам довелося домагатися дозволу німецьких властей на саме існування Самооборони. Дозвіл був виданий, але лише напівофіційний.

Намагаючись не допустити до розвитку української самооборони, польські підпільники вирішили ліквідувати її штаб майже відразу після його створення. На нього вчинено напад 6 серпня 1942 р. Щоправда, акція не вдалася. Але вона показала українцям, що вони повинні бути пильними і дбати про свій захист. Це також підтвердили події, пов’язані зі спробами окупаційних властей заснувати німецькі колонії, про що йшлося вище. Самооборона зайнялася допомогою для виселених українців та їх захистом. Чимало виселених поляків-чоловіків пішло в партизанські загони і включилося у беззастережне винищення українського населення. Власне, вже тоді, 25 травня 1943 р., були повністю зруйновані на Грубешівщині села Моложів, Стрільці, Тугані і Мірче, а їх жителі значною мірою знищені⁴⁴. Пізніші пояснення, що то була “відплатна акція” за тра-

гедію поляків на Волині, зовсім недоречно, щонайменше з двох причин. По-перше, події на Волині щойно починали розвиватися. Пік їх, як відомо, припав на літо 1943 р., а по-друге, польському підпіллю на Холмщині ще тоді не розходилося ні про яку “відплату”. Воно просто боялося українського національного відродження, внаслідок якого Холмщина і Підляшшя прагнули б до з’єднання зі своїм природним материком – Україною. А це, у свою чергу, могло б порушити цілісність польської державної території. Отже, продовжувалася політика, здійснювана століттями – або спольщення українців, або усунення їх з терену чи то шляхом виселення, чи ліквідації на місці.

Знищення названих чотирьох сіл не було першим такого типу випадком. Як згадував Микола Кухарчук, уродженець села Ульгівок, що на межі Галичини з Холмщиною, неподалік Томашова, йому довелося у серпні 1942 р. їхати вузькоколійкою до Грубешова. неподалік містечка Тишівці, що десь на півдорозі між Томашовом і Грубешовом, він раптом побачив клуби диму. Виявилося, що горіло українське село Пасіка. Згодом він довідався, що село ще звечора обступили партизани Армії крайової. Мешканцям наказали зібратися у школі. Жінок і дітей звільнили, а чоловіків віком від 16 до 60 років “в тій школі розстріляли, потім закинули ще й гранатами, нарешті пустили з димом ціле село. То був перший масовий морд на українцях на захід від Бугу (під час Другої світової війни. – Ю.М.)”. На думку автора спогадів, сталося це тому, що “Пасіка була свідомим селом, мала тоді українську школу й поволі позбувалася страху перед Польщею”⁴⁵.

Загалом усунення українського елементу з Холмщини і Підляшшя в роки Другої світової війни здійснювалося шляхом постійного тиску, загроз, позбавлення майна, убивств. Спочатку йшло винищення тих українців, які могли, в очах польських керівників підпілля, бути провідниками українського національного руху. Це були священники, вчителі, організатори кооперативного руху, лікарі, урядовці та ін. За різними даними таких вбивств на Холмщині й Підляшші протягом 1942 – 1943 рр. сталося близько 500. У матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України значиться 394 особи⁴⁶. Микола Сивіцький з посиланням на Люблінський архів і “Надбужанщину” наводить дані про 399 осіб⁴⁷, автори ж самої “Надбужанщини” – про 378 осіб⁴⁸, а колишній редактор “Краківських вістей” Михайло Хом’як – про 500 осіб⁴⁹. Всі ці дані дуже наближені, і слід гадати – далеко неповні. Автори “Надбужан-

щини”, подаючи список українських жертв польського терору, зауважили, що “він становить тільки частину ширшої документації, що її опрацювали співробітники Грубешівського Українського допомогового комітету”⁵⁰. Отже, ні “Надбужанщина”, ні Микола Сивіцький, ні хтось інший на час опублікування своїх матеріалів не володіли інформацією про вбивства українців на Холмщині практично до 1943 р. Тому в їх списку, котрий міститься в другому томі “Надбужанщини”, з 378 наведених прізвищ лише 14 стосуються 1942 р., а у списку Миколи Сивіцького з 399 – лише 31 вбитий українець у 1942 р.⁵¹ Разом з тим занотовано, що ще 25 лютого 1941 р. громадськість Холму і околиць за участю учнів українських шкіл маніфестаційно хоронила вчителя Михайла Остап’яка, якого вбила польська боївка за те, що він навчав дітвору української мови та історії свого народу⁵².

Колишній член Грубешівського УДК Іван Фур писав, що кількість “замордованих українців тяжко було встановити”. Підрахунками українських жертв, за його інформацією, займався, доки це було можливим, голова Грубешівського УДК Африкан Хрущ. Він поіменно встановив 1385 убитих українців. На думку ж Фура, кількість загиблих могла скласти 2,5 тис. осіб⁵³.

Сучасний український учений Володимир Сергійчук віднайшов у ЦДАВОВУ документ Грубешівського УДК, у якому йдеться про заупокійну панахиду 31 жовтня 1943 р. в парафіяльній церкві Грубешова “по Бл. Пам’яті поляглих від злочинної ворожої руки українських передовиків Холмщини”. Мова про 162 особи виключно з Грубешівського повіту⁵⁴. Між іншим, у цьому трагічному списку числиться й батько автора цих рядків Іван Макар. Його підступно вбито на власному подвір’ї вночі з 12 на 13 вересня 1943 р. на очах переляканої дружини і малолітніх – восьми і чотирьох років – синів⁵⁵. Вбивці, застреливши, стягнули з нього чоботи „гольфи”, а оскільки вони були досить припасовані, то, як виявилось, повикручували йому ноги в кульшових суглобах. Пограбували хату – забрали гроші (батько перед тим продав сівалку), кращу одягу, постільну білизну, зрештою, все, що потрапило їм до рук. Було їх 10 – 15 осіб, розмовляли російською мовою, але не всі. Це міг бути якийсь радянський чи радянсько-польський загін. Цілком зрозуміло, що не обійшлося без „замовлення”. На той час в нашій місцевості вже було чимало радянських партизанів і диверсантів. Ми проживали на колонії серед польських родин. Інколи дехто з тих радянських посланців вночі приходив до хати,

вимагаючи грошей чи харчів. Якийсь *Фёдор* був декілька разів, погрожував батькові. Але батько вважав себе поза політикою, він був лише молочарським кооператором. У силу своїх обов'язків він постійно контактував з українцями, поляками, німцями. Поховали батька на цвинтарі рідного села матері Потуржина поруч із гробом її батька Антона Свистуна. Буквально через кілька місяців розпочалося повномасштабне знищення українців, а разом з тим і їх цвинтарів, а також церков, які вціліли після погрому 1938 р. Уперше після депортації мені вдалося побувати в рідних краях влітку 1976 р., коли я їхав з дружиною і молодшим сином автомашиною до Варшави. Зупинилися в батьковому рідному селі Телятині у місцевого солтиса Богуслава Радванського, якого я знав ще з додепортаційних часів. Поїхали з ним на цвинтар. Цвинтар був ущент зруйнований разом із старовинною каплицею. Неподалік цвинтаря на моїй пам'яті стояла гарна дерев'яна церква, від якої не залишилося й сліду. Віднайшли ми поховання діда, поставили на місце зруйнований пам'ятник. А згодом я попросив дозволу місцевих польських властей і поставив надгрібок на могилі батька. Вже багато років наша родина, хто з нас їде до Польщі, ступає на цвинтар. А наші польські друзі допомагають нам доглядати могили⁵⁶.

Дуже вдався у спогади. Але мій батько не був якоюсь значною особою в українському національному русі на Холмщині. Щоправда, тоді, щоб загинути, достатньо було просто бути українцем. За даними Михайла Хом'яка, жертвами терору 1942 – 1943 рр. на Холмщині стали 37 діячів Українського центрального комітету, 11 священиків, 5 агрономів, 9 вчителів, 8 лікарів, 20 вейтів, 26 солтисів, 290 сільських господарів тощо⁵⁷. Тоді ж на Підляшші загинули також один голова УДК, 4 вчителі, 3 працівники кооперативних установ, 36 сільських активістів⁵⁸. Загиблим на Підляшші головою УДК в Білій був відомий громадсько-політичний діяч Іван Пастернак. П'ять років він був сенатором Польщі (обраний 1922 р. за списком Блоку національних меншин), відстоюючи громадські й просто людські права українців Холмщини і Підляшшя. Він, власне, був засновником і першим головою УДК в Білій, першим головою Українського учительського об'єднання, першим головою Наглядової ради кооперативного руху. 23 травня 1943 р. „невідомі злочинці (!? – Ю.М.) напали на хату бувшого сенатора Івана Пастернака в селі Хорошинка, повіт Біла Підляська, і тяжко поранили його. Через день поранений помер в міській лікарні Білої⁵⁹.

За два місяці до вбивства Івана Пастернака така ж доля спіткала голову Грубешівського УДК Миколу Струтинського, котрий очолював українську установу з січня 1941 р. Виходець з Галичини віддав життя за долю холмшаків. 19 березня на нього напали „невідомі справники”, а через день він помер у грубешівській лікарні⁶⁰. У цей самий час, 22 березня вчинила напад на командира Української самооборони Якова Гальчевського-Войнаровського 18-та особова польська боївка в селі Пересоловичі, де він проживав з сім'єю. Протягом кількох годин колишній полковник армії УНР відбивався, але сили були нерівними. Він підірвав себе гранатою разом з нападниками⁶¹. Ще такий приклад з Володавщини: між 9 травня і 6 червня 1943 р. у тамтешніх селах загинуло десять українських урядовців – солтиси, їх заступники, мужі довір'я УДК та ін.⁶²

Не менш трагічною виявилася доля православних священників. У доповіді митрополитові Іларіонові 4 січня 1944 р. Холмсько-Підляська консисторія повідомляла, що майже всі діючі 150 сільських священників постраждали матеріально від постійних нападів польських боївок. Але ж справа не обмежувалася пограбуваннями. Вони супроводжувалися образами, катуванням самих священників, їхніх дружин і дітей. До багатьох з них нападники протягом 1942 – 1943 рр. навідувалися неодноразово. Зокрема, на протоієрея Андрія Деревичького в селі Отроч Янівського повіту вчинено 25 нападів. При цьому п'ять разів його дошкульно побито. Тричі у нього стріляли. Він лише дивом не загинув. Священик Феодосій Мінкевич в селі Горостита на Володавщині зазнав 14 нападів, протоієрей Іван Антонюк в Сухаві Холмського повіту – 10. Але далеко не всім священникам, на яких напали, вдавалося залишитися живими. Яскравим прикладом цьому може слугувати доля священника Олексія Марцинкевича, який мав парафію в Шевні Замостського повіту. Перший раз на нього напали в березні 1943 р., вимагаючи, щоб залишив парафію і погрожуючи, що, коли не виконає вимоги, буде йому гірше. Другого нападу священник зазнав 16 липня. А за третім разом, хоч він і залишив парафію, його вбито⁶³.

Мученицькою смертю разом з дружиною в селі Грабівець Грубешівського повіту загинув 28 жовтня 1943 р. протоієрей Павло Швайка. В офіційному донесенні єпархіальній владі в Холмі говорилося: „Нападники увійшли до помешкання протоієрея Павла Швайки й почали його та його дружину катувати. Населення, що поховалося, чуло стогони нещасних жертв. Плач, що перетворювався в рев, продовжувався біля години.

Чути було кілька стрілів, після чого все стихло (в тексті – стисло. – Ю.М.). Це свідчило про закінчення життя обох офір. Тіла замордованих були змасакровані. Дружина о.Швайки майже вся була поколена ножами, руки й ноги в неї були поломані, живіт порізаний. Нещасна жінка вмерла від упливу крові, а не від смертельної рани. На тілі протоієрея Швайки, крім ран від гострої і тупої зброї, були рани від стрілів⁶⁴.

Поголовне нищення

Вибіркові вбивства, як виявилось, були лише прологом до масового знищення української людності Холмщини і Підляшшя. Знову варто нагадати, що акти етноциду польські боївки розпочали задовго до трагедії поляків на Волині. Вище вже згадувалося про спалення українських сіл на Холмщині ще у 1942 – 1943 рр. Суцільне, сказати б, планове, спалювання сіл і поголовне вирізання тамошніх українців розпочалося в лютому 1944 р. Лише в Грубешівському повіті, разом із знищеними у травні 1943 р. селами, повністю зруйновано 52 села, у яких вбито близько 4 тис. українців⁶⁵. Багато з тих сіл мені були добре знані, бо батько часто брав мене з собою в свої поїздки у молочарських справах. А між селами у південно-східній частині Холмщини відстань була дуже незначною: 2 – 4 км. Всі вони були спалені переважно у березні – квітні 1944 р. Лише 3 – у травні. А село Крилів, де була цукрова фабрика, між Грубешовом і Устилугом на Волині, спалили 9 лютого⁶⁶.

Для прикладу, міг би дещо описати події, що відбулися в моїх рідних Новосілках, Потуржині і Телятині, з яких походили мої батьки. Для ілюстрації можна зіслатися на раніше опубліковані факти і на родинну пам'ять, а також особистий архів. Отже, два перших села горіли першими – 2 квітня. Ми, вже без батька: мати і нас – два брати, а також мамин брат – Георгій Свистун з дружиною і двома дітьми на той час близько двох місяців проживали в Телятині у батьків мого батька. Від місцевих поляків десь за тиждень наперед можна було довідатися, яке село й коли – у черзі на розправу. Тому люди могли якось переховуватися, хоч кільце поступово звужувалося. Телятин став притягальним сховищем, бо місцевий солтис Захар Олійник мав добрі стосунки з поляками і вважав, що його село не зачеплять. Однак він гірко помилявся. Але про все по порядку. У саду діда, на високому горбі, росла старезна липа (вона, до речі, й зараз там росте, хоча про існування там колись саду можна лише здогадуватися). Оскільки було відомо, що Новосілки і Потуржин будуть палити 2 квітня, то я вранці того дня видерся на вершок тієї липи, і мені відкрилася су-

цільна пелена диму, вогонь. Доносилися часом якісь приглушені крики, зойки. Але то вже справа закінчувалася. Пізніше хтось з новосільчан про трагедію села подав інформацію до УДК в Грубешові, у якій говорилося, що 50 – 60 озброєних людей оточили село і почали стріляти. Вони ходили від хати до хати і підпалювали їх. У селі налічувалося 200 хат. Залишилося 9. Загинуло 120 – 130 осіб⁶⁷ (за іншими даними – 150⁶⁸, а тоді говорили про 125). Убивство селян здійснювалося переважно по-варварськи. Особливо звірячою виявилася розправа над священником Миколою Гольцем. Намагаючись відвернути трагедію, священник разом з місцевим польським ксьондзом їздив по селах і закликав українців та поляків до злагоди. Він щиро вірив, що, досягнувши згоди, вдасться уникнути трагедії. Проте у визначений день не стало ні римо-католицького пастора, ні керуючого панським маєтком, які разом з Миколою Гольцем об'їжджали села, закликаючи до примирення. Самого ж Гольця з групою у 9 – 12 новосільчан захопили нападники. Через якийсь час після їх відходу понівечені тіла священника і селян знайшли в ямі на обійсті колоніста Ковальського, а тіло однієї жінки зарите в гної на подвір'ї солтиса з Потуржина – Уляновського. Ті, хто віднайшов тіла, побачили, що священника перед смертю тортуровано. У нього були відрізані вуха, борода, язик. Весь він був страшенно покалічений, так само, як і решта замучених з ним селян⁶⁹.

Така ж доля і в той самий день спіткала Потуржин. Кого впіймали, того вбили або закатували, чи вкинули у вогонь або до криниці. Залишилося трохи більше будинків. Тут був незруйнований маєток графа Роліковського, хоч він сам дуже рідко сюди навідувався. У селі проживало декілька польських і єврейських родин. Щоправда, останніх вже років два як не стало. Залишилися будівлі гміни, школи, місцевої в'язниці, кількох магазинів, млин, будинки фільваркової челяді⁷⁰.

Як не намагався Захар Олійник врятувати Телятин, трагічна розв'язка настала 7 квітня 1944 р. Саме того дня разом з Телятином згоріли сусідні Жуличі й віддалені на 10 – 15 км Вишнів та Кадлубиська. Телятин був великим і порівняно заможним селом. Тут налічувалося близько 650 дворів, здебільшого українських. Поляки жили лише на колоніях навколо села. Того трагічного дня, коли розпочалася акція, 30 – 40 селян збіглися на подвір'я солтиса. Він їх поховав до пивниці, а сам вийшов назустріч нападникам. Його вбили пострілом в рот, коли він почав говорити. Пивницю закидали запаленою соломою. Хто виходив, того вбивали. Нарешті

пивницю закидали гранатами. З усіх, хто переховувався у солтиса, врятувалася дивом тільки одна його малолітня донька, яка потім розповіла про страхиття, що відбулося на подвір'ї її батька. Скільки загинуло того дня людей, сказати важко, але село зруйнували вщент. Тоді ж зруйновано будівлі мого прадіда, протоієрея Івана Макара, який був настоятелем місцевої православної церкви, зруйнованої вже по війні. З наших рідних під час нападу на село ніхто не загинув. А ми за кілька днів до того перебралися до галицького села Гільче, де дядько Георгій мав знайомого вчителя. Пробиралися не битим шляхом, а сіножатями, ярами, щоб уникнути зустрічі з польськими боївками. Незважаючи на недалеку відстань, подорож зайняла дві доби з ночівлею у вже теж спаленому галицькому селі Ліски, яке межувало з Новосілками. В Новосілках ми зустріли лише двох живих дуже стареньких людей, які невідомо як уціліли. Навкруги стояв важкий запах горілого, валялися тіла вбитих людей і свійських тварин. В одному з трупів наші рідні впізнали широко знану повивальну бабку, повсюдно звану Тупалихою (може, то йшло від її справжнього прізвища, але того ніхто не знав). Нашвидку ті двоє очевидців розповіли про трагедію і ми подалися далі⁷¹.

Символом трагедії Холмщини є просто нелюдська розправа над жителями великого села Сагринь та дощентне його зруйнування. Село налічувало 300 дворів. Напад на нього здійснено 10 березня 1944 р. До речі, того ж Дня згоріли ще сім сіл Грубешівщини. В Сагрині була 20-особова група Самооборони⁷². Тому туди стягалися люди із сусідніх сіл, сподіваючись, що ця група їх захистить перед нападниками. Напад на село вчинено загоном у 500 вояків, добре озброєних. За даними місцевого священика, знищено 280 сільських хат, церкву, парафіяльні будинки, вбито від 600 до 800 осіб жителів села і тих, що шукали тут порятунку. Нападники знали, що люди є не лише в селі, але й ховаються на полях поза селом у так званих схронах, тобто виритих землянках, зверху замаскованих. Тому вояки йшли в поля, відшукували там свої жертви, тортували і вбивали їх. Потім поляки грабували майно, захопивши коні й вози місцевих селян. Оргія грабежу тривала декілька днів⁷³. За іншими даними, на село напав загін у 600 вояків і знищив 812 жінок, дітей і старших віком чоловіків, бо молодь відійшла з села разом з підрозділом Самооборони⁷⁴.

Щоб закінчити зі справою Сагриня, звернемося до польських авторів. За загальною редакцією професора Владислава Філяра 2000 р. вийшла другим виданням колективна праця «Перед акцією „Вісла” була Волинь»⁷⁵.

Там вміщений допис колишнього військовика 27 Волинської дивізії АК Бенедикта Юзефка „Холмщина – незабутня історія”. Подаючи себе за високоморальну і порядну людину, змішуючи праведне з грішним, він написав щиру неправду про Сагринь, у знищенні якого брав безпосередню участь⁷⁶. Якщо слідувати за ним, то 6 березня його як представника 27 Волинської дивізії поінформував керівник АК в Грубешові що „кілька днів перед тим затримано трьох попівських емісарів... з наказами та листівками із закликами, щоб 16 березня 1944 р. розпочати в південній частині Грубешівського і Томашівського повіту генеральну різню поляків”⁷⁷. Нібито під впливом тих закликів, а також розправ українців над польськими селянами в ряді місць Грубешівщини, було прийнято рішення напасти на Сагринь та інші українські села. Щоправда, про масові випадки розправ з поляками, як пише автор, ніхто тоді не чув. Ішов процес однобічного винищення практично беззахисних українців. Отже виходить, що серед превентивних заходів польських місцевих загонів, до яких долучилися підрозділи 27 Волинської дивізії, було намагання знищити військові сили українців (УПА, поліції і дивізії „Галичина”), які тут нібито у вісім разів переважали польські. Зауважимо, що якби така перевага була насправді, то не згоріло б 52 українських села на Грубешівщині і не загинуло б 4 тис. селян. Епіцентром загрози для польського населення виявився Сагринь. До загальної операції по боротьбі проти загрози з боку українців, за словами автора, було залучено не більше 3 тис. польських партизанів. Безпосередньо Сагринь атакувало близько 800 з них, тобто більше, ніж наводять українські автори⁷⁸. Знущанням над здоровим глуздом звучать слова автора про те, що перед наступом на село „атакуючі відділи АК і БХ отримали наказ, щоб вояки щадили цивільних людей”. Їх завданням було, за словами пана Юзефка „оволодіння селом і вигнання з нього близько 600 дуже добре озброєних різунів”. „Різунів” не виявилось, тому ніхто не згадував про „пощадку цивільних”. Як підсумовує бравий вояка: „Цілком зрозуміло, що під час того кількогодинного важкого бою (тривав з 4 год. ранку до 1 години пополудні. – Ю.М.) за це до зубів озброєне і забезпечене бункерами село, полягла і цивільна людність, але того, на жаль, не вдалося уникнути”⁷⁹.

Я про те, що написана з приводу Сагриня відверта неправда, говорив особисто професорові Філярові, якого глибоко поважаю, виступаючи також на семінарі „Україна – Польща: важкі питання” у листопаді 2000 р. в Рембертові біля Варшави, сказав про це з трибуни того поважного фору-

му. Тоді в тій масакрі полягла дружина двоюрідного брата мого батька, яка поїхала до Сагриня відвідати своїх батьків і разом з ними, скатована і збещена, загинула. У селі, справді був загін Самооборони, чого не було по багатьох інших селах, але не сотні „добре озброєних ризунів”. Недобре заочно дискутувати з автором, але блюзнірством звучать його слова про те, що „воїни АК, незважаючи на злочини проти поляків за-сліплених ненавистю українських націоналістів, не шукали помсти на цивільній українській людності, але, коли заходила потреба, ставали на її захист, навіть наражаючи власне життя”⁸⁰. Якщо так, то чому загинули сотні жінок, дітей, старців, а не озброєні „ризуні”?

Про інше село – Крупе в Красноставському повіті. Старий священник, настоятель церкви того села, дав таку характеристику поведінки польських підпільників щодо місцевих українців: „Немає в людській мові слів і відповідних висловів, щоб ними можна було докладно і достеменно віддати всі ті незлічимі види й роди моральних і фізичних мук, катування, калічення, мордування, убивства поодиноких людей і цілих родин, які мали місце в К (рупе. – Ю.М.) від січня аж до травня цього (1944. – Ю.М.) року”⁸¹. Переслідування, жорстокі катування, різноманітні „контрибуції” закінчилися насильницьким наверненням українців на римо-католицизм на Великдень у травні того року. Перед селянами висунули вимоги: „Святкувати разом з нами! Святкувати Пасху в костелі! Перейти на католицьку віру! 15 травня – останній строк!”⁸². Внаслідок таких заходів з парафії втекло 30 родин. Побито й покалічено всіх, хто не встиг утекти, зруйновано 20 селянських осель, майже всіх пограбовано, 20 осіб застрелено, 3 особи в процесі навернення на католиків закатовано, двох людей зарізано пилою. Внаслідок такої „переконливої” агітації до костела загнано 450 селян. А при православ’ї залишилося кільканадцяттеро старих жінок і чоловіків⁸³.

“Геть – за Буг!”

Перелік кривд, заподіяних українцям Холмщини і Підляшшя польським підпіллям під час Другої світової війни, можна продовжувати. Видається достатнім у цьому разі наведених фактів. Керівництво польського підпілля своїми антиукраїнськими заходами намагалося довести місцевих українців до того, щоб вони покинули свої споконвічні землі й перебралися деінде, зокрема за Буг. Про це є цілий ряд свідчень. Зокрема, командир 21 роти АК з Томашівського повіту М. Пілярський (*Гром*) передав підлеглим загонам розпорядження керівництва округу

„псувати життя всім українцям, щоб вони з цього терену якнайшвидше відійшли за Буг чи в інші місцевості. Не належить контактувати і співжити з українцями, з кожним кроком віддалятися від них, пам'ятати про всі кривди, заподіяні нашим родакам за Бугом і на терені Грубешівського повіту”⁸⁴.

Подальшим підтвердженням такого напрямку ставлення до місцевих українців може слугувати спеціальний наказ від 13 квітня 1944 р. командира Томашівського округу АК В. Щепанкевича (Другак, Лось) своїм підлеглим, у якому говорилося, що вони повинні негайно приступити до виселення українців з теренів, які контролюють, „в східному напрямку (Грубешівщина)”⁸⁵. Виконуючи наказ місцеві командири повинні були: „1) Перекрити всі шляхи на захід, щоб не дозволити українцям відходити в західному напрямку. 2) Мати загони, які увійдуть до українських сіл і вручать листівки (попередження про залишення села. – Ю.М.)... Зібрати всіх на збірних пунктах, сповістити їм напрямом відходу і вивести їх далеко в грубешівському напрямку. 3) Тих, хто чинить опір, ліквідувати”⁸⁶. В листівках „До українського населення!”, підписаних місцевими керівниками польського підпілля Томашівщини говорилося, що українці звідти „мусять вибратися негайно, найпізніше до 14.IV.1944 р. Напрямок евакуації: схід. Виїжджати на захід категорично заборонено”⁸⁷.

До остаточного розв'язання „української проблеми”, як це хотіли зробити керівники польського підпілля на Холмщині й Підляшші, навесні 1944 р. не дійшло, оскільки в східну їх частину вступили загони УПА з Волині й Галичини, рятуючи від беззастережного винищення місцевих українців, істотно вже стероризованих. У ситуації, яка склалася, їм довелося вести боротьбу проти німецьких окупантів, польських і радянських партизанів. Якщо хтось доводить, що Українська самооборона, загони УПА чи підрозділи дивізії „Галичина” прибули на Холмщину, щоб винищити поляків, – це якоюсь мірою відповідає дійсності, бо поляки хотіли поголовно винищити українців. Як не трагічно, але то був час боротьби не на життя, а на смерть. Вина за загибель українців і поляків лежить на обох сторонах. Але, повторюю, без загонів, які прийшли, українська людність Холмщини й Підляшшя була б знищена стовідсотково. Можна допустити, що навіть якби польському підпіллю вдалося якусь кількість її “виштовхнути” за Буг, хоч це нереально було зробити за тодішніх обставин, і вона справді перейшла б лінію фронту, то неважко здогадатися, як сприйняли б її там радянські власті.

Зараз вже опубліковані не лише на Заході, а й в Польщі і Україні спогади окремих учасників походів на Холмщину і Підляшшя з метою захисту українського населення. Один з них, Іван Новосад (Стецько), уродженець села Гдешина на Грубешівщині розповів, як він у складі загону Ягоди (Лукашевич Мар'ян) брав участь у відплатних акціях проти польських загонів і місць поселення поляків поблизу зруйнованих ними українських сіл⁸⁸.

Радянське визволення. Залишатися чи виїжджати?

Із вступом радянських військ під кінець другої декади липня 1944 р. на терени повересневої Польщі ситуація змінилась. Радянські війська однаково поборювали й українські незалежницькі та польські патріотичні сили. В основному така, з дозволу сказати, „робота” лягла на плечі підрозділів, військових частин і навіть з'єднань НКВС. Вони всіляко підтримували каральні органи “народної Польщі”, яка виникла всупереч більшості політичних сил держави, але завдяки зусиллям керівництва СРСР. Однак, у трикутнику – пролондонське підпілля, офіційна влада “народної Польщі” і радянські політичні та військові власті – всі мали на меті ліквідацію “українських націоналістів”, хоч у названому трикутнику два останні чинники намагались також задушити перший. Нашій родині довелося пережити ще одну трагедію разом із жителями галицького села Гільче, куди ми перебралися в першій декаді квітня 1944 р. У селі квартирувала сотня з курія згаданого Ягоди. Вдосвіта якогось дня під кінець серпня з усіх напрямів до села ввірвався батальйон НКВС, укомплектований здебільшого представниками середньоазійських народів СРСР. Село спалили. Залишилися лише церква, хата-читальня, два двоквартирні будинки фільваркової служби і, може, випадково ще якась одна-дві хати. Сотня відійшла, відстрілюючись, до найближчого лісу. За нею погоня не пішла. У селі захопили, кого вдалося, переважно старших чоловіків, вивели на сільське пасовище. Частину вибірково тут же розстріляли, мабуть, для того, щоб відрепортувати, що у “важкому бою” знищили стільки-то “бандитів”, а решту забрали з собою. Ми ж змушені були вертатися на згарища до свого села, де люди провели решту часу до вивезення в радянську Україну⁸⁹.

Склалася цікава ситуація. У липні і на початку серпня в нашому і навколишніх селах радянські військові політпрацівники з “ініціативи” місцевих активістів, а такі в будь-якому суспільстві завжди знайдуться, проводили сільські сходи за прилучення Холмщини до УРСР у вигляді окремої

області, до якої входили 6 райони, починаючи від Південного Підляшшя і закінчуючи Засянням. Самі проекти створення такої області, підготовлені за завданням Микити Хрушова, як і його лист до Сталіна, як архівні документи, побачили світ уже в незалежній Україні. Згідно з проектом, передбачалося створити Холмську область у складі 8 районів загальною площею 12 310 км² і населенням трохи понад 797 тис. осіб. За національним складом це мало бути близько 40% українців і росіян (очевидно, русинів), 45,5% поляків, близько 12% євреїв і понад 3% інших. В основу розрахунків покладено результати переписів 1897 р. Російської імперії і 1921 р. Польщі⁹⁰. Ні розміри території, ні, тим більше, кількість і національний склад населення, подані в проекті, не відповідали реальному становищу. По-перше, до складу області передбачалося ввести частину галицьких районів. По-друге, що стосується населення, то під час обох світових воєн його кількісний, а особливо національний склад, зазнав істотних змін. Передусім майже не стало євреїв, а відсоткове співвідношення між українцями і поляками також змінилось, цілком зрозуміло, не на користь перших.

Тоді ж по селах мітингували і збирали підписи за приєднання до УРСР. Виснажені й зневірені в будь-якій справедливості місцеві українці досить одноставно таку ідею підтримали, про що свідчить чимало їх письмових заяв. Ентузіазму додавало те, що василівська Ніна Кухарчук була дружиною Микити Хрушова, який, за чутками, дуже хотів приєднати Холмщину до материкової України. Національна свідомість холмщаків і підляшуків була значно нижчою від українців на інших західних землях, але вона пробуджувалась. Причому цьому пробудженню, як ніщо інше, на той час сприяла політика і правих, і лівих польських політичних сил.

З кінця липня по 3 серпня переважно на ім'я Микити Хрушова надійшло щонайменше 12 листів від жителів південно-східної частини Холмщини, з того ж Василева і з сіл в радіусі до 10 – 15 км від нього, з проханням включити їх як і Холмщину загалом, до складу УРСР. Цілком зрозуміло, що стиль звернень був підказаний радянськими військовими політпрацівниками, але факти, викладені в них, відповідали дійсності⁹¹. Такі листи-прохання надійшли з Василева – 150 підписів, Дутрова – 85, Ласкова – 40, Жабча – 285, Потуржина – 89, Новосілок – 165, Долобичева – 330 і т. д.⁹² У загальному зверненні від жителів Грубешівщини і Томашівщини говорилося, що 1944 р. приніс їм “ще більшу трагедію”, ніж це було попередньо. Далі йшов перелік зруйнованих сіл і кількість замуче-

них у них жителів. Зокрема, у зверненні зазначалось, що “повністю дотла спалено село Согринь, де знищено більше 770 чоловік, Турковичі – 600 чоловік, Мірче – 160 чол., Новосілки – 120 чол., Ліски – 80 чол., Стенятин (в тексті – Стонятин. – Ю.М.) – 63 чол., Телятин – 35 чол. (найбільше побоїще відбулося на обійсті солтиса Олійника, а решта мешканців переважно розбіглася. – Ю.М.)”⁹³. На цій підставі холмщаки, звертаючись до “батька Сталіна”, просили його, щоб звільнив їх з неволі і з їхніми “землями, від століть українськими Холмськими землями (приєднав. – Ю.М.) до материнської української землі СРСР”⁹⁴.

Але невдовзі становище змінилося на протилежне. Вже коли радянські службовці пересилали згадані листи Миколі Підгорному, призначеному “Головним уповноваженим уряду України по переселенню українського населення з території Польщі” (таким довгим було формулювання назви цієї посади), то у супровідній записці писали, що надсилають “12 листів українців, проживаючих на польській території, які просять переселити їх на територію Української РСР”⁹⁵, хоч насправді в листах йшлося про приєднання до неї, а не переселення. Лише в листах з Василева і Новосілок говорилося, що у випадку неможливості приєднання Холмщини до України їх жителі просять перевезти їх туди⁹⁶.

Отже, дуже швидко рух за приєднання Холмщини до України уступив місце рухові за “добровільне” переселення. Опосередковано на це вказує згадана супровідна записка до листів-прохань холмщаків. Спроби Хрущова створити Холмську область зависли в повітрі. Невипадково Холм було обрано місцем створення Польського комітету національного визволення і проголошення ним звідти 22 липня 1944 р. маніфесту “До польського народу!” Було добре відомо, що ПКНВ – установа, яка за задумом керівництва СРСР, мала виконувати функції тимчасового уряду “народної Польщі”, створено не 21 липня 1944 р., а раніше на теренах Радянського Союзу, під особистим строгим контролем Сталіна. То чому ж місцем його проголошення обрано Холм? Тому, як сказала колись Ванда Василевська, проживаючи в Києві, знаному українському полоністові Павлові Калениченкові, щоб ні в кого не було сумніву, до якої держави мала належати Холмщина⁹⁷.

Висновки

Хочу повторитися, що все сказане ніякою мірою не свідчить про якусь антипольські настрої автора. Навпаки, я щиро вболіваю за долю обох сусідніх і, сказати б, братніх народів, порізаних взаємними упереджен-

нями. Протягом останніх років в Польщі йде ґрунтовна і всебічна підготовка до відзначення 60-ліття Волинської трагедії поляків. Що ж, пам'ять загиблих вимагає того, щоб її вшанувати. Але таке вшанування не повинно породжувати нового витoku відчуженості. Було б верхом людської несправедливості вважати Волинську трагедію виокремленим історичним явищем, за яке несуть відповідальність тільки українці та їх військово-політичні організації в особі ОУН і УПА, вчинивши акт нелюдської розправи над мирними, ні до чого не причетними поляками.

На превеликий жаль, історія подій на Волині під час Другої світової війни поки що досліджена однобічно і цілеспрямовано. Її вивчення в Україні щойно розпочинається. Сказане підтверджується й десятима спільними науковими семінарами «Україна – Польща: важкі питання», які закінчилися позаминулого року, іншими форумами. З польського боку є численні публікації достатньо аргументовані. Але повторюю – однобічно. Причому особливий наголос ставиться на українській ініціативі в розв'язанні конфлікту і на масовому знищенні поляків. Проте завуальовано йдеться про причини конфлікту і практично відкидається знищення українців поляками.

Що ж стосується Холмщини і Підляшшя, то про цей регіон не лише з польського боку, а й з українського фактично не згадувалося, хоч те, що там творилося ще до подій на Волині, перевертає будь-які уявлення. Етнічна чистка тут передбачалась заздалегідь і незалежно від того, сталася б трагедія на Волині чи ні. Українці Холмщини і Підляшшя мали або стати римо-католиками і, відповідно, поляками, або їх там не повинно бути взагалі. Вони повинні були покинути ці терени або там загинути. Така гірка правда, яка стосується Холмщини і Підляшшя.

Можна зрозуміти польських учених, політиків, коли вони вболівають за загиблими поляками і тими, хто змушений був покинути Волинь чи Східну Галичину, їх нащадками. Але при тому вони не повинні забувати, що ті, кого вбивали поляки, такими самими жорстокими методами, також були людьми, мали свою національну і релігійну гідність, зрештою, мали право на життя. Проведені останнім часом наукові заходи – в Україні і в Польщі – засвідчують, що пошук шляхів до подолання негативних стереотипів триває. Але процес не обіцяє бути легким.

Як на мене, то ми – українці – намагаємося постійно доганяти події. Останнім часом, буквально два-три місяці, з приводу волинських подій в Україні заговорили політики, акцентуючи на тому, що потрібно всебічно,

неупереджено розібратися спільно полякам і українцям, якщо ми разом хочемо дбати про своє прийдешнє. Те, що зараз відбувається навколо Волинської трагедії, повинно врешті-решт змусити політиків України замислитися над тим, куди рухається наша держава, перейти від десятилітніх розмов про єдність суспільства до їх втілення у життя. Польський політикум давним-давно розпрощався з ідеологічними нашаруваннями тоталітарного режиму. Є поляки – не червоні, не реакційні. Просто поляки. Українське суспільство, на жаль, продовжує жити недомовками. Нічим іншим, як перешкодою на шляху подолання розколу суспільства не можна назвати зволікання питання про прийняття закону щодо визнання УПА в загальнодержавному масштабі як сили, яка боролася за утвердження Української державності. Такий крок, з одного боку, згуртував би суспільство, а з іншого, – наші сусіди і друзі зрозуміли б, хто ми, які наші витоки. Теми не стосується, але підтверджує нашу невизначеність на державному рівні, наприклад, обговорення у Верховній Раді України 14 травня 2003 р. питання про голодомор 1932 – 1933 рр. Факт геноциду українського народу визнано конгресом США, парламентом Канади. А Верховна Рада України обмежується лише зверненням до народу.

Звідси всі наші біди як усередині держави, так і на міжнародній арені. Нам потрібно не звинувачувати польську сторону в тому, що сталося під час війни, доводити, хто раніше розпочав чи хто кого більше знищив, а аргументовано, на державному рівні, конструктивно показувати свою позицію. Виявляється, важку українсько-польську спадщину можна подолати швидше, якщо Українська держава (тобто всі члени суспільства) перейметься власними національними вартостями. Це ніколи нікого не образить, але засвідчить, що ми позбуваємося почуття меншовартості. Польська сторона, треба сподіватися, зрозуміє українську. І на шляхах конструктивної співпраці обидва суспільства зуміють знайти дорогу до поєднання, як це зробили ті ж поляки з німцями чи німці з французами. Шлях єдиний: взаємне примирення, взаємне вибачення. Іншого – просто немає, якщо представники України і Польщі бажають добра своїм народам, то вони повинні шукати те, що нас єднає.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: Україна – Польща: важкі питання. Т. 1–5. – Варшава: Тирса, 1998–2001; Polska-Ukraina: trudne pytania. Т. 1–9. – Warszawa: Karta, 1998–2002.

² Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. – Львів: Кальварія, 2000.

³ Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917 – 1918 рр. – К.: Політ. думка, 1999. – С. 206–207.

⁴ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вид. 2. – Вінніпег–Торонто: Волиніана, 1989. – С. 206.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – Дод. ч. 10. – С. 399.

⁷ Там само. – С. 124, 184.

⁸ Там само. – С. 158.

⁹ Макар Ю. Мартиролог Української православної церкви Холмщини і Підляшшя // Українознавство. Календар-щорічник 2003. – Київ: Поліграфкнига, 2002. – С. 158.

¹⁰ Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій. – Київ: Книжкова друкарня наукової книги, 1997. – С. 29.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 107–108.

¹³ Там само. – С. 109.

¹⁴ Там само. – С. 111.

¹⁵ Енциклопедія Українознавства. Т. 1. – Париж: Молоде життя, 1955. – С. 360.

¹⁶ Цит. за: Пастернак Є. Назв. праця. – С. 248.

¹⁷ Там само. – С. 249.

¹⁸ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939 – 1941: Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго: Вид. Миколи Денисюка, 1975. – С. 387.

¹⁹ Холмська земля. – 1943. – 31 січня.

²⁰ Холмська земля. – 1943. – 17 січня.

²¹ Горний М. Назв. праця. – С. 244.

²² Холмська земля. – 1943. – 31 січня.

²³ Холмська земля. – 1943. – 21 березня.

²⁴ Холмський православний народний календар на 1942 рік. – Холм: Свята Данилова Гора, 1941. – С. 94.

²⁵ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Л., 2002. – С. 247.

²⁶ Холмська земля. – 1943. – 28 лютого.

²⁷ Пастернак Є. Назв. праця. – С. 258.

²⁸ Холмський церковний народний календар на 1944 рік. – Холм: Свята Данилова Гора, 1943. – С. 44.

²⁹ Холмська земля. – 1943. – 17 січ.

³⁰ Холмська земля. – 1943. – 16 трав.

³¹ Холмська земля. – 1943. – 23 трав.

³² Холмська земля. – 1943. – 17 січ.

³³ Холмська земля. – 1943. – 19 верес.

³⁴ Холмська земля. – 1943. – 19 і 26 вересня.

³⁵ Цит. за: Пастернак Є. Назв. праця. – С. 249. Орфографія цитати українською мовою подана за Євгеном Пастернаком.

³⁶ Цит. за тим самим твором. – С. 249–250. Та сама орфографія.

³⁷ ³⁸ Цит. за тим самим твором. – С. 250.

³⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Центральний комітет КП(б) України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 58. – Арк. 7.

⁴⁰ Пастернак Є. Назв. праця. – С. 272.

⁴¹ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 3. – Warszawa: Tyrsa, 1994. – С. 49.

⁴² Mańkowski Z. Między Wisłą a Bugiem 1939-1944. – Lublin, 1982. – S. 179,188,355.

⁴³ Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej. Т. 3 – Londyn, 1950. – S. 552–553; Półoś-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. Т. 3. – Londyn, 1960. – S. 461–462.

- ⁴⁴ Пастернак С. Назв. праця. – С. 273; Siwicki M. Op. cit. – S. 48.
- ⁴⁵ Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т. 2. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Об'єднання надбужанців, 1989. – С. 654–655.
- ⁴⁶ Микола Кухарчук – Буревій // Закерзоння. Спомини вояків УПА. Т.4. / Підг. Богдан Гук. – Варшава: Тирса, 1998. – С. 62–63.
- ⁴⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). Крайовий провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на Західних Землях. – Фонд 3833. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 163.
- ⁴⁸ Siwicki M. Op. cit. – Dokum. 13. – S. 105–116.
- ⁴⁹ Надбужанщина. Т. 2. – С. 667–678.
- ⁵⁰ Список замордованих польськими бандами діячів Холмщини і Підляшшя // The Provincial Archives of Alberta (Canada). Michael Khomiak Papers. 85.191/59.
- ⁵¹ Надбужанщина. Т. 2. – С. 667.
- ⁵² Надбужанщина. Т. 2. – С. 667–678; ; Siwicki M. Op. cit. – S. 106–116.
- ⁵³ Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т.1. – С.9.
- ⁵⁴ Там само. – С. 730.
- ⁵⁵ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: КЖВ “Тернопіль”, 1997. – С. 53–57.
- ⁵⁶ Особистий архів автора.
- ⁵⁷ З власного щоденника.
- ⁵⁸ Список замордованих польськими бандами діячів Холмщини і Підляшшя // The Provincial Archives of Alberta (Canada). Michael Khomiak Papers. 85.191/59.
- ⁵⁹ Пастернак С. Назв. праця. – Докум. 16. – С. 426.
- ⁶⁰ Холмська земля. – 1943. – 13 черв.
- ⁶¹ Холмська земля. – 1943. – 4 квіт.
- ⁶² Холмська земля. – 1943. – 11 квіт.
- ⁶³ Холмська земля. – 1943. – 4 лип.
- ⁶⁴ Пастернак С. Назв. праця. – С. 427–428.
- ⁶⁵ Цит. за: Пастернак С. Назв. праця. – Док. 16. – С. 429.
- ⁶⁶ Надбужанщина. Т. 2. – С. 655–656.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Там само. – С. 662.
- ⁶⁹ Siwicki M. Op. cit. – S. 121.
- ⁷⁰ Надбужанщина. – С. 662–663; Особистий архів автора.
- ⁷¹ Родинні спогади.
- ⁷² Родинні спогади.
- ⁷³ Пастернак С. Назв. праця. – С. 277.
- ⁷⁴ Надбужанщина. Т. 2. – С. 660.
- ⁷⁵ Пастернак С. Назв. праця. – С. 277.
- ⁷⁶ Przed akcją „Wisła” był Wołyń. Materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN-UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski pojańtańskiej. – Warszawa, 2000.
- ⁷⁷ Там само. – С. 143–154.
- ⁷⁸ Там само. – С. 149.
- ⁷⁹ Там само. – С. 149–150.
- ⁸⁰ Там само. – С. 150.
- ⁸¹ Там само.

⁸² Надбужанщина. Т. 2. – С. 663.

⁸³ Там само. – С. 664.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Цит. за: Siwicki M. Op.cit. – S. 55.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. – S. 56.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії. Т.1 / Ред. Богдан Гук. – Варшава: Український архів, 1994. – С. 200–208 і ін.

⁹⁰ Родинні спогади.

⁹¹ Див.: Сергійчук В. Трагедія українців Польщі... – С. 65–67.

⁹² Там само. – С. 83–93.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. – С. 91–92.

⁹⁵ Там само. – С. 92.

⁹⁶ Там само. – С. 83.

⁹⁷ Там само. – С. 85,88,90.

⁹⁸ З особистого архіву автора.

Андрей БОНУСЯК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ НА ЧЕРВЕНСЬКІЙ ЗЕМЛІ В 1943 – 1945 рр.

Запропонована праця охоплює у географічно-територіальних рамках Червенську землю, що пов'язується з історичною назвою Червенських градів, які охоплювали широку смугу польського прикордоння. Така назва не є новою в польській історіографії.¹ Ця територія відповідає територіям воєводств міжвоєнної Польщі – Тернопільського, Станіславського і східній частині Львівського.

Відповідно до адміністративного поділу цих земель у статті висвітлено проблеми, котрі стосуються східних 12 повітів Львівського², всіх 17 повітів Тернопільського³ і 13 повітів Станіславського⁴ воєводств. Загалом дослідження проводилося у 42 повітах. На цій території в 1931 р. мешкало 47278 тис. осіб,⁵ а напередодні Другої світової війни чисельність могла бути на 9% більша, або ж приблизно 51530 тис. мешканців. Оскільки не можна нині перевірити ці дані⁶ й, крім цього, можливості перевірити переміщення населення як внаслідок воєнних дій (в 1939 і 1941 рр.), так і в мирний час внаслідок діяльності радянської адміністрації, то для наших цілей залишимо занижені дані 1931 р.

Характерною рисою цієї території була дуже складна національна, віросповідна і мовна картина.

© Бонусяк А., 2003

За національним складом цю людність можна поділити на три основні групи: українську, польську і єврейську, а за релігійною приналежністю – на греко-католицьку, православну, римо-католицьку. Вони інколи були настільки перемішані, що не можна провести жодної лінії поділу території, заселеної окремими групами населення. Але, зрештою, це не є метою цієї праці.⁷

Таблиця 1

**Чисельність українського і польського населення
у трьох південно-східних воєводствах у розрізі
повітів станом на 1931 і 1944 рр.**

Назва повітів і міст	Кількість мешканців (тис. осіб)				Дата початку акцій українців	Кількість польського населення в червні 1944 р. у порівнянні з 1931 р. (у %)
	щодо мови		віросповідання			
	українці	поляки	греко-католики	римо-католики		
Львівське воєводство						
м. Львів	35,1	198,2	49,7	157,5	немає даних	немає даних
Бібрський	60,4	30,8	66,1	22,8	III 1943	21,92
Добромільський	52,5	35,9	59,6	25,9	немає даних	–
Дрогобичівський	79,2	91,9	110,3	52,2	IV 1944	–
Грудек						
Ягелонський	47,8	33,2	56,7	22,4	IV 1944	–
Яворівський	55,9	26,9	62,8	18,4	III 1944	8,15
Львівський	58,4	80,7	67,5	67,4	III 1944	–
Мостиський	37,2	50,0	49,2	34,6	V 1944	–
Рава-Руський	82,1	27,4	84,2	22,5	V 1944	–
Рудківський	36,3	38,4	45,7	27,7	V 1944	–
Самбірський	68,2	56,8	78,5	43,6	XI 1943	
Жовківський	56,1	35,8	66,8	20,3	I 1944	10,00

Тернопільське воєводство

Борщівський	52,6	46,2	65,2	28,4	XI 1943	–
Бродівський	50,5	32,8	57,8	22,5	XIII 1943	2,22
Бережанський	51,8	48,2	54,4	42,0	XI 1943	11,90
Бучацький	70,3	60,5	77,0	51,3	XIII 1943	9,75
Чортківський	40,9	36,5	42,8	33,1	XIII 1943	–
Кам'яно-						
Струмилівський	35,2	41,7	45,1	29,8	XIII 1943	25,00
Копичинський	45,2	38,2	50,0	31,2	II 1944	–
Підгасцький	45,0	46,7	52,6	38,0	II 1944	–
Перемишлян-						
ський	32,8	52,3	44,0	38,6	II 1944	–
Радохівський	40,0	25,4	42,9	17,9	I 1944	–
Скалатівський	25,4	60,0	34,8	45,6	XII 1943	–
Тернопільський	42,4	93,9	60,8	63,3	XIII 1943	–
Теребовлян-						
ський	30,9	50,2	40,4	39,0	XI 1943	–
Заліщиківський	41,1	27,5	48,0	17,9	XI 1943	–
Збаразький	29,6	32,7	36,2	24,9	XI 1943	–
Зборівський	39,1	39,6	49,5	26,2	IV 1943	7,63
Золочівський	55,4	56,6	70,6	36,9	I 1944	2,71

Станіславське воєводство

Долинський	83,9	21,2	89,8	15,6	III 1944	32,00
Городенківський	60,0	27,8	69,7	15,5	немає даних	–
Калушський	77,5	18,6	80,7	14,4	немає даних	–
Коломийський	110,5	52,0	121,2	31,9	немає даних	–
Косівський	79,8	6,7	80,8	5,0	немає даних	–
Надвірнянський	112,1	16,9	113,0	15,2	III 1944	–
Рогатинський	84,9	36,2	90,4	27,1	немає даних	22,10
Станіславський	120,2	49,0	123,8	42,5	XIII 1943	–
Снятинський	56,0	17,2	61,8	8,7	немає даних	–
Тлумацький	66,7	45,0	76,6	31,5	немає даних	–
Турківський	80,5	26,1	96,6	6,3	V 1944	–
Жидачівський	61,1	16,5	63,1	15,1	II 1944	19,87

Джерело: P. Eberhardt. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku.* – Warszawa, 1994. – S. 100 – 101, 106; W Bonusiak. *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy – Rzeszów*, 1999.

Подана вище таблиця дає приблизне уявлення щодо мови й віросповідання станом на 1931 р. Тут прийнято, що чисельність поляків відповідала чисельності римо-католиків, а українців – греко-католиків, що не завжди є правдою. У таблиці немає даних щодо Львова, який був найбільшим осередком поляків у 1944 р.

Зменшення чисельності поляків було значне. Але не вдалося провести ніяких узагальнень. У Львівському воєводстві поляків залишилося від 8 до 22%. У Тернопільському воєводстві були повіти, де залишилося менше 10% поляків (Бродівський, Зборівський, Золочівський). Були й такі, де війну пережило 25 % поляків. Найкраща ситуація склалася у Станіславському воєводстві.

Не слід забувати, що значне зменшення поляків (очевидно не лише поляків) відбулося внаслідок двох воєнних кампаній (1939 і 1941 рр.), депортацій, проведених радянською владою. Не можна оминати того, що зменшення чисельності мешканців відбулося внаслідок окупаційної політики Німеччини. Решта втрат чисельності цивільного населення припадає на українсько-польський конфлікт. Установити нині абсолютні цифри ми не в змозі. Відома лише приблизна картина першої половини 1944 р. Керівник Львівської інформаційної служби, оцінюючи ситуацію в Галичині у липні 1944 р., писав: “В низці повітів панує справжня тиша – смерть і пустка. В інших прифронтових – військо не дозволяє українцям чинити криваві акції. Тут і всюди, завдяки концентрації останньої рішучої польської людності у міцних осередках і різких, досить вдалих нападів наших відділів, утримується спокій, наповнений напругою і пильністю... але там де ворог має перевагу і свободу, там де на мить послаблена наша пильність шаленіють морди і загрози”⁸.

Це не перебільшення. Про це свідчать організовані на “очищених” від поляків територіях своєрідних українських республік, контрольованих УПА. Так було в Калуському повіті, де після ліквідації польських сіл Голинь, Березниця, Підмихайля, Томашівка, Сичнали, Кадобна, Верхня і Войнилів дійшло до створення “самостійної України” у Войнилові, перейменованому на Прокоповець. Уже у квітні 1944 р. українські сили, котрі діяли на території цієї “республіки” були такі значні, що з ними не могли дати ради німецько-угорські військові відділи. Така ж “республі-

ка” діяла також в околицях Станіслава, де охоплювала так звані “Ліс С” і болехівську слободу. Інакше виглядала справа з “українською державою” з головною базою в Дусанові. Тут у безпосередньому тилу східного фронту доходило до своєрідного українсько-німецького примирення. Тут німці використовували відділи УПА для боротьби з радянськими партизанами. Упевням вдалося очистити від цих партизанів лісові терени у Бродівському, Підкамінському, Золочівському, Поморянському і Перемишлянському повітах. Те що при нагоді на цій території одночасно ліквідувалися польські села, німців не цікавило. Наведені приклади німецько-української співпраці в найближчому тилу ворогуючих армій не були відособлені. Випадки відкритої співпраці між місцевою німецькою адміністрацією і УПА занотовано в Дрогобицькому, Станіславському, Калуському і Кам’яно-Струмилівському повітах⁹. Загалом у діяльності українців у Червенській землі можна виділити три фази. Перша з них тривала з середини 1943 р. до грудня цього ж року і полягала вона у мордуванні поодиноких поляків або окремих родин. Друга – з середини грудня 1943 р. до лютого 1944 р. і характеризувалася нападами українських загонів на польські села і осади. Третя тривала з березня 1944 р. під час якої українці нищили польську самооборону. Незалежно від напрямку акції в окремому періоді, завжди використовувався психологічний тиск, наприклад шляхом видання наказів, у яких польське населення закликалось покидати села у визначений період. Характерним було те, що антипольські акції посилювалися в період, коли терени ставали “нічийними” – німецьких військ або їх союзників вже не було, а Червона армія лише надходила.

Мордування поляків у Галичині розпочалося в колишньому Тернопільському воєводстві. У грудні 1943 р. і на початку 1944 р. найбільших розмірів вони набрали у Золочівському, Чортківському, Збаразькому, Тербовлянському повітах. У цей час на Тернопільщині оперували три великі угруповання:

Зеленецько-звягільське (північна частина Борщівського і південно-східна – Чортківського), миловецьке (село Миловець і лісовецькі ліси) і надністриянське (Бучацький повіт, район Уйсьця, Зеленої і Берем’ян).¹⁰

У січні 1944 р. хвиля вбивств перекинулася у Станіславське воєводство, а з початку другої декади лютого і у Львівське воєводство. З цього часу вже можна говорити про охоплення акцією всіх трьох колишніх південно-східних воєводств¹¹.

Форми акцій проти поляків можемо поділити на декілька принципових їхніх видів. Всі вони тією чи іншою мірою зводилися до творчого розвитку принципів, проголошених командуванням УПА з лютого 1944 р.: “Необхідно прискорити ліквідацію поляків. Чисто польські села повинні бути спалені, у мішаних селах палити польські господарства тільки тоді, коли не загрожує перекидання пожежі на українську власність. У випадку вбивства поляками українця негайно має бути страчено 100 поляків”¹².

У лютому 1944 р. ситуація значно різнилася. У Тернопільському воеводстві тривала українська акція щодо ліквідації польських зосереджень, у той час, як на інших теренах вона обмежувалася лише нападами на польські родини чи окремі помешканя. Цей місяць став переломним у діях описуваного конфлікту, оскільки, власне, тоді вперше дійшло до явної співпраці Української повстанської армії з підрозділами дивізії СС “Галичина”. Це мало місце у Бродівському повіті (напад на село Пеняки). З часом до цих акцій приєдналися відділи Вермахту, котрі брали участь у беззневих погромах поляків у Підкамені і квітневих боях з польською самообороною сіл Віцинь, Ушня у Золочівському повіті і Ясельниця Польська Кам’яно-Струмилівського¹³.

Мету дій зрештою не приковували, очевидно, вони прагнули поглибити неспокій поляків також публікаціями в колобораційній німецькій пресі. Бойова група української дивізії СС “Галичина” отримала наказ з’ясувати чи в селах, розміщених у лісах, є “жидівсько-більшовицькі банди: (...) Командир видає наказ про визволення села. (...) Тут і там горять перші хати, стрільці запалили солом’яні стріхи (...) Навколо шаліє вогонь, пожераючи одну за другою хату. (...) Остання хата догорає. Бій закінчився. Стрільці збираються у визначеному місці. Командир групи подає перший звіт: село вільне, чекаю наказів”¹⁴.

Весняні місяці принесли подальше “розмиття” цієї хвилі. Активізували свою діяльність відділи УПА і дивізії СС “Галичина”, окрім цього все частіше до боротьби приєднувалися спокійні до цього часу українці. Одночасно зростала жорстокість. 28 березня 1944 р. декілька поляків з села Поль Малий Перемишлянського повіту були живцем спалені люди, днем пізніше в с. Майдан Жовківського повіту два поляки були зв’язані і втоплені в колодязі¹⁵.

Саме цього періоду стосуються поміщені в книзі “На погибель” Едварда Пруса приклади вишуканих тортур, застосовуваних проти поляків. Серед них “місійні хрести”, “різання живцем пилами”, “закопування

живих в землю для того, щоб потім косами зрубати голову”, “припикання розпеченим залізом”, “роздирання жертв, прив’язаних ногами до дерев”, “садіння на палі”, “виривання плоду вагітним жінкам”...¹⁶

Цей терор спричинив розрив зв’язків між людністю, що проживала там здавна. Доходило до злочинів у змішаних родинях, до росту переконань про ворожість іншої сторони. Ненависть почала розростатися у все більших розмірах.

Проте не потрібно забувати, що не всі виступали проти поляків. Наприклад, на початку квітня 1944 р. поляки й українці села Схвожова Золочівського повіту відбили напад українських банд. Також потрібно пам’ятати, що “справжні українці” нічим не гребували, щоб досягти результату. Під “модним” гаслом “підозри у симпатизуванні поляків” УПА пацифікувало чисто українські села. Таке мало місце у селах Тучвиці і Волкова. У цьому останньому “для залякування кілька чоловіків прив’язали до лавок і розрізали пилами”. У селі Гучвиця “бандити живцем спалили всіх чоловіків, старших жінок і дітей. Молодих жінок спочатку згвалтували, а потім застрелили¹⁷. Варто нагадати про події 26 березня 1944 р. в селі Раковець, яке знаходилося за 11 км від Стрільця: “Банда українських націоналістів під час Служби Божої оточила костел і вивела з нього усіх людей разом з священником. Частина осіб спробувало втекти (5 – вбито, 3 – поранено), інших вивели на луг під лісом. Верховод банди доручив ксьондзу провести загальну сповідь. Тим часом до банди прийшов греко-католицький священник, солтис і декілька поважних українських господарів, які спротивилися мордуванню поляків, говорячи банді що вона сьогодні мордує поляків, а завтра поляки це ж зроблять з ними. Внаслідок цього банда перестала мордувати поляків, натомість наклала на них контрибуцію в 10 тис. злотих, 3 свині і 6 коней”¹⁸.

Очевидно, що цей терор фактично перекреслював можливості ширшої співпраці, позбавляв поляків шансів шукати сховок серед українських сусідів. Це було причиною втечі поляків до більших міст і повітів за Буг. Загалом, поляки, крім втечі, мали ще до вибору кілька можливостей.

Перша з них – це шукання допомоги в німців або їх союзників (головним чином угорців). Але це було даремно. Друга – негайний перехід у греко-католицьке віросповідання. Такі приклади відомі в Калуському і Станіславському повітах. Греко-католицькі священники підтримували такі дії, але найчастіше це не допомагало. Причиною було те, що упівці не довіряли таким неофітам і або їх мордували, або ж примушували до-

вести своє українство шляхом участі у вбивствах поляків. Доброю можливістю була самооборона. Однак волинські події показали, що вона може бути успішною за наявності великої кількості зброї і добре організованої оборони. Окрім цього, вона була можлива у тих місцевостях, які могли розраховувати на допомогу партизанів або ж знаходилися поміж інших добре пристосованих до оборони польських сіл. Однак навіть за таких умов самооборона не завжди була успішною, оскільки не завжди могла відбити атаки переважаючих сил, а опір тільки додатково розлючував противника, і допомога могла не прийти. Окрім цього, німецькі окупанти досить часто розброювали такі осередки польської самооборони (наприклад, у селах Вицинь, Ушня). Досить часто були випадки відповіді терором на терор або ж акції помсти. Але чи це давало якісь позитивні результати, невідомо. Це залежало від багатьох чинників. Перший і найважливіший – це підтримка з боку партизанських загонів, але, як відомо, з цим були поважні проблеми. Другий – це вибір для помсти тих сіл, які були налаштовані проти поляків, а мешканці брали активну участь в антипольських акціях. Це було дуже важливо з морального і пропагандистського погляду. Завжди існувала загроза використання такої акції до ще більшого поглиблення антипольських настроїв серед упівців. Значно обмежувало дії поляків те, що можна було нападати на ті села, у яких не було німецьких сил (поліції чи війська). Напади на такі осередки загрожував жакливими наслідками, оскільки не давало можливості українцям подати цю акцію як антинімецькі дії, а це могло призвести до втручання німців. Це фактично прирівнювалось до антипольської акції німецьких відділів¹⁹.

Немає нічого дивного, що в такій ситуації польські дії, ймовірно, розпочалися в кінці квітня 1944 р. Повідомлення про польські акції помсти маємо з середини травня. У них йдеться про дії у Свірських Глибовцях (Перемишлянський повіт), у селі Черпин (Львівський повіт) і Лопушній (Бібрський повіт). Можливо, польські акції були погано підготовлені. Автор повідомлення пише: “Українська акція призвела до негайного відступу відділу (в Лопушній – А.Б.), до повної ліквідації трьох сіл і частково ще двох. Поляки понесли втрати близько 200 осіб. Помсту потрібно проводити шляхом належної підготовки на села, які брали участь в мorduваннях і в околицях, де польські села добре підготовані до оборони. Найкращою була б велика акція проти УПА, спрямована виключно на опанування лісів і знищення загонів УПА, а також надання допомоги з лісу польським поселенням, що зазнали нападу”²⁰.

Повна свобода дій українців закінчилася в міру підходу фронту зі сходу. Постійне зростання сил української партизанки, дії якої були не передбачувані, непокоїло німецьке командування і стало причиною прийняття заходів проти українців. З німецької точки зору, найважливішою проблемою для військ було забезпечення безпеки комунікацій, які тоді знаходилися під контролем українців. Постійний німецько-український конфлікт розпочався лише на початку травня 1944 р. Тоді в Яворівському, Рогатинському і Самбірському повітах відділи татарів, калмиків і азербайджанців, які колаборували з німцями, розпочали втихомирювати українські села. У червні німецькі акції охопили Бібрський, Жидачівський, Стрийський і Перемишлянський повіти. Відповідно до даних польської розвідки у цих чотирьох повітах загинуло 700–800 українців, звинувачених у приналежності до УПА або співпраці з більшовиками. Але важко говорити про те, щоб ці дії мали поважний вплив на акції УПА²¹.

Фактично, Українська повстанська армія не виступала проти німців, а також не вступала у бої з регулярними фронтовими частинами Червоної армії, а сконцентрувалися на найслабшому противникові – поляках. Внаслідок цього доля польської людності головним чином залежала від темпів наступу Червоної армії. Радянські війська зайняли Галичину в два етапи: березні – квітні 1944 р., коли були зайняті Тернопіль, Чортків, Заліщики, Коломия (тобто більшість колишніх Тернопільського і частково Станіславського воєводств) та у липні – серпні 1944 р., коли 7 серпня вони зайняли Дрогобич²².

Період зміни ситуації на цій території був часом найактивніших дій українців. Одночасний відступ частин українських сил на захід разом з німцями спричинився до перенесення антипольських акцій на територію за Бугом, на Люблінщину.

Лише зайняття Червоною армією цієї території остаточно покінчило з діяльністю українців. Найчастіше їхні загони розпускалися або ж ховалися в лісах і горах. Жорстоко діяла також радянська служба безпеки, яка без церемоній наводила на опанованих теренах спокій.

Внаслідок антирадянських акцій значна частина Галичини була “очищена” від польського населення. Досить несприятлива для поляків обстановка практично звела нанівець амбітні плани операції “Бужа” (“Буря”), яка тут мала досить обмежені розміри. У перспективі це призвело також до того, що в повоєнний час утворилися сильні формування УПА, які вели боротьбу з Польщею і СРСР. Для цього вони використо-

ували набутий досвід, колишні партизанські бази, заховану зброю. Цьому також сприяв факт “очищення” території від “небажаного, непевного елементу”.

ПРИМІТКИ

¹ Наприклад, A. Bocheński, A. Łoś, W. Bączkowski. *Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej*. – Warszawa, 1938; Lwów i Ziemia Czerwieńska, oprac. K. Maleczyński, T. Mańkowski, F. Pohorecki, i M. Tyrowicz, Lwów 1938;

² Це були: Львівський міський повіт, Бібрський, Добромільський, Дрогобицький, Городоцький, Яворівський, Рава-Руський, Рудківський, Самбірський і Жовківський повіти.

³ Боршівський, Бродівський, Бережанський, Бучацький, Чортківський, Кам’янка-Струмилівський, Копичинцівський, Підгаєцький, Перемишлянський, Радеківський, Скалагський, Тернопільський, Теревовлянський, Заліщицький, Збарзький, Зборівський, Золочівський повіти.

⁴ Долинський, Городенківський, Калушський, Косівський, Надвірнянський, Рагачинський, Станіславський, Стрийський, Снятинський, Тлумацький, Турківський і Жидачівський повіти.

⁵ *Powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r.*;

⁶ Підрахувати втрати населення на цих територіях намагалися: S. Makarczuk, *Straty ludnościowe Galicji Wschodniej w latach II wojny światowej (1939 – 1945)*, R. Kotarba, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w województwie tarnopolskim w latach 1939 – 1945. Próba bilansu*; O. Hryciuk, *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941 – 1939*, wszystkie te artykuły zamieszczono w: *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6. *Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Warszawa, 3–5 listopada, 1999. – Warszawa, 2000;

⁷ Точніші дані щодо національного складу цієї території можна знайти в: A. Krysiński, *Rozwój stosunków etnicznych na Ziemi Czerwieńskiej w Polsce Odrodzonej // Sprawy Narodowościowe*, R IX, № 5 – 6, Warszawa, 1935; *Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu (1931)*;

Sprawy Narodowościowe, R XI, № 6. – Warszawa, 1937; A. Alanda, *Układ stosunków wyznaniowo-zawodowych wśród ludności 3 województw południowo-wschodnich // Sprawy Narodowościowe*. – R XIII. – № 2, Warszawa, 1939.

⁸ CA KC PZPR, DRRP, sygn. 202/111/95, k. 133;

⁹ W. Bonusiak. *Małopolska Wschodnia...* – S. 278 – 288;

¹⁰ CA KC PZPR, DRRP, sygn. 202/111/95, k. 16 – 17, 58 – 64;

¹¹ W. Bonusiak. *Małopolska Wschodnia...* – S. 270;

¹² CA KC PZPR, DRRP, sygn. 202/111/95, k. 24 – 25;

¹³ W. Bonusiak. *Małopolska Wschodnia...* – S. 282–283;

¹⁴ *Львівські вісті*. – 1944. – 12 липня. – № 154.

¹⁵ W. Bonusiak. *Małopolska Wschodnia...* – S. 272;

¹⁶ E. Prus. *Atamania UPA, Tragedia kresów*. – Warszawa, 1988. – S. 163 – 164, 183 – 184 i cały szereg innych pozycji i tego autora;

¹⁷ CA KC PZPR, K, sygn. 203/XV-16, k. 266–267; I. Gerhard. *Walka z bandami UPA I WiN // Wojskowy Przegląd Historyczny*. – № 3. – 1959.

¹⁸ CA KC PZPR, AK, sygn. 203/XV – 16, k. 260–267;

¹⁹ W. Bonusiak. *Małopolska Wschodnia...* – S. 276–278;

²⁰ CA KC PZPR, DRRP, sygn. 202/111/95, k. 133;

²¹ CA KC PZPR, DRRP, sygn. 202/111/95, k. 133; CA KC PZPR, AK, sygn. 203/XV-16, h. 236–237;

²² W. Bonusiak. *Małopolska Wschodnia...* – S. 284–288.

Переклад з польської мови Миколи Кучерени.

ПЕРЕБІГ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ХОЛМЩИНІ В 1939 – 1943 рр.

У процесі обговорення українсько-польського конфлікту на Холмщині потрібно повернутися до часів російської окупації після січневого повстання. Російський уряд, прагнучи русифікувати королівство Польське визнав пріоритетним завданням русифікацію шкільництва й органів влади на Холмщині та Підляшші, де знаходилися осередки уніатів.¹ Цій меті слугувало впровадження примусового навчання дітей уніатів у російських школах, а також православизація уніатської церкви. Виконувач обов'язків уніатського єпископа холмський монах Войцицький видав розпорядження, яким заборонив в уніатських церквах органну музику і спів польських релігійних пісень і виголошування проповідей польською мовою. Це нововведення зустріло опір уніатського духовенства і вірних. Незабаром із Галичини були запрошені піддатливі русифікації священники, якими було замінено українських, котрі чинили опір. Запрошений із Галичини Михайло Куземський, призначений у 1868 р. холмським єпископом, розпорядився “очистити курію від польських елементів”². У 1873 р. він видав наказ, котрий давав час уніатському духовенству до кінця року добровільно прийняти православ'я³. Священників, котрі чинили опір, було усунуто, а вірних силою примусили прийняти православ'я⁴. Оскільки уніати почали переходити на римсько-католицький образ, царський уряд розпочав ліквідацію римсько-католицької парафії, передаючи католицькі костели православним. Внаслідок активних дій православного духовенства, царських урядовців поступово зростала кількість православних вірних на Підляшші й Холмщині. Цей ріст настав також внаслідок прибуття сюди урядовців і родин військових-офіцерів царської російської армії⁵.

Після поразки революції 1905 р. російські націоналісти створили Холмську губернію, до складу якої ввійшло 10 повітів (Більський, Білгородський, Холмський, Грубешівський, Константинівський, Красноставський, Радзинський, Томашівський, Замойський і Влодавський) та інші місцевості. Відповідно до російських даних станом на січень 1906 р. тут проживало 52,6% католиків, 31,3% – православних, 12,9% – іудеїв і 3,2% протестантів⁶. У 1912 р. Холмська губернія була приєднана до Російсь-

кої імперії. Передбачалося, що в цій губернії повинні бути знищені всі сліди католицизму й польськості.

Тоді в Галичині зародилися ідеї відокремлення Холмщини і Підляшшя від Королівства Польського. Їх натхненником був Михайло Грушевський, який у 1904 р. висунув план приєднання холмської землі до України. Українські народовці, котрі прибули з Галичини, розпочали організаційну діяльність, створили культурно-освітню організацію “Просвіта”. Однак діяльність галицьких емісарів і їхніх прихильників не принесла очікуваних результатів через пасивність населення і їхню прив’язаність до польськості.

Вибух Першої світової війни і поразка російських військ спричинили загарбання Королівства Польського і Холмської губернії австро-угорськими і німецькими військами. Разом із відступаючими російськими військами були евакуйовані російські урядники із сім’ями, інтелігенція, частина православного населення. У Білгорайському, Холмському, Грубешівському і Томашівському повітах залишилося 175093 католики і 14573 православних.⁷ Частина православних повернулась назад після закінчення війни.

Після захоплення території колишньої Холмської губернії військами центральних держав вона була поділена на дві частини: австро-угорська охоплювала Люблінщину з Білгоросійським, Грубешівським, Красноставським, Томашівським і Замойським повітами Грубешівщини, які входили до складу люблінського військового губернаторства. Натомість Німеччина північну частину холмської губернії підпорядковувала Головному командуванню Східної армії (Ober Ost).

У німецькому таборі військовополонених у Раштадті (Баден) військові власті дозволили утворити освітньо-гімнастичну організацію “Перший запорізький полк ім. Тараса Шевченка”. Ця організація отримала у 1917 р. дозвіл німецьких властей на відправлення своїх емісарів на територію Волині, Волинського Полісся і Гродненщини. Вони проводили освітню роботу, організували українські школи і намагалися переконати мешканців краю в необхідності утворення української держави. Австро-Угорщина не дала згоди на проведення цієї організацією діяльності в Люблінському воєводстві, у тому числі й на Холмщині.

Поразки Німеччини на західному фронті стали причиною починань Берліна, які мали на меті перетягнути українців на сторону центральних держав і таким чином отримати можливість спрямувати частину своїх військ на західний фронт.

Українська Центральна рада, утворена в березні 1917 р., виділила спеціального секретаря у справах Холмщини К. Лиського, родом з Грубешова. Вона також виступила з протестом проти польських зазіхань на непольські землі.

Делегати Центральної ради підписали 8 лютого 1918 р. мирний договір, відповідно до якого Німеччина й Австро-Угорщина встановили західний кордон України по лінії Тарноград–Білгораї–Щебрешин–Сарнаки–Мельник. До України відходили цілком Томашівський, Грубешівський повіти. Майже весь Замойський повіт зі Замостем, Холмський, пів Білгорайського, частина Красноставського, весь Влодавський, Бельський і майже весь Радзинський і Красноставський повіти⁸. Така лінія кордону проходила далі на захід Холмської губернії й охоплювала території, не заселені українцями. Цей договір спричинив масові протести всіх поляків і став причиною пізніших українських вимог й українсько-польського конфлікту.

У період II Речі Посполитої на Холмщині відбувалося поглиблення національної свідомості українського православного населення, що пов'язано зі створенням митрополитом Діонісієм нових позаштатних парафій, очолюваних молодими українськими священниками⁹. Ці парафії, на думку митрополита, мали стати аргументом для кориснішого правового статусу православної церкви. Він розраховував на те, що державний закон, який готував уряд, легалізує наявні на час затвердження закону парафії. Прикладом цього може стати заснування у 1938 р. у Холмському і Томашівському повітах 21 нової¹⁰ поруч з 18 нормально функціонуючими православними парафіями і навіть у місцевостях із незначною кількістю православного населення. Ці останні часто поставали на Холмщині на базі недіючих церков, котрі залишилися після російської окупації. Ці дії спричинили контракції державної адміністрації і війська. До середини липня 1938 р. на Люблінщині було розібрано 91 церкву, 10 каплиць, 26 молитовних будинків. Українське населення зберегло 49 парафіальних церков, 5 філіальних і 1 монастир¹¹, що забезпечувало потреби православних.

Акція повалення церков викликала у місцевостях заселених православними обурення і навіть сутички з поліцією.¹² Це спричинило ріст релігійності й національної свідомості українців, а також зростання впливу священників і більші їхні можливості щодо українізації православної людності. Частина вірних, яка послуговувалася польською мовою, перейшла з православ'я на католицизм. На Холмщині на католицизм пере-

йшло близько 10% православних вірних. Нищення православних церков антогонізувало українське і польське населення.

Українські націоналісти обох фракцій ОУН – мельниківці і бандерівці – всупереч історичним фактам і чисельності українського населення вважали Підляшшя, Холмщину, частину Львівського і Краківського воєводств (Засання і Лемківщина) західними українськими землями. З часу окупації цих земель III Рейхом сюди втекло від “совітів” десятки тисяч українських діячів з Волині та Східної Галичини. Вони розпочали інтенсивну роботу щодо українізації людності цих земель, денационалізації поляків. Згідно з доктриною інтегрального українського націоналізму, кожний, хто живе з діда-прадіда на українській землі, хто оре цю землю, хто організовує на ній рільничу працю, той зжився з українською землею і її полюбив – то також потенційний українець, незважаючи на те, до якого релігійного віросповідання чи обряду належать, або не навчився української мови. Потенційними українцями стають також всі ті, які на наших землях організують і займаються ремісництвом і промисловістю. До українства потрібно також залучити всіх тих місцевих “чужих”, котрі творять духовні цінності для добра української нації, а також тих, які плекають історію українських земель, котрі пишуть наукові праці про ці землі, котрі віддають українській людності цінності світової скарбниці, які своєю працею і акцією приєднуються до суспільного ладу на українських землях¹³.

Перед вибухом німецько-радянської війни більшість українських втікачів до Генерал-губернаторства (ГГ) склали націоналісти, які керувалися наказом Проводу ОУН, керованого тоді А. Мельником. Це вони становили основне ядро всієї мельниківської групи в час утворення розколу, це вони створювали Український центральний комітет (УЦК) і майже монополюно керували його діяльністю.¹⁴

Тоді УЦК до певної міри вважався виконавчим органом мельниківців, а його діяльність – внутрішнім проявом роботи цієї фракції ОУН. З'їзд ОУН-Б, котрий відбувся у квітні 1941 р. у Кракові, не визнав рішень римської конференції серпня 1939, а у 20 пункті пропагандистських тез щодо так званих західних українських земель говорилося: будь-якими способами забезпечити політичні можливості і приєднання їх до української держави¹⁵.

Українські націоналісти постановили зукраїнізувати селянство східної частини ГГ. Розбудовано відділи Українського центрального комітету,

Українського допомогового комітету (УДК) в Любліні й Санокі, які обслуговували західні українські землі. У кожному селі, де було хоча б декілька українських родин, утворювали початкові українські школи. Протягом двох років було організовано 914 шкіл, де працювало 1398 учителів, навчалася 91 тисяча учнів.¹⁶

Німецькі окупанти дали згоду на відкриття двох українських гімназій у Холмі та Ярославі, а також учительської семінарії. Окрім цього, створено 9 сільськогосподарських, 7 торгових, 2 купецькі, 6 промислових й одна технічна школа. Для поляків були лише 4-класні початкові школи.¹⁷ Також організовано 616 дятчих садочків. У 12 інтернатах проживало 922 учні. Освітню акцію проводили 808 освітніх товариств, у яких нараховувалося 42 тисячі членів. При них діяли 187 жіночих секцій, 729 аматорських театрів, 280 хорів і 200 курсів для письменних і тих, хто не вмів читати, писати і навіть розмовляти українською мовою. Коли доктор Степан Баран відкрив адвокатське бюро у Холмі, то в суді за згодою німецької влади промовляв українською мовою. Коли під час одного процесу він поставив селянам запитання, чи є вони українці, то вони відповіли: “Так говорять німці”¹⁸. Опікою також були охоплені так звані калакути, тобто поляки римсько-католицького віросповідання, предки яких після царського указу 1905 р. змінили православ’я на римокатолицизм. Вони були поляками, але зберегли деякі елементи культури пограниччя. На цій території функції війтів і солтисів виконували в основному колишні офіцери армії Петлюри родом із Надніпрянської України.¹⁹ Новоорганізований апарат приступив до “ревіндикації” холмщан. Українські націоналісти поширювали серед цієї людності тези, зазвичай польською мовою, що ті, хто запишеться і відбере зелене посвідчення (кенкарту) з літерою “У”, уникнуть німецьких репресій щодо поляків і будуть користуватися привілеями, які надали окупанти українському населенню.

На цих землях у 1931 р. 73 300 осіб визнали рідною мовою українську і руську, 135 тисяч – польську, 2700 – російську, 1200 – білоруську. Чисельність калакутів українці визначили в 160 тисяч. Люблінщина – географічний центр Другої Речі Посполитої. Її східну частину українські націоналісти визнали українськими західними землями. У цьому воєводстві неповних 3% населення визнало в 1931 р. українську мову рідною. Якщо у Тернопільському воєводстві в цей же час польську мову як рідну визнало 49,3%, а українську 45,6%, тоді де ж були справжні польські й українські креси? Відповідно до даних Делегатури уряду українська по-

ліція на Підляшші та Холмщині у 1941 р. отримала доручення вплинути на калакутів, щоб вони записувалися до українського національного списку.²⁰

Ситуація на Холмщині під кінець 1942 і 1943 рр. виглядала зовсім інакше, ніж це твердить українська історіографія. Це поляки стали жертвами етнічної чистки, проведеної німцями за допомогою виселень, співвиконавцем й ініціатором якої була українська еліта. Різниця у трактуванні польського і українського населення полягала в тому, що поляки були виселені із Замойщини, а українці переселені на інші території Замойщини. Автор вказує, що переселенська акція поляків з Грубешівського повіту і поселення на залишених ними будівлях українських переселенців, незважаючи на те, що була організована німцями, яким допомагала українська поліція, значною мірою збігалася із планами й задумами діячів Українського центрального комітету, його провідника Володимира Кубійовича.

Варто зазначити, що питання участі УЦК в організації трагедії Замойщини до цього часу не знайшло відображення як в українській, так і польській історіографії. Трагедія, що спіткала польську людність на Замойщині й співучасть української еліти у етнічній чистці, проведеної нацистами, реакція польського підпілля щодо української еліти місцевих селян зображується надзвичайно жорстокою, на що виразно вказують списки українських жертв, складених українськими допомогливими комітетами.

Як сам хід подій, кількість польських і українських жертв, так і хронологія смерті жертв на Люблінщині порівняно з хронологією подій на Волині чітко заперечують тезу, що нібито волинська різня, котру організували ОУН–УПА, була відповіддю на польські напади на беззбройне українське населення на Люблінщині.

Перші поляки (вояки й цивільні втікачі) були замордовані українськими націоналістами вже у вересні 1939 р.²¹ Незабаром напади українських націоналістів на польську людність припинили “совети”, які досить швидко подолали анархію на анексованих ними землях. Більшість діячів ОУН, у т. ч. випущені поляками із в’язниць, і частина української інтелігенції втекли від “советів” у Генерал-губернаторство під опіку гітлеревської влади. Там дійшло до розколу ОУН на дві організації – ОУН–М і ОУН–Б, котрі протистояли одна одній. На окупованих німцями землях українська еліта залучалася в роботу німецької адміністрації, поліції та багатьох

інших окупаційних урядів. На Люблінщині із 245 бургомістрів і війтів було 55 українців і 120 поляків²². Це значить, що на одного управлінця українця припадало два поляки. Враховуючи те що, поляків на цьому терені було у шість раз більше, ніж українців, потрібно зазначити, що українці були надрепрезентовані²³. Від гітлеревських окупантів у ГГ українська людність отримала багато привілеїв: навчання дітей у початкових, середніх і вищих школах Німеччини, вищі норми харчів і дефіцитних товарів за картками, право мати радіоприймачі. У трамваях, на залізничних вокзалах, у ресторанах, театрах, кіно висіли написи “Для німців і українців”. З багатьох посад були усунуті поляки, і на їх місце приходили українці. Багато українців, котрі знали польську мову, також працювало в гестапо таємними агентами²⁴.

Ці та інші привілеї відгороджували українців від поляків і посилювали ворожнечу. Багато з цих привілеїв, а також ставлення українців до поляків було здобуто українськими діячами, пов’язаних з табором мельниківців. Уже 17 листопада 1939 р. губернатор Ганс Франк отримав меморандум із проханням утворити українське представництво в ГГ, а також відокремити територію, заселену українцями, в окрему адміністративну одиницю, укомплектувати адміністрації і органи самоврядування на цих територіях українцями у “відповідній масі”²⁵. Необхідність створення організації, яка б репрезентувала українців, мотивовано типовим нацистським жаргоном: “За основу національної перебудови вважаємо створення національної організації. Тому просимо дати згоду на утворення однієї організації для всіх членів української національної спільноти в Генерал-губернаторстві (...) Провідник цієї організації буде працювати відповідно до фундаментальних засад авторитаризму. Просимо, аби ваша експедиція довірила, що він буде у спроможності виконати свої обов’язки у тісній співпраці з німецькою владою в інтересах німецько-української дружби і української національної спільноти”²⁶. Окрім цього, у меморандумі йшлося про те, що польські перекладачі, які працюють в адміністрації через ненависть не будуть ретельно виконувати своїх обов’язків щодо українців. Згаданий меморандум започаткував на період війни українську традицію нищення польських впливів німецькими руками. У ньому читаємо: “Беручи під увагу вороже ставлення польських урядовців, які без винятку належать до збройних банд, є необхідним, щоб українці, які мають відповідну кваліфікацію, були призначені на згадані вище посади”²⁷. З цього часу вся переписка українських діячів з німецькою владою

різного рівня була заповнена запевненнями про українську лояльність і польську ворожість. Терміни “deutschfeindliche” (вороже настроєні до німців) та визначення постави поляків і “deutschfreundliche” (братерство зброї) або “Blutbruederschaft” (братерство крові) стануть елементом самореклами українських діячів і УЦК, офіційно створеного весною 1940 р. для репрезентування української людності в ГТ²⁸.

Переписка УЦК з німецькою владою свідчить, що українські діячі на чолі з Володимиром Кубійовичем відводили собі спеціальну роль в окупаційній адміністрації щодо польської людності. У листі до Генріха Гіммера від 12 червня 1941 р. діячі УЦК своє завдання бачили в наступному: “Величезна більшість українських емігрантів, інтелектуалісти і економісти із західної України, знайшли роботу в адміністративному апараті Генерального губернаторства, в його українських структурах—мережі восьми комітетів, що займаються культурними і економічними справами. Тут вони творять сприятливу для німців противагу щодо польського елемента, який нейтрально або вороже наставлений до німців. Тим більше, українські урядники і працівники культури вносять свій вклад щодо пригашення емоцій і дотримання внутрішнього спокою”²⁹. Наміри і співробітництво українського суспільства контрастували з ворожістю, котру приписували полякам, яких зверхньо називали “елементом”.

Ідея проведення “демографічних змін” під німецьким прикриттям досить часто проявляється в кореспонденції української еліти ГТ з німецькими властями. Так, наприклад, 18 квітня 1941 р. Володимир Кубійович, провідник Українського центрального комітету, подав Генеральному губернатору Гансу Франку меморандум, у другому пункті якого порушено проблему “української етнічної території в ГТ”. У ньому читаємо: “Для охорони території, заселеної українцями в ГТ, українці просять визначити кордони української території, на якій не були б поселені евакуйовані поляки і євреї. Окрім цього українці просять очистити цю територію від польського і єврейського елемента і заселити її натомість українцями, які творять національні острови серед поляків. Військовополонені і особи, визначені для роботи в Рейху, а також переселенці з тимчасових таборів і втікачі з радянської території були б там також розселені”³⁰.

У світлі документів УЦК і спогадів Кубійовича інтенція очищення території від поляків і євреїв не може підлягати будь-яким сумнівам. Автор цього меморандуму, за фахом географ і етнограф, і одночасно політичний діяч з плином часу чітко ствердив: “Ми домагалися для україн-

ської етнічної групи автономії, відділення української території, усунення з неї польських впливів (...), прагнули до відокремлення української території і шляхом обміну населенням створити **чисто української землі**" (підкреслення – Ч.П.)³¹.

Відомий німецький історик голокосту Дітер Поль, прокоментував цю просьбу про "українську етнічну територію" так: "В світі бруталності виселень, які раніше мали місце в Польщі, Кубійович впевнено давав собі звіт з наслідків своїх вимог"³². Цей план демографічної реорганізації Холмщини і Підляшшя в люблінському дискрикті і частині краківського дискрикту був знову поданий Франку 21 червня 1941 р. у вигляді шести пунктів. Це були вимоги, виконання яких стало б ключем для "органічного розвою українського національного життя". Ось вони:

1) кордони української території в генеральній губернії повинні бути встановлені;

2) як польські, так і єврейські переселенці не повинні розселятись на українській території;

3) українці (особливо Холмщини і Підляшшя), які пропагували введення латинської абетки, залишились втраченими (для нації – Ч.П.), повинні повернутися в лоно своєї нації через відповідну шкільну і церковну політику;

4) згадана українська територія повинна бути очищена шляхом виселення польського і єврейського елементу;

5) українська людність з українських національних островів, які знаходяться на польській території, повинна бути переселена на "чисто" українську територію;

6) окрім цього, тут повинно оселитись понад сто тисяч українських утікачів з Радянського Союзу і військовополонених, призначених для роботи в Рейху, а також виселенців із тимчасових таборів.³³

Західний кордон пропонованої Кубійовичем української території, котрий йшов з півдня на північ, проходив по лінії: Дукла, Бжозів, Динів, Пшеворськ, Лежайськ, Крешів, Білгорай, Щебрешин, Красностав, Ленчна, Острів, Радзінь, Медзиріч, Сарнакі. На Люблінщині пропонована лінія цілком покривалася брестським кордоном, визначеним у 1918 р. Східна межа української території мала цілком збігатися з кордоном ГТ. Загалом українці висували претензії на 17 тис. кв. км території з населенням 1,2 млн осіб.³⁴ Ця територія, як сказано в меморандумі, повинна була стати "Ostwall" (Східним муром) для Великого німецького рейху.³⁵

Меморандуми від 18 квітня і 21 червня 1941 р. не були безособовою ініціативою. Її скоріше потрібно бачити в контексті своєрідного наступу діячів, пов'язаних із Українським центральним комітетом. Починаючи від перших місяців війни, вони прагнули добитись від різних німецьких чинників визначення адміністративного кордону так званої української території в ГГ, поселення там українців і недопущення туди депортованих з інших теренів поляків і євреїв. З цією метою відповідні листи були надіслані Гансу Франку, Адольфу Айхману і Генріху Гімлеру.³⁶ 19 вересня 1940 р. Український центральний комітет апелював до Айхмана з вимогою відмовитися від плану розселення поляків із Великопольщі на згаданій території. Діячі УЦК, занепокоєні статтею в "Krakauer Zeitung" від 5 вересня 1940 р., у якій йшлося про розселення поляків на місцях залишених фольксдойчами, у листі до Айхмана писали: "Ми негайно сконтактували з відповідними інстанціями. Як в німецькому, так і українському інтересах є те, щоб місця після німецької національної спільноти, яка терпіла і кривавила в колишній Польщі, на українській етнічній території люблінського дискрикету (Cholmerland) були заселені українські селяни і в жодному випадку неретельними і вороже наставленими до українців елементами".³⁷ Як подає Чеслав Мадайчик, ця просьба була виконана Адольфом Айхманом лише частково. Він наказав на місце виселених фольксдойчів поселити українців в люблінському і холмському повітах.³⁸ Такі ініціативи мали на меті використання сприятливих обставин, створених німцями, для процентного збільшення українців на цій території. Натомість вимога цілковитого усунення поляків і євреїв була досить радикальним кроком, межувала зі злочином. Тепер українська еліта сама намагалася створити ситуацію, у якій можна було б збільшити у процентному відношенні кількість українців при одночасному забезпеченні чистоти етнічної території.

Варто розглянути всі ці бажання щодо створення української території в ГГ у ширшому контексті. У меморандумі від 10 червня 1941 р., адресованому Адольфу Гітлеру, Кубійович разом із Тимошем Омельченком, керівником Українського національного союзу у Берліні, заявили про готовність до співпраці у справі будівництва нової Європи і просили створити самостійну націоналістичну (власне там був такий термін – Ч.П.) українську державу на чолі з А. Мельником. Ця держава мала на сході сягати Дону, Волги, Каспійського моря і Кавказу. Як декларували автори, ця держава буде боронитися від расово чужих племен монгольського по-

ходження з метою обєригання української раси.³⁹ Окрім цього, з прикавказької території, яка опинилась поза межами української держави, з огляду на їх етнічний склад, пропонувалося створити український життєвий простір (ukrainischen Lebensraum). Українська держава мала б на цих теренах повний політичний, військовий і економічний контроль.⁴⁰ Дивним є цей український імперіалізм без нації, землі і держави.⁴¹

Інший меморандум до німецької влади від 14 квітня 1941 р., підготовлений Проводом ОУН–М, організації, яка де факто здійснювала контроль над УЦК, застерігав, що на сході майбутньої української держави дійде до виселення росіян, а ця територія буде заселена українцями з Сибіру, Далекого Сходу (Зелений клин), Галичини і центральної України.⁴² Висунення Кубійовичем 18 квітня і 21 червня 1941 р. пропозиції для німецької влади про очищення “української території” в ГТ від поляків і євреїв було спробою відновлення старих, імперіалістичних бажань ОУН у формі нового порядку, планованого німцями.

З листопада 1942 р. до серпня 1943 р. гітлерівські окупанти виселили з південної Люблінщини (Замойський, Білгоройський, Грубешівський і Томашівський повіти) понад 100 тис. селян, в основному поляків. На їх місця поселено німецьких осадників. Це були прибалтійські німці, німці з Румунії, Хорватії і Росії, а також словенці й лотаринці. Планувалося навіть поселити тут норвезьких селян. Всіх цих осадників було близько 10 тис. Участь у цій переселенській акції брала також українська поліція. На місце виселених поляків у білгоройському повіті німці стягували українців зі Східної Малопольщі (Галичини – упор.), які, як подають джерела, сварилися і навіть билися між собою за кращі господарства поляків.⁴³

Способи і методи переселення були різні для поляків і українців. Губернатор Люблінського дискрикету Ернст Зурнер в меморандумі, направленому губернаторові Гансу Франку писав, що “переселюваним полякам відводили дуже мало часу, а тому вони могли поспіхом забрати з собою лише невеликі клунки. Внаслідок цього вони втратили під час переселення майже все своє майно. Натомість переселення українців відбувалося таким чином, що вони отримали декілька годин часу і могли від’їхати власними підводами, забираючи з собою хатні речі та інвентар”.⁴⁴ Незважаючи на краще ставлення, серед українців постало почуття непевності, писав далі Зурнер. Поляки, побачивши краще ставлення до українців під час переселення, почали у Холмському і Томашівському повітах переходити на православ’я.⁴⁵ Це була спроба врятувати власне життя і майно.

Навколо сіл, в які були поселені німці на господарства поляків, створено охоронну смугу з українських сіл у білгоройському повіті у вигляді валу навколо Пущі Сольської (головної партизанської бази). Він мав оберігати села німецьких колоністів від нападів, що з часом частішали.⁴⁶ Отже, українці були співучасниками трагедії Замоїщини. Вони стали своєрідним “Оствалом”, про необхідність створення якого говорилося у 1939–1941 рр., у цілком нових умовах. Польські партизанські загони, які хотіли дістатися до сіл, заселених німецькими колоністами, змушені були проходити через села, у яких поселились українці і котрі зрештою були озброєні німцями. Створена окупантом ситуація за участю української еліти призвела до великих людських втрат з української сторони у Грубешівському і Білгорайському повітах.

Розпорядження Гітлера про створення першого колонізаційного табору на Замоїщині було видане 12 листопада 1942 р. Переселенням мали бути охоплені поляки й українці. Територія виселень мала охоплювати Замоїський, Грубешівський, Білгорайський повіти цілком або ж частково.

Переселеним українцям з Білгорайського повіту надавалися господарства виселених поляків разом із домашнім майном, сільськогосподарськими машинами і тваринами.⁴⁷ Вони отримували більші, ніж мали раніше, господарства. У той час, коли поляки могли взяти з собою багаж не більший за 30 кг на дорослу особу⁴⁸, українці опинилися в набагато кращій ситуації, оскільки могли забрати коні, підводи, одяг, постіль і т. д.⁴⁹ Транспорт виселених українців охоронявся українською поліцією, а опіку над ними здійснювали представники УЦК. Така різниця у ставленні до обох народів спричиняла антогонізм між ними, чого зрештою і добивалися німці. Антогонізм зародився також і тому, що списки поляків на переселення складали солтиси-українці, а до цього їх переселення долучилися працівники УЦК з німцями.⁵⁰

Німці вважали, що територія, визначена для поселення німецьких колоністів, буде оточена українськими селами, які разом із сильними постерунками української поліції стануть заслоном від можливих нападів польських партизанів. У Грубешівському, Білгорайському, Томашевському повітах було розселено українців, створено їхні міцні осередки.

Протидіючи, польська партизанка нападала не лише на німецьких колоністів, а й на навколишню їх українську осадничу смугу разом із постерунками української поліції. Розпочалась ліквідація солтисів, працівників УЦК і тих українців, котрі активно співпрацювали з окупантом.

Польський еміграційний уряд, маючи у своєму розпорядженні інформацію про ситуацію в краї, санкціонував покарання, осіб, котрі співпрацювали з окупантом на шкоду польській державі і її громадянам. Президент Речі Посполитої видав 30 березня 1943 р. декрет про кримінальну відповідальність за військові злочини.⁵¹ У статті 1-ій декрету говорилося: “Кримінальній відповідальності на основі цього декрету підлягають особи, котрі належать до Німецького Рейху або дружних з ним чи таких, що співробітничать, а також інші особи, котрі діють в інтересі Німецького Рейху чи поєднаних з ним, за злочини, здійснені в серпні 1939 р., без огляду на місце здійснення злочину”, а в статті 3-ій декрету обумовлено види дій, що зашкодили польській державі, польським юридичним особам чи громадянам таким чином: “Якщо дія...спричинила смерть, або ж каліцтво, тривалу фізичну чи психічну хворобу, тривалу непрацездатність, піддання негідним діям або ж виселення польського громадянина, виконавець підлягає дожиттєвому ув’язненню або ж карі смерті”. Під дію декрету попадали як той, хто давав розпорядження про ті чи інші дії, так і той, хто виконував такі розпорядження. Цей декрет, як і інші приписи польського права, санкціонували виконання вироків судів польської підпільної держави і покарання зрадників нації і тих, хто заподіяв шкоду державі і її громадянам.

Ще до видання згаданого вище декрету відбувалися вироки смерті над особами, котрі співпрацювали з німецьким окупантом. Прикладом цього може бути вбивство у березні 1943 р. польськими партизанами 6 польських поліцаїв у Білгорайському повіті, котрі ретельно виконували доручення німців.⁵² Тоді ж були вчинені напади на урядовців, котрі залишились на службі у німців у цьому ж повіті. Також відбувалися акції щодо ліквідації працівників УЦК в Грубешівському повіті. У Замойському повіті щомісячно ліквідовувались кільканадцять німецьких агентів без огляду на їхню національність.⁵³ У грудні 1943 р. в Генерал-гебернаторстві застрелено 365 поляків і українців, котрі надалі залишались на німецькій службі.⁵⁴ Смертні вироки виконувались щодо осіб, котрі не були німецькими урядовцями, але співпрацювали з німцями на шкоду полякам. УЦК повідомляв, що в 1942–1943 рр. загинуло від поляків на Люблінщині 500 українців.⁵⁵ Натомість М. Сивіцький у своїй тенденційній праці “Історія українсько-польських конфліктів” у другому томі називає 359 українців, з них багато солтисів, вїттів, учителів, українських поліцейських, мужів довір’я, працівників УДК, господарів і т. д., котрі були застрелені у 1942–

1944 рр., не називаючи, однак, причин.⁵⁶ Ситуацію в Холмщині ускладнювали події на Волині, де вбивства поляків українськими націоналістами розпочалися у 1942 р., а їх пік припав на 1943 рік. Тоді з Волині поляки почали втікати. До люблінського дискрипту в 1943 р. їх прибуло 24 тисячі, а у 1944 р. – ще 10 тисяч.⁵⁷

Вони поселилися на Холмщині, наприклад, у Холмському повіті – 10 975 осіб, у Грубешівському – 17 229 осіб.⁵⁸ Втікачі розповідали про страшні злочини, котрі чинили українські націоналісти стосовно поляків. Ці оповіді, а також злочини української поліції, здійснювані спільно з німцями і ОУН проти поляків Холмщини, сприяли росту напруженості у відносинах між поляками і українцями, призводили до акцій помсти. Загостренню відносин сприяли також листівки українців, які закликали поляків залишити Холмський, Грубешівський і Томашівський повіти до кінця вересня 1943 р. У 1943 р. відбулися поодинокі вбивства поляків українською поліцією і бойовиками ОУН.

Участь українських поліцаїв у пацифікації польських населених пунктів занотувала польська історіографія.⁵⁹ Відомо, що тисячі українців пройшло через утворену особисто Гітлером 25 червня 1941 р. формацію Wachmannschaften des SS- und Polizeifuehrers, члени якої проходили вишкіл в Травниках. Більше того, на цій же території, у Вульці Профецькій, розмішувався також Schutzmannschaft – Ersatz Batallion 203.⁶⁰ Частково до складу цього батальйону входили також українці. Справа співучасті різних українських поліцейських формувань у пацифікації польських сіл є добре задокументованою, з вказівками на конкретні випадки. Чеслов Мадайчик, наприклад, зареєстрував у 1942 р. 9 екзекуцій за співучастю українських і німецьких формацій на території пізнішого Люблінського воєводства. Даючи дуже обережні підрахунки, він твердить, що їх наслідком були загибель 119 осіб. Відповідно до його даних, у 1943 р. кількість подібних екзекуцій зросла до 11, внаслідок яких загинуло близько 325 осіб.⁶¹ Потрібно зазначити, що у 1943 р. різні українські формації відіграли не останню роль у виселенні й нацифікації польської людності. Надзвичайно кривавим прикладом є нацифікація села Сохи в гміні Тересполь 1 червня 1943 р., участь у якій брали гестапо, Schutzpolizei і українські відділи, внаслідок якої загинуло 183 особи, серед яких 53 жінки і 24 дитини.⁶² Подібна доля спіткала 24 червня 1943 р. село Майдан Новий. У його пацифікації брали участь німецькі підрозділи й українські поліцейські відділи СС, а також польова артилерія. Тоді загинуло 56 осіб.⁶³

Під час виселенських акцій на Замойщині поліцейські і військові сили, які склалися з українців-добровольців, зміцнювалися. Українські допомогіві комітети відігравали надзвичайно активну роль у вербуванні населення. Наприклад, у червні 1943 р. внаслідок підтримки Українським допомогівим комітетом акції вербування у Холмському і Грубешівському повітах 1300 українських добровільців вступили до *Wachmannschaften des SS-und Polizeifuehrers*.⁶⁴ Так само на початку липня 1943 р. у Білгородському повіті гауптштурмфюрер Шуберт за допомогою місцевого українського комітету завербував 700 українців-добровільців до поліцайрежименту.⁶⁵ Відомо також, що німці проводили додатковий набір українців до поліцейських осередків СС в Травниках.⁶⁶ У цей же час Кубійович пропонував німецьким властям:

- 1) розширити набір до дивізії СС “Галичина” на території Люблінського дискриktу;
- 2) зміцнити українські поліційні пости на українській території шляхом переведення поліції з галицького дискриktу;
- 3) відкрити поліцейську школу в Холмі;
- 4) створити моторизовані поліцейські формування, озброїти гранатами і кулеметами, щоб могли знищувати польські банди у будь-який час і в будь-якому селі;
- 5) повне озброєння українського *selbshuetru*.⁶⁷

Участь німецьких відділів з українських добровольців у пацифікації сіл Люблінщини підтверджують також інші джерела, у яких є факти участі в цих акціях I батальону 5 добровільної поліцейської дивізії СС “Галичина”.⁶⁸ Список сіл, спацифікованих німецькими відділами, у яких також служили українські добровільці, є довгим і вимагає окремої публікації і дослідження.⁶⁹ До цього часу ця проблема ще не знайшла достатнього висвітлення.

Щоб показати складну історію цих земель, наведемо приклад села Грабовець Грубешівського повіту. В національному відношенні це село було мішаним: до початку Другої світової війни тут проживали українці, поляки і євреї. 2 лютого 1943 р. українські поліцаї з Грабовця замордували в Скоморохові 3 особи, а 13 березня – 13.⁷⁰ 18 червня 1943 р. українці пошкодили телефонний зв’язок, а вину переклали на поляків. Окупанти 29 червня 1943 р. арештували всіх чоловіків-поляків і посадили їх в таборі Майданек.⁷¹ Незабаром після цього четверо українських поліцейських – Коронський, Чернецький, Войцеховський і Барчук – закопали

живцем поляка Мокшицького зі Скоморох.⁷² 2 вересня 1943 р. правдоподібно загинув від рук поляків вїт Грабовця Павло Низькошапка і поліцейський Володимир Сивак.⁷³ Півтора місяця після цього 28 жовтня 1943 р. у боротьбі з польським підпіллям загинули 3 вахманів: Леонтій Козловський, Осип Балабух, Володимир Ільчук, а також солтис Володимир Сенюк. Тоді ж були замордовані православний священник, протоієрей Павло Швайка з дружиною Іванною.⁷⁴ Через три тижні 19 листопада в бою з польським відділом загинув український поліцейський Василь Дзірба і вахман Володимир Хитреня.⁷⁵ У грудні цього ж року в Грабовці поляки, котрі не зуміли втекти, були замордовані українцями.⁷⁶ Таку долю зустріло багато польських і українських сіл на Холмщині і Підляшші або у Грубешівському, Білгорайському і Замойському повітах. Мали місце також і більші акції, у ході яких гинули десятки поляків. Перерахувати всі вбивства, зважаючи обсяг реферату, не можливо. Як приклад, наведу лише такі села, як Скоморохи, Модринь, Оборовець, Ціхобож, Моложув, Наброщ, Старий Майдан, Тшебінь, Моняничі, Лукошин.⁷⁷ Це лише деякі села, де були вбиті поляки у 1943 р. Загалом на Холмщині українські націоналісти замордували за неповними даними понад 700 осіб, а до вторгнення радянських військ – ще близько 2400 осіб.⁷⁸ Всього на Холмщині у 1943–1944 рр. було замордовано поліцейськими формациями СС “Галичина”, українською поліцією, ОУН, самооборонними кущовими відділами і УПА щонайменше 3100 поляків. Кількість убитих і замордованих українців є ненабагато меншою.

ПРИМІТКИ

¹ F. Rzemieniuk, *Unici polscy 1596–1946*. – Siedlce, 1998. – S. 71–78.

² E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w.*. Warszawa, 1906. – S. 184; Cz. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko – ukraińskie w Galicji ~ w latach 1888–1908*. – Toruń, 1996. – S. 31.

³ L. Wasilewski, *Dzieje męczeńskie Podlasia i Chełmszczyzny*. – Kraków, 1918. – S. 23.

⁴ A. Krochmal, *Pravosławne duchowieństwo diecezji chełmsko – warszawskiej pochodzące z Galicji // Rocznik Historyczno – Archiwalny*. – Przemyśl, 1989. – Т. VI. – S. 39. У 1886 р. із 352 православних священників з Галичини було 111, а з Росії – 83.

⁵ Там же. – S. 38.

⁶ L. Wasilewski, *Dzieje...* – S. 59: В. Сергійчук вказує, що у 1909 р. у містах Холмщини мешкало від 30% (Замість) до 70% (Константинів) українців, що видається дуже нереальним. Див.: Сергійчук В. З історії українців Холмщини і Підляшшя. В: Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 78.

⁷ Там само.

⁸ Там сам. – С. 77 – 78.

⁹ A. L. Sowa, *Stosunki polsko – ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. – Kraków 1998. – S. 62.

¹⁰ Там же.

¹¹ M. Papierzyńska-Turek, Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939. – Warszawa, 1989. – S. 373.

¹² J. Stempowski. W dorzeczu Dniestru. Listy o Ukrainie. – Warszawa, 1993. – S. 110–112.

¹³ Instytut Polski i Muzeum im. generała Sikorskiego w Londynie (IPMS). Sprawy ukraińskie w raportach krajowych za miesiące: listopad, grudzień 1943 oraz styczeń 1944, sygn. A.XII.3/38, s. 32; *Краківські вісті*. – 1943. – 27.XI. – № 267.

¹⁴ IPMS, Melnykowcy, (w:) *Ukraińskie organizacje polityczne i wojskowe w czasie wojny. Raport krajowy — 1941, MSW, Dział Narodowościowy. 12 lipca 1944. Ścisłe tajne*, sygn. A.9.V/31. – S. 41.

¹⁵ Tamże. – S. 23.

¹⁶ IPMS, Ukraiński Centralny Komitet, (w:) *Ukraiński potencjał wojskowy*, sygn. A.9.5/45. – S. 25.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ IPMS, Przegląd prasy ukraińskiej nr 25/48 z 1 XI 42, *Краківські вісті*. – 1943–1942 – 29.V. – № 113.

¹⁹ IPMS, Stosunki polsko – ukraińskie w kraju. Opracowano na podstawie wiadomości z kraju 21 października 1943 r. Dział Chełmszczyzna, sygn. A.XII.3/38. – S. 8.

²⁰ Archiwum Akt Nowych (AAN), Warszawa, Delegatura Rządu RP na Kraj, Departament Informacji i Propagandy, Sekcja Wschodnia, sygn. 202/III-199. – S. 32–33.

²¹ W. Rezmer. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 (w:) *Polska - Ukraina: trudne pytania*. – T. 4. – Warszawa, 1999. – S. 30 i in.

²² Z. Mańkowski. Między Wisłą a Bugiem 1939-1945. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa. – Lublin, 1978. – S. 418.

²³ B. Wasser. Himmlers Raumplanung im Osten. Der Generalplan Ost in Polen 1940 – 1944, Basel 1993. Автор подає відношення чисельності поляків до українців (абсолютні дані) у Люблінському дискрикті: березень 1943 року – 1900:260, дані шефа дискриktу в тисячах. Patrz też: Cz. Madajczyk. Die Okkupationspoliti-Nazideutschlands in Polen 1939–45. – Berlin, 1987. – S. 238. Це ж саме відношення у тисячах подає той самий автор на основі німецьких статистичних даних: 1940 р. – 1779: 270, кінець 1942 р. – 1725:282. Тут українців подано разом з білорусами.

²⁴ M. Jasiak. Stanowisko i los Ukraińców w Generalnym Gubernatorstwie (bez Galicji) w latach okupacji niemieckiej (w:) *Polska - Ukraina: trudne pytania*. – T. 4. – Warszawa, 1999. – S. 207–208. Варто прочитати таку листівку УЦК із зверненням до українців в ГГ з проханням видати українську кенкарту: „Ukrainer aller GlaubensbekenntnisseF”, (bez daty), (w:) W. Weryha. The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with German Authorities, 1939–1944. – Toronto, 2000. – T. I. – S. 936.

²⁵ Denkschrift der Ukrainer aus den besetzten Gebieten des ehemaligen polnischen Staates an den Generalgouverneur fuer die besetzten polnischen Gebiete Reichsminister Dr. Frank, vom 17. November 1939 (w:) W. Weryha. Op. cit. – T. I. – S. 44.

²⁶ Tamże. – S. 42.

²⁷ Tamże. – S. 44.

²⁸ На підтвердження цієї тези варто переглянути кореспонденцію УЦК з німецькою владою. W. Weryha. The Correspondence... – Op. cit. – T. I. – S. 77, 78, 95, 130, 133, 144, 145, 146, 208, 231, 232, 237, 241, 242, 318, 336, 338, 466, 471, 489, 500, 531 i inne.

²⁹ An den Reichsfueher SS. Reichskommissar fuer die Festigung des deutschen Volkstums, Berlin, vom 12. Juni 1941. Betr.: Aussiedlung der Ukrainischen Umsiedler. (Heinrich Himmler-Cz. P.) (w:) Tamże. – T. I. – S. 231.

³⁰ Antwort des Generalgouverneurs Dr. Frank zur Denkschrift, vom 21. Juni 1941 (w:) W. Weryha. The Correspondence... – T. I. – S. 307. Фрагменти української версії документа знаходяться у: Меморандум Української національної групи в Генеральній Губернії. –

В: Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – С. 547–548.

³¹ Кубійович В. Вказ. праця. – С. 427–428. Прохання про поширення автономії на Галичину в ГТ була вдруге подана Г. Франку 29 серпня 1941: Denkschrift an den Generalgouverneur, vom 29. August 1941. Betr.: Politische und kulturelle Lage der ukrainischen Volksgemeinschaft in Galizien (w:) W. Weryha. The Correspondence... – Т. I. – С. 336–343.

³² D. Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchfuehrung eines staatlichen Massenverbrechens. – Muenchen, 1997. – S. 41.

³³ Denkschrift des Ukrainischen Hauptausschusses an den Herrn Generalgouverneur Dr. Frank, 21Juni 1941, Denkschrift mit 18 Beilagen (w:) W. Weryha, The Correspondence... – Т. I. – S. 242.

³⁴ Там же. – S. 266.

³⁵ Там же. – S. 241-2.

³⁶ An den Regierungsrat Dr. Nohr, Berlin, von W. Kubijowytsch, vom 17. September 1940. Betr.: Ansiedlung ukrainischer Familien (w:) W. Weryha. Там же. – Т. I. – S. 132-3, An den Hauptsturmfuhrer Eichmann, vom 19. September 1940. Betr.: Umsiedlung ukrainischer Fluechtlingen in verlassenen Hoefen im Distrikt Lublin (adresowane do Reichssicherheitshauptamt IV. D. 4. Це був неславний департамент, безпосередньо відповідальний за “Єврейську проблему” – ч.п.) (w:) Там же. I.1. – S. 134–135, An den Reichsfuehrer SS, Reichskommissar fuer die Festigung des deutschen Yoikstums, Berlin, vom 12. Juni 1941. Betr.: Aussiedlung der Ukrainischen Umsiedler. (Heinrich Himmler-Cz. P.) z 12 czerwca 1941 roku (w:) Там же. – Т. I. – S. 231–232.

³⁷ An den Hauptsturmfuhrer Eichmann, vom 19. September 1940. Betr.: Umsiedlung ukrainischer Fluechtlinge in verlassenen Hoefen, im Distrikt Lublin (w:) W. Weryha. Там же. – Т. I. – S. 134–5.

³⁸ Cz. Madajczyk. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. – Warszawa, 1970. – Т. I. – S. 466. Автор тут посилається на документ з National Archives у Вашингтоні. Т–81, згорток 81, кл.2421 956–61.

³⁹ Меморандум стосовно значення України для нового порядку в Європі з 11 червня 1941 року. В: Косик В. Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів, 1997. – Т. I. – С. 37 – 47. Denkschrift des Ukrainischen Hauptausschusses an den Reichskanzler Adolf Hitler. Betr.: die Bedeutung der Ukraine fuer die Neuordnung Europas, vom 11. Juni 1941 (w:) W. Weryha. The Correspondence... – I.1. – S. 220–231.

⁴⁰ Косик В. Вказ. праця. – С. 45.

⁴¹ Ширше на цю тему див. Cz. Partacz, Próby porozumienia polsko - ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej, (w:) Polska - Ukraina: trudne pytania. – Т. 4. – Warszawa, 2000. – S. 28. Patrz też: tenże. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju 1939–1945. – Koszalin, 2001.

⁴² Меморандум про цілі українського націоналістичного руху Проводу українських націоналістів, 14 квітня 1941 р. В: Косик В. Вказ. праця. – Т. I. – С. 17–21.

⁴³ «Informacja bieżąca» nr 29 (102) z lipca 1943 r. o akcjach pacyfikacyjnych okupanta wobec ludności Lubelszczyzny (w:) Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej. – Warszawa, 1979. – Т. 2, dok. 317 z 29 lipca 1943 r. – S. 128.

⁴⁴ Memoriał gubernatora dystryktu lubelskiego E. Zornera do generalnego gubernatora GG o skutkach akcji osiedleńczej w powiecie zamojskim, (w:) Там же, т. I, dok. 201 z 23 lutego 1943 r. – S. 422.

⁴⁵ Там же. – S. 426.

⁴⁶ Cz. Madajczyk, Polityka III Rzeszy ... – Warszawa, 1970. – Т. I. – S. 327.

⁴⁷ Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z zakresu okupacji niemieckiej, pod red. Cz. Madajczyka. – Warszawa, 1977. – T. I. – S. 177, 201.

⁴⁸ Z. Konieczny. Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939–1943. – Przemysł, 2002. – S. 71.

⁴⁹ Tamże. – S. 72.

⁵⁰ Zamojszczyzna ... – 1.1. – S. 194.

⁵¹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Londyn, dnia 31 marca 1943 r., nr 3, póź. 6. – S. 13–14.

⁵² Zamojszczyzna ... – T. I. – S. 194.

⁵³ Tamże. – T. II. – S. 432.

⁵⁴ Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939-1945, t. II (1943-1945). – Warszawa, 1970. – S. 365, 573.

⁵⁵ Ks. W. Pistowski. Stosunki polsko - ukraińskie po wybuchu II wojny światowej. Zarys, Czame k. Łańcuta 1988 (maszynopis), Cz. Partacz w swojej pracy: Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945). Koszalin, 2001 podaje 461 zabitych w latach 1941–1943.

⁵⁶ M. Siwicki. Dzieje konfliktów polsko - ukraińskich. – Warszawa, 1994. – T. 3. – S. 105–116.

⁵⁷ J. Kielboń. Napływ Polaków zza Bugu do dystryktu lubelskiego w latach 1943-1944, (w:) Zeszyty Majdanka. – T. XIII. – Lublina, 34–37.

⁵⁸ Tamże. – S. 3

⁵⁹ M. Wardzyńska. Formacja Wachmannschaften des SS - und Polizeifuehrers im District Lublin. – Warszawa, 1992. – S. 10–31, J. Fajkowski, J. Religa. Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939 – 1945. – Warszawa, 1981. – S. 57–67, 184–205, 433–474.

⁶⁰ M. Wardzyńska. – Op. cit.

⁶¹ Cz. Madajczyk. Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Zestawienie więzłych akcji represyjnych. – Warszawa, 1965. – S. 70–110. Підрахунки автора є дуже приблизні, вони враховують найнижчу кількість жертв у випадку, коли виступає розбіжність в джерелах, зібраних Ч. Мадайчиком щодо кількості жертв.

⁶² K. Switajowa. Pacyfikacja wsi Sochy, (w:) Cz. Madajczyk, Zamojszczyzna - Sonderlaboratorium 55... – T. 2, dok. 30. – S. 397.

⁶³ J. Karasiński. Pacyfikacja wsi Króle Stare, Majdan Nowy i Zynie, (w:) Cz. Madajczyk. Zamojszczyzna -Sonderlaboratorium SS... – T. 2, dok. 32. – S. 401–403.

⁶⁴ Aktenvermerk. Das Sicherheitsproblem der ukrainischen Bevoelkerung im Distrikt Lublin, Beirat beim Gouverneur des Distrikts Lublin, Dr. Longin Holeyko. – Lublin, den 28. Januar 1944. Provincial Archives of Alberta, Edmonton, Michael Chomiak Papers, sygn. 85.191/59.

⁶⁵ Bericht ueber die Taetigkeit des Beraters des Ukrainischen Hauptausschusses beim Gouverneur des Distrikts Lublin und Ueber die Lage der Ukrainischen Bevoelkerung im Distrikt Lublin bis zum 10. 12. 1943. Provincial Archives of Alberta, Edmonton, Michael Chomiak Papers, sygn. 85.191/59.

⁶⁶ Werbung zu besonderen militaerischen SS-Einheiten im Kreise Cholm, 29 Mai 1943, (w:) W. Weryha. – Op. cit. – T. I. – S. 571.

⁶⁷ Werbung zur SS Schuetzendivision Galizien im District Lublin, 2 Juni 1943, (w:) W. Weryha. – Op. cit. – T. I. – S. 590–591.

⁶⁸ Т. Гунчак у книзі On the Horns of A Dillemma. The Story of the Ukrainian Dyvission Halychyna University Press of America 2000. – S. 61–80 описує побіжні і відібрані бойові операції 4 і 5 поліцейського полку СС “Галичина” (у всіх українських публікаціях абрєвіатура “СС” не подається). На с.70 він описує нацифікаційні операції на Люблінщині в Любачівському, Білгорайському, Тарногородському і Замойському повітах. Він,

зазначає що на цій території виступало “польсько-українське суперництво”, яке називає кривавими акціями з обох сторін.

⁶⁹ Cz. Madajczyk. Zamojszczyzna - Sonderlaboratorium SS... – Т. 2. – С. 128, przypis nr 2.

⁷⁰ W. Jaroszyński. B. Klembukowski, E. Tokarczuk. Łuny nad Huczwą i Bugiem. Walki oddziałów AK i BCH w Obwodzie Hrubieszowskim w latach 1939–1944. – Zamość, 1992. – С. 32.

⁷¹ Z. Konieczny (red.). Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942–1947). – Przemyśl, 2001. – С. 26 i n.

⁷² Тамже.

⁷³ Pismo dra Wasyla Lewyckiego...

⁷⁴ Ibidem. Patrz też M. Siwicki. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 3. – Warszawa, 1994. – С. 130 i 79

⁷⁵ Spis pomordowanych ... – С. 4; M. Siwicki. – Op. cit. – С. 105–110.

⁷⁶ Z. Konieczny. – Op. cit. – С. 26.

⁷⁷ Тамже.

⁷⁸ Тамже.

Переклад з польської мови Миколи Кучерети.

Микола ОНУФРІЙЧУК

ОЧЕВИДЦІ ПРО ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ХОЛМЩИНИ

Науковці, висвітлюючи тему українсько-польського конфлікту під час Другої світової війни, перевагу надають архівним документам, хоча далеко не всі з них мають стовідсоткову об’єктивність. У той же час недостатньо використовують свідчення живих учасників історичних подій, очевидців. Звісно, й до них треба ставитися критично, бо й тут має місце суб’єктивний підхід, трапляються фальсифікації. Але ігнорувати їх не можна. Ретельне використання архівних документів і свідчень допомагає нам повніше наблизитися до істини, до правдивої оцінки подій, ролі особистостей, досягнути громадську думку.

Перед конференцією я переглянув багато свідчень депортованих українців, переважно з Холмщини і Підляшшя, котрі надійшли до нас у товариство. У них наведено факти про те, як відроджена Польська держава, її урядовці на місцях ставилися до українців у міжвоєнний період (20–30 рр.). Вони повідомляють про те, як обмежувалися і грубо порушувалися передбачені конституцією та міжнародними зобов’язаннями політичні, соціально-економічні, духовні права українців, розповідають про масові пацифікації українських сіл за участю кракусів, особливо після

смерті Ю. Пілсудського, про заборону українського шкільництва, української мови, культурно-просвітницького товариства «Рідна хата», українського кооперативного руху, про нищення православних церков, пам'яток сакрального мистецтва, про те, як насильно заставляли українців відмовлятися від віри своїх батьків та приймати римо-католицьку віру, про катування українців у застінках польської дефензиви, в'язницях, у концтаборі Березі Каргузькій, про розстріли мирних демонстрацій українського населення.

Саме оті численні свідчення людей від плуга, від святої землі нам підказують, що один із найближчих витоків українсько-польського конфлікту як на Волині, так і на Холмщині – в антиукраїнській політиці Польської держави впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. Хоча дехто з польських науковців, наприклад, професор Владислав Філяр у пошуках причин конфлікту на Волині під час II Світової війни заглиблюється до українсько-польських протистоянь XVII – XVIII століть. З цим не можна погодитись, бо ці віддалені події не є визначальними в справі вияснення причин українсько-польського конфлікту на Волині 1943 – 1944 рр. Та й не треба забувати, що Хмельниччина й Коліївщина були викликані далеко не толерантним ставленням польських магнатів, польської шляхти, ксьондзів до православного працюючого українського селянина й волелюбного українського козака, який не раз боронив від нападників Польську державу. До речі, протистояння, конфлікти були й значно раніше. Вони зафіксовані в літописах у IX – XI ст., у часи польських королів Болеславів та князів Лешеків, наших київських князів Володимира, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та ін. Але чи потрібно на всьому цьому сьогодні акцентувати увагу і вперто не бачити нічого з того, що поміж нашими народами було доброго, порядного, означеного належним рівнем християнської моралі.

У споминах українців з нашого краю є свідчення про нормальні стосунки між українцями та поляками, що проявлялися у взаємодопомозі з господарських питань, у фаховій підготовці молоді, у ставленні поляків до української мови, пісні, звичаїв, у спільному відзначенні релігійних свят за православними і римо-католицькими календарями, у змішаних шлюбах, у взаємовиручці під час війн та братовбивчого терору і т. п. Вочевидь, належить більше писати й говорити про тих українців і поляків, які керувалися гуманними засадами, Божими заповідями «Не вбивай», «Возлюби ближнього свого...», а не про тих, хто їх порушував.

Я переглянув матеріали опитування (анкетування) переселених із Польщі в УРСР, яке було проведене понад 10 років тому в Галичині та торік на Волині. Абсолютна більшість з них (в Галичині – понад 96 %, а на Волині – 100%) заявляють, що переселення з Польщі в УРСР мало примусовий характер, що вони зверталися з листами до Києва і Москви не про переселення, а про приєднання їхніх повітів, де переважало українське населення, до України; що ніхто з українців не хотів добровільно покидати власні землі, нажите тяжкою працею добро, могили рідних, інші свої святині, бо ще жила в їхній пам'яті трагедія 300 тисяч так званих біженців (фактично депортованих українців) з Холмщини і Підляшшя, викликана I Світовою війною; що виселення в 1944 – 1946 рр. було викликане антиукраїнським терором, розв'язаним як підпільними польськими збройними формуваннями, так і урядовими силовими структурами за активної підтримки відповідних структур Радянського Союзу.

До нашого товариства надійшло багато свідчень про те, як у 1941 – 1943 рр. польські боївки нищили українських громадсько-культурних діячів, навіть учителів і священників, як у травні (не в липні, а в травні) 1943 р., тобто рівно 60 років тому, вояки Армії крайової та Батальйони хлопські розпочали жажливу акцію нищення українських сіл на Холмщині, про те, як вони впродовж року тільки в одному Грубешівському повіті спалили понад 50 українських сіл, у жорстокий спосіб замордували та убили в них 4 тисячі українців, переважно дітей, жінок, людей похилого віку. А 2 серпня 1944 р. уповноважені Грубешівського і Томашівського повітів у листі до Й. Сталіна повідомляли про спалені на той час 150 українських сіл та знищених 15 тисяч українців. А ще ж були й інші повіти та регіони!

Деякі польські науковці, наприклад, пан професор Чеслав Партач намагався переконати нас, учасників конференції, що поляки на Холмщині не вбивали українського населення, вони, мовляв, розправилися лише з 500 колаборантами. Свідчення наших земляків говорять про те, що тільки в одному українському с. Сагрині вояки АК і БХ 10 березня 1944 р. знищили понад 800 селян. Теж саме творилося в таких українських селах, як Бересть, Ласків, Сиховичі, Погоріле, Модринь, Терebinь, Новосілки та багатьох інших.

Як відомо, антиукраїнські репресії, терор, депортація 700 тисяч українців зі своїх етнічних земель в Україну і на північно-західні терени Польщі призвели до великих духовних, фізичних, матеріальних втрат, до розпоро-

щення гілок західного українства, до нищення його національних святинь, культурних, духовних надбань, до насильної асиміляції українців Польщі. Живі свідки тих трагічних подій на Холмщині часто в нас запитують: «Хіба це не геноцид української людності?!» В українців вимагають вибачення за трагічні події на Волині. А хто і коли вибачиться перед нами за заподіяні нам великі кривди та втрати, і не тільки в 1943 – 1944 рр.?.

Депортовані українці з Холмщини і Підляшшя у своїх клопотаннях до Президента, Верховної Ради, Прем'єр-міністра, народних депутатів України просять дати належну політико-правову оцінку примусовому їхньому виселенню зі своїх етнічних земель у Польщі, прийняти Закон про надання їм статусу депортованих і учасників війни, про відшкодування завданих переселенцям моральних і матеріальних втрат, розв'язати на міждержавному рівні питання про збереження українських національних святинь, захоронень рідних на території Республіки Польща, про забезпечення можливості відвідувати свою малу батьківщину, роз'єднані родини та розв'язання інших проблем.

Депортовані українці не проти порозуміння та примирення українців і поляків, але не в такий спосіб, як сьогодні цього домагаються шовіністично налаштовані до України певні кола сусідньої держави. Примирення не повинно принижувати національної гідності ні поляка, ні українця. Жертви, яких зазнали український і польський народи, мають бути пошановані обома сторонами в глибокій скорботі та в молитві до Бога, щоб він простив тим, хто порушив його заповіді «Не вбивай» та «Возлюби ближнього...». Українці та поляки мали б з минулого взяти мудрі уроки. Один з цих: не повторювати того трагічного, що нас роз'єднувало й взаємно ослаблювало, а примножувати й розвивати все те, що нас зближувало і об'єднувало. Це належить зробити заради майбутнього наших нащадків, обох наших народів.

Володимир ТРОФИМОВИЧ

**ТРЕТЯ СИЛА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО
КОНФЛІКТУ. 1941 – 1945 РОКИ**

Німеччина і Радянський Союз зробили значний вплив на стосунки між українцями і поляками в роки Другої світової війни. Як слушно зауважив відомий дослідник цих стосунків Р. Торжецький, на українсько-польському

конфлікті “завжди цей третій (байдуже – гітлерівці чи більшовики) користався”. Водночас наскільки глибоким був цей вплив, чи Берлін і Москва свідомо загострювали конфлікт, чи просто експлуатували його – ці питання залишаються недостатньо дослідженими. Автор робить спробу послідовно проаналізувати політику двох великих держав, засоби і механізми, з допомогою яких вони використовували і розпалювали міжнаціональне протистояння, тим самим нейтралізуючи і знекровлюючи визвольну боротьбу українського та польського народів.

Після нападу на СРСР, прагнучи до завоювання на Сході життєвого простору і утвердження тут “нового порядку”, гітлерівці водночас мали на увазі й питання українсько-польських відносин.

Після відступу Червоної армії з Західної України в містах і селах почали формуватися органи місцевого самоврядування, у тому числі й українська міліція, що зумовлювалось прагненням українців до власної держави, об’єктивною необхідністю заповнення вакууму влади. Проте в серпні–вересні 1941 р. гітлерівці ліквідували цю ініціативу. Визначаючи подальші наміри німецької політики в Галичині, Генерал-губернатор окупованої Польщі Г. Франк, відомий своїми висловлюваннями про те, що “з Польщею слід поводитись як з колонією” і що “поляки стануть рабами Великої Німецької імперії”[3, 478], зазначив на нараді членів свого уряду 16 грудня 1941 р.: “Українці особливо придатні, аби скласти противагу стосовно поляків”[40, 121]. Пізніше, 15 серпня 1942 р., на з’їзді Націонал-соціалістичної партії Німеччини він відверто заявив: “Мусимо ствердити, що в інтересах німецької політики слід підтримувати напружені стосунки між поляками й українцями... Для того прагнемо завше утримувати їх під якимось настроєм політичним у задоволенні, щоб запобігти зв’язкам їх з поляками”[39, 176]. З цією метою у перший період окупації гітлерівці, зокрема у Львові і всій Галичині, залучили на службу українців. “Поляки, – читаємо в одному архівному документі, – були усунуті від адміністративної діяльності і лише пізніше, в якості противаги самостійницьким тенденціям українських націоналістів, польські націоналісти були допущені до адміністрації. Однак перевага до самого кінця залишалась у цьому відношенні за українськими націоналістами”[30, 10].

У свою чергу на Волині і Поліссі, як зазначав польський історик Ч. Мадайчик, “у період окупації поляки становили... значну частину адміністрації в економіці і допоміжного персоналу”[33, 100].

Значно посилила взаємну ворожнечу співпраця певної частини українців і поляків з німцями в поліції. Відомо, що чимало їх рятувалося від вивозу на роботу до Рейху у лавах шуцманфтів, у чому гітлерівці були дуже зацікавлені, оскільки зростаючі потреби фронту змушували обмежувати кількість німців, залучених до адміністрації.

Після зайняття західноукраїнських земель німці організували з місцевих мешканців, зокрема на Волині і в Галичині, українську охоронну поліцію, яка була цілковито підпорядкована окупантам. Останні час від часу влаштовували облави в лісах, здійснювали репресії проти польського населення, погроми, мобілізуючи для допомоги українську поліцію.

З другого боку, школа в Дембіці випускала батальйони польської гранатової поліції. “Любо було дивитись на ті підрозділи, хоча і в німецьких мундирах, – писав автор крайового звіту, – як справно вони марширували з польською пісенькою на вустах. Споглядаючи це, українці опускали голови до долу, а на обличчях можна було прочитати пригнічення і страх”[43, 168]. За даними З. Маньковського, у Люблінському окрузі було 25 відділків української поліції і аж 95 – польської, причому 15 відсотків особового складу останньої працювали у довоєнній державній поліції. Вже в середині 1941 р. гранатова поліція налічувала 1380 рядових і 20 офіцерів, лише 200 з яких працювало в кримінальному відділі. Підрозділи гранатової поліції були практично в кожній гміні [34, 106, 368].

Згідно зі спогадів тодішнього жителя Грубешова І. Фура, тутешня “кримінальна поліція до кінця 1942 р. була обсаджена виключно поляками, що її очолював фольксдойч польського походження. Уряд праці був у польських руках, охороняв поляків перед вивозом до Німеччини, а щоб виконати наложені контингенти, організував їх з-поміж української молоді”[29, 880]. До речі, німці були зацікавлені в тому, щоб поляки й українці виїздили на роботу до Німеччини, а тому їм вигідно було нагнітати між ними ворожнечу, бо, рятуючись від взаємної боротьби, частина українців і поляків добровільно зголошувалась до Рейху.

В українських “колабораційних” формаціях й органах місцевої влади спочатку опинилося чимало людей із щиро патріотичними переконаннями, позаяк українці змушені були обирати поміж двома ворогами, причому німці видалися їм меншим злом. До того ж ОУН певний час позитивно ставилась до цього, оскільки молоді українці здобували основи військового вишколу та отримували зброю. На думку І. Льюшина, українці значною мірою йшли туди тому, що до війни поляки намагалися не допуска-

ти їх до адміністративних посад: “За таких обставин основним мотивом вступу українців на службу до німців нерідко виступало прагнення зосередити у власних руках хоч мінімальну владу і помститися за довгі роки приниження та образ. Безсумнівно, багато з тих осіб, які були задіяні на німецькій службі, намагалися служити своєму народові та захищати його інтереси, наскільки на це дозволяли обставини.

Стосовно співпраці з німцями українців-галичан справа виглядала ще простіше, оскільки на багатьох з них, безперечно, мали вплив німецька мова і культура, деякі закінчили австрійські навчальні заклади і служили в австрійській армії, а створений гітлерівцями з початком агресії проти СРСР на завойованій ними території трьох польських довоєнних південно-східних воєводств – Львівському, Тернопільському та Станіславському – дистрикт Галичина фактично “був переораний плугом німецької цивілізації” [5, 105].

Натомість поляки, як зауважив Т. Ольшанський, які вступали до таких формацій, окрім нечисленних агентів, спрямованих туди польським підпіллям, були найгіршим шумовинням та відвертими зрадниками – ніхто з поляків не міг мати жодних сумнівів щодо того, що головним ворогом Польщі тоді була Німеччина. Ситуація дещо змінилася після вибуху масового терору, коли поляки, які вступали до шуцманфтів, шукали порятунку від смерті [32, 165]. Незважаючи на сувору заборону польського підпілля, вони доволі часто туди вступали, шукаючи там, як було сказано вище, порятунку чи помсти за кров рідних і близьких. “Поляки ховаються від націоналістів, втікають у Рівне і Краків, – зазначалось у донесенні радянських партизанів з Рівненської області, – а німці користуються випадком, забирають їх у поліцію, посилають мстити українцям” [26, 30]. Ці месники, які мали сильнішу мотивацію, задавали тон. Польські поліцейські батальйони були розміщені у Кобрині, Ковелі, Ружичах і Клевані. Крім того, окупанти перекинули на Волинь допоміжний поліцейський батальйон із Генерального губернаторства, що, як впливало з рапорту АК, “вчиненим звірствам надало характер польської помсти” [32, 7].

Сп’янілі від своїх успіхів на фронті, гітлерівці вже в 1942 р. підготували колонізацію завойованих земель. З цієї метою була утворена переселенська комісія, яка дістала доручення виселити із Замойського повіту на території Люблінщини місцеве населення, польське – на захід, а українське – до Грубешівського повіту. Українських селян іноді свідомо за-

лишали, заселяючи їх у звільнені від поляків господарства. Окупаційна влада переслідувала подвійну мету: роздмухати українсько-польське протистояння і створити з цих українців поліцію для колоністів. У відповідь польські підпільні загони “Кедив” приступили до планомірного знищення всіх українців, які виконували адміністративно-поліцейські функції [10; 11, 211; 38, 163].

1943 рік приніс нове загострення між українцями і поляками. Зокрема, німці зуміли зіштовхнути їх між собою після того, як українська поліція за наказом ОУН перейшла у підпілля і влилася в УПА.

Розлютовані німці заповнили вакуум польською поліцією, надаючи їй волю в “розрахунках” з українцями. По селах роз’їхалися карні експедиції. “...Німцями виданий наказ – обеззброїти українську поліцію і набрати польську, – повідомлялось у розвідзведенні штабу партизанських загонів Житомирської області від 4 травня 1943 р. Мета – озброїти поляків проти “бульбівців” і проти партизан”[26, 32]. У кінці травня це ж джерело знову інформувало, що “взамін роззброюваної української поліції німці вербують в поліцію поляків” [26, 54]. У доповідній записці штабу партизанських загонів Рівненської області 28 травня зазначалося: «Німці почали допомагати полякам зброєю, створюючи одночасно польську поліцію взамін української, яка перейшла до націоналістів. У м. Колки поліція в даний час складається винятково з поляків. У південних районах області – Дубні, Сарнах, Млинові, Клевані та ін. – німці озброюють поляків гвинтівками і кулеметами для боротьби проти партизанів і націоналістів, однак випадків виступу поляків проти партизан ще не помічено”[26, 68]. Про те, що окупанти створили польську поліцію не стільки для захисту польського населення, скільки для “боротьби з націоналістами і червоними партизанами”, записав у своєму щоденнику партизанський комісар С. Руднев [6, 226].

Виникає закономірне запитання: з якою метою окупанти створювали польські шуцманфти і загони жандармерії? Навіщо вони подекуди підтримували польські бази самооборони? Численні факти свідчать, що це робилося з метою поглиблення українсько-польського конфлікту, який давав можливість нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів, створити атмосферу підозри і страху, контролювати настрої населення, реалізувати класичне гасло “розділяй і владаруй”. Гітлерівці вирішили використати поляків для боротьби з українською збройною силою, яка посилювала свій вплив в Україні, відновити за допомогою польської

поліції постачання продовольства з українських сіл. Вони вбачали в польській самообороні стримуючий антиукраїнський фактор на селі, розуміючи, що УПА буде відповідати атаками.

Таку політику впроваджував, зокрема, рейхскомісар України Е. Кох, який відзначався крайньою жорстокістю навіть на фоні нацистських функціонерів. “Хочу, – стверджував він на нараді апарату рейхскомісаріату наприкінці 1943 р. у Рівному, – щоб поляк при зустрічі вбивав українця, і навпаки, щоб українець вбивав поляка. Якщо на дорозі уб’ють жида, буде те, що я хочу”[16, 12].

Про прагнення окупантів посилити українсько-польське протистояння йшлося в доповідній записці військового кореспондента газети “Правда” Л. Коробова на ім’я першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 8 квітня 1943 р.: “Німці намагалися декілька разів повернути націоналістичні організації в Україні для боротьби з партизанами, але не зуміли знайти з ними контакту. Бажаючи їх нейтралізувати, німці розпалюють національну ворожнечу між українцями і поляками. Так, у Корецькому районі Рівненської області вони організували різню у двох селах”[2, 135].

На зацікавленість окупантів у розпалюванні міжнаціонального конфлікту вказував і командир польського повстанського загону Р. Сагановський. “Польській поліції дана німцями повна свобода дій, – повідомляв він М. Хрущову 5 листопада 1943 р. – На ґрунті ненависті до націоналістів за скоєні ними злочини і звірства польська поліція, підштовхувана на цей шлях німцями, мстить українському населенню взагалі... А як відомо, німецька пропаганда видає злочини націоналістів за справу рук радянських партизан і знаходить, треба визнати, відгук не лише серед поляків за Бугом, але й в частини поляків, які самі постраждали від націоналістів”[24, 107]. А комісар Сумського партизанського з’єднання С. Руднев 16 червня 1943 р. зробив такий запис у своєму щоденнику: “Німці розпалюють національну ворожнечу з однією метою втриматися, щоб там не було”[25, 44].

Ставлення гітлерівців до українсько-польського протистояння певною мірою показує відповідь сарненського гебітц-комісара на скарги поляків щодо дій оунівців весною 1943 р.: “Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть”[4, 162]. На показний нейтралітет окупантів звернув увагу головний редактор тижневика “До перемоги” військової управи з формування дивізії СС “Галичина” М. Островерха. У своєму щоденнику

10 жовтня 1943 р. він записав: “Вістки з Люблінщини... За місяць вересень ц. р. від польських терористів упало 28 українців. За цей самий час, як відплата, впало від українців 64 поляки. Німці на це нічого не кажуть” [6, 233].

Однак цей нейтралітет був вміло награним. Так, на словах нацисти заявляли, що не підтримують антипольські виступи Т. Бульби-Боровця, а насправді потайки підігрували його діяльності. Вони, наприклад, старанно фотографували погроми проти поляків і приписували їх партизанам і взагалі українцям, які, за твердженням німецької пропаганди, були ворогами польського народу [20, 50]. До речі, сам Бульба-Боровець усвідомлював, що “особисто німцям залежить на тому, щоб між українцями і поляками не було згоди” і у зверненні до польського народу в червні 1943 р. зазначав, що нацисти “при допомозі своїх провокаторів стали українськими руками мордувати поляків, нібито за те, що поляки вирізують українців за Бугом” [20, 50].

Як стверджувалось в одному з інформаційних матеріалів польського підпілля за грудень 1943 р., окупанти у ставленні до українців здійснюють подвійну тактику. З одного боку, вони дивляться крізь пальці на їх антипольські кроки, а з другого, здійснюють при кожній нагоді напади на українські збройні загони і тероризують населення. Наприклад, у с. Молодава за одного гітлерівця забито “30 бандитів” разом з родинами. Для цього було використано польську поліцію. Німецькі агенти, які свого часу були в УПА й організували погроми поляків, тепер упроваджувалися до лав Українського народного козацтва [43, 138].

З вищевказаних міркувань німці не були зацікавлені у вигнанні поляків з Волині, подекуди підтримували їх бази самооборони, передусім у тих місцевостях, звідки вивозили збіжжя. Вони не бажали занархізувати становище, наприклад у Галичині, особливо у період наближення фронту, і “залізною рукою” стримували українсько-польський конфлікт у нафтових районах, які працювали на потреби фронту. “Німці не атакували польських таборів, не переслідували й упівських чи бандерівських ватаг, – писав Ю. Кусьмерек. – Знаю від певних людей, котрі не симпатизують ні німцям, ні росіянам, що місцеві командири доозброювали польські табори, виділяли їм амуніцію і гранати. При цьому вони не керувалися гуманітарними міркуваннями. Польсько-українська різня, той шал убивств був їм на руку. Від тих самих певних людей знаю, що вони (німці) зверталися до Лондона з приводу десантів. Це давало б польській стороні пере-

ваги в озброєнні, що знівелювало б кількісну перевагу українців” [31, 15]. Постачання зброї польським базам самооборони давало можливість стягати контрибуцію з підвладних їм територій, водночас як УПА позбавляла німців цієї нагоди на контрольованих нею землях.

Як свідчили полонені бульбівці на допитах у радянських слідчих органах, німці одягали шинелі з тризубом і нападали на польські села, спалювали їх. Зокрема так трапилося у Гуті Степанській. Німців там було приблизно 250 осіб у цивільному [8, 109].

Німецькі служби стежили за розвитком української самооборони і засилали провокаторів як до неї, так і в провід польського підпілля. Можна припустити, що спробу порозуміння між українською і польською сторонами спаралізувала їхня агентура в польському підпіллі [13, 275].

Аналізуючи причини загострення українсько-польських відносин на Волині, М. Хрущов упевнено заявив у червні 1943 р.: “Моя думка, що усе це – справа рук німців” [27, 44].

Про віроломну тактику окупантів стосовно польських баз самооборони і українсько-польського конфлікту свідчить і “Доповідна записка про ставлення польського населення до німців”, підготовлена начальником управління НКДБ Львівської області на ім’я секретаря обкому КП(б)У І. Грушецького в липні 1944 р. У ній, зокрема, зазначалося: “Характерно, що при зверненні поляків до німців за допомогою від розбою бандерівців, німці рекомендували їм створювати загони самооборони, але у видачі зброї відмовляли, а коли поляки самоозброювалися, то каральні загони СД і інші при виявленні зброї у поляків розстрілювали їх як партизанів” [30, 76].

У 1944 р. нацисти продовжували експлуатувати українсько-польське протистояння. Про це свідчить і такий документ польського підпілля, як травневий “Рапорт зі східних земель”. “Потрібно впевнено стверджувати, – зазначалося тут, – що німецький окупант ані на Волині, ані на території Східної Малопольщі не надав захисту полякам, ставився до польського мучеництва байдуже і навіть немає сумніву, що злочинну акцію (йдеться про українсько-польську війну – В. Т.) вважав як таку, що йому на руку” [43, 143]. Водночас, стверджувалося в рапорті, німці підтримали польську самооборону і дали навіть трохи зброї й амуніції, “стосовно українців були, правда, безпланові, хаотичні і завжди запізнілі пацифікації, різні репресії, декого з українців розстріляно” [43, 143].

Відомо, що в березні 1944 р. командувач німецькими військами в районі Ковеля обергрупенфюрер СС Бах-Зелевський звернувся до коман-

дира 27-ї Волинської дивізії АК з пропозицією спільно виступити проти наступаючих частин Червоної армії. За це полякам було обіцяно значну кількість зброї і “повна свобода дій в українському питанні” [23, 43]. Слід зазначити, що подібним чином окупанти намагалися підштовхнути й окремі загони упівців до боротьби з поляками. Наприклад, у “Надзвичайному звіті про дії УПА і контакти з німцями на Львівщині” (14 березня 1944 р.) повідомляється, що один з куренів УПА, який у Бродівському районі “робив на польські села акцію”, одержав від німців “4 гармати і танкетку” [6, 234].

Досить відверто про німецьку позицію у міжнаціональному конфлікті висловився командувач охоронних військ у Генерал-губернаторстві генерал СС Хеніке у своїй доповіді навесні 1944 р. командувачеві військами групи армій “Північна Україна” фельдмаршалу Моделю. “У польсько-українській боротьбі, – заявив він, – не виступати на будь-якій стороні й обмежитись або таємним доозброєнням українського “зельбмутця” (самозахисту – В. Т.), що були водночас членами УПА, або дивитись крізь пальці на організацію польської самооборони” [6, 234; 23, 97].

Аналізуючи ставлення окупантів до українсько-польського протистояння, польський історик Р. Торжецький зазначив: “Позиція гітлерівців була досить неоднозначна. З одного боку, вони хотіли б, щоб поляки і українці перебували у вічній незгоді та боротьбі, з другого ж – не хотіли напружувати ситуацію на цій території, особливо коли наблизився фронт. Укладали тоді з українцями угоди, залишаючи їм склади, зброю, спорядження й інші елементи військового постачання, яке не могли або не хотіли вивозити. Надавали зброю тим базам польської чи української самооборони, які до них з таким питанням зверталися, насамперед від серпня 1943 р. до другого кварталу 1944 р.” [40, 274 – 275].

Однак фронт нестримно наближався; окупанти відступали; колаборанти втікали на Захід; УПА і АК готувалися до зміни умов дій.

Тепер розкриємо роль СРСР в українсько-польському конфлікті. У початковий період німецько-радянської війни, 30 липня 1941 р., між урядами В. Сікорського і СРСР було укладено договір, стаття 1 якого визнавала радянсько-німецькі угоди стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу. Проблема майбутніх кордонів стала предметом обговорення на другій радянсько-польській зустрічі 4 грудня 1941 р., під час прийому в Кремлі, влаштованого Сталіним на честь генерала Сікорського [7, 47 – 55]. На цій зустрічі було порушено, зокрема, питання

про майбутню державну приналежність Львова. Проте, коли польський прем'єр перепитав радянського лідера, чи він не знав раніше, що Львів – це польське місто, той відповів: “Так, але ви змушені будете сперечатися за нього з українцями”. Як стверджував у своїх спогадах присутній на переговорах В. Андерс, він намагався “відрадити” Сталіна від намірів залишити Львів в УРСР, використовуючи такі старі аргументи, як-от: “германофільство багатьох українців”, клопоти, яких вони завдали полякам і можуть завдати більшовикам. Відповідаючи полякам, що це були їхні українці, “а не наші”, Сталін намагався використати цей аргумент як “поєднаний” для Польщі і Радянського Союзу: “Ми їх спільно знищимо” [41, 136]. В. Сікорський, як впливає з мемуарів, відмовився продовжувати в цьому руслі розмову, заявивши, що “йдеться не про українців, а про територію” [44, 118]. Отже, ніби між іншим, кремлівський можновладець наголосив на тому, що серед чинників, які об'єднують поляків і більшовиків, висувається спільне завдання “винищення тих українців”.

Протягом усієї війни радянські партизанські й диверсійні загони одержували з Москви завдання постійно інформувати про настрої польського населення. Вони вважали ворогом польське підпілля, яке визнало еміграційний уряд у Лондоні, і планували його знищити. Водночас в умовах драматичного міжнародного протистояння на Волині і Східній Галичині й наявності динамічного українського самостійницького руху ними здійснювалась неагресивна тактика, а подекуди спільні дії з відділами АК. Так, на думку А. Русначенка, є підстава говорити про існування співпраці АК з більшовицькими диверсійними загонами. Проте вже на початку 1944 р. у департаменті внутрішніх справ делегації уряду РП в краї відзначали, що оголошувати про таку співпрацю не варто, бо це скеровує проти поляків німців і підтримує антипольські акції українців [15, 172].

Керівництво партизанським рухом ставило собі за мету використати антинімецькі настрої поляків для розпалювання партизанської війни і протидії українському націоналістичному підпіллю. Наявність прихильних стосунків між радянськими партизанами і місцевою польською меншиною вельми ускладнювало ситуацію на західноукраїнських землях, бо їхня співпраця поглиблювала українсько-польське протистояння. Оскільки українське населення краю радянської влади не сприйняло, то більшовики намагалися використати польські колонії і села як базу для партизанських операцій, відповідальність за які несла потім переважно місцева українська більшість. Це одна з причин конфлікту на Волині [1, 245].

Слід сказати, що стосунки між поляками і радянськими партизанами були неоднозначними. В одній місцевості польське населення постачало їм продовольство, надавало потрібну інформацію, в іншій – відбувалися збройні сутички.

Партизанський загін під командуванням М. Прокоп'юка діяв у районі Цуманських лісів і тісно співпрацював з найбільшою польською базою самооборони с. Пшебраже. За деякими даними, в різні часи сюди з'їжджалися і проживали від 20 до 28 тис. поляків. Прогодуватися вони могли лише грабунками [17]. 31 серпня 1943 р. партизани загону спільно з місцевими поляками розбили одне з міцних угруповань УПА. Потім ця база витримувала атаки упівців лише завдяки допомозі радянських партизан. Радянські партизани підтримували й інші польські бази самооборони. За деякими даними, у центрах самооборони Волині та Східної Галичини пережили трагічне протистояння близько 70 тис. осіб [32, 172]. Зрозуміло, що в очах українського населення Волині поляки перетворилися на колабораціоністів – німецьких і радянських, що посилювало ворожнечу.

Що стосується Галичини, то тут, як згадував В. Кубійович, “спокійні часи закінчились після рейду більшовицької партизанської групи С. Ковпака у липні 1943 р. ...Ковпак залишив в Галичині своїх агентів, розбурхав пристрасті українців і поляків; дійшло до чимраз частіших актів взаємного терору між українцями, поляками і німцями... Ще більше втрат, ніж у Галичині, ми понесли на Холмщині й Підляшші, де, безперечно, під впливом більшовицьких агентів дійшло до кривавих сутичок між українським і польським населенням” [22, 113-114]. З іншого джерела дізнаємось, що “в районі Золочева і Станіслава виявлено випадки, коли українськими бандами, які вбивали поляків, командували радянські офіцери” [37, 529].

На думку Г. Мотики, якщо йдеться про радянські провокації, то, безперечно, Москва мала політичний інтерес у тому, щоб дійшло до польсько-української боротьби. Це б дезорганізувало німецький тил і давало б вагомий політичний аргумент, щоб Західна Україна ввійшла до складу СРСР [12, 225].

Численні факти свідчать, що партизанські загони, керовані більшовиками, займали беззастережно ворожу позицію стосовно УПА, з якою воювали навіть активніше, ніж з німецькими загарбниками, брутально пацифікуючи при цьому українські села і винищуючи населення. Звідси вони були зацікавлені в залученні поляків на свій бік, а отже, у розпалю-

ванні українсько-польського конфлікту. Як слушно зауважив М. Сивіцький, “поляки боялися України на “східних кресах”, совети ж боялися її всюди, звідси походила польсько-радянська співпраця і польсько-українська різанина” [43, 29].

Відомі випадки, коли радянські підрозділи, видаючи себе за УПА, нападали на польські села, вбивали населення, причому такі акції були найкривавішими, оскільки після них не повинні були залишитись свідки, здатні демаскувати провокацію, аби пізніше вже у ролі більшовицької партизанки знаходити підтримку поляків на цих територіях. Адже, очевидно, не випадково 28 липня 1943 р. з’явилося звернення до поляків волинського окружного делегата уряду Польської Республіки. Описуючи комуністичну тактику стосовно польських баз самооборони й українсько-польського конфлікту загалом і вказуючи на її подібність із німецькою, він зазначав: “Більшовики приходять у польські села, пропонують допомогу самооборони, а взамін забирають польську молодь у свої партизанські загони. Якщо це їм не вдається, вони сіють паніку серед населення, крадуть у поляків, які обороняються, зброю і людей. Тихенько втікають до лісу, а через кілька днів їх можна вже бачити на чолі банд, які налітають на те ж саме польське населення... німець і москаль роздмухали антипольську пропаганду. Вони примножують, збільшують стократ, перебільшують до колосальних розмірів невеличкі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздразнити, спрямувати одного проти іншого, створити духовний кордон між поляками й українцями. Створити на довгі роки привід для боротьби, запрягти й використати найманих злочинців. В поляків й українців вони зміцнюють почуття образи, розпалюють в їхніх душах ненависть, жагу помсти і відсічі... і притому руками українців знищують польське населення. Одночасно і німці, і москалі роблять клоунівські жести, представляють, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити” [27, 51-53].

Підтвердженням віроломства більшовиків, їхнього прагнення загострити українсько-польський антагонізм, пожитись на звичайних грабунках стали зізнання схопленого у грудні 1943 р. Службою безпеки УПА командира радянського загону О. Чхеїдзе-Чапаєва, який діяв на Волині. “Поляки давали нам поміч і охорону. Робили це з патріотизму і ненависті до німців і до українського народу, – свідчив він. – Щоб загострити ще більше польсько-українську ворожнечу, наші партизанські відділи мали виконати під фірмою “бандерівців” кілька особливих акцій проти

польського населення, щоб могли після того виступити в боротьбі того ж населення перед “бандерівським” терором та таким способом ще більше зв’язати поляків з нами. Знаю, що такого роду акції були проведені одним нашим відділом з доручення Топкар-Сауре і мали повний успіх, хоч відділ цей переступив дозволені інструкціями методи і знищив поляків м. ін. в церкві” [9, 73-74].

М. Демкович-Добрянський навів цікаві свідчення радянського розвідника П. Крука про те, як готувалися спеціальні групи з досвідчених людей, які потім виступали в образах вояків УПА і вояків АК на Волині. Ці групи повинні були одночасно вдарити по поляках і українцях, нещадно вбиваючи і знищуючи людей, які були шановані в суспільстві і водночас не мали жодних політичних претензій. Убивства мали бути безглуздими, але з проголошенням гасел українських, а в іншому випадку – польських. Незабаром у дію вступали месники й оборонці обох національних інтересів. Між тим групи переодягнених енкаведистів перекидалися в інші райони. Їхнім завданням також було будь-що перешкодити українсько-польському порозумінню [14, 84].

Згідно з мемуарами командира польського партизанського загону М. Куницького, його підлеглі, переодягнені в мундири УПА, палили українські села, вбивали і розстрілювали їхніх жителів [42, 437]. Можна припустити, що частину акцій, учинених тоді проти поляків, здійснили провокаційні групи НКВС. Станом на 20 червня 1945 р. в західних областях України діяло 156 таких спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 осіб [19, 462].

Співпрацюючи з польською самообороною, АК, керівництво радянського партизанського руху дивилось на них, як на тимчасових, тактичних союзників. Тим більше, що усунення польського населення з західноукраїнських земель фактично було вигідно Кремлю, оскільки зменшувало проблеми на території, яку він не збирався повертати Польщі після війни. За деякими даними, в територіальні організації ОУН на Волині неодноразово проникали радянські агенти. Саме від них найчастіше виходили заохочення до вбивств поляків [32, 174].

Один із шляхів залучення поляків на свій бік у боротьбі проти німецьких окупантів й українських формувань радянське керівництво бачило у створенні польських партизанських загонів на Волині. Так, директива від 5 травня 1943 р., підписана М. Хрущовим, дозволяла таке: “Дати поляка, якщо немає, то, хто володіє польською мовою, – назвати поляком”.

Закономірно, що керівними кадрами могли бути лише ті, які ще в довоєнний час пройшли перевірку НКВС на лояльність до радянської влади і повинні були беззастережно виконувати волю московського центру. Одним з них, якийсь Коханський, котрий “виховував” доручену йому головрозвідку в дусі мародерства, пияцтва і національної ненависті до українців без розбору, в п’яному вигляді кричав публічно, що він “ставленик НКВД, має особливі повноваження і не повинен підкорятися нікому” [27, 48].

З донесень радянських партизанів в УШПР випливало, що червона польська партизанка займалася мародерством. Зокрема загони Сатановського йшли на господарські операції в українські села і там забирали силою продукти, майно, репресували населення. А українці сприймали їх як поляків, не розрізняючи в тій панічній ситуації чи це комуністичні, чи патріотичні поляки. Це також не варто забувати, коли йдеться про використання більшовицькою владою польського населення.

За одними даними, радянський партизанський рух змобілізував до своїх лав близько п’яти тисяч місцевих поляків [40, 234], за іншими – від 5 до 7 тис. [35, 58]. Поляки вступали до радянської партизанки не з ідеологічних мотивів, а з практичних, часто шукаючи захисту від бандерівців. І вже в загонах починалась ідеологічна обробка. Вони брали активну участь в боротьбі проти українських повстанців, а отже, сприяли поглибленню українсько-польського протистояння. “На всьому Поліссі та великій частині Волині, – розповідав очевидець, – літом 1943 р. витворилася така ситуація, якої собі бажав Сталін. Вночі кругом заграва, бо бандерівці випалюють майно поляків та бульбівців як зрадників. Вдень кругом заграва, бо німці з поляками й узбеками випалюють українські села та вистрілюють народ за бандитизм. Іншої ночі більшовицькі партизани з поляками допалюють решту українських сіл, що їх не випалили німці за дня. Куди не глянь – вогонь. Куди не повернися – трупи і кров” [28, 420].

Позитивні наслідки партизанського співробітництва сприяли виникненню нового, другого елемента такої співпраці. Після переміщення фронту на захід радянська влада для зміцнення свого становища на західноукраїнських землях вдалася до створення польської міліції – явища, недостатньо дослідженого в сучасній історіографії. Певною мірою на нього проливає світло фрагмент із тижневого рапорту польського підпілля від 6 липня 1944 р. В ньому, зокрема, зазначалося: “...в Коломиї міліція є польською в більшовицьких мундирах... Заарештована, вивезена і роз-

стріляна певна кількість українців. Зустрічаються також випадки арештів і вивезень серед поляків. Стосується це, проте, тих осіб, яким більшовики закидають тісну співпрацю з німцями. Оголошення на місцях російською і польською мовами” [43, 146-147].

Численні факти на цю тему знаходимо і в українському підпільному джерелі – “Інформації про діяльність польської міліції” за 1944 р. Звідси, наприклад, дізнаємось, що в травні в с. Лука Мала Скалатського району польська міліція робила облаву на чоловіків до армії. Під час ревізій забирали в українців одяг, взуття й інше, знущалися з них, загрожуючи при цьому: “українські бандити, бандерівці, всіх вас вистріляємо до одного, щоб не залишився ні один на розплодження” [26, 397]. Тоді ж більшовики разом з польською міліцією ловили людей до Червоної армії в селах Вікно, Пізнанка Гнила, Пізнанка Комісарська, Хоптянка, Глібів, Кам’янки, Богданівка. І звідусіль поступала інформація такого змісту: “Під час шукання польська міліція поводитись дуже брутально з українцями... Під час трусу більшовики байдуже поводитись, а поляки сильно шукали” [26, 398]. 3 червня поляки вистежили криївку біля с. Кам’янок, де ховалося 10 осіб. Польська міліція зробила облаву. Українці, пробивши собі дорогу, розбіглися у двох напрямках. За ними пішла польська погоня. Одного вбили в с. Богданівці, а шістьох – під Хмелиськами. Спійманих утікачів більшовики хотіли забрати до в’язниці, але поляки сказали: “Ми вже досить натерпілися від них” і розстріляли на місці [26, 398]. У серпні 1944 р. з Тернопільщини повідомляли, що “поляки найбільше причиняються до того, що українців арештовують, вони допомагають енкаведистам і пояснюють про наші рухи, які відбувались зимою і на початку весни” [26, 403].

Третім елементом радянсько-польської співпраці, що дуже негативно позначилось на українсько-польських відносинах, було формування на західноукраїнських землях, зайнятих Червоною армією, винищувальних батальйонів (“истребительных батальйонов”), куди включали поляків даної території.

Ці формування використовувались винятково з метою розгрому УПА, фактично на той час вже єдиного українського підпілля. Радянські “компетентні органи” зіграли на прагненні частини місцевих поляків помститись за галицько-волинську трагедію, захистити себе і свої сім’ї від відплатних акцій УПА і загалом зберегти життя, пішовши на вимушену співпрацю з більшовицькою владою. Вже в лютому 1945 р. на території Західної України діяло 292 винищувальні батальйони, у яких поляки на-

раховували 60 – 80% особового складу [18, 203]. За даними Ф. Збиша, з 50 тис. польської самооборони в Галичині майже половина (22796 чол.) служила в цих формуваннях [36].

У зв'язку з участю поляків у винищувальних батальйонах загони УПА після проходження фронту посилили свої атаки проти польського населення. “Ляхи... пішли на некритичну співпрацю і службу з НКВД. Через те проти них здійснюємо ті самі акції, що й раніше... Належить вияснити – де і які сили ворога сконцентровані, і потім їх знищити” [35, 67].

Як свідчать опубліковані документи і матеріали, у 1944 – 1945 рр. точилися запеклі бої між винищувальними батальйонами і відділами УПА. В одному з них, наприклад, вказується, що 16 квітня в селах Битюків і Пасічна Надвірнянського району винищувальний батальйон поляків вступив у бій з великою групою оунівців. Батальйон втратив двох убитими та 5 пораненими, вбито 36 оунівців [24, 102]. Ці збройні сутички знекровлювали, виснажували українське і польське населення, робили беззахисним перед насуваючою загрозою драматичних випробувань, які ніс радянський режим.

Отже, і Берлін, і Москва були кровно зацікавлені в тому, щоб забезпечити собі панування на окупованих територіях, придушити національно-визвольний рух в Україні й Польщі, підступно і вміло використавши для цього українсько-польський антагонізм. Підтримуючи ворожнечу обох народів, провокуючи й поглиблюючи її, вони намагалися нейтралізувати, виснажити визвольну боротьбу обох народів, руками ж останніх винищувати один одного, тримати в атмосфері страху, підозри, взаємної ненависті й покори. Криваві погроми українського та польського населення були на совісті різних сил, зокрема гітлерівського репресивного апарату, повністю підпорядкованої йому української і польської допоміжної поліції, польських і радянських партизанських загонів, польської міліції на визволених західноукраїнських землях і в Закерзонні, диверсійно-розвідувальних загонів, які часто маскувалися під частини УПА або польських партизан, винищувальних батальйонів НКВС та інших сил. Разом з тим, це не означає, що вищевказане слід пояснювати лише втручанням третьої сторони. Мовляв, якби не було такої політики Москви і Берліна, то не існувало б і українсько-польського протистояння. Воно було неминучим з огляду на крайню антипольську позицію ОУН і крайню антиукраїнську позицію польського підпілля. Тому значна вина за ці жертви лежить також і на провідниках українського та польського підпілля,

які не зуміли або не захотіли своєчасно погасити цей конфлікт, до кінця не розібрались у віроломних і провокаційних цілях обох імперіалістичних потуг. Адже жодна мета, навіть боротьба за незалежність свого народу, не може виправдати вбивства невинних людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996.
2. Дзьобак В. Тарас Бульба і його військові підрозділи в українському русі опору (1941 – 1944). – К., 2002.
3. Енциклопедія Третього рейха. – М., 1996.
4. Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – Т. 1 – 2.
5. Льюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – К., 2003.
6. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999.
7. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941 – 1951 рр. – Л., 1998.
8. Кондратюк К. Дискусія // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – Т. 3.
9. Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. // Сучасність. – 1987. – Ч. 1.
10. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії // Голос України. – 2002. – 12 лист.
11. Мазур Г. Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942 – 1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5.
12. Мотика Г. Дискусія // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5.
13. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини та Підляшшя (нові часи). – Вінніпег, Торонто, 1968.
14. Покальчук Ю. До питання про національно-визвольні змагання в Україні періоду Другої світової війни : напрямки, сили, протидії // Календар-альманах Нового шляху. – Торонто, 1993.
15. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 1950-х рр. – К., 2002.
16. Сміян К. Волинь в період німецької окупації. 1941 – 1944: Автореферат дис... канд. іст. наук. – Ужгород, 1996.
17. 1943 рік у пам'яті поляків і українців // День. – 2003. – 15 берез.
18. Ханас В. Дискусія // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – Т. 1-2.
19. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. – У 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 2.
20. З архівів ВУЧК-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1 – 2.
21. Климовский Е. Я был адъютантом генерала Андерса. – М., 1991.
22. Кубійович В. Мені 85. – Мюнхен, 1985.
23. Мыслинский С. Над Припятью / Пер. с польского. – М., 1979.
24. ОУН і УПА у Другій світовій війні: Документи і матеріали // УІЖ. – 1994. – № 6.
25. Руднес С. Щоденник про Карпатський рейд. – 2-е вид. – К., 1949.
26. Сергійчук В. ОУН і УПА в роки війни: нові документи і матеріали. – К., 1996.
27. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – К., 1997.
28. Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса). – К., 1992.
29. Фур І. Німецька політика і плани на Холмщині в роках 1943 – 1944 // В боротьбі за Українську державу. – Л., 1992.

30. Державний архів Львівської області, ф. 3, оп. 1, спр. 68.
31. Kuśmierek S. Przegrana Ukraina // Po Prostu. – 1990. – № 12.
32. Łukaszów [T. Olszański] Walki polsko-ukraińskie 1943 – 1947 // Zeszyty Historyczne. – 1989. – № 90.
33. Madajczyk Cz. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. – Warszawa, 1970.
34. Mańkowski Z. Między Wisłą a Bugiem 1939 – 1944. – Lublin, 1978.
35. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. – Warszawa, 1997.
36. Na Rubieży. – 1993.
37. Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej. – Londyn, 1950. – T. III: Armia krajowa.
38. Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939 – 1945. – Kraków, 1998.
39. Szczesniak A., Szota Z. Droga do niąd. – Warszawa, 1973.
40. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. – Warszawa, 1993.
41. Anders W. Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939 – 1946. – Lublin, 1996.
42. Kunicki M. Pamiętnik “Muchy”. – Warszawa, 1993.
43. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – T. 2.
44. Sprawa polska w czasie Drugiej wojny światowej w pamiętnikach.. – Warszawa, 1990.

Ярослав ЦАРУК

ПЕРЕБІГ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛОДИМИРЩИНІ

Перші бої на Володимирщині відбулися 20 травня 1943 р., коли поляки з німцями напали на село Нехвороща. Тоді були вбиті такі мешканці (багато з них згоріли у своїх будинках):

1. Карп'юк Зіновія (51 р.)
2. Карп'юк Катерина (52 р.)
3. Максим'юк Панас (28 р.)
4. Максим'юк Марія, його дружина (20 р.)
5. Максим'юк Галина, його донька (2 р.)
6. Мати Максим'юка Панаса
7. Михальчук Олена
8. Тарасюк Ірина (33 р.)
9. Тарасюк Андрій, її син (3 р.)
10. Тарасюк Петруня, мама чоловіка Ірина (95 р.)
11. Тарасюк Уляна
12. Мисак Василь (16 р.)

Перш ніж палити будівлі, поляки все пограбували. Німці були присутні, але участі ні у вбивствах, ні в грабунках не брали.

© Царук Я., 2003

Тоді було вбито: троє чоловіків, п'ятеро жінок, двоє дітей і двоє старих людей. Щоб зекономити час, я не буду називати й перераховувати всі прізвища вбитих поляками селян, а лише наведу загальну кількість у кожному селі.

Тоді ж, цього самого дня, 20.05.1943 р. поляки вбили: двох чоловіків, чотирих жінок, одну дитину, двох старших людей.

5 червня 1943 р. рано-ранесенько поляки з німцями напали на село Судова (нині Іваничівського району). Село було польське, але в ньому проживало до півтора десятка українських сімей. Поляки підходили до хаги, де мешкали українці, і, якщо їм не відчиняли, то вони виламували двері й усіх убивали. Місцеві поляки Радзіховський Валерік та Кароль Домка врятували Андрія Туліту, бо він був добрим рибалкою і носив їм рибу. Тоді в селі загинуло п'ятеро чоловіків, п'ятеро жінок, п'ятеро дітей, шестеро старших людей. Одна дівчинка була поранена в плече.

Щоб не дати розширитися злочину, керівники УПА роблять все можливе, аби припинити вбивство українців, закликали поляків до переговорів. Сотник *Чумак* друкує листівки, котрі надсилаються полякам, щоб припинили мордування, сіли за переговори, що було і в селі Заболоття, але до згоди не дійшли.

Перед святом Петра й Павла ходив по селу чоловік з вилами, родом з села Щенютина, і говорив: “Збирайтеся, хто ще вцілів, беріть в руки вила, сокиру чи дрючок і підемо бити поляків, допоки вони нас усіх не перебили”.

12 липня 1943 р. поляки з німцями з пляцувки Білін напали на село Писарева Воля, де вбили стареньке подружжя Бранчуків, майно пограбували дочиста, а все село спалили дощенту.

Тоді ж, 12 липня 1943 р. поляки з пляцувки Володимирівка напали на село Хобултова, вбили близько 20 людей, спалили понад 20 дворів і церкву.

Після обіду 12 липня 1943 р. озброєні українці на семи підводах під'їхали до села Маріїна Воля і почали вбивати поляків. За розповідями старожилів, у селі загинуло близько 50 поляків. У них було забрано 45-міліметрову гармату, станкові скоростріли “Максим”, “Дігтяр”, гвинтівки, пістолети, гранати, багато амуніції.

З того дня почалися криваві “жнива”. У другій половині липня поляки з пляцувки Білін напали на село Зоря, де вбили близько семи осіб. Наступним селом стало Верув, а з села Селиські люди втекли задалегідь. Наступним селом стало Заболоття. Варта задалегідь попередила про

наближення поляків і всі, хто міг, втікали, як і автор цих слів, тягнучи корову, бичка, вівці. Хто не втік – загинув.

Вдруге на це невеличке село вчинено напад пізньої осені 1943 р., коли була вбита сім'я Чулів, а Домка Гуль згоріла.

Під час третього нападу на початку січня 1944 р. було вбито й спалено сім'ю Федора Царука з шести осіб і сім'ю сусіда Літечка (до 10 осіб). У селі Заболоття загинуло 29 українців і 2 полячки.

У другій половині липня 1943 р. поляки зайняли село Стенжаричі, де було вимордовано близько 80 жителів. Перед жнивими 1943 р. повзла танкетка, за нею їхало 6 підвод. Поляки, сидючи на них, співали:

От Стежарич до Білина

Юж пшепадла Україна.

24 жовтня 1943 р. польські шуцмани напали на село Фалемичі. Юхно Полікарп (48 р.), був розіп'ятий на одній половині дверей стодоли, а його дочка красуня Євдокія, розіп'ята біля порога другої половини дверей. В обох руки пробиті зубами від дерев'яної борони. Стодолу підпалили. Коли полум'я обхопило дерев'яний дах, стодолу із соломкою, то бандити притягли другу сестру Олену і, взявши за руки й ноги, жбурнули її в палаючу стодолу через конаючу Євдокію. Тоді ж було вбито й спалено ще кілька людей, спалено з десяток дворів.

У кінці січня 1944 р. створено 27 Волинську дивізію піхоти Армії крайової, штаб якої містився у Білині.

7 лютого 1944 р. вояки АК напали на село Людмипіль, причому четверо вершників були одягнуті у форму червоних. Було вбито, вкинуто в колодязь 72 українці – жінок, дітей, чоловіків.

Пройшовши “огнем і мечем” село Людмипіль, поляки вирушили на село Красностав (Гнойно). Але тут їх зустріла самооборона села з десяти селян. Жителі виміняли сало на 10 гвинтівок у власівців, і ще в селі був один росіянин з “дігтярем”. Ото так дружно зустріли бандитів, що вони швидко наживали п'ятами.

Через село Дубники їхав поляк Юзеф Козак. Сани в крові, вигляд у кучера страшний. Він зупинив коні напроти хати Кузьмицького Степана Степановича, підкликав його до себе і твердо мовив:

– Ради матки Боскі, уцекайце, бо як не дзісяй вноце, то ютро вас українців вшисткіх побійон.

Він коротко розповів, що бачив за ці дві доби, зітхнув, перехрестився і ще раз повторив:

– Тікайте тільки-но смеркне, вони вам не простять...

У цю ніч українці покинули село, але не всі. У Грисюк Надії (40 р.) звечора почалися пологи. Вона була застрелена на ліжку, а новонароджена дівчинка розтоптана на долівці.

9 лютого 1944 р. вояки АК напали на село Огнівку. Дівчинку Христину Мазур (8 р.) підвели до колодязя і, настромивши на вила-двоzubці, підняли й кинули в колодязь. І так ще одну дівчинку. Потім, вирвавши з рук заціпенілої матері шестирічного сина Василька, жбурнули за дівчатками, а за ним військовополоненого і тоді кинули коло воріт. За два дні в селі було вбито близько 165 селян, пограбовано і дочиста спалено також церкву і бібліотеку.

24 березня 1944 р. вояки 27 ВДП АК з Білина напали на хутір Німчки, біля села Стенжаричі. Зганяли людей до двох stodol, а потім було спалено близько 26 осіб – дітей, жінок, чоловіків і людей похилого віку.

Польська поліція вірою і правдою служила німцям, польські пляцувки були створені з відома німців, озброєні німцями і часто під керівництвом німців. Так, коли на польських шуцманів, які були в Стенжаричах і постійно нападали на українців, наступали упівці, то німці на допомогу прислали з райцентру Устилуг дві танкетки, які в подальшому постійно курсували від Устилуга до Стенжарич.

Польська поліція, польські шуцмани, пляцувки, а пізніше 27 ВДП АК на Володимирщині не воювали з німцями до весни 1944 р., а також з червоними, а вбивали лише українців. Я не знаю ні одного бою поляків із німцями чи червоними партизанами до польської пасхи 1944 р. Лише після того, як поляки під час дружньої п'ятйки напоїли німців і підступно їх обеззброїли (70 вояків і 2 офіцери), то вже й німці зрозуміли, хто такі поляки. На пасху 1944 р. почали бомбити Білин. А тоді послали війська.

Поляки тікали на Мосур назустріч червоним, але німці розгадали цей намір, зайняли Мосур та рушили назустріч полякам. 18 квітня 1944 р. в лісі Гута був убитий *Оліва* Ян Ківерський, командир 27 ВДП АК, а його дивізія розбита.

Його урочисто перезахоронено весною 1990 р. у Варшаві, посмертно присвоєно звання генерала, вибито бронзову медаль з позначками головних дат його життя. Його дружині надано у Варшаві квартиру і генеральську пенсію. Так, уряд Польщі відзначив ім'я свого "героя", командира отої орди, котра згубила стільки безвинних душ, спопелила цілі хуто-

ри й села, знищила українські святині. Всі вояки 27 ВДП АК, прирівняні до фронтовиків, користуються великими пільгами. Мають велику пошану в польській громадськості.

Подаю приблизні відомості про напади вояків 27 ВДП АК на українські села і приблизну кількість убитих українських селян під час нападу.

1. Маркелівка – 7.02.1944 р.
2. Людмипіль – 7.02.1944 р., вбито 72 особи.
3. Красностав – 7.02.1944 р., самообороною села нападників вбито.
4. Зоря – 8.02.1944 р.. вбито близько 40 осіб.
5. Стенжаричі – 8.02.1944 р., кінець лютого 1944 р., 24.03.1944 р., вбито близько 100 осіб.
6. Огнівка – 9.02.1944 р., вбито близько 165 осіб.
7. Дубники – 10.02.1944 р., вбито близько 60 осіб.
8. Ворчин – 10.02.1944 р., вбито близько 60 осіб.
9. Білозовщина – 11.02.1944 р.. вбито 12 осіб.
10. Верба – 12.02.1944 р., вбито близько 40 осіб.
11. Федорівка – 15.02.1944 р., вбито 1 особу.
12. Турівка – 25.02.1944 р., вбито 15 осіб.
13. Капітулка – 26.02.1944 р., вбито 31 особу.
14. Свійчів – кінець лютого 1944 р., самооборона села відбила нападників.
15. Коритниця – 12.03.1944 р., вбито близько 48 осіб.
16. Кладнів – 16.03.1944 р., вбито близько 40 осіб.
17. Забунда – 21.03.1944 р., вбито 9 осіб.
18. Чернявка – 23.03.1944 р., вбито 3 особи.

Українці гинули на своїй землі, у своїй хаті чи на своєму подвір'ї. Вони були такими, що захищались на рідній землі, у власній домівці.

Розв'язана польськими шовіністами братовбивча різанина на українських землях забрала життя понад 1450 осіб, із них дітей – більше четвиртини, стільки ж жінок, людей похилого віку. Були знищені сім'ї, родини, роди. Спалено близько 1300 дворів, цілі села, хутори, 7 церков. Принесено багато непоправного горя, сліз, моральних і матеріальних збитків.

Сам Бог заплакав би, якби взнав, скільки горя принесли польські колонізатори, скільки української крові пролито на своїй землі.

І ні один поляк не загинув на польській землі, бо українці в Польщі не воювали, УПА боронила свої землі.

Вся вина за українсько-польський конфлікт, апогеєм якого стали 1943 – 1944 роки, лягає на нерозумну політику тодішнього польського уряду.

І колись же настане той час, що поляки вибачаться перед українцями за їхнє загарбання, зневагу, знущання, знищення – духовне й фізичне – протягом століть на рідній землі.

А якщо вибачаться перед нами, то тоді ми простимо – така вже добра українська душа.

І заживемо, як добрі сусіди. Але чи вибачаться?

І коли це буде?

Георгій СТАНЬЧИК

ПЕРША ПОЛЬСЬКА АРМІЯ В УКРАЇНІ

У Другу світову війну, розпочату гітлерівською Німеччиною, було втягнуто більшість народів Європи і світу. Принесла вона нещастя мільйонам людей, величезні жертви. Польща стала першою жертвою агресії. У вересні 1939 р. втратила незалежність і була окупована. Однак польський народ зброї не склав і боровся на всіх фронтах війни проти німців. На окупованій території було створено польську підпільну державу, а на чужині створювалися регулярні військові частини, які спільно з військами антигітлерівської коаліції боролися з ворогом. Вже у 1940 р. генерал Владислав Сікорський відбудував польську армію у Франції. А після її поразки знову створив польські збройні сили у Великій Британії. До кінця війни в їх рядах налічувалося близько 200 тис. вояків.¹ Вони воювали на стороні західних альянтів.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р. появилась можливість створити Військо польське також на Сході Європи. У 1941 – 1942 рр. в СРСР під командуванням генерала Владислава Андерса була сформована Армія польська. Ця армія на основі порозуміння між Й. Сталіним і прем'єром Великої Британії У. Черчілем була направлена до Ірану і на Близький Схід. Згодом вона була перейменована на 2-й польський корпус і брала участь у боях на території Італії.²

У травні 1943 р. з ініціативи діячів польської лівиці, згуртованих в Союзі польських патріотів (СПП), за згодою Йосипа Сталіна на території СРСР знову розпочалось формування регулярних польських військових частин. Найперше була створена I дивізія піхоти ім. Тадеуша Костюшка у військовому таборі в Сельцях над Окою. З 8 серпня 1943 р. з огляду на велику кількість добровольців почав формуватися I корпус

Збройних сил Польщі в Радянському Союзі. Корпус також почали формувати у Сельцях (I дивізія піхоти вирушила на фронт і 12 – 13 жовтня провела бій під Леніно), а від 15 січня до 15 березня 1944 р. – у районі Лаптева на Смоленщині. На новому місці I польський корпус був підпорядкований командувачеві Західного фронту Василю Соколовському. В лютому 1944 р. деякі артилерійські підрозділи вирушили на передову лінію фронту і підтримали вогнем дії радянської піхоти під Козлами і Ползухами.

Перебування I польського корпусу у прифронтовій смузі, інтенсивна підготовка і нове поповнення позитивно вплинули на підвищення бойової готовності. На початку березня 1944 р. в корпусі нараховувалося 37 тис. бійців. Він складався з трьох піхотних дивізій (1-ї дивізія піхоти ім. Тадеуша Костюшка, 2-ї дивізія піхоти ім. Яна Генрика Домбровського, 3-ї дивізії піхоти ім. Ромуальда Траугута), 1-ї танкової бригади імені героїв Вастерплате, 1-ї артилерійської бригади ім. Юзефа Бема, 4-го полку протитанкової артилерії, 5-го полку важкої артилерії, окремого моторизованого розвідувального батальйону, окремого зенітного дивізіону, окремого мінометного дивізіону, окремого саперного батальйону, окремого батальйону зв'язку, окремого жіночого батальйону й 1-го авіаполку “Варшава”³. Запасний полк піхоти залишився в Сельцях над Окою. На озброєнні корпус мав 25877 карабінів, 94533 автоматичні пістолети, 1388 ручних, 525 станкових кулеметів, 1010 протитанкових рушниць, 63 танки Т-34, 28 легких танків Т-70, а також 1021 гармату і міномет. У розпорядженні корпусу було 1142 автомобілі, тягачі та мотоцикли і 3057 коней.⁴

Керівництво Союзу польських патріотів позитивно оцінило процес творення польських військових частин в СРСР та участь 1-ї дивізії піхоти в боях під Леніно і передбачало подальшу розбудову війська. Однак мобілізаційні можливості серед поляків не були досить великі.⁵

На початку 1944 р. Червона армія здобула чергові успіхи, особливо на південному крилі фронту. Було визволено Правобережну Україну і частину Західної. До середини квітня фронт посунувся на лінію Броди – Тернопіль – Коломия. На цих теренах проживала досить значна кількість поляків. Це давало нові можливості для набору до Польських збройних сил в СРСР.

16 березня 1944 р. було прийнято рішення про розбудову I корпусу Польських збройних сил до розмірів I Польської армії в СРСР.⁶ Місцем її формування мала стати Україна.

Реалізація цього рішення йшла досить швидко. Вже 2 лютого 1944 р. до Сум прибув із Сельця запасний полк піхоти. Незабаром командування корпусу направило туди другу оперативну групу, яка складалася з 200 офіцерів під командуванням полковника Влодзімежа Радзівановича. Розпочалась організація Центру формування і поповнення Польських збройних сил в СРСР. Він складався із запасних частин, складів і різних обслуговуючих підрозділів.

10 березня 1944 р. командир I Польського корпусу генерал Зигмунт Берлінг видав наказ про перегрупування в Україну всіх частин. З 15 березня їх залізницею почали доставляти до нового району розміщення. Шлях вів через Рославль, Брянськ, Конотоп до Києва, а звідти до району Житомира і Бердичева. Переїзд польських підрозділів на нове місце проходив нормально. До середини квітня всі відділи⁷ в Україні вже були розміщені між Житомиром і Бердичевом. Штаб I Польської армії розмістився в Троянові; 1-а дивізія піхоти зупинилася в районі на північ від населеного пункту Рея; 2-а – на південь від села Слободище; 1-а танкова бригада – на північ від Бердичова; 1-а артилерійська бригада – під Скоморохами, а 5-й полк важкої артилерії зупинився в Шумську. Інші менші відділи і підрозділи розмістилися між Житомиром і Бердичевом.

У квітні вже в Україні корпус було реорганізовано. Створено командування армією, родами військ, керівництво служб. Командувачем I Польської армії став – генерал дивізії Зигмунт Берлінг, заступником із політико-виховної роботи – полковник Александр Завадський, заступником зі стрійової служби – генерал дивізії Кароль Свєрчевський, а начальником штабу – генерал бригади Болеслав Кєнєвич (з 17 травня генерал бригади Владислав Корчиц). Добре функціонував Центр формування і поповнення в Сумах. З 8 лютого до 15 червня 1944 р. через призовні комісії пройшло 56529 осіб, з яких 53902 були скеровані до військових частин I Польської армії.

Формування нових військових підрозділів у Сумах проходило швидко і справно. Допомогало у цьому як Верховне командування Червоної армії, так і влада України. Налагоджувалася добра співпраця польських вояків із місцевим населенням. “Людність гостинно і багато, як на воєнні умови, приймала вояків, особливо під час пасхальних свят”, – написав Казімеж Пшитоцький у праці про 1-шу танкову бригаду імені героїв Вєстернплатте.⁸

Так само про прийом польських вояків під Житомиром і Бердичевом написав Микола Каллаур, вояк I дивізії піхоти і автор книги “Третій бер-

лінський. З історії 3-го Берлінського полку піхоти”. Там зазначено: “Зі станції Рея підрозділи полку пройшли відносно невелику віддаль і розмістилися в навколишніх селах в районі Бердичова. 1-й батальйон у селі Половецьке, 2-й – в селі Корвинівка, а 3-й з окремими підрозділами полку і штабами полку – в Дмитрівці, великому селі неподалік міста. Місцеве українське населення, серед якого було багато польських родин, прийняло польських вояків доброзичливо. В дивізії поляки з цих країв також служили в її рядах”⁹. Польських солдатів відвідували родичі, які тут проживали. Про одне таке відвідування розповів у своїх спогадах Казімеж Ніцевіч. Воно стосується відвідин матері хорунжого Леона Яголковського. “Це була зворушлива зустріч. Поруч сиділи вже старша, по-сільському одягнена жінка і він, молодий пристойний, в офіцерському мундирі – її син. Милими очима дивилась на нього, радіючи зустрічі з сином. Панував трохи меланхолічний настрій. Можливо, материнське серце відчувало, що вже востаннє його бачить”¹⁰.

Леонард Сібінський, автор книжки про 1-шу артилерійську бригаду, так описав першу зустріч польських артилеристів з місцевими українцями: “Після двомісячного перебування в Білорусі бригада прибула в Україну. Підрозділи розмістилися в районі Житомира у селах Сінгури, Пряжево. Створено артилерійський і автомобільний парки. Житлові умови, харчування у новому районі були набагато кращі ніж на Смоленщині. Артилеристи досить швидко нав’язали дружні і навіть сердечні стосунки з місцевими мешканцями, які приязно сприйняли неочікуваних гостей, частували їх усім, чим хата багата і повідали про своє життя під окупацією. На цій землі не було такого села, котре не понесло жертв, не було такої сім’ї, де не оплакували б своїх найближчих вбитих, забраних до таборів або кинутих у в’язниці. Стовпи коминів, що залишилися після спалених хат, і свіжонасипані братські могили свідчили про злочинну діяльність окупантів”¹¹.

Добрі стосунки між польськими солдатами і місцевим населенням налагоджували офіцери політико-виховного відділу. Організовували бесіди з солдатами і розповідали про спільну боротьбу слов’янських народів з німецьким агресором. Військова преса поміщала на своїх сторінках статті про злочини німецьких фашистів, вчинені проти українського народу. 7 квітня 1944 р. газета “Zwycięzcy” опублікувала статтю, у якій наводилися дані про те, що німці вимордували в Києві 200 000 людей, у Бабиному Яру – 70000, у Харкові 30 000 осіб було задушено газом, а у Дніпропетровську – знищено 59 000¹².

Перебування I Польської армії в Україні у березні – квітні 1944 р. було періодом її подальшого організаційного розвитку. У квітні в Сумах сформовано 4-у дивізію піхоти ім. Яна Кілінського, у Тростянці – 1-у кавалерійську бригаду, в Угроїдах – 2-у і 3-ю артилерійську бригаду гаубиць, Лебедові – 1-у саперну бригаду і 14-й зенітний полк, у Краснополлі – 6-й механізований понтонно-мостовий батальйон. Створено також інші допоміжні служби. На початку травня штаб формування і поповнення у Сумах був переоформлений у Головний центр формування і поповнення. Ним керував генерал Кароль Свірчевський. Заново сформовані в Сумах і околицях військові підрозділи відсилали в район дислокації армії під Житомир і Бердичів. На їх місці були сформовані нові, у тому числі 1-шу зенітну дивізію, 4-ту протитанкову бригаду і 5-ту бригаду важкої артилерії. Станом на 1 червня 1944 р. I Польська армія вже нараховувала 77932 бійці, а в Сумському центрі перебувало ще 35 тис. солдатів.¹³

У зв'язку з наближенням часу виїзду I Польської армії для участі в боях, вступу на Батьківщину і перенесення туди всієї організаційної роботи було прийнято рішення про перенесення центру формування нових підрозділів із Сум до Житомира. Ще в травні на нове місце прибули інтендантські підрозділи, дорожні й будівельні війська. На початку червня виїхали 3-й запасний полк піхоти, 4-а дивізія піхоти, 2,3 і 4-а артилерійська бригади, 1-а кавалерійська бригада і 1-а зенітна дивізія. Із 105 підрозділів, організованих у Сумах, до 26 червня сформовано 100 військових частин, з яких 62 – відіслано в розпорядження армії.

Після більш як чотирьох місяців напруженої організаційної праці сумський центр формування припинив свою діяльність. Він відіграв роль як селецький табір, котрий започаткував розвиток польських збройних сил в СРСР, лише з цією різницею, що Сельці ввійшли в історію як колиська I дивізії піхоти ім. Тадеуша Костюшка і I корпусу Польських збройних сил, а Суми стали великою базою, у якій були створені особові умови й матеріальна основа для переоформлення Корпусу, який нараховував декілька тисяч бійців, у більш як стотисячну армію. З огляду на це Суми відіграли історичну роль.

Сумський осередок формування відрізнявся від селецького насамперед тим, що через Сельці перейшли всі поляки, здатні до військової служби в СРСР у 1943 – 1944 рр., а Суми були центром, який прийняв більшість поляків із Західної України, котрі могли носити зброю.

29 квітня 1944 р. I Польську армію було передано з I Українського фронту до складу I Білоруського фронту під командуванням генерала армії

Костянтина Рокосовського. Його війська знаходилися в районі Ківерець, Ковеля і Луцька на люблінсько-варшавському напрямку. У штабах підрозділів I Польської армії розпочалася підготовка до зміни дислокації. Бойовий наказ у цій справі командування армією видало 1 травня 1944 р. Він передбачав досягнення нового району в першій декаді місяця.

Переміщення армії до нового району на Волині проходило комбінованим способом. Деяка частина військ була доставлена залізницею, а частина – автомобільним і гужовим транспортом. Залізничні ешалони й автомобільні колони подолали відстань у 300–350 км за два дні, й більшість з них прибула у новий район до 11 травня. Підрозділи, які їхали кінним транспортом, прибули на Волинь під кінець другої декади травня.¹⁴ Новий район дислокації армії охоплював територію близько 300 кв. км і тягнувся від річки Стир, а на південь – до траси Рівне – Луцьк. Східня і південна частина району дислокації врізалася в комплекс олицьких лісів. Весь район постою армії, за винятком кількакілометрової смуги вздовж Стиру і оброблюваних полів і лук навколо більших населених пунктів, був лісистим.

Тим часом головний штаб формування було перенесено до Житомира.¹⁵ Закінчився стан формування I Польської армії, і розпочались роботи за створення формацій, які, крім 6-ти дивізій піхоти, вже не ввійшли до складу I Армії, а склали основу для творення II Армії Польського війська і I танкового корпусу.

Як уже згадувалося, I Польська армія в Україні формувалася головним чином з місцевого польського населення. До центрів формування у Сумах, а пізніше в Житомирі, приходили добровольці й призивники з різних регіонів, у тому числі з Волині і Поділля. Вони приносили вістки про діяльність націоналістичних відділів УПА Т. Бульби-Боровця і С. Бандери. Заступник командира з політико-виховної роботи I дивізії піхоти у декадовому звіті писав: “Страшні враження викликали відомості з Волині. Народжується ненависть не лише до німців, але й до українців. Вояки вголос не говорять, що це українські фашисти, але коли говорять про те, що сталося, вживають національну термінологію – українці.”¹⁶ Однак тоді через добрі стосунки, які панували в Україні між населенням і Військом польським, настрої, викликані трагізмом поляків на Волині і Поділлі, вдалося налагодити. Значну роль тут відіграла військова преса і політично-виховний апарат.

Після прибуття армії на Волинь проблема ожила з подвійною силою. Армія опинилася в регіоні, у якому сили під знаком Бульби і Бандери

вчинили страшні руйнації у селах і колоніях, у яких мешкали поляки. “Чим далі ми їхали на захід, – згадує Володимир Мусь, – тим більше ми зустрічали вояків і польського населення. Чоловіки в цивільному одязі їхали до війська. Мали з собою традиційні саморобні чемодани. На станціях було багато польських жінок. Вони їхали або відвідати своїх чоловіків у війську, або, рятуючись, тікали зі зруйнованих сіл до міст. Всі горнулися до польських вояків, прагнучи здобути тут якусь вістку або захист. Оповідали про пережите. Це були історії нібито витягнуті з давніх варварських часів.

Ми довідалися, що на теренах, які до війни належали Польщі, повстали українські збройні організації фашистського типу, які утворювалися і доозброювалися німцями. Вперше від початку війни почув про бандерівців, бульбівців, українських есесівців. Розповідали про нищення цілих сіл з великою жорстокістю і не тільки польських... Війна залишила не лише матеріальну руйнацію, моральне здичавіння, але й ґрунтовно перетасувала дотихчасові суспільні і національні відносини”¹⁷.

Прибуваючі на Волинь підрозділи I Польської армії наштовхувалися на свіжі руїни і згарища – матеріальні докази мешкаючих тут поляків. “Ешалони 8 полку піхоти, – пише Казімеж Качмарек, – почергово під’їжджали до платформ, окремі підрозділи почали вивантажувати своє майно. Найперше висадився 1-й батальйон.

Пізно ввечері підрозділи колонами почали підходити до розтягнутого вздовж шосе Ківерці – Колки села Пшебраже, в якому проживали як поляки, так і українці. Вже здалеку було видно комини спалених хат. Село оточувала траншея. Вояки довідалися від місцевих мешканців, що в цих околицях майже відкрито діяли бандерівці, які співробітничали з німцями. Проти них була організована самооборона. Згадана траншея служила мешканцям села для нічної оборони. Вдень працювали в полі великими групами зі зброєю збоку”¹⁸.

Ще гірше нову дислокацію пережили вояки 1-ї артилерійської бригади. Дивізії зайняли вогневу позицію під лісом на південний схід від Омельна. “Тут солдати бригади, – пише Леонорд Скібінський, – зустріли цілком інший прийом населення, ніж в попередньому місці перебування. Відношення мешканців навколишніх сіл було, щонайменше, неприхильне. Спочатку ми не знали суті справи. Лише тоді, коли до бригади потрапили місцеві поляки, ми довідалися про їхні переживання. Особливо зворушили нас оповіді про злочини бандерівців у Гуті Степанській, Кисе-

лені та інших селах, про бої відділів самооборони, організованих великими групами місцевих поляків. Вояків, котрі прибули до бригади, постійно мучила думка про долю їх родини. Це спричинило антиукраїнські настрої як у бригаді, так і в інших підрозділах, котрі прибували на Волинь”¹⁹.

Командування І Польської армії і командири армійських підрозділів, знаючи цю ситуацію на Волині, застосували особливі засоби обережності. Підрозділи і штаби були розміщені в ізольованих від місцевого населення районах. Заборонялося користуватися квартирами у селах. Солдатам не дозволялося набирати воду в сільських колодязях. Заборонялося навіть набирати солом у сінники. У місцях дислокації підрозділів організована була варта, яка стояла вдень і вночі. Вартовим у цей час приділялась значна увага. Вояків, котрі несли варту, досить часто контролювали для того, щоб виробити у них пильність.

Особлива роль випала політично-виховним відділам і командирам усіх рангів. Боязнь за долю родини породжувала у багатьох вояків незадоволення службою у війську, а інколи була причиною самовільних відлучень. Змушені були з цим боротися і переконувати вояків, що українських націоналістів не потрібно утотожнювати з усім українським народом.

Прибуття на Волинь І Польської армії принесло місцевим полякам деякий перепочинок. Це досить сильно обмежило свавілля націоналістів, але цілком їх не було зліквідовано. У звітах армії не відзначено нападів на бойові підрозділи, але групи УПА нападали на поодиноких вояків і автомобілі майже до кінця перебування армії на Волині. Великим відлунням пройшов по армії напад на групу реконенсації 7 полку гаубичної артилерії, котра 23 червня 1944 р. їхала автомобілем з Цуманя до Ковеля, щоб вибрати місце для дислокації полку, що прибув залізницею із Сум. Внаслідок цього організованою групою українських націоналістів були вбиті: командир 7-го артилерійського полку гаубиць підполковник Казімеж Кульчицький, заступник командира полку політико-виховної роботи поручик Владислав Добжанський, начальник інформаційного відділу поручик Юзеф Лозовський, водій, капрал Міхал Шлапак. Отримав важкі поранення ординарець командира капрал Міхал Полубенцов.²⁰

Присутність І Армії в районі Ківерців завдала перешкод групам українського націоналістичного підпілля, витіснила їх поза межі дислокації армії, головним чином до олицьких лісів, обмежила свободу дій. Ситуа-

ція у цій частині Волині значно стабілізувалася. У пам'яті вояків надовго збереглися наслідки діяльності УПА на цій території і донині викликають недобрі емоції.

ПРИМІТКИ

¹ W. Iwanowski. Z dziejów formacji polskich na Zachodzie 1939–1945. – Warszawa, 1976. – S. 361.

² P. Żaroń, Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–1943. – Warszawa, 1988. – S. 165–169.

³ Cz. Podgórski, Zarys rozwoju organizacyjnego Polskich Sił Zbrojnych w Związku Radzieckim, maj 1943 -lipiec 1944 r. // Wojskowy Przegląd Historyczny. – № 1/1966. – S. 23.

⁴ Тамże. – S. 26.

⁵ Понад 100 000 поляків пішло на Близький Схід, близько 40 000 мобілізовано до І польського корпусу, багато залишилося працювати в промисловості й колгоспах. Цих останніх радянська влада неохоче посилала до війська.

⁶ Organizacja i działania ludowego Wojska Polskiego w latach 1943 – 1945. Wybór materiałów źródłowych. – Т 1–Warszawa, 1958. – S. 32.

⁷ Третя дивізія піхоти прибула під Ківерці лише 3 травня 1944 р.

⁸ K. Przytocki. Warszawska Pancerna. Z dziejów I Warszawskiej Brygady Pancерnej im. Bohaterów Westerplatte 1943–1946. – Warszawa, 1981. – S. 69.

⁹ M. Kałaur. Trzeci Berliński. 2 dziejów 3 Berlińskiego Pułku Piechoty. – Warszawa, 1977. – S. 149 – 150.

¹⁰ Wojskowe Biuro Badań Historycznych, sygn. IY/44/287, Wspomnienia Kazimierza Nicewicza.

¹¹ L. Słdubiński. I Brygada Artylerii Armat 1943 – 1945. Dzieje I Warszawskiej Brygady Artylerii Armat im. gen. Józefa Bema. – Warszawa, 1984. – S. 59.

¹² Zwyciężymy. – № 60. –7. IV. 1944.

¹³ Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie (dalej CAW) sygn- IH/4/99. – S. 60, Meldunek o stanie bojowym I Armii Polskiej na dzień 1. – IV 1944.

¹⁴ Błagowieszczkański. Dzieje I Armii Polskiej w ZSPJt maj – lipiec 1944 r. – Warszawa, 1972. – S. 18 – 20.

¹⁵ На основі матеріалів Центрального військового архіву в Рембертові не можна докладно відновити спосіб перегрупування центру формування до району Житомира. Відомо лише, що 24 червня залишив Суми Головний штаб формування, а на початку липня почали перегрупуватися запасні частини й інтенданська служби.

¹⁶ Organizacja i działania bojowe. – Т. 4. – S. 167, Dekadowy raport zastępcy dowódcy I dywizji piechoty do spraw polityczno-wychowawczych o nastrojach oraz o stanie bojowym w jednostkach dywizji.

¹⁷ W. Mus. W służbie boga wolny. – Warszawa, 1983. – S. 124.

¹⁸ K. Kaczmarek. Ósmy bydgoski. – Warszawa, 1962. – S. 43.

¹⁹ L. Skibiński. Op. cit. – S. 66.

²⁰ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), sygn. III /4/158. – S. 222; III/49/I. – S. 25.

Переклад з польської мови Миколи Кучерени.

**ПОЗИЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ
ЩОДО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ
НА ВОЛИНІ В 1942 – 1943 рр.**

Українсько-польський конфлікт на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни сьогодні відображений у численній науковій, публіцистичній і мемуарній літературі, написаній багатьма науковцями, учасниками й свідками тих подій. Спеціалістам ця література добре відома. Відомі й поважні розбіжності в інтерпретації цього конфлікту українськими та польськими істориками й громадськістю. Чи не найбільш “гарячою точкою” розбіжностей, які існують між українською і польською стороною, є питання українсько-польських стосунків на Волині у 1943 і, частково, 1944 р., де вони набули особливо кровопролитного характеру й супроводжувалися численними жертвами серед цивільного населення з обох сторін.

Треба зазначити, що, власне, на прикладі “волинських подій” виявляються методологічні розбіжності між польськими та українськими дослідниками історії Другої світової війни. Вважаємо доцільним підкреслити, що, на наш погляд, ці розбіжності значною мірою зумовлені психологічним тиском на істориків, який чиниться обопільною громадськістю – польською та українською. Під його впливом дослідники змушені виокремлювати “волинські події” із загального ланцюга українсько-польських взаємин часу війни й надавати їм самостійного значення. Особливо наполегливим є тиск польської громадськості, зумовлений, як видається, намаганням отримати певну “психологічну компенсацію” за втрату “польських кресів” і масові депортації польського населення в кінцевій фазі війни й перші післявоєнні роки. Цей тиск змушує польських істориків розглядати вказані події винятково з позицій “польської рації стану”, залишаючи на боці мотиви й позиції інших сторін конфлікту і свідомо чи несвідомо нехтуючи “українською рацією стану”. Українські історики в оцінці цих подій також здебільшого керуються власною “рацією стану” й нехтують загальнополітичною ситуацією в регіоні під час війни; спираються на інтереси і завдання радикального українського національно-визвольного руху, який у непростих обставинах воєнного лихоліття й протистояння кількох потужних учасників подій був змушений знаходи-

ти “вузьку стежку” реалізації стратегічних і тактичних цілей українсько-го національного руху в цілому.

За таких умов зближення позицій можливе тільки тоді, коли вдасться знайти компроміс між українською і польською “раціями стану”. Такий компроміс можливий, на наш погляд, якщо вдасться прийти до спільного погляду на інтереси українського й польського народів. З польського боку це означатиме визнання права українців на створення самостійної національної державності на землях, де українці становили переважний чинник політичного життя. З українського боку – визнання за польською меншиною на західноукраїнських землях права на трактування цих земель як своєї батьківщини.

Зовсім не випадково зауважено, що Друга світова війна в її світовому вимірі була одним з актів тої світової драми, яка розгорнулася від початку ХХ ст. і послідовними діями якої були Перша світова війна, революції і кризи міжвоєнного періоду. З них виростили потужні соціальні, національні, антиколоніальні й міжконфесійні конфлікти, котрі відбивали прагнення цілих народів й окремих етно-політичних спільнот посісти рівноправне становище в сучасному світі. Одним з таких рухів був і український національний, який на початку століття зазнав кількох дошкульних невдач і поразок, але не припинив існування. Більше того, виступаючи в ролі жорстоко переслідуваного і принижуваного в усіх державах, де він розвивався (СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина), цей рух в силу суспільно-політичних обставин радикалізувався і шукав можливого союзника, здатного підважити існуючий міжнародний порядок в Європі. Сталося так, що в західноукраїнських землях в складі міжвоєнної Польщі (Східна Галичина і Волинь) він здобув найбільші впливи. А сталося так, насамперед, тому, що українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. фактично не припинялася до 1939 р. Вона “жевріла” в акціях опору 20-х років, “паціфікаціях”, терористичних замахів 30-х років. Друга світова війна стала ще одним актом українсько-польської “невідомої” війни ХХ ст. Тому, на наш погляд, “волинські події” слід розглядати не як окреме явище, а як одну з ланок перманентної українсько-польської війни ХХ ст., якщо говорити образно – як одну з “битв” цієї війни. Співзвучні погляди ми знаходимо також у працях польських істориків М. Козловського, Р. Тожецького, З. Ковалевського, Т.А. Ольшанського.

Друга світова війна створила сприятливий шанс для нової спроби українського державотворення. Залишаючи наразі на боці зовнішньополі-

тичну орієнтацію українських націоналістів, які вважали, що гітлерівська Німеччина сприятиме створенню Української державності, зазначимо, що їхні плани і дії підпорядковувалися, насамперед, цій стратегічній меті. Відомо, що спроби ОУН поставити гітлерівське керівництво перед доконаними фактами проголошення незалежної України (Акт 30 червня 1941 р.) або створення на окупованих теренах української адміністрації зазнали невдачі. Українські націоналісти, починаючи з 1941 р., змушені були проходити болісний шлях вироблення нової тактики дій. Не відмовившись від стратегічної мети – виборення незалежної України, вони змушені були зробити ставку на боротьбу “власними силами”, сподіваючись на порив “Української національної революції”, яка пробудить національну свідомість й активізує роз’єднане в ідейному, політичному і культурному відношеннях українське населення, котре одноставно підтримує їхню програму. Однак дійсність була дещо іншою: українським націоналістам протистояли і протидіяли як німецька воєнна машина, так і радянська більшовицька потуга, яка набирала сил упродовж війни, а також польський Рух опору, який незламно стояв на позиціях повернення до територіального *status quo ante bellum*.

Фактично тільки на Волині і в Східній Галичині, а згодом на так званому Закарпатті українським націоналістам вдалося створити потужну базу національного руху, включаючи його збройні сили – Українську повстанську армію (УПА), організувати основи державності, яка повинна була поширюватися у різних напрямках. І власне, на цих теренах “жовтуча” українсько-польська війна перетворилася у цілком реальний “гарячий” конфлікт, у якому гинули безневинні люди.

Не вдаючися до розплутування дуже складного клубка протиборства українців, поляків, німців, радянських партизан і звичайних кримінальних банд, що мало місце на західноукраїнських землях в 1942 – 1944 рр., вважаємо за потрібне наголосити, що даремним буде пошук головного “зачинщика” українсько-польського взаємного винищення. Кожна зі сторін конфлікту завжди знаходитиме аргументи, котрі звинувачують протилежну у “першому нападі”. На наш погляд, зрозуміти волинські події можна тільки, поставивши їх в контекст українсько-польської “невідомої війни” ХХ ст., яка тривала від початків українсько-польського протиборства в Галичині на початку ХХ ст. до 1947 р. включно. З української позиції це була національно-визвольна війна (боротьба) за право створення незалежної державності на теренах спільного проживання українців і по-

ляків, яке (проживання) виникло внаслідок тривалих історичних обставин. У цій війні, де не було визначеної лінії фронту і яка мала всі риси міжетнічного конфлікту, жертви були логічним продовженням тотального поборювання ворога.

Ще у 1939 р. з частини окупованих земель Польщі гітлерівці створили Генеральне губернаторство (ГГ) з центром у Кракові, на терені якого проживала й частина українців (5-7 %) – переважно на Лемківщині, Надсянні, Холмщині, Підляшші. На цих землях, призначених для переселення туди всіх поляків, німці дещо прихильніше ставилися до українців, вбачаючи в них антипольський стримуючий чинник¹. Вони сприяли тут розвитку українських громадських, освітніх і культурних установ, підпорядкованих Українському центральному комітетові (УЦК), котрі дуже швидко розбудували українське життя на окупованих теренах. Однак ці кроки УЦК викликали спротив польського населення, яке звинувачувало українців у колаборації з окупантами, прагненні усунути поляків з їхніх земель. Треба зазначити, що подібні тенденції в діяльності УЦК справді мали місце. Розбудовуючи українське життя в ГГ в 1939 – 1941 рр., діячі УЦК, а також численні члени обох фракцій ОУН передбачали відновити український характер пограничних українсько-польських теренів, котрі, на їх думку, повинні були ввійти до складу майбутньої Української держави. Про це йдеться у “Меморандумі української національної групи в Генеральній губернії”, підготовленому й поданому німцям представниками УЦК 18 квітня 1941 р. У ньому йшлося, зокрема, про те, “щоб була визначена границя української території, на якій не були б поселювані польські й жидівські евакуйовані. Крім того, вони просять виселити з цієї території поляків і жидів, переселити натомість українців, які становлять національні острови серед поляків”². Окупанти відмовилися задовольнити ці вимоги, посилаючись на невизначеність майбутнього статусу цих територій. Проте поляки з великою неприязню стежили за зміцненням українських позицій на пограничних теренах і невдовзі відповіли нападами на діячів УЦК й представників української адміністрації як колаборантів.

Для розуміння причин нагнітання українсько-польських суперечностей важливе значення мала також політика радянської влади щодо поляків на колишніх землях Речі Посполитої, які в 1939 р. відійшли до СРСР. Дослідники й мемуаристи неодноразово відзначали, що ставлення поляків до українців отримало нову порцію ненависті внаслідок того, що

“поляки, до цього часу привілейована державна нація, раптом були зіпхнені на позиції однієї з національних меншин”³.

У політиці польських еміграційних властей до початку німецько-радянської війни у червні 1941 р. українське питання не займало помітного місця. Головним моментом, який проходив через відозви польського еміграційного уряду В. Сікорського, утвореного на початку жовтня 1939 р. у Франції, була участь Польщі у війні з гітлерівською Німеччиною та її сателітами з метою відбудови Польської держави, яка б посіла гідне місце у післявоєнній Європі. При цьому неодмінно робився наголос на тому, що відновлена Польща як жертва агресії, мусить бути відбудована виключно у кордонах 1939 р.⁴

З метою реалізації цілей війни польський еміграційний уряд створив Комітет міністрів до справ краю (13 листопада 1939 р.), а в окупованих землях – збройну організацію Союз збройної боротьби (ЗВЗ) (4 грудня 1939 р.), переіменований у 1942 р. на Армію крайову (АК) і цивільну політичну адміністрацію, Делегатуру уряду на край. Уряд докладав великих зусиль для організації і підпорядкування своєму керівництву підпільного Руху опору в окупованих землях. Від початку війни провідники лондонського табору як в еміграції, так і на окупованих землях не розглядали і, треба сказати правду, не могли розглядати українське питання в річищі незалежної Української державності. Вони зосереджували увагу на поверненні територіального status quo ante bellum, вбачаючи лише дві зацікавлені сторони – Німеччину і СРСР. Для України в цих розрахунках місця не залишалось. Намагання українського визвольного руху за будь-яких умов створити незалежну державу інтерпретувались як “підступи” гітлерівської агентури. Українська проблема традиційно вважалась внутрішнім питанням Польщі і трактувалась в кращому разі як справа забезпечення демократичних прав національної меншини у післявоєнній Польщі. За всіх обставин, котрі в часі війни неодноразово змінювались, керівники польського лондонського табору не бачили в українському національному русі рівноправного партнера для взаємин, а лише чинник, який загрожує підірвати територіальну цілісність країни.

Загроза нової війни на сході континенту, яка ставала все більш очевидною в першій половині 1941 р., спричинила активізацію обох відламів ОУН, які, нав’язавши контакти з військовими колами Німеччини, намагалися згуртувати свої сили і підготуватися до вступу на українські землі⁵. У квітні 1941 р. ОУН–Б провела біля Кракова II Великий збір, на якому

схвалила низку постанов, головним змістом яких була “революційна боротьба” за УССД, яка спирається на власні сили і “в принципі” відкидала орієнтацію на чужі сили, у першу чергу, “історичних ворогів України”. Німці, відповідно, виступали союзниками.

Початок німецько-радянської війни докорінно змінив ситуацію як на міжнародній арені, так і на землях, що стали тереном воєнних дій. Відбулися суттєві зміни у політиці всіх сторін світового конфлікту. Головний ворог українських націоналістів – СРСР – опинився в таборі союзників по антигітлерівській коаліції, а головний союзник – Німеччина – дуже швидко дала зрозуміти свої наміри щодо ідеї Української державності, розігнавши і репресувавши учасників проголошення Акту 30 червня 1941 р. у Львові, розділвши українські землі між ГТ, Райхкомісаріатом “Україна” і румунською Трансністрією, встановивши на окупованих територіях режим терору і сваволі. Як подають у мемуарах провідні діячі ОУН, вже 10 липня 1941 р. на засіданні Проводу ОУН–Б було вирішено “розгортати проти німців свою національно-визвольну війну”⁶. Проте розробка планів боротьби проти Німеччини зайняла значний період часу, оскільки, по-перше, німецькі армії представляли собою могутню силу, з якою не можна було не рахуватися, і, по-друге, арешти багатьох активних діячів ОУН внесли дезорганізацію в середовище керівного активу. Тому наприкінці вересня – початку жовтня 1941 р. І конференція ОУН–Б ухвалила рішення не вступати в конфлікт з німцями, а гуртувати національні сили, використовуючи можливості легальної діяльності в окупаційній адміністрації⁷.

Польський еміграційний уряд і підпілля досить швидко відреагували на початок німецько-радянської війни. На початку липня 1941 р. у Лондоні відбулися зустрічі В. Сікорського з радянським послом у Великобританії І. Майським, на яких було вироблено підстави співробітництва між СРСР і еміграційним урядом Польщі. 30 липня 1941 р. у Лондоні було підписано польсько-радянську Угоду про відновлення дипломатичних відносин і створення Польської армії на території СРСР. Цей документ визнав недійсними радянсько-німецькі угоди 1939 р. щодо Польщі, проголосив надання обома сторонами взаємодопомоги і підтримки в боротьбі з гітлерівською Німеччиною⁸. Питання врегулювання кордону між двома державами було відкладене на пізніший період. Нав’язання союзницьких відносин з СРСР вимагало від польського уряду розглядати українську проблему з урахуванням інтересів Радянського Союзу, а значить,

у її суто територіальному аспекті. Український національний рух перетворювався у предмет торгу двох сторін, у якому Польща знаходилась у явно невідгодному становищі “прохача”.

Проте польські керівні діячі усвідомлювали, що вступ у війну СРСР значно ускладнює обстановку в регіоні. 24 червня 1941 р. В. Сікорський скерував до Делегатури в окупованій Польщі “Інструкцію № 2”, у якій зазначав сприяльність для польського справи початку німецько-радянської війни, котра змусить “радянців” визнати Польщу та її уряд. Водночас він застерігав польське підпілля на випадок, якщо німці почнуть творити під своєю егідою “українські, литовські й інші держави з включенням до них польських територій”. Такий перебіг подій вимагав би “підготовки до оборони”⁹.

Невдовзі такі передбачення про розвиток подій почали збуватися. У жовтні 1941 р. командувач ЗВЗ ген. С. Ровецький (*Гром*) доповідав у Лондон, що німці створюють українську поліцію на теренах Волині, Поділля і Полісся, а ставлення місцевих українців до поляків є виразно ворожим¹⁰. Він просив вказівок щодо взаємин з українцями (а також литовцями й білорусами). У середині листопада 1941 р. командувач ЗВЗ подав у Лондон докладний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період з вересня 1939 р. по листопад 1941 р. з допискою “передбачення на майбутнє”. Документ узагальнював розвиток відносин двох народів напередодні й після початку війни й констатував, що ставлення українського населення до поляків постійно погіршувалося внаслідок насамперед “помилки нашої політики щодо українців”. Німецька окупація, писав він, розчарувала українців, серед яких зростало переконання про тимчасовість німецької присутності на землях України, Галичини і Волині. Водночас серед керівних діячів українського руху поширювалося переконання про те, що “поляки є більш небезпечним ворогом, ніж німці”, оскільки другі відійдуть, а перші залишаться. Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з “опором зміцнілої української стихії” в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку тут будуть представлятися як “агресивна війна”. Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їх представників до урядових структур тощо¹¹.

Однак як в польських еміграційних структурах, так і в підпіллі на теренах Західної України стикалися протилежні погляди на можливості

розв'язання українського питання – від ліберальних “федераційних” до націоналістичних асиміляторсько-силових. Інформація, яка поступала до еміграційного уряду з окупованих земель, значною мірою виражала погляди польських націоналістичних кіл з “кресів”. На ній яскраво відбивалися старі упередження і відгомони польсько-українського протистояння від кінця XIX ст.

Лондонський уряд, заклопотаний різними справами, тривалий час не наважувався прийняти загальний документ, який би окреслював його ставлення до України та українців. Основним стримуючим чинником для нього була небезпека наразитися на обструкцію з боку СРСР, для якого українська проблема існувала лише як територіальна – утримання Західної України в складі УРСР. На початку січня 1942 р. з'явилася “Ідейна декларація уряду Польської Республіки”, в якій містилися лише загальні положення про забезпечення демократичних прав всіх громадян післявоєнної Польщі, а щодо кордонів, то йшлося про більш широкий доступ до Балтійського моря і забезпечення “тривалої безпеки” країни¹². Між тим рапорти, які надходили з окупованих земель у першій половині 1942 р., свідчили про посилення організованості та згуртованості українських патріотичних сил, серед яких зростали впливи ОУН-Б. У рапорті з лютого 1942 р. командувач АК ген. С. Ровецький (з цього місяця ЗВЗ було перейменовано на Армію крайову) сигналізував у Лондон, що “українці посилено готуються до майбутнього збройного виступу, головно проти нас”; в червні 1942 р. висловлював занепокоєння ізольованням польського населення Галичини, Полісся і Волині, яке представлено лише “окремими островами”, і тільки “умиротворення” стосунків з українцями може дозволити опанування східних земель без боротьби. У вересні він же писав до В. Сікорського, що українці збираються зробити спробу створення своєї держави, яка включатиме Східну Малопольщу (Галичину), Волинь і Полісся, і в момент боротьби з німцями вони будуть мати перевагу над поляками¹³.

З середини 1942 р. польський еміграційний уряд почав більше уваги приділяти розробці політики щодо українців в цілому і західноукраїнських земель зокрема. Влітку 1942 р. в Лондоні відбулося кілька нарад, присвячених українському питанню. На підставі обміну думками та інформацією представників різних відомств уряду професор О. Гурка склав пам'ятну записку для міністра внутрішніх справ (С. Миколайчика) під назвою “Актуальна ситуація української справи виключно в кордонах Речі

Посполитої від 1 вересня 1939 р.” У ній зазначалося, що більшість українських політичних сил покладали великі надії на Німеччину, але останнім часом були розчаровані діями окупантів. Перед українськими провідниками стоїть питання – на кого орієнтуватися в умовах, коли німці програють і західноукраїнські землі стануть перед обличчям нової більшовицької окупації. Автор приходив до висновку, що в інтересах польського уряду повернути українців на свій бік, пообіцявши повний розрив з політикою попередніх польських урядів, запропонувати українцям рівноправність і самоврядування в складі післявоєнної демократичної Польщі, опертої на західних союзницьких цінностях і Атлантичній хартії¹⁴.

Наприкінці 1942 р. зібралася Військова конференція ОУН–Б. Хоча на ній ще проявилися розбіжності щодо тактики подальшої боротьби, але було схвалене рішення про створення єдиних українських збройних сил під проводом ОУН–Б і підготовку в майбутньому збройного повстання проти німців і радянських військ¹⁵. Розбіжності було подолано на III Конференції ОУН–Б (ОУН–СД), яка пройшла в лютому 1943 р. У її постановках стверджувалось, що українці ведуть боротьбу як проти німців, так і проти більшовиків за УССД й готові до співробітництва з усіма, хто визнає українську державність на “етнографічних територіях”, але будуть поборювати будь-які “імперіалістичні намагання”¹⁶.

Після конференції ОУН–Б приступила до розбудови УПА, насамперед на Волині й Поліссі. Приблизно в цей час (грудень 1942 – лютий 1943 р.) керівництво ОУН–Б, очевидно, прийняло негласне рішення про проведення “антипольської акції” на Волині й Поліссі з метою недопущення зміцнення тут польського підпілля, усунення польського елемента, який міг відіграти роль “п’ятої колони” в ході боротьби за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії і співробітництво поляків з радянськими партизанами¹⁷. Сьогодні немає певних документів, котрі б свідчили, що керівництву ОУН і УПА йшлося про винищення всього польського населення Волині й Полісся (а потім Галичини). Однак незаперечним фактом залишається те, що, починаючи з лютого 1943 р., українські збройні загони при підтримці місцевого українського населення чинили скоординовані й жорстокі напади на польські населені пункти, які часто супроводжувалися винищенням цивільного населення. Необізнаний з планами оунівців священник з Волині Максим Федорчук у своєму щоденнику 23 березня 1943 р. записав: “Від 21 березня поляки гвалтовно забирають свої клунки і втікають до міста. По дорозі сунеться обоз за

обозом. Всі поляки смутні. Питаємо, яка причина втечі до міста, і отримуємо відповідь, що українці винні. Дійсно, щось є. Бо коли наступає ніч, то навколо видно пожежі. Людей огортає страх. Є оголошення, що Великдень українці відсвяткують по селах без поляків. Щоденно чути нові тривожні вісті щодо долі поляків”¹⁸.

Загострення польсько-українських стосунків на окупованих теренах збіглося з урядовою кризою серед польських емігрантів, викликаною спочатку тиском потужної опозиції В. Сікорському, а потім і трагічною смертю останнього 4 липня 1943 р. Його наступником на чолі уряду став людовець С. Миколайчик. Йому протистояли впливові кола військових на чолі з генералом К. Соснковським, котрі вважали лінію на порозуміння з СРСР “зрадою” національних інтересів Польщі. Діяльність уряду С. Миколайчика була спрямована на відновлення дипломатичних стосунків із східним сусідом за рахунок певних поступок у справі кордонів. Проте подальший перебіг подій показав, що Й. Сталін не збирався рахуватися з думкою польських емігрантів, створивши слухняні собі польські інституції з числа польських комуністів (ППР, КРН та ін.).

Зі зміною міжнародних умов польсько-українське протиборство на окупованих західноукраїнських землях перетворювалося на локальний спір, суддею в якому виступав радянський диктатор Й. Сталін. Польсько-український конфлікт, який набирив гостроти, непокоїв польське підпілля напередодні появи в цьому регіоні Червоної армії. У квітні 1943 р. командувач АК скерував до Лондона докладний аналіз ситуації стосунків з національними меншинами. Він повідомляв, що впливи ОУН–Б швидко зростають на Волині і в Галичині, де майже вся молодь прагне незалежної України, і що українці використовують кон’юнктуру для творення ситуації “доконаних фактів”, “зміцнюючи свій стан посідання за рахунок поляків”¹⁹. Щодо місцевих поляків, то зазначалося, що вони дуже вороже ставляться до українців і серед них “переважає бажання помсти за пережиті кривди і прагнення у відповідний момент усунути активність української стихії, щоб назавжди позбутися небезпеки”²⁰.

31 березня 1943 р. після тривалих дискусій польський уряд у Лондоні схвалив нарешті перший офіційний документ у справі польсько-українських стосунків “Тези в справі української політики”. Він повторював засади польської політики щодо українців початку 1920-х років, обіцяючи їм рівноправність на засадах територіального самоврядування, широкую національно-культурну автономію, котрі у підсумку можна було б з

певними застереженнями окреслити як територіальну автономію²¹. Натомість містилося положення про спільні дії проти радянських претензій на західноукраїнські землі й обіцянка включити українських представників до урядових структур. Запропонована програма не відповідала зміненим умовам кінця війни, вона не враховувала тих величезних змін, які відбулись як на окупованих землях, так і на міжнародній арені.

Проте навіть така дуже поміркована програма зустріла гостру опозицію і протидію керівництва польського підпілля на західноукраїнських землях. У середині травня 1943 р. керівник львівського (III) округу АК генерал К. Савицький скерував до командувача АК свої нотатки з приводу польсько-українських стосунків, у яких відстоював старі позиції про кордон Польщі 1939 р. і будівництво України тільки на схід від Збруча, звинувачував українців у зраді й підступах по відношенню до поляків й вимагав від них безапеляційного прийняття польської позиції, на основі якої тільки й може відбутися порозуміння²². На знак протесту проти урядових тез в українській справі він невдовзі подав у відставку. В окупованій Варшаві в середовищі Делегатури і АК навесні-влітку 1943 р. було підготовлено ще один документ під назвою “Справа польсько-українських переговорів”. У ньому українська справа розглядалася винятково з позицій збереження інтегральності Польщі в кордонах 1939 р. і забезпечення інтересів польського населення “кресів”, а українцям відводилася роль пасивного чинника, який ще повинен спочатку здобути вибачення за “зраду” державних інтересів²³.

Після тривалих і гострих дискусій Крайова політична репрезентація 30 липня 1943 р. розробила свій документ під назвою “Відозва до українського народу”. Витримана у провокаційних тонах, вона звинувачувала весь український народ у співпраці з гітлерівцями у винищенні поляків, містила погрози покарання і закликала до союзу з поляками у боротьбі з німецькими окупантами. У відозві наголошувалося, що поляки “розуміють і цінують прагнення української нації до створення незалежної України”, але оголошують, що ніколи не відмовляться від східних земель Речі Посполитої, “на яких польська нація протягом століть внесла величезний цивілізаційний і господарський вклад”²⁴. Далі йшли туманні обіцянки “рівноправності й вільного розвитку”, котрі навіть відбігали в гірший бік від офіційних тез уряду в Лондоні.

Оскільки еміграційний уряд був зайнятий переважно зовнішньополітичними питаннями, основний тягар розв’язання польсько-українських

суперечностей вправ на Крайову делегатуру і АК. У травні 1943 р. рапорти командувача АК генерала С. Ровецького били на сполох через масові повідомлення про напади українських загонів УПА на польські села, що супроводжувалися винищенням цивільного населення. Командувач скаржився, що ситуація на Волині настільки складна і заплутана, що “нагадує дикі поля”²⁵. Польське населення втікало до більших міст і укріплених баз самооборони. Керівництво АК вживало термінових заходів для зміцнення польського збройного підпілля на Волині. 17 травня 1943 р. командувач Волинського округу АК дав наказ організувати польську самооборону, яка передбачала не тільки відбиття нападів УПА, німецьких каральних експедицій, але й відплатні акції проти українських сіл²⁶. Боротьба набула особливо запеклого характеру влітку 1943 р.

Водночас обидві сторони розгорнули активну пропагандистську діяльність, поширюючи різноманітні заклики і відозви. У липні 1943 р. ОУН–Б поширила на Волині відозву “До поляків”, у якій звинувачувала їхні керівні кола в агресивності, запереченні права українців на власну державність, співробітництві з німцями і радянськими партизанами. У відозві стверджувалось, що український народ веде боротьбу за свою незалежність й зможе її відстояти також і проти “польських імперіалістів”. Водночас підкреслювалось, що українці не мають ворожості до польського народу і не хочуть жодного кляптя польської землі, але й не допустять загарбання навіть частки українських земель²⁷. Зі свого боку польське підпілля поширювало листівки із закликом до поляків не залишати Волині, стояти “незламно і безстрашно до переможного кінця”, тому що “польської Волині без польського суспільства не буде”²⁸. У серпні 1943 р. новий командувач АК генерал Т. Коморовський (“Бур”) повідомляв у Лондон, що почалася концентрація загонів АК у зв’язку з підготовкою загального повстання проти німців, посилювався опір окупантам і відплатні акції помсти проти українців і тих осіб, які брали участь у пацифікації польських сіл. Водночас він зазначав, що на “східних кресах” панує анархія і безлад, де всі воюють проти всіх²⁹.

Антипольська акція ОУН і УПА на Волині не принесла бажаних результатів, а лише спричинила зростання взаємної недовіри і ненависті. Обидві сторони – українська і польська – виставляли свої аргументи на користь присутності в регіоні. Польське підпілля готувалося відновити свій контроль на теренах колишньої Речі Посполитої, незважаючи на прагнення більшості українців мати тут самостійну державу і несприят-

ливу для поляків міжнародну кон'юнктуру, плануючи, як і в минулому, діяти методом “доконаних фактів”. Такий розвиток подій був відбитий у плані “Бужа”, розробленому і затвердженому командувачем АК 20 листопада 1943 р. Він передбачав загальнопольське повстання в центрі країни і збройні демонстрації на “кресах” у момент відступу німців і напередодні приходу Червоної армії, щоб виступити “господарем” цих земель³⁰. Тоді ж делегат польського уряду поширив “Звернення до населення східних земель у зв'язку з наближенням німецько-радянського фронту” (датоване 15 листопада 1943 р.), в якому говорилося: “На цих теренах багато століть поляки проживали спільно з українцями, білорусами і литовцями, котрі користувалися рівними правами і свободами і яким Річ Посполита Польська гарантує повну свободу і права в культурному, соціальному і господарському розвитку”. Документ завершувався словами, що з війни Польща повинна вийти “неподільна і велика”³¹. У традиційних тонах “віковичної приналежності Волині до Польщі”, звинувачень “політично несвідомих елементів українського суспільства” у співробітництві з німцями були витримані документи, які поширювалися польським підпіллям у цьому регіоні. Так, у “Заклику Волинської землі”, поширюваному в січні 1944 р., говорилося про “культурну і цивілізаційну працю Польщі на цих теренах”, яка дає полякам право вимагати приналежності Волині до Польщі³².

ОУН-Б і командування УПА не очікувало зустріти такий серйозний опір з боку поляків. Волинський конфлікт набув розголосу в документах гітлерівців, радянських органів, на міжнародній арені. Вже у звіті Служби безпеки воєнної округи “Заграва” (район Сарн, Костополя на Волині) за вересень–жовтень 1943 р. зазначалося, що “акція нищення поляків не принесла очікуваних наслідків” і що “польський елемент в основному зберігся”. Автор звіту пропонував “піддати ревізії” ставлення до поляків і повести з ними переговори³³. Напевно цією зміною була викликана поява в жовтні 1943 р. “Комунікату” Проводу ОУН-Б (СД), у якому відповідальність за конфліктну ситуацію перекладалася на попередні польські уряди, котрі проводили на Волині антиукраїнську політику, а також на шовіністичні кола поляків та їх позицію в роки війни, що не рахувалися з визвольними прагненнями українців. Нагромаджувана ненависть, зазначалося в документі, вилилась у події, “що своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народами українським і польським”. Далі керівництво ОУН відхрещувалося від “масових

вбивств”, але попереджало польське населення проти участі в антиукраїнських діях³⁴.

Вже з літа 1943 р. українсько-польський конфлікт поширився на Галичину. З початку 1944 р. конфлікт поступово набув рис масових збройних нападів, оскільки обидві сторони – українська і польська – відводили Галичині особливу роль у відбудові державності³⁵. Ставлення українського підпілля до польського населення в цей час ілюструється “Інструкцією до відомих командирів відділів” від 9 червня 1944 р., виданою ВО “Буг” УПА – Захід. У ній зазначалося, що треба ліквідувати сильні польські скупчення, знищувати польську верхівку, але не вбивати жінок, дітей, людей похилого віку, членів мішаних польсько-українських родин і українських римо-католиків³⁶. На ділі у воєнній завірюсі командири і вояки УПА не завжди мали змогу слідувати вказівкам керівництва. Командувач АК генерал Т. Бур-Комаровський у березні 1944 р. доповідав у Лондон, що до Галичини перейшли потужні загони УПА, які розпочали тут масове нищення польського населення. У відповідь ним було дано наказ створювати бази самооборони і застосовувати “акції помсти на українських селах”³⁷. Додатковим подразником і без того напружених стосунків стало створення української дивізії СС “Галичина”, окремі частини якої використовувалися німцями для боротьби з польським підпіллям³⁸. Прагнучи зберегти польський вплив у Галичині, польське підпілля творило бази самооборони, поширювало заклики до польського населення не залишати галицьких і волинських земель, гуртуватися в протистоянні “українському націоналізму”, який намагається “відібрати у Польщі право на землі Волині і Східної Малопольщі”. Українські повстанці називалися в них не інакше, як “українська орда різунів”, а претензії українців на самостійну державність – “бунтом проти гідності (majestatu) польської нації”³⁹.

Наближення Червоної армії до західноукраїнських земель змусило обидві сторони конфлікту шукати порозуміння перед загрозою радянської окупації, яка не віщувала нічого доброго для двох таборів. Наприкінці січня 1944 р. керівництво ОУН–Б звернулося до Делегатури польського уряду з пропозицією розпочати негайні переговори про залагодження польсько-українських стосунків. 8 – 10 лютого 1944 р. відбулася перша зустріч представників Делегатури і АК з діячами ОУН–Б у Львові, на якій обговорювалися два головних питання: оголошення заяви української сторони щодо претензій СРСР на західноукраїнські землі й припи-

нення дій УПА проти польського населення. Слід відзначити, що інструкції польської сторони на переговори були розроблені ще восени 1943 р. й виходили з позиції, що ці землі залишаються інтегральною складовою польської держави, яка повинна виступати на їх захист на міжнародній арені⁴⁰. Проте на переговорах було підписано дещо відмінний документ – Протокол з відбутих конференцій”. У ньому підкреслювалося, що основою поладження взаємних відносин визнано принцип самовизначення народів (ст. IV), існування самостійних держав (ст. V). Польська сторона визнала право українців боротися за свою державу і позитивно поставилася до неї (ст. VII); питання ж остаточного врегулювання кордонів між Україною і Польщею переносилося на післявоєнний період⁴¹. Проте підписаний протокол не був схвалений польським підпіллям, а швидкоплинна ситуація унеможливила його реалізацію.

З політичною поразкою еміграційного уряду, яка стала очевидною після Кримської конференції керівників Великої трійки (лютий 1945 р.) й утвердження в Польщі комуністичної влади, українсько-польський конфлікт перейшов в іншу площину: на землях Закерзоння, що увійшли до складу Польщі, розпочалася боротьба як українського, так і польського антикомуністичного підпілля проти прорадянської польської влади.

Підсумовуючи, ствердимо, що загальні засади політики польського еміграційного уряду і підпілля по відношенню до українського питання в роки II Світової війни спирались на основні політичні категорії, вироблені у міжвоєнний період. Вони полягали насамперед у збереженні за Польщею обширних західноукраїнських земель, які розглядалися як цивілізаційне надбання польської нації без урахування тих суттєвих свідомісних і політичних змін, що пройшли серед основної маси місцевого українського населення у першій половині XX століття. Оборона польської расії стану на цих землях стала наріжним каменем політики еміграційних і підпільних структур, котрі за будь-яку ціну намагались зберегти їх у складі післявоєнної Польщі. Незважаючи на цілком реалістичну інформацію, що надходила до Лондону від польського підпілля, провідні польські політики зневажливо ставилися до українського визвольного руху, недооцінювали його силу, сподівалися відновити свою державність на цих землях за рахунок насамперед сприятливої обстановки на міжнародній арені. Свою недалекоглядність в українському питанні вони намагались виправдати “німецькою інтригою” з українцями, хоча в 1943 р. для цього вже бракувало підстав. За українською пробле-

мою польські керівники бачили насамперед проблему *територіальну*, а ніяк не національну. Не враховувався також фактор тривалого нагромадження українсько-польських суперечностей і протистояння, у ході яких українці пройшли добру “школу” національного згуртування перед загрозою національної асиміляції. Помилки польських політиків в українському питанні, однак, не знімають відповідальності за волинські події також з провідників українського національного руху, які своїми діями спровокували ганебні акти поборювання польського цивільного населення.

ПРИМІТКИ

¹ *Кубійович В.* Українці в Генеральній губернії 1939 – 1941. Історія Українського центрального комітету. – Чикаго, 1975. – С. 42 – 43.

² *Кубійович В.* Українці в Генеральній губернії... – С. 547 – 548.

³ *Нгусіук G.* Polacy we Lwowie 1939 – 1944. Zycie codzienne. – Warszawa, 2000. – S. 154.

⁴ *Bonusiak W.* Polska podczas II wojny światowej. – Rzeszów, 1995. – S. 156.

⁵ Докл. див.: *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С. 100 – 104.

⁶ *Стецько Я.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. – Торонто, 1967. – С. 259 – 260.

⁷ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 – 1942 рр. – К., 1999. – С. 92 – 94.

⁸ Документи і матеріали по історії советско-польських отношений. – М., 1973. – Т. VII. – С. 204 – 208.

⁹ Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945. – Londyn, 1973. – Т. II. Czerwiec 1941 – Kwiecień, 1943. – S. 6 – 8.

¹⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945. Londyn, 1989. – Т. VI. Uzupełnienia. – S. 207.

¹¹ Armia Krajowa w dokumentach... – Т. II. – S. 137-142.

¹² Armia Krajowa w dokumentach... – Т. VI. – S. 215.

¹³ Armia Krajowa w dokumentach... – Т. II. – S. 194 – 196; 277 – 278; 330 – 331.

¹⁴ *Partacz Cz.* Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939 – 1945). – Koszalin, 2001. – S. 302 – 318 i in.

¹⁵ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – С. 13 – 15.

¹⁶ ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. – Мюнхен, 1955. – С. 75 – 89.

¹⁷ Про проведення антипольської акції ОУН і УПА свідчать численні документи і мемуари безпосередніх учасників подій з обох сторін. Див.: *Льюшин І.І.* Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – К., 2003. – С. 167 – 250; *Льюшин І.І.* Протистояння УПА і АК (Армії крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 123–133; *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – С. 237; *Filar W.* Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943 – 1944. Podobieństwa i różnice // Antypolska akcja OUN-UPA 1943 – 1944 fakty i interpretacje. – Warszawa, 2002. – S. 41–58; *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach. – S. 110–114 й ін.

¹⁸ *Данилюк В.* Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939 – 1944 років. – Луцьк, 1995. – С. 145.

- ¹⁹ Armia Krajowa w dokumentach... – T. VI. – S. 314 – 320.
- ²⁰ Ibidem. – S. 319.
- ²¹ Ibidem. – S. 310 – 311.
- ²² *Partacz Cz.* Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej // Polska – Ukraina – trudne pytania. – T. 6. – Warszawa, 2000. – S. 35 – 36.
- ²³ Ibidem. – S. 41 – 43.
- ²⁴ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 219.
- ²⁵ Armia Krajowa w dokumentach. – Londyn, 1976. – T. III. Kwiecień 1943 – Lipiec 1944. – S. 4 – 5, 18, 34 i in.
- ²⁶ *Filar W.* „Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe. – Warszawa, 1997. – S. 71 – 72.
- ²⁷ *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – T. II. – S. 169–173.
- ²⁸ Ibidem. – S. 173 – 174.
- ²⁹ Armia Krajowa w dokumentach... – T. III. – S. 68–92.
- ³⁰ *Bonusiak W.* Polska podczas II wojny światowej. – S. 365 – 366.
- ³¹ Armia Krajowa w dokumentach... – T. VI. – S. 358 – 359. .
- ³² *Siwicki M.* Dzieje konfliktów... – T. II. – S. 178 – 181.
- ³³ *Kenmii A.B.* Українська повстанська армія... – С. 229 – 230.
- ³⁴ *Мірчук П.* Українська повстанська армія 1942 – 1952. Документи і матеріали. – Л., 1991. – С. 294 – 296.
- ³⁵ *Льошин І.І.* Протистояння УПА і АК... – С. 176 – 177.
- ³⁶ *Kenmii A.B.* Українська повстанська армія... – С. 231 – 232.
- ³⁷ Armia Krajowa w dokumentach... – S. 326 – 327, 346. – T. III.
- ³⁸ Ibidem. – S. 347, 381 i in.
- ³⁹ *Siwicki M.* Dzieje konfliktów... – T. II. – S. 199 – 201, 207 – 209.
- ⁴⁰ *Partacz Cz.* Kwestia ukraińska... – S. 189.
- ⁴¹ Документ спільної польсько-української боротьби (Протокол узгодження в польсько-українських переговорах в 1944 р.) // Український самостійник. (Мюнхен), – 1959. – Число 9. – С. 32 – 35.

Владзімєж БОНУСЯК

КОНФЛІКТ НА ВОЛИНІ І ДЕЛЕГАТУРА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА КРАЙ

Захоплення СРСР у 1939 р. Волині спричинило послаблення польського біологічного й економічного потенціалу на цьому терені. Радянська влада вивезла осадників, лісників, частину поміщиків та інтелегенції. Наступна німецька окупація призвела до нового послаблення польськості. Німці ліквідували близько тисячі поляків, головним чином учителів та інших представників інтелегенції. Невідомо скільки поляків перейшло за Буг. Відповідно до проведеного німецькими окупантами у 1942 р. перепису, на Волині в цей час мешкало 305 тис. поляків, що складало 14,6%

загальної чисельності населення. Поляків зменшилося більш як на 46 тис. осіб.¹ Обидва окупанти проводили на Волині українізацію самоврядування, шкільництва, а після зайняття німцями Волині – також і поліції. Поляки залишилися лише в сільськогосподарській адміністрації. Власне, вони викликали в українців найбільшу неприязнь, оскільки останні були управлінцями лігеншафтів, колишніх польських маєтків, перетворених більшовиками в колгоспи і радгоспи, які німці не дозволили розпустити. У середині 1942 р. вже траплялися поодинокі випадки вбивств поляків, а наприкінці цього ж року – вони почастішали. Розвиток ситуації на Волині викликав розгубленість в керівництва польського підпілля. Ця розгубленість тривала дуже довго, оскільки до весни 1943 р. у Варшаві не бачили загрози з боку волинських українців.

У жовтні 1941 р. Делегатура створила при департаменті Міністерства внутрішніх справ спеціальний центр “Східне бюро” під шифром “Границя”. Вона мала такі завдання:

- а) співпрацювати з урядовими органами на східних землях;
- б) стежити за всіма сферами життя на східних землях і подавати владі відповідні інформації;
- в) надавати пропозиції щодо втримання і зміцнення польського елементу на східних землях;
- г) надавати пропозиції щодо опанування поляками міст у східних землях, особливо у зв’язку з винищенням євреїв;
- ґ) надавати допомогу всілякій ініціативі щодо зміцнення польського елементу на східних землях і проявляти ініціативу в усіх напрямках;
- д) давати пропозиції щодо економічного і культурного розвитку Східних земель;
- е) характеризувати розпорядження і ухвали щодо розвитку ситуації та надавати інформацію з персональних справ;
- є) вивчати ситуацію і настрої непольського населення і повідомляти про це відповідні чинники;
- ж) виробити план суспільної і господарської акцій на східних землях безпосередньо після закінчення війни і вже нині вживати заходів щодо реалізації цих планів;
- з) організовувати дослідження культурних справ у східних землях й ініціювати розвиток наукових робіт;
- и) вирішувати всі справи, які доручаються “Границі” відповідними чинниками.²

Отже, Східне бюро мало виконувати три головні завдання: аналіз актуальної ситуації, пропозиції щодо розв'язання завдань і підготовка планів на повоєнний період. З жовтня 1942 р. “Границя” мала таку структуру: керівник, заступник, два керівники відділів (південно-східних і північно-східних земель, друкарка, зв'язкова – референтка). Органом, який висловлював суспільну думку про Бюро була Громадська рада східних земель, котра складалася з представників місцевих кіл. Біля них створювалися так звані відомчі комітети (*komitety resortowe*) у справах рільництва, промисловості, торгівлі й ремесел, правничі, національностей, між іншим, і в українських справах.³ Залишена комітетами і групами консультантів велика кількість меморіалів та інших документів дає нам змогу простежити еволюцію поглядів цих представників польського суспільства на тогочасні й майбутні проблеми східних земель. Досить погано керували Бюро представники Національної партії (*Stronnice two Narodowe*), яке очолював Александер Звезинський, його заступником був Пйотр Яроцький, також пов'язаний із народовим стронництвом. Після того, як цю партію очолив Звезинський, Яроцький став шефом Східного бюро. Восени 1943 р. Пйотр Яроцький був також організатором Східної секції департаменту інформації і преси Делегатури (шифр *Іскра*).⁴

Польські політики з Національного стронництва і Стронництва праці протягом 1941–1943 рр. показали цілковите незнання ситуації і настроїв у східних кресах. У січні 1943 р. Східне бюро представило цивільній і військовій владі в краї і еміграції досить обширний меморіал під назвою “Ситуаційний звіт зі східних земель”. У підсумках до розділу, присвяченому українцям, твердилось: “Підсумовуючи, можна зробити висновок, що загалом українське чи псевдоукраїнське населення на східних землях приязно зустрине повернення на ці землі польської державності, поводячись або пасивно щодо наступних подій, або з задоволенням будуть маніфестувати своє позитивне відношення до Польської держави... Розгортати відповідну пропагандистську і роз'яснювальну роботу серед цього населення не потрібно. Однак акція такого типу в жодному разі не повинна мати характер “приєднання” цієї людності до себе або вияснення їхніх поглядів. У передбачуваній пропагандистській акції необхідно показувати силу Польщі, виховувати віру в перемогу, в повернення Польської держави на цій землі. Ця акція повинна створити глибоке переконання в тому, що Польська держава забезпечить стабілізацію відносин, упевненість у завтрашньому дні, гарантуватиме недоторканість життя і майна, і насам-

перед правопорядок і справедливість. Але вона не повинна давати жодних сумнівів у тому, що Польща буде безоглядно карати всіх тих, хто буде виступати проти Польської держави і поляків, і їх зустрине суворя, але справедлива і заслужена кара”⁵.

У цьому ж меморіалі недооцінювалась Організація українських націоналістів. Стверджувалося, що загал українців не сприймає нову, безнадійну “рухавку” і в жодному разі “не потрібно шукати способів запобігання ребелії шляхом ведення будь-яких переговорів польських офіційних чинників з ОУН”. Таке негативне ставлення до переговорів мотивувалось характером ідейних положень ОУН, які передбачають, що “про будь-яке доброзичне дотримання з їхнього боку принципових умов усіх польсько-українських договорів, так званої інтегральної приналежності усіх східних земель до Польської держави, не може бути мови”⁶. Автори меморіалу вважали, що ОУН має настільки великі злочини проти поляків і держави, що з нею не можна вести переговори.

В атмосфері переконаності про очевидне повернення Польщі на Східні землі приймалися наступні меморіали і програми. Але, на жаль, вони постійно відображали відсутність політичного реалізму, незнання настроїв і позицій суспільства східних кресів. Всі вони розроблялися у першій половині 1943 р.

Співробітники бюро розробили такі документи:

1. Загальний нарис проекту відбудови Червенської землі і нормалізації внутрішніх відносин у ній, необхідних після воєнних дій і окупаційної влади в 1939 – 1943 рр.;
2. Українська проблема;
3. Максимальна і раціональна програма вирішення української і білоруської проблеми в Польщі у випадках “А” і “В”;
4. Тези щодо української справи.

Два перші документи, очевидно, підготовував доктор Владислав Свірський, відомий діяч зі Львова, який наприкінці тридцятих років належав до групи так званої млодонаціоналістів, третій – неідентифіковані співробітники Східного бюро, відомі як “максималісти-раціоналісти”. Четвертий документ вийшов з-під пера членів комісії, створеної чотирма партіями, які входили до Політичної ради південно-східних земель (ПРПСЗ) у Львові.

У першому документі Свірський займався майбутнім Червенської землі і про ситуацію на Волині не згадував. Він передбачав два можливих ва-

ріанти закінчення війни – позитивний і негативний. При позитивному – він пропонував програму “державної асиміляції” згаданих земель. У негативному результаті він передбачив можливість поділу Червенської землі на два кантони: польський і український. Територія останнього обмежувалася колишнім Станіславським і південною частиною Львівського воеводств.⁷

У другому документі Свірський висловлювався за виселення українців з Польщі й підтримку їхніх зусиль щодо створення власної держави, до якої не входили б польські східні креси.⁸

Максималісти-раціоналісти також подали свою програму в двох варіантах. Перший “А” був підготовлений на несприятливу політичну кон’юнктуру, а другий “В” – сприятливу. На першій сторінці меморіалу містився підзаголовок, сформульований так: “Обґрунтування (проба створення) плану у випадку “А” великої аграрної реформи в Польщі, а у випадку “В” великої аграрної реформи як у Польщі, так і в Україні й Білорусі. Ці реформи повинні відіграти роль тактичного засобу для мирного співжиття між великою і потужною Польщею і великою Україною, а також Білоруссю”.⁹

Програма “А” передбачала у процесі вирішення української справи об’єднання всіх зусиль і відкинення всіляких сентиментів. Потрібно було враховувати лише інтереси Польщі: “Українці були, є і будуть ворогами, вічно незадоволені, незважаючи на те, які значні концепції в культурній, господарській і навіть політичній галузях були б їм надані”¹⁰.

У зв’язку з цим, головним гаслом українських діячів є створення незалежної соборної України, й оскільки за її об’єднання виступає також СРСР, автори пропонували “об’єднати всіх українців в Радянській Росії”, але з умовою, що східний кордон Польщі проходить відповідно до умов Ризького договору. Програма “В” виходила з положення про те, що примирення соціалізму з капіталізмом неможливе і після перемоги над Німеччиною дійде до збройного конфлікту між СРСР і англосакськими державами. У цьому випадку пропонувалося: “Метою нашої політики у Східній Європі є розбиття Росії на її складові частини, а далі відгородитися від неї державами”¹¹.

Аналіз, проведений у Львові, був набагато розсудливішим. Про їхній більший раціоналізм, ніж документів Східного бюро, свідчить хоча б те твердження, що польська політика повинна відрізнятися від довоєнної, тобто “це мусить бути зрозуміла і послідовна політика, а не непостійна і кон’юнктурна, повинна спрямовуватися на принципове вирішення укра-

їнської проблеми, а не на тимчасові вигоди”¹². Її вирішення пропонувалося провести в три етапи. Перший, названий “періодом конспірації”, мав призвести до створення підпільної політичної української групи, яка співпрацювала б з польськими організаціями і в цьому дусі впливала б на українську громадськість. Це мало запобігти можливій збройній акції українців, а у разі, “коли дійде до українського бунту, – дати їм можливість вибору між двома концепціями: анти- і пропольською”¹³. У другому “перехідному” періоді ситуацію у східних землях потрібно буде стабілізувати шляхом ліквідації наслідків окупації і запропонувати обмін населенням з СРСР. З цієї пропозицією не погодився представник Народної партії (Stronnictwa Ludowego), який відстоював обмін населенням на добровільній, непримусовій основі. На третьому етапі передбачалося розселити решту українців у ході надання їм усіх громадянських прав. Варто відзначити два моменти у тезах. По-перше, чотири львівські партії розуміли необхідність вироблення постійної і послідовної політики для вирішення української проблеми, по-друге, – зрозуміли, що цей процес буде неможливий без підтримки хоч би частини українського суспільства.

У середині 1943 р. виявилось, що ці теоретичні міркування стосовно майбутніх українсько-польських відносин є нереальні. Необхідно було знайти запобіжні засоби для загальмування антипольської акції українців на Волині й не допустити розгортання конфлікту на територію Галичини. Меморіал Східного бюро під назвою “Загроза екстермінації. Ситуація на Волині і Червенській землі: причини, наслідки, вказівки” від 27 липня 1943 р. був намаганням дати варшавським експертам поради для того, щоб не допустити до ескалації екстермінації польського населення. Оминаючи роздуми авторів про нібито вроджені в українців прагнення до розбою і інстинктивного гасла “Лях, жид і собака – то віра однака”, зупинимось над пропозиціями для цивільної влади в краї і в еміграції. Досить виразно відчувається, що вони були сформульовані поспіхом, оскільки конфлікт, наростаючий на Волині від квітня 1943 р., захопив зненацька експертів Східного бюро. Підготовлені ними пропозиції такі:

1. Необхідно уникати з німцями таких дій, які б спричинилися до зміцнення українців, а тому тактика боротьби з окупантом повинна відрізнятись у Червенській землі від решти Польщі;

2. Цивільна боротьба повинна мати за мету насамперед консолідацію польського суспільства, засудження донощиків та інших шкідників, го-

ловне дати йому зрозуміти, що воно є кероване; збройні виступи проти німців в принципі повинні бути заборонені, виступи проти українців – розглядатися з огляду доцільності в кожному окремому випадку;

3. У відозвах і закликах до українців з метою їхнього опам'ятання або застереження не повинно бути слів, які дратували б німців... Особливо необхідно уникати закликів до спільного фронту боротьби з німцями і створення спільного проальянського фронту...;

4. Червенська земля не повинна бути тереном можливого протинімецького повстання, оскільки німці, озброївши українців, придушуть це повстання їхніми руками;

5. Проблема постачання зброї на цю територію повинна стати найважливішою, а тому не слід залишати думки про здобуття зброї з німецьких рук. Відповідно до цього, потрібно розгурнути петиційну акцію до німецьких властей...;

6. Про реальний стан справ на терені Волині й Червенської землі потрібно дати реальну інформацію польському уряду в Лондоні. У даний час уряд міг би прийти найнеобхіднішою допомогою для zagrożеної екстермінацією людності Червенської землі, коли б з літаків скинув сюди відповідні відозви і листівки. У цих листівках не потрібно згадувати про права Польської держави, про обов'язки громадян... ані українцям нічого не обіцяти. Вони обов'язків не визнають, а обіцянки на них не впливають. Натомість вона цілком реально визнає Армію польську. Про цю армію потрібно якнайдетальніше розповісти... У наступній відозві повинні міститися дані про зростаючу міць альянсів. Це дуже сприймають українці. Нарешті потрібно підкреслити, що польський народ ніколи не змириться з вимордовуванням поляків на Червенській землі й ніколи цього не забуде. Скидання таких листівок потрібно визнати дуже терміноювою справою, оскільки це дасть безсумнівні ніслідки;

7. Місцеві керівні чинники повинні обдумати плани концентрації поляків з місцевостей, де вони розпорошені, до пунктів, у яких вони будуть чинити дієвий опір. Поляки у більших містах повинні бути так організовані, щоб не лише собі створити повну безпеку, але й прийти на допомогу меншим містечкам і селам.¹⁴

Читаючи цей аналітичний документ, складається враження, що його автори вже погодилися з фактом втрати Волині й потрібно сконцентрувати увагу на обороні польськості на Червенській землі. Окрім сьомого пункту, яке виникало зрештою із досвіду стихійно організованої польської

самооборони на Волині, а в тодішній ситуації це було надто запізно, інші шість можна звести до концепції недратування німців. Завдяки цьому, на думку авторів меморіалу, вони мали безпосередньо або ж опосередковано (зброя) заангажуватися до охорони польської людності. Через три дні (1 серпня) був вироблений наступний меморіал, авторами його були “громадські чинники, які репрезентували східні землі в столиці” і співпрацювали зі Східним бюро. У меморіалі звинувачувалися “відповідальні крайові чинники”, що вони лише на словах підкреслюють незломну волю до збереження східних кордонів Польщі в рамках 1939 р., а фактично сприяють формуванню на кресах переконання про малодушність і фактичне зречення влади від боротьби за ці терени. Волинська трагедія, на думку авторів меморіалу, була спричинена бездіяльністю і несвоєчасним прийняттям відповідних заходів, котрі б не допустили до масового мордування поляків українцями, а додатково “хоч польський виступ був полегшений тим, що банди злочинців наставили проти себе німців, а виступ проти банд не знайшов би сильної реакції з боку німців, польська людність не знайшла охорони... такі випадки нині можуть мати місце в південно-східних воеводствах”¹⁵.

Критикуючи “партійні зграї” в персональному складі, військові методи, які є “може й правильні в глибині краю”, але не на східних землях, меморіал указував на необхідність координації дій всього польського підпілля щодо східних земель і надання єдиного напрямку адміністрації, пропаганді й суспільній опіці. Польські збройні сили “чи через відновлення популярного корпусу охорони прикордоння, чи як відділи напіввійськових організацій” повинні з’явитися на східних землях і ними має керувати спеціальне командування “для всіх партизанських відділів на східних землях”¹⁶.

Діячі Громадської ради східних земель також не дуже добре знали реалії цих територій, з яких виходили, крім цього, не усвідомлювали стану польських військових організацій на Волині і Галичині. Загалом, вони ще не були готові до початку дій як проти німців, так і, тим паче, проти українців, які добре знали місцевість і мали статус напівофіційного союзника окупанта (особливо українська поліція і дивізія СС “Галичина”, яка в цей час формувалася). Все це ставило українців у набагато краще становище, ніж передбачувані польські партизанські відділи, які до того ж мали оперувати в сільській місцевості. Командування обшару “Львів” Армії крайової обмежилося виданням наказу 17 травня 1943 р. щодо

організації самооборони у селах, в яких мешкали поляки. Недостатня кількість зброї, легковажне ставлення частини цивільного населення і військових відділів, не підпорядкованих АК, стали причиною того, що ця самооборона не могла реалізувати покладених на неї надій. До того ж польське військове командування обшару “Львів” вступило у конфлікт із представниками цивільної влади, оскільки дало іншу відповідь на два головні питання, які турбували польську громадськість. Перше – стосувалось того, чи можна брати зброю для самооборони в німців (але цим же і розпочати співпрацю з німцями). Друге – чи польська людинність може рятувати своє життя шляхом евакуації до інших дискриктів Генерального губернаторства, чи повинна залишатися на місцях для засвідчення польськості південно-східних кресів для Червоної армії, яка наближалася. На ці два питання АК дала негативну відповідь, що спричинило конфлікти як на воєводському, так і повітовому рівнях між цивільними і військовими. Від кіл, які співпрацювали з Головною опікунчою владою у Львові, йшли листи до варшавських властей, у яких військові звинувачувалися в нездатності: “замість бойових офіцерів, офіцерів-воєнків маємо якихось кабінетчиків, офіцерів-бабів... керівні військові чинники нині зовсім не знають, що мають діяти... відчуваючи свою нездатність і безсилля до жодної акції не допускають, побоюючись своєї компрометації і катастрофи”¹⁷.

Не розвиваючи далі цієї проблематики, можна зробити висновок, позиція центрального керівництва польського підпілля щодо українського питання не була єдина. Перший Делегат уряду Речі Посполитої Цириль Ратайський ще з двадцятих років був відомим прихильником гострого курсу щодо українців. Командир Союзу збройної боротьби (*Związek Walki Zbrojnej, ZWZ*) – АК генерал Грот-Ровецький бачив необхідність позитивного вирішення української проблеми. Погляди Грота підтримувало Бюро інформації і пропаганди (*Biuro Informacji i Propagandy – VIP*), яке очолював полковник Я. Ржепецький. Делегата підтримувало Східне бюро. Різниця між делегатом і командиром СЗБ, як слушно зауважив Р. Тожецький, була така велика, що не могло бути й мови про компроміс.¹⁸ Еміграційний польський уряд також дуже довго зволікав з визначенням своєї позиції в українському питанні. Нагадаємо про те, що Делегатура і її органи швидше спромоглися виробити позицію, що цілком ігнорувала пропозиції Східного бюро. 25 – 27 березня 1943 р. опрацьовано, а 31 березня на засіданні Ради міністрів були затверджені тези в справі української

політики. До Польщі вони були вислані у квітні за дорученням дати телеграфний звіт про реакцію на них українських діячів, узалежнюючи від цього оголошення тез. Східне бюро перше відкинуло тези. Своє рішення воно обґрунтовувало “невідомими інформаціями, які подавали уряду з краю”, вдаючи, що не знає, що вони були відповіддю на виступи як Грота, так і тодішнього делегата Яна Пекалкевича, який прагнув досягти компромісу з українською стороною. Арешт Пекалкевича (19. II), генерала Грота (30. VI), смерть Сікорського (4. VII), відставка генерала К. Савицького (1. V) з поста коменданта обшару “Львів” спричинило те, що лише 30 липня 1943 р. Крайова політична репрезентація видала “Відозву до українського народу”, яка дуже відхилилася від урядових тез. Східне бюро надрукувало 1200 примірників цієї відозви і розіслало її відомим представникам української інтелігенції, а також опублікувало в підпільній пресі.¹⁹ Реакція на цю відозву української сторони невідома. Наприкінці 1943 р. для протидії впливам Східного бюро було створено Бюро у справах національностей, яке було безпосередньо підпорядковане заступникові делегата Адамові Беню з Стронництва людового (Народної партії). 30 червня 1944 р. він ліквідував цей орган Делегатури. З самого початку свого існування вони противилися пробам порозуміння з українцями, а незнання ситуації на Волині скомпроментувало його так, що воно повинно було бути розпущеним, щонайменше роком раніше. Його діяльність засвідчує лише те, що частина польських політиків, особливо тих, хто був пов’язаний з Стронництвом народовим, не лише не зробила висновків з довоєнної політики, але й ще на додаток зредаколізувала. Однак чи це мало якийсь вплив на події на Волині, потрібно сумніватися. Єдине, що можна думати, що коли б Східним бюро і всією Делегатурою уряду на край керували представники інших політичних партій, то, можливо, не було б протидії переговорів, які вів Казімеж Банах з українцями. Важко сказати, якими були б їхні результати, але, можливо, це зменшило б потоки крові, яку пролили два народи на Волині.

ПРИМІТКИ

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, byłe Archiwum KC PZPR (ANN KC PZPR), Zespól: Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej (DRRP), sygn. 202/II – 51, k. 246; 202 – 70, k. 1–5.

² AAN, KC PZPR, DRRP, sygn. 202/ II - 69, k. 1 – 3; W. Bonusiak, Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy. – Rzeszów, 1990. – S. 217

³ W. Bonusiak. Op. cit. – S. 149.

⁴ R. Torzecki, Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 199.

⁵ AAN, KC PZPR, DRRP, sygn. 202/ II – 53, k. 79.

⁶ Ibidem, k. 80.

⁷ Szerzej na ten temat: R. Torzecki. – Op. cit. – S. 206–209; W. Bonusiak. – Op.cit. – S. 153–155.

⁸ Szerzej na ten temat: R. Torzecki. – Op. cit. – S. 209–210.

⁹ AAN, KC PZPR, DRRP, sygn. 202/ II – 51, k. 278.

¹⁰ Тамże, k. 278–279.

¹¹ Szerzej: W. Bonusiak. – Sp.cit. – S. 159–162.

¹² AAN, KC PZPR, DRRP, sygn. 202/ II – 70, k. 28.

¹³ Тамże, k. 28–29.

¹⁴ AAN, KC PZPR, DRRP, sygn. 202/ II – 57.

¹⁵ AAN, KC PZPR, DRRP, sygn. 202/ II – 70, k. 35.

¹⁶ Тамże, k. 37; Ця остання вимога виходила з досвіду волинських подій, де делегат уряду Ян Ліновський (Казимір Банах) намагався підпорядкувати собі всі організації і збройні відділи.

¹⁷ AAN, KC PZPR, Zespół AK, sygn. 203/XV – 42.

¹⁸ R. Torzecki. – Op. cit. – S. 198.

¹⁹ Szerzej na ten temat: R. Torzecki. – Op. cit. – S. 215–217.

Переклад з польської мови Миколи Кучерети.

Дмитро КЛЕЦЬ

НАУКОВЕ ОБГРУНТУВАННЯ НАСЛІДКІВ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ

Цього літа поляки *на офіційному рівні* гучно відзначають 60 років, як вони називають, волинської різанини. Причому вони *цілком свідомо* обрали кілька місяців 1943 р., тобто коротенький проміжок у польсько-українському протистоянні, коли поляків (за їхніми ж даними) загинуло більше, ніж українців.

Але, по-перше, ініціаторами цих конфліктів завжди були поляки, тобто їхня експансія на українські землі. І по-друге, всі польсько-українські сутички відбувалися на етнічних українських територіях.

Отже, місія поляків у цьому протистоянні завжди була агресивною та загарбницькою, а мета українців – самооборона та національне визволення.

І це, до речі, прекрасно розуміють самі ініціатори та активісти анти-української кампанії в Польщі. Але вони вважають (така вже мораль), що поляки стосовно українців завжди діяли *правильно*, а от українці *повинні вибачитися* за те, що їхні предки часом проявляли непокору полякам. І що найсумніше, сьгоднішнє українське керівництво близьке до такого вибачення та ймовірних наступних поступок полякам (?!).

Чому так відбувається? Та тому, що історія вчить те, що вона нічого не вчить. Загальновідома, до речі, оцінка пізнавальної ролі історичних знань.

Про коректне застосування історичних знань

На жаль, навіть серед інтелігенції панує ілюзія, що історія предків має чомусь доброму навчати нащадків.

Насправді ж *історія не вчить*. Адже вона лише *доказово* пояснює, *що саме* було і *як саме* відбувалося. Але це просто перелік фактів та їхньої послідовності в часі. Проте *внутрішніх причин* цих подій, того, чому наші предки чинили так, а не інакше, історія не розкриває.

А для формування якихось *повчальних* висновків якраз і потрібне пояснення того, *чому так* сталося. Бо це вже є результатом діяльності людини з досягнення тих чи інших цілей. До того ж *наміри* та *реальні дії* людини з ряду причин часто *не збігаються*. А це, у свою чергу, означає, що в кінцевому підсумку люди діють переважно такими методами, про які спочатку і не думали.

Особливо це стосується вирішення колективних проблем групами людей із *антагоністичними* інтересами. А всі століття польсько-українських взаємин якраз такі. Адже польські інтереси щодо українців – це яскраво виражений *пріоритет нетрудового споживання*. Тобто якомога більше нахапати чогось дармового. І звичайно ж, нахапати в того, хто з якихось причин не може дати належної відсічі.

Бо й справді, польська експансія на українські землі стала можливою внаслідок вже добровільної *меншовартості українців*, їхнього невміння колективно (спільно!) протидіяти всяким чужинцям.

На жаль, у силу переважно натурального способу виробництва (здайте хоча б хуторянство) серед українців не сформувалася *найнадійніша* потреба в ближньому – *економічна*. Навіть гірше, дотоварне виробництво формує в людей примітивний індивідуалізм, коли всякий одноплемінник – недруг. І таке відчуження не можуть подолати ні спільна мова, ні релігія тощо. Отже, економічні інтереси натуральних виробників не давали змоги українцям діяти злагоджено та спільно.

А от у значній кількості поляків якраз і була така спільність економічних інтересів – багатіти *чужою* працею. Причому таких поляків цілком вистачало і на формування владних структур, і на підтримку експансіоністського менталітету, і на кадрове забезпечення навали на українські землі.

А для українця і сьогодні одноплемінник не є об'єктом *взаємовигідної співпраці*. Тому й зараз світоглядною основою українців є меншовартість,

а пріоритетом – “обдурі ближнього першим”. Тому й зараз сотні тисяч українців *охоче* наймитують в Польщі (а не навпаки). Тому й зараз українці для поляків є *добровільними виконавцями* найгірших та найважчих робіт за найменшу платню. Точнісінько, як і сотні років до цього. На жаль, саме так, весь цей час українці не переставали бути для поляків хлопами та бидлом.

Навіть під час визвольних повстань та воєн це була боротьба українців проти *надмірного* визиску з боку поляків. Можна навіть припустити, що якби поляки керували українцями без знуцання, а заради економічної вигоди, то українці їм вірно прислужувалися б і досі.

Однак поляки просто не могли дотриматися межі експлуатації, терпимої українцями. З тієї простої причини, що прагнення нетрудового споживання не знає ні самообмежень, ні тим більше – оптимуму. Через це загарбницька політика Польщі неминуче та постійно переходила межі економічно допустимої експлуатації українців аж по україноцид включно. А вже в таких умовах навіть у меншовартісних хуторян масово спрацьовував *інстинкт самозбереження*. Оскільки ж всякі інстинкти – це не розум, а емоції, то і реалізація інстинкту самозбереження була в українців відповідною – знищувати носіїв смертельної загрози.

Але зверніть увагу, шановні, таке пояснення цих конфліктів аж ніяк *не є предметом історії*. Це синтез знань багатьох наук про поведінку людини та людей. А тому одна лише історія в принципі вчити не може. А для навчання людство створило *педагогіку*. Яка відповідними методиками вчить, у тому числі й про наше минуле, із залученням даних відповідних наук.

Відкрию для більшості істориків таємницю: хронологічна послідовність конкретних подій та фактів аж ніяк не тотожна їхній послідовності причинно-наслідковій. А все тому, що в соціумі зв'язок між явищем та суттю не прямолінійний та ще й розгалужений. Зрештою, якраз подібні ситуації вже давно узагальнили правилом: *після того – це аж ніяк не обов'язково внаслідок того*.

Ще й таке зауважу. Поведінку сучасників вивчає та пояснює цілий ряд наук, тільки не історія. Чому ж тоді поширена думка, що поведінку наших предків тлумачити має якраз історія?!

Та тому, що все ще панують механістичні догми: а) після того – значить, внаслідок того і; б) *всякий* результат діяльності кожного якраз *таким* і задумувався.

Тому абсолютно неприпустимо з історичних (і тільки) знань робити якісь висновки рекомендаційного чи й імперативного характеру для нащадків. Бо це завжди буде хибним, а отже, і шкідливим для всіх.

Чому поляки зняли галас про “волинську різанину” саме зараз?

Відповідь знаходимо при аналізі ситуації в сьогodнішній Польщі. А вона така, що ефективність суспільного виробництва відстає від успіхів політичних. Тобто економічний розвиток Польщі дуже гальмує *традиційне* для багатьох поляків небажання (а отже – і невміння) жити власною працею. Причому поляки не мають наукового пояснення цим процесам. Та ще й для багатьох з них і зараз пріоритет нетрудового споживання асоціюється з патріотизмом, польськістю.

Звідси і висновок напрошується: для покращення життя полякам треба підсилити свою польськість шляхом утвердження пріоритету нетрудового споживання на *державному рівні*.

Так і роблять. І якраз тому польські аграрники так дружно напосілися на свій уряд, щоб він *будь-що* видер із ЄС для них якомога більше субсидій, тобто *дармових* грошей. І уряд при вступі Польщі до ЄС цього домігся прямо на урочистій процедурі прийому. І хоч з позицій нормальної моралі такий відвертий шантаж Польщі викликає огиду, але поляки *цим гордяться*(?!).

Більше того, поляки також пишаються участю своїх солдатів у нападі (саме так, агресії, бо був і є проєкт мирного вирішення конфлікту) на Ірак. Хоч при цьому Польща якраз реалізувала функцію *побиття лежачого*. Адже справді, у військовому плані польський підрозділ американцям більше заважав, аніж допомагав. Але, повторюю, поляки вважають *напад на слабшого* проявом високих моральних чеснот.

Гірше того, такої ж думки дотримується і українська так звана еліта. Ви ж тільки погляньте, як запопадливо вона пропихає два українських батальйони у *денцики* польській окупаційній дивізії в Іраку. Хоча при цьому всім зрозуміло, що вчитися у поляків стандартів НАТО – це класичний приклад реалізації тілесно дорослими дядьками дитячої гри у зіпсований телефон. Вже хоча б тому, що поляки й самі є вчорашніми активістами військового блоку Варшавський пакт. До того ж, як показує їхня поведінка навіть на офіційному рівні, – польська мораль далека від західноєвропейської.

Але це наших вождів та вождиків і не турбує. Вони ж бо лізуть під поляків не з бажання чогось повчитися (вчитися можна й на відстані), а з

трепетним сподіванням на сам акт. На жаль, у меншовартісних особин до подібних взаємин потяг непереборний.

То питається, як же навіть найпрогресивнішим полякам вважати українців *рівними собі*, коли найвпливовіші наші «достойники» майже навколішки благають їх і надалі мати нас за хлопів та бидло?!...

Вихід для українців

Зрозуміло, що наша еліта чинить *саме так*, бо *якраз таке* в неї розуміння життя та себе в ньому. І навіть ще сумніше – це розуміння ніде не опубліковане, воно утримується в українцях ще не усвідомлюваними ними механізмами. Тому, до речі, українці і так категорично проти оприлюднення правди про себе.

Однак без правди не обійтися. Без неї просто неможливо позбутися українцям (за власним бажанням!) ряду своїх негативних етнічних рис.

Тож щоб повернути українців до *осмислення самих себе* (вже написаного!), то треба прийняти Закон “Про пряму залежність прибутків держуправлінців від добробуту населення на підпорядкованих їм територіях” (концепція розроблена). Бо тільки тоді нашим можновладцям будуть потрібні грамотні та національно свідомі піддані.

І тільки тоді українці зможуть швидко та безболісно застосувати адекватний управлінський алгоритм для оптимізації суспільних процесів (розроблений). А цей алгоритм дасть змогу перейти до товарного виробництва національного продукту. Бо тільки на цій основі можна досягти сучасного рівня етнічної еволюції – перейти українцям від етапу *народності* до етапу *нації*. Тоді, зрештою, кожен одноплемінник стане для українця справді *дорогим і бажаним*.

І нарешті, тільки на такій основі й можливе належне *вшанування пам'яті* безневинно загиблих. Адже сьогодні, в умовах вимирання українців та їхньої масової відмови від етнічних (своїх!) особливостей, говорити про якусь *національну пам'ять* просто безглуздо.

Складно?

Та це як подивитися. Відомо ж, що найпростіше все тому, хто нічого не розуміє. А хто знайомий з науковим (доказовим) поясненням суті суспільних процесів, то для нього це не складність, а *професіоналізм*.

Адвокат для поляків

Останнім часом Польща зголосилася бути провідником та наставником України на шляху до ЄС та НАТО. То вже проста ввічливість вимагає конкретної вдячності й з нашого боку. А тому і я стану їхнім адвокатом

на шляху до європейськості. Зверніть увагу, не в ЄС чи НАТО (вони вже там), а на шляху до *європейського мислення*.

Сумніваєтеся, чи такий вже я спеціаліст з цих питань?

Так! У всякому разі – кращого на сьогодні нема. Цей висновок я роблю на основі аналізу відповідної літератури. Тобто мої праці з цих питань сьогодні поза конкуренцією. Інша справа, що українці погано ставляться до одноплемінників-новаторів та ще й весь світ переконали у власній інтелектуальній дріб'язковості.

Однак, шановний читачу, спробуйте хоч раз у житті оцінити текст на суспільну тематику за змістом, а не за статусом автора. Я розумію, що спочатку буде лячно і голова болітиме. Але потім вам навіть сподобається думати власним розумом.

Отже, моя допомога полякам.

Панове, у вас немає наукового пояснення *суті та причин* ваших, на-самперед економічних проблем. Тому сьогоднішні намагання подолати труднощі «нарощуванням польськості» тільки зміцнюють у населення пріоритет нетрудового споживання та суспільно шкідливу мораль. З такими рисами основної маси населення Польщі буде щораз важче розв'язувати власні проблеми чужим коштом – європейці цього не люблять.

Тому я пропоную полякам наукові знання про те, як їм *змінитися на краще* та поліпшувати свої справи *власною працею*. Звісно, зі становленням при цьому сучасної, цивілізованої моралі.

Звичайно, я розумію, що більшості з вас буде непросто переступити через власну упередженість «до хлопа». Але наукове пояснення суті суспільних проблем сьогодні є тільки у мене, українця. І не відомо, коли мої результати перевідкриють у тих країнах, у кого вам приємніше вчитися.

Рецепт на сьогодні

Отже, щодо кампанії про вибачення від України і, очевидно, можливих вимог компенсації.

Якщо вже так багато хто в Польщі цього хоче, то можна запропонувати *прозору* схему.

Оскільки ініціатором та агресором завжди була Польща, то вона вибачається *першою*. За те, що століттями нападала на українські землі, за грабунки та етноцид, за колонізацію та окатоличення, за анексію українських територій.

А *потім* (можна навіть через 5 хвилин, але обов'язково після) вибачається Україна. І якраз за те, що інколи наші предки не могли стерпіти

польського гніту та знущань і захищали себе та свою землю зі зброєю в руках.

Після цих *офіційних вибачень* любителі ритися в архівах – як поляки з українцями, так і всі бажаючі, засідають за свої нескінченні підрахунки, а заспокоєна громадськість береться за вирішення насущних проблем. На основі наукового їхнього розуміння.

А якщо вже нашим військовим і справді треба навчитися *духу та технологій* НАТО, то цей досвід бажано переймати не через треті руки, а *безпосередньо* від представників *технологічного суспільства* і разом з тим – засновників НАТО. До того ж, краще і дешевше це робити в умовах Європи. Адже досвід перебування в Іраку нашим військовим може знадобитися лише тоді, якщо українські керівники всерйоз задумали перетворити наші степи на піщані пустелі. Може, й вдасться...

У цілому ж і полякам, і українцям треба звикнути з великою новизною: *перед* зміною відносин потрібна *зміна розуміння* один одного. Отже, для взаємовигідних добросусідських взаємин полякам треба *навчитися* жити власною працею та поважати українців. А українцям – навчитися жити власним розумом та поважати себе. Повторюю, наукові знання про все це є!

Післямова

Історикам науки відомо, що всякій масштабній науковій новизні передує етап *критичного розгляду* наявної теорії та пізнавального методу. На жаль, цей етап щодо суспільствознавства ще й не розпочинався. До того ж поляки й особливо українці чекають мудрості винятково з-за кордону, бажано від США.

Бо зараз на суспільну тематику запанував такий аргумент: «Хто сильніший – той мудріший». Американська ж мудрість – це сила. Правда, як вони кажуть, не груба сила, а розумні бомби й ракети.

Тож польські й українські еліти загіпнотизовані саме цим. А тому й не думають звертати увагу на «якогось там» чи й взагалі «невідомо кого». Тим більше, що оцінка текстів на суспільну тематику за статусом автора (а не за змістом) і зараз є панівною. Тому я сподіваюся лише на те, що вдасться цю статтю надрукувати в Україні і Польщі та ще й прочитають її *неупереджені* читачі.

Звичайно, шансів на це мало. Та інших можливостей будити в українців власний розум не маю. А робити це треба, інакше буде ще гірше.

ВОЛИНЬСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В ОЦІНКАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Минає 60 років з часу трагічних подій на Волині, які були кульмінацією українсько-польського протиборства в період Другої світової війни. Події 60-річної давності знаходять неоднакову оцінку польський і українських істориків. При певних спільних поглядах на причини, перебіг і наслідки подій на Волині виявляються також серйозні розбіжності у їх інтерпретуванні. Українські історики наголошують на тому, що національна політика Польської держави 20 – 30-х років ХХ ст. призвела до загострення українсько-польських стосунків, що національно-державні устремління польських і українських військово-політичних сил у роки Другої світової війни були різко антагоністичними. Польські структури від лондонського еміграційного уряду і до низових ланок Делегатури уряду та Армії крайової в Західній Україні категорично орієнтувалися на відновлення Польської держави в кордонах до 1939 р. Українські націоналістичні сили вважали, що включення західноукраїнських земель до складу Польської держави в 1919–1923 рр. було насильницькою окупацією, здійсненою Польською державою всупереч волі українського народу.

У 1943 р., зазначає Леонід Зашкільняк, коли визначився перелом у ході війни, всі зацікавлені сторони впритул зайнялися питанням майбутнього устрою в Європі. Українці чекали від польського підпілля певних кроків назустріч прагненням українців. Однак цього не сталося. 31 березня 1943 р. лондонський уряд схвалив Тези в справі української політики, які не вносили жодних нових елементів. 30 липня 1943 р. КІР прийняла і поширила Відозву до українського народу, в якій у провокаційному тоні звучали погрози відплати за «колабораціонізм» українців, підкреслювалося, що поляки ніколи не відмовляться від східних земель Польщі, «на яких польська нація впродовж століть зробила величезний цивілізаційний і господарський внесок». Напружені стосунки між українцями і поляками вилились у кривавий міжетнічний конфлікт, який розпочався навесні 1943 р. на Волині на ґрунті взаємних звинувачень у ворожості та пособництві окупантам [1, 527].

Таку точку зору поділяє Степан Макарчук. Непримиренний антагонізм, з одного боку, польського еміграційного уряду в Лондоні, його військової

сили на Волині в особі 27-ї дивізії АК та місцевих загонів польської самооборони, з іншого – ОУН та її збройної опори УПА, яка до літа 1943 р. перетворилася в розгалужену структуру масової армії, впливав з діаметрально протилежних політичних цілей польського і українського рухів на тому етапі. Поляки безапеляційно прагнули відновити Польську державу в кордонах до 1 вересня 1939 р. і розглядали свою позицію як таку, що випливала з норм міжнародного права, а отже, і як справедливу. Зрозуміло, що при цьому вони не визнавали права українців на своє національне визволення і створення власної держави з включенням також у неї Волині й від самого початку вважали за необхідне рух українців у такому напрямі всіляко придушувати, так само, як це було в період Другої Речі Посполитої [3, 370].

Українські науковці наголошують також на взаємозв'язку і взаємообумовленості подій на Холмщині в 1941 – 1942 рр., за наслідками яких гинуло, головним чином, українське населення і подій на Волині 1943 р., коли більші втрати несла польська сторона. Так, Богдан Осадчук стверджує, що «перший постріл пролунав на Холмщині, де у «березні 1941 р. були постріляні українські вчителі» [10, 121]. Володимир Косик у монографії «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» пише: «Винищення українців почалося з 1942 р. на територіях, що межували з етнографічною польською територією (Грубешів, Холм, Влодава та інші райони на захід від річок Буг і Сян). З 1942 по 1943 рр. було вбито понад 2 тисячі українців» [13, 395]. Більшість українських учених вважає, що криваві Холмські події 1942–1943 рр. певною мірою стали причиною активізації польсько-українського збройного конфлікту на Волині у 1943 р. [9, 316].

Українські історики на основі документальних джерел доводять, що відмінні державно-територіальні устремління польських і українських військово-політичних структур намагались всіляко використовувати у власних інтересах фашистська Німеччина та Радянський Союз. Німецька окупаційна влада з цією метою диференціювала свою кадрову, освітню, релігійну, переселенську політику щодо українців і поляків у Генеральному губернаторстві ще в 1939 – 1941 рр., поглиблюючи тим самим українсько-польське протистояння; на Волині у 1941 – 1943 рр. німці використовували українську поліцію для втихомирення польського цивільного населення, а польську – для розправи над українським населенням. Радянський партизанський рух для боротьби з українським націоналі-

стичним підпіллям формували польські партизанські загони. З цього приводу Юрій Киричук писав: «Рік 1943 був ознаменований кривавою українсько-польською боротьбою... Основу конфлікту становило багато історичних, політичних, соціально-економічних причин. Тодішні українсько-польські відносини були надзвичайно напруженими, беручи до уваги історичний розвиток і те, що поляки не бажали відмовитись від претензій на західноукраїнські землі. Німецька влада підігривала ці настрої, постійно підкидаючи в багаття українсько-польської конфронтації нові в'язки хмизу ненависті. Е. Кох наголошував: «Нам треба домогтись, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів його убити, щоб українець, побачивши поляка, теж горів бажанням його убити...». Після відходу української поліції в ліс окупаційна влада всіляко фаворизувала поляків. На місце української поліції прийшла польська. Крім того, гітлерівці перекидають на Волинь польські батальйони «ШУПО», а свою жандармерію вивозять з краю.

Свою лепту у напруженість між поляками й українцями вносили радянські партизани. Навесні 1943р. розпочалася мобілізація поляків до червоних партизанських відділів, а 6 травня Т. Строкач передавав по радіо у лісі Волині: «Польські загони організовувати можна, і чим більше, тим краще». У з'єднанні О. Сабурова поляки творили самостійну бойову одиницю під командуванням Р. Сатановського. Загін отримав право воювати під своїм національним прапором, особовий склад носив форму польської армії. На Рівненщині також оперували загони ім.Т. Костюшка і В. Василевської. Польське населення перетворювалось у надійних союзників більшовиків [2, 67-68].

Натомість польські історики вбачають інші причини загострення українсько-польських стосунків у роки війни.

Вони вважають, зокрема, що події 1942 – 1943 рр. на Холмщині не мали жодного або майже жодного впливу на розвиток подій на Волині і в усякому разі не були причиною цих подій [8, 316]. Погоджуючись з тим, що протягом 1942 – 1943 рр. на Холмщині від рук поляків загинуло близько 400 осіб української національності, Марек Ясяк, наприклад, стверджує, що це не був організований терор. Часто причиною вбивств українських діячів та інтелігенції була їх фактична співпраця з німецькими окупантами. Зазвичай це була так звана сліпа помста польських підпільних організацій за роботу, яку українська інтелігенція проводила серед населення. Траплялися також випадки звичайної сусідської помсти за особисті

кривди й образи. Це явище з більшою силою, причому з обох сторін, проявилось під час виселення німцями польського населення із Замойщини [16, 211-212].

Причини Волинської трагедії 1943 р. спробував окреслити професор Владислав Філяр. На його думку, на загострення українсько-польських стосунків впливала політика німецьких окупаційних властей і діяльність радянських партизанів: «Підтримуючи польсько-український конфлікт німецькі окупанти полегшували собі боротьбу із польським та українським національним рухом. У свою чергу, Радянський Союз був зацікавлений у дезорганізації тилів ворога, а очищення цієї території від поляків полегшувало повернення на східні землі II Речі Посполитої, зайняті в 1939 р. на підставі угоди Ріббентропа–Молотова. Але це, зазначає історик, не було головною причиною. Все вказує на те, що Волинська трагедія пов'язана з прийнятими ОУН принципами інтегрального націоналізму Д. Донцова, на яких була побудована військово-політична стратегія ОУН і УПА. Ця стратегія передбачала усунення чи знищення польського елемента як головного ворога українських прагнень до незалежності [15, 41-42].

Ці твердження поділяє Гжегож Грицюк, який пише: «Доступні на даний час матеріали вказують на те, що рішення про усунення усіх поляків зі спірних територій з'явилося на III Конференції ОУН–Б 17–21 лютого 1943 р. Зміст постанови у польській справі невідомий, але сам факт прийняття якихось рішень не викликає сумнівів, адже в численних повідомленнях і переказах можна зустріти інформацію про «антипольську акцію»[11, 256].

Найбільше труднощів та контрверсій викликає оцінка втрат, понесених польським і українським населенням у ході збройного конфлікту на Волині. Так, за підрахунками Юзефа Туровського, в результаті близько 150 боїв, сутичок і акцій відплати зі сторони польського підпілля і самооборони в 1943 – 1944 рр. могло загинути 200 бійців УПА і близько 2 тис. цивільного населення. Гжегож Грицюк зауважує, що при цьому не були враховані втрати українського населення (а це щонайменше кілька тисяч жертв), спричинені допоміжною поліцією, яка складалася з поляків, але залишалася під командуванням німців. Також не враховувалися втрати, понесені внаслідок дії радянських партизанських загонів, що склалися з поляків і оперували передусім на так званому Заслуччі. Вони здійснювали відплатні акції на українські села [12, 256].

Що ж до втрат польського населення, то наводяться різні дані. Згідно з найновішими дослідженнями Владислава та Єви Семашків, удокументовані польські втрати повинні становити 34 700, а ймовірно – близько 50 – 60 тис. [14, 22].

Українські історики на основі історичних джерел констатують, що жертви польського цивільного населення справді були великими і становили кілька десятків тисяч, хоч їх точно обрахувати не можливо. Професор Степан Макарчук звертає увагу на те, що для визначення ймовірних чисел загиблих від польсько-українського протиборства не є достатніми мемуарні джерела, на основі яких у 1990 р. Ю. Туровський та В. Семешко підготували «календаріум» нападів «українських націоналістів» на польські поселення і садиби на Волині від вересня 1939 р. до липня 1945 р. Як відомо, зазначає історик, інформація мемуарних джерел надмірно суб'єктивізована творцями цих джерел, неточна, а особливо у спогадах, які писалися через багато років після цих трагічних подій. Немало злочинних дій над польським населенням записані у цьому виданні на рахунок «українських націоналістів» і тоді, коли їх здійснювали «німці з українською поліцією», «гестапо і українська поліція», «німці за доносом українців» і т. ін. Подано також дані про убитих в окремих колишніх повітах. Числа, звичайно, виведені на основі припущень, їх важко уточнити, принаймні через те, що у виданні замість певних чисел убитих часто йдеться про «більшість мешканців колонії», «частину жителів села», «мешканців усього поселення» тощо [4, 298].

Аналогічно опублікованим польським документам про масові вбивства поляків українцями в архівах зберігаються численні документи про масові вбивства українців поляками і так само про польську поліцію на службі в німців. У тій боротьбі обидві сторони не раз в число своїх противників відносили мирних людей, убивали їх, мордували, спалювали живцем, кидали в криниці. Свідчень про це залишилося дуже багато. Насамперед це акти сільських, районних і обласних комісій для розслідування злочинів німецьких фашистів, які у 1944 р. склалися по свіжих слідах подій 1941 – 1944 рр. і містили матеріали про кількість і масштаби цих злочинів. Однак не у всіх селах і районах подані відомості про людські втрати, не диференційовано жертви за національністю, не показано, за яких обставин і від чийх рук вони загинули.

Найбільш повні дані про те, від чийх рук загинули ті чи інші мирні жителі, зазначає С. Макарчук, подані в актах сільрад Турійського району,

з більшою увагою зазначається національність вбитих з Маневицького, Старовиживського, Рожищенського та деяких інших районів. Так, згідно з цією інформацією, на території Ново-Двірської сільради Турійського району під час окупації було вбито 27 мирних жителів, з них німці вбили 8, «польські націоналісти» – 18, від бомбардувань загинуло 7 чол. В Озерянській сільраді загинуло 54 жителі, з них убиті німцями – 2, убитих і замучених «польськими націоналістами» – 52 особи. У Перенівській сільраді загинуло 12 чол., всі від рук «польських націоналістів», у тому числі 10 – «замучені». У Моковинській сільраді загинуло 43 особи, з них 25 замучені чи вбиті «польською бандою», а 18 – «бандою УПА». На території Свинаринської сільради загинуло 46 осіб, 36 – убито, а 8 – закатовано «польськими націоналістами», 2 – замучені німецькими окупантами [5, 299 – 300].

Проте такі дані можуть розглядатися лише як ілюстративні, бо комісії з інших районів, поза Турійським, рідко зазначали, від чийх рук гинули люди. Так, в актах Маневицького району є інформація про спалені польські колонії і хутори із зазначенням кількості людей, що проживали в них до погромів, та кількість убитих внаслідок погромів, але не вказується, чи то робили німці, чи бандерівці. Так, на хуторі Замогила Сильненська з 17 жителів убито 17, в колонії Майдан Комарівський із 30 – 30, в колонії Обірки з 41 – 41, у колонії Тераж з 102 – 1, у Голодниць з 108 – нікого, хоч саму колонію спалено [6, 301].

У багатьох актах комісій подано списки жертв за національністю, але не зазначено, від чийх рук вони понесли смерть, часто вказано «розстріляно людей німецькими загарбниками та їх пособниками».

Оскільки інформація про вбивць мирних людей збереглася в актах лише з кількох районів, подібно як згадки про національність страчених також подається у рідкісних випадках, то вивести навіть приблизно число загиблого українського населення внаслідок польсько-української збройної боротьби не можливо. Якщо ж припустити, зазначає професор С. Макаруч, що жертви українців у всіх повітах відносно загальної кількості загиблих були такими, як в Турійському районі, то можна було б думати, що вони були не меншими за польські. Але джерел з більшості районів не залишилося [7, 301 – 302].

Жахливі реалії воєнних років, коли керівні політичні українські націоналістичні та польські агресивні щодо Західної України структури з метою досягнення своїх антагоністичних стратегічних і тактичних цілей

залучали на свій бік широкі маси населення і тим самим викликали взаємну криваву боротьбу, лягли важким тягарем на національну пам'ять українського і польського народів, загострили історичне недовір'я між ними.

В ім'я добросусідських дружніх відносин між українським і польським народами сьогодні й у майбутньому завдання сучасних істориків полягає в тому, щоб допомогти людям зрозуміти об'єктивні причини Волинської трагедії 1943 року і на основі раціональної думки сприяти подоланню негативних стереотипів бачення українсько-польського минулого, формування позитивних взаємних симпатій між українцями і поляками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів.– Л., 2002.
2. Киричук Ю.А. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ століття.– Л., 2000.
3. Макаруч С.А. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична.– Вип. 34. – Л., 1999.
4. Макаруч С.А. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. // Україна – Польща: важкі питання // Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» – Т. 5. – Варшава, 2001.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Україна–Польща: важкі питання // Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» – Т. 4. – Варшава, 1999.
9. Там само.
10. Україна – Польща: важкі питання // Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – Т.5.
11. Грицюк Г. Втрати населення на Волині у 1941 – 1944 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 5.
12. Там само.
13. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк. – Л., 1993.
14. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA w latach 1939 – 1945 na ludności polskiej na Wołyniu. Proba podsumowania // Na Rubieży. – 1995. – № 3 (13).
15. Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939 – 1944 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 5.
16. Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4.

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ НА ВОЛИНІ
В 1943 – 1944 рр. У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО
АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Думаю, що дослідники, які користуються фондами нашого архіву, погодяться з думкою – у нас зібрано багатющу документальну джерельну базу з історії нашого краю, яка охоплює хронологічні рамки з XVI ст. по сьогоднішній день. Нині в архівних фондах налічується понад 1 млн 65 тис. одиниць зберігання, науково-довідкова бібліотека нараховує близько 17 тис. книг, понад 2,5 тис. комплектів різних журналів, 3,8 тис. підшивок газет. На зберіганні в ДАВО є фотодокументи з 1900 р. по теперішній час (23 871 од. зб.) та фонозаписи за 1966 – 2002 рр. (298 од. зб.). Безперечно, наше документальне багатство було б значно більшим, якби не величезні втрати, які понесли архівні установи області в роки Другої світової війни.

Що стосується складу документів, які проливають світло на українсько-польські події на Волині в 1943 – 1944 рр., то, на превеликий жаль, їх обсяг незначний. А тому, мабуть, не випадково наказом Держкомархіву України 19 лютого поточного року створено робочу групу з метою виявлення, узагальнення та підготовки матеріалів щодо українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 – 1944 рр., що є в архівах України, у тому числі в державному архіві Волинської області. Така робота проведена, складено анотації до фондів, які характеризують ці події. Нам відомо, що таку роботу ведуть й архіви Польщі. Заплановано видання двомовного спільного каталогу фондів, які є в архівах України й Польщі, що буде доброю підмогою дослідникам з вивчення цієї трагічної сторінки в історії обох народів.

А тепер короткий аналіз документів, які є у фондах Державного архіву Волинської області. Так, у фонді “Волинський провід Організації українських націоналістів (ОУН)” 1943 (ф. Р – 1021), який порівняно невеликий і нараховує лише 7 справ, ми можемо почерпнути інформацію про пограбування українських сімей, про колонізацію українців, співпрацю німців з поляками, боротьбу ОУН з поляками. Тут вміщені протоколи доношення про дії поляків на Волині, інформаційні зведення за 1943 – 1944 рр., листівки, суспільно-політичний огляд життя областей України тощо.

Про масову загибель мирного українського населення Волині засвідчують документи фонду “Волинської обласної комісії з обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню”. У цьому фонді вміщені списки розстріляних, замучених громадян сіл, сільських рад. Мирне населення Волині понесло нечувані матеріальні збитки, пограбування. Люди гинули цілими сім’ями. Щоб не констатувати далі факти, вашій увазі запропоновані ксерокопії окремих архівних документів на сьогоднішній виставці.

У поточному році в нашому архіві створюється фонд спогадів депортованих з Польщі українців (Р – 1261). Вже надійшли спогади Засадко (дівоче Хведчук) Лідії Іллівни, колишньої мешканки села Трещани Грубешівського повіту та Климчук (дівоче Гурська) Ніни Семенівни – колишньої мешканки села Верешини цього ж повіту. Спокійно перечитувати їхні розповіді не можна.

Створено фонд (Р – 3494) Ярослава Царука – історика, краєзнавця з м. Володимира-Волинського, який був очевидцем подій 1943 – 1944 рр. на Волині й з 1989 рр. вивчає цю тему, спілкуючись з людьми, які пережили ці страшні часи, і записує їхні спогади. Він фактично обійшов всі населені пункти Володимир-Волинського району і зібрав неоціненну інформацію – свідчення очевидців.

Незважаючи на те, що партійні фонди та документи, які передані управлінням СБУ у Волинській області, мають певне політичне спрямування, вони також проливають світло на ці трагічні події в житті двох народів. Так, документи фонду Волинського обкому партії 1944 р. (Ф. П – 1) розповідають про політичні настрої польського населення нашої області у зв’язку зі вступом Червоної армії на територію Польщі, про непрості взаємовідносини українців і поляків, значні втрати мирного населення з обох сторін, про діяльність польських загонів самооборони, про збройні сутички із загонами УПА, про спалення і нищення українських сіл. Тут міститься інформація секретаря Волинського обкому партії І.І. Профатілова секретареві ЦК КП (б) України М.С. Хрущову про політичні настрої серед поляків, про переселення українців з-за Бугу, а поляків за Буг.

Певну інформацію про цей конфлікт можна почерпнути з фонду “Архівні кримінальні справи несудових органів” (Ф – 4666), яка міститься в протоколах допитів, інших матеріалах судових справ, про створення груп самооборони, про непросту долю людей, які проходили за цими справами.

Цю проблему висвітлюють і друковані видання, які зберігаються у фондах бібліотеки архіву.

Зокрема, про наслідки подій 1943 – 1944 рр. на Волині красномовно говорять статистичні дані про національний склад населення області. Так, якщо на 1929 р. на Волині проживало українців – 70,1% від загальної кількості населення, поляків – 13,5% (видання “Воєводство Волинське (цифри і факти)” м. Луцьк, 1929), то в 1940 р. українці становили 66,5%, поляки – 18,99% (матеріали обласної партконференції 24.04.1940). На 1 вересня 1944 р. в складі населення області українців – 90,9%, поляків – 7,3% (ф. Р – 295 “Статистичне управління Волинської області”).

У бібліотеці держархіву є двотомник Миколи Сивіцького “Історія польсько-українських конфліктів” (Варшава, 1992), книги: Антона Семенюка, “На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження” (США, 1996), Степана Галамана “Боротьба за визволення України” (Торонто-1991 – Нью-Йорк), “Матеріали II міжнародного семінару істориків “Україно-польські відносини в 1918 – 1947 роках”, в трьох томах, (Варшава 22 – 24 травня 1997), “Літопис Української повстанської армії в 19 томах (1, 2, 3, присвячені подіям на Волині). У поточному році з’явилося немало публікацій з цієї проблематики і в засобах масової інформації, у тому числі й тих, що передплачує наш архів, які також будуть використані в майбутньому дослідниками.

Безперечно, конфлікт далеких 1943 – 1944 рр. виник не просто на голому місці, а має багатовікове коріння. Політику міжвоєнних польських урядів стосовно українців важко назвати мудрою і продуманою чи виваженою. Єдине, в чому їй важко відмовити, то це в послідовній мовній, культурній, релігійній, економічній, соціальній дискримінації українців. Про це яскраво засвідчують фонди нашого архіву. І перш за все фонд “Волинського воєводського управління” 1921 – 1939 рр. (Ф – 46). Досить взяти два документи: “Актуальні завдання політики польського керівництва по відношенню до українського народу” (Ф – 46, оп. 9, спр. 4832, арк. 5 – 8), де йдеться про направлення українців у концтабори, звільнення їх з роботи або ж “Заходи польської держави про проведення полонізації усинів і українців”, про які йдеться в “Програмі політичній на Волині” (Ф – 46, оп. 9, спр. 4671, арк. 1 – 44).

Немало цікавої інформації дають фонди: “Воєводської коменди державної поліції в м. Луцьку. 1920 – 1939 рр.”, “Луцького окружного суду. 1919 – 1939 рр.”, “Прокуратури Луцького окружного суду. 1920 – 1939 рр.”

Неозброєним оком видно релігійне, культурницьке переслідування української людності з фондів “Просвіти”. Діячі та активісти “Просвіти” постійно відчували переслідування, обмеження, утиски і заборони, різного роду перешкоди з реєстрації її філій у волинських селах, а їх активна діяльність та національна спрямованість привели до закриття (Ковельської – в 1929 р., Луцької – в 1934, Горохівської – 1936 р.).

На запропонованій вашій увазі виставці вміщені й окремі документи із фондів Державного архіву Рівненської області. Так, у зверненні групи Української повстанської армії до поляків стверджується, що український народ не хоче загарбувати чужі землі, бореться за своє право на життя, за відбудову Української держави на українській землі і закликає польську людність боротись за визволення Польщі на своїй території. У зверненні підкреслюється, що “на українській землі Ви Польщі ніколи не побудуєте”. Це спростовує окремі твердження, що УПА на самому початковому етапі була вороже настроєна проти польського народу.

А тому важливо на думку архівістів, щоб до цих трагічних подій науковці обох країн підходили надзвичайно відповідально і виважено не з якихось політичних чи кон’юнктурних інтересів, а в інтересах обох народів, їх мирного і щасливого майбутнього, пам’ятаючи народну мудрість: “Хороший сусід часто краще близького родича”. Саме керуючись цією народною мудрістю, ви будете робити свої виважені й обґрунтовані наукові висновки та узагальнення, пам’ятаючи, що шлях до остаточного примирення та порозуміння набагато важчий, ніж до недовіри та ворожнечі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. 46, оп. 9, спр. 4832, арк. 5–8, спр. 4671, арк. 1–4. Волинське воєводське управління, 1939 р.
2. ДАВО. – Ф. 4666, оп. 2, спр. 1260, арк. 15 – 18; арк. 33 – 34; арк. 57 – 58; арк. 80 – 83; арк. 101 – 102; арк. 109 – 111, 252; спр. 3184, арк. 57 – 58; спр. 2470, арк. 1, 9, 10, 12– 14; арк. 17 – 19, 24 – 25. Архівні кримінальні справи не судових органів, 1940, 1944.
3. ДАВО. – Ф. П – 597, оп. 1, спр. 319, арк. 28; Колекція спогадів, документів та інших матеріалів про революційну боротьбу, участь трудящих Волині в громадянській і Великій Вітчизняній війнах, соціалістичному будівництві, 1944.
4. ДАВО. – Ф. П – 1, оп. 2, спр. 8, арк. 11, арк. 38 – 45, 47 – 53, 69 – 70. Волинський обком партії, 1944.
5. ДАВО. – Р – 1021, оп. 1, спр. 6, арк. 25 – 26 , 38, 45;спр. 4, арк. 1 , 21 – 23. Волинський провід Організації українських націоналістів, 1943.
6. ДАВО. – Р – 164, оп. 3, спр. 38, арк. 17, 27, 84. Волинська обласна комісія по обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню, 1944 – 1945.
7. ДАВО. – Воєводство Волинське (цифри і факти). – Луцьк, 1929.

8. ДАВО. – Матеріали обласної партконференції 24.04.1940.

9. ДАВО. – Р – 295, оп. 2, спр. 424, арк. 1. Статистичне управління Волинської області, 1944.

Іван ШИШКІН

ДОКУМЕНТИ АРМІЇ КРАЙОВОЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ

Проблема українсько-польських стосунків у період Другої світової війни постійно привертала і привертає увагу як українських, так і польських істориків. Особливо важливим елементом, який допомагає у всебічному дослідженні цієї проблеми, є документи Армії крайової, які неодноразово використовувались ученими в певних історичних розвідках.

Документи АК у своїх дослідженнях використовували для вивчення українсько-польських стосунків такі історики, як С. Макарчук, Л. Зашкільняк, В. Трофимович, В. Сергійчук, І. Ільюшин та ін.; з польського боку ці документи використовували у своїх працях Р. Тожецький, М. Сивіцький, Ч. Партач, Г. Мотика тощо.

Слід зазначити, що комплексний аналіз самих документів АК як історичного джерела сьогодні в історичній науці відсутній. Зокрема, під час дослідження цих джерел виникають проблеми класифікаційного характеру, тобто за яким принципом, скажімо, має відбуватись групування джерел: за інформаційним, кількісним, хронологічним, видовим і т. д. Ще однією проблемою, з якою стикається будь-який історик, є проблема перевірки інформації на достовірність, адже досить часто дані, які містяться в документах АК, заперечуються іншими джерелами. У цій статті використано інформаційний підхід до аналізу документів Армії крайової, тобто автором досліджуються тільки ті документи, у яких відображено протистояння між УПА та АК на території Волині.

Важлива інформація міститься у документах АК стосовно одного з найтрагічніших періодів в історії взаємовідносин обох народів – українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 – 1944 рр.

Цей період характеризується загостренням стосунків між українською та польською стороною, що згодом вилилось у страшне, криваве протистояння, яке часто взагалі було стихійним та неконтрольованим і пе-

перостало зі збройного конфлікту між двома політичними опонентами (АК та УПА) в різанину мирного, ні в чому не винного населення.

За свідченням документів АК, початок антипольських акцій на Волині був для керівництва польського підпілля та уряду повною несподіванкою. Про це свідчать звіти АК про ситуацію у регіоні, безпосередньо перед початком конфронтації: „Настрої мас у регіоні, не дивлячись на спроби організацій націоналістичних, як ОУН, підштовхнути їх до якихось безнадійних вчинків, не набирають, як можна помітити, якихось великих розмірів...”¹ Отже, представники польського підпілля ще наприкінці 1942 – 1943 рр. були впевнені, що ситуація в регіоні не є настільки напруженою і нестабільною.

Початок масових антипольських акцій документи АК відносять до лютого 1943 р. і покладають їх на Поліську Січ під проводом Тараса Бульби-Боровця, наприклад, це рапорт округу АК „Волинь” від 20 квітня 1943 року: „Гайдамацька акція бульбівців розпочата бандою Тараса Бульби (Боровець) наприкінці лютого 1943 р. в повіті Сарненському, мордування охопили найбільшу кількість населення в повіті Сарненському та Костопільському...” Отже, тут чітко вказується, хто і де саме розпочав антипольську акцію в регіоні, проте відомо, що пізніше сам Бульба-Боровець засудив криваві вбивства поляків на Волині.

У цьому документі є свідчення і про те, чим закінчилися напади: „Спочатку банда бульбівців знаходилась в районі Горині та Случа (...) Не вирвалася вона з районів поза лінію поліських лісів, і під тиском німців, після сутички біля Деражні відступила знову в ліси, де одночасно діяли ворожі їй радянські партизани (...) якими на тому терені керував якийсь Орлов...”²

Свідчення про початок антипольських акцій та їхнього зростання саме в лютому 1943 р., а також про поодинокі випадки вбивств польського населення ще в 1942 р., містяться і у звіті окружного представника польського еміграційного уряду К. Банаха, хоча, за твердженням деяких дослідників, масові акції проти поляків розпочалися дещо пізніше, а саме у квітні 1943 р.³

Цікавою з точки зору розуміння однієї з багатьох причин конфлікту, який розгорівся на Волині, є інформація про політику польського підпілля, котре, зрозуміло, узгоджувало свої плани з планами еміграційного уряду, що міститься у відозві Крайової політичної репрезентативи від 30 липня 1943 року. Замість поширення серед українців меморандуму Польського еміграційного уряду, Крайова політична репрезентатива видала власну

„Відозву до українського народу”: „Тріумф справедливості над кривдами вже близько. Польща, роль якої у цій боротьбі є велика, а терпіння безмежне вийде з цієї боротьби з честю і разом з Альянтами прийме участь у відбудові нового, ліпшого світу (...) Спільнота українська пішла, в більшості своїй, іншим шляхом ніж поляки: дорогою співпраці з окупантами (...) Тяжко і криваво платить народ український за ту наївну прислужницьку політику (...) Здавалося б, що той досвід повинен опам'ятати народ український і схилити його до перегляду свого попереднього становища, але акти подальшої співпраці з німцями, акти кривд та гвалту, заподіяні українцями людяності польській на землях східних Речі Посполитої за підбурюванням окупантів, а часто з власної ініціативи, в подальшому збільшує прірву між народом польським і українським (...) Ми розуміємо і належно оцінюємо прагнення Українського Народу створити Незалежну Україну. Однак заявляємо, що ми не відступимо з східних земель Речі Посполитої, в полудневій частині яких від століть мешкають поляки і українці, на яких народ польський протягом століть вклав величезний цивілізаційний та господарський внесок ”⁴

Як бачимо, у даній відозві йдеться про звинувачення українців у співпраці з СРСР та Німеччиною, також українцям ставиться у вину мордування польського населення. Незважаючи на ситуацію, яка склалась на території Волині, польська сторона чітко заявила про те, що не збирається підтримувати прагнення українців до незалежності на території Західної України. Такі заяви, безумовно, спричинили ще більшу напруженість між двома народами.

Головним завданням польського підпілля на теренах Західної України було, як відомо, відновлення неподільності Польщі в її довоєнних кордонах,⁵ а також підготовка до повстання на території всієї Польщі та її східних кресах (Східна Малопольща – Галичина, Волинь) з тією ж метою. Тут головна ставка робилась на диверсійні акції, які запобігали б домаганням українців цих територій (згідно з оперативними звітами №№ 54, 154).⁶

Оперативний план польського підпілля під назвою “Oslona” (“Прикриття”) передбачав два варіанти у взаємовідносинах з СРСР та відділами Червоної армії. Перший у разі послаблення СРСР передбачав можливість військового протистояння з радянськими регулярними частинами. Другий у разі перемоги СРСР передбачав вирішення проблеми східних кресів на міждержавному рівні. Тут головна ставка робилась на підтримку з боку союзників.

Показовою є інформація, яка міститься в планах польського повстання, розроблених протягом 1942 р., відомих як рапорти “ч. 132” та “ч. 154”.

У рапорті “ч. 132” до несприятливих організаційних умов представники польського підпілля відносять українську, білоруську та литовську проблеми. Східні креси згадуються лише в контексті плану повстання:

1) опанування повстанської бази;

2) поширення повстання на захід через опанування Шльонська, Великопольщі й Помор'я в кордонах Речі Посполитої;

3) опанування східних земель із передбаченням військової операції на Львів, Східну Малопольщу і Віленину;

4) операцію, насправді окупаційну експедицію, з метою облоги Східної Пруссії, Західного Помор'я, решти Шльонська і т.д.⁷

У другому варіанті сказано, що неподалік польських територій загрожує небезпека з боку українців, і якщо ситуація не зміниться, польська сторона вимушена буде вступити в боротьбу за Львів.

Головним ворогом (за “ч. 154”) вважались німецькі підрозділи, які розташовувались на територіях східних кресів. Також це були німецькі регулярні частини, які будуть повертатись зі Східного фронту, і наступним ворогом, який за польськими планами міг стати на перешкоді, були українці.

Щодо українців, то тут польська сторона зайняла таку позицію:

“Як додаткових противників бачу насамперед українців, потім литовців. Існує навіть можливість боїв з українцями на терені бази від першого дня повстання. Від початку також будемо змушені боротись з українцями у Львові... Терени на схід вважаю за порівняно важчі до опанування, і тому вони вимагають вжиття великих сил, якими впродовж тривалого часу я не буду розпоряджатись. Головне опанування Східної Малопольщі мусить допровадити до завзятої боротьби з українцями”.⁸

Відомо також, що ні один з попередніх оперативних планів так і не виконано, проте вони були частково реалізовані, коли 20 листопада 1943 р. затвердили новий оперативний план № 1300/III під назвою „Burza” (Буря), за яким, з огляду на домагання СРСР, польське підпілля мало організувати масове повстання на західноукраїнських територіях у момент вступу радянських військ на Західну Україну, щоб у такий спосіб, по-перше, продемонструвати приналежність “східних кресів” до Польщі, по-друге, показати прагнення місцевого населення до самовизначення. Після початку антипольських акцій на Волині польське підпілля не відмовилось від попередніх планів і вимушене було поряд з підготовкою до повстання організувати самооборону польського населення.

Ще один документ, котрий дає нам інформацію про те, які дії здійснювались представниками АК для захисту польського населення від нападів загонів УПА, – це наказ про організацію самооборони коменданта округу Волинь Любоня (полковника Казимира Бомбінського). Отже, комендант округу наказав: „... силами власних бойових відділів приступити до залучення населення до акції самооборони через:

а) утворення відділів самооборони з усього місцевого польського населення, встановлення денного та нічного чергування, озброєння в міру можливості вогнепальною зброєю, а в разі її недостатньої кількості – сокирами, вилами, палками; евакуація польського населення в ліси, у разі нападу переважаючих сил противника – виділення фінансової допомоги коштами з пожертв польського населення;

б) на територіях найбільш небезпечних, у районах Рівного, Луцька та Сарн приступити до поспішного монтування та організації системи захисту так, аби в разі потреби можна було залучити бойові відділи до захисту польських родин від насильства”.

Крім того, було наказано:

в),, ... окружному Бюро інформації і пропаганди у співпраці з Окружною Делегатурою видати відозву до українського населення пояснюючу, що поляки з народом українським прагнуть на тих землях обопільного добробуту, проте на кожен акт насильства проти Польщі і поляків здійснюватимуться відплатні акції;

г) щоб не допустити розпорошення польських сил, в регіоні наказано комендантом округу заборонити вступ поляків до усіляких інших охоронних відділів, організованих окупантами”.

У цьому наказі міститься інформація про те, що польське підпілля вимушене було частково вийти з конспірації раніше ніж було передбачено планами про повстання на територіях Західної України, а також про захисну тактику польського підпілля: „...Внаслідок небезпечної ситуації, що склалась на теренах округу волинського, командування округу в червні 1943 року приступило до реорганізації сил і осередків діяльності. Частина сил округу залишилась надалі у конспірації в осередках міських, натомість значна частина кадрів, більшість сил зосереджених в сільських місцевостях і частина в містах скеровано до організації оборони.

Самооборона базується на двох елементах:

1) утворення сильних оборонних баз з великою кількістю населення в них та оборона тих баз місцевими загонами, а також застосування захисних споруд;

2) утворення сильних та мобільних партизанських загонів, які будуть співпрацювати з оборонними базами”⁹.

У документах АК є інформація про залучення німцями поляків – утікачів з Сарн, Янкової Долини, Костополя, Деражного та інших територій до поліційних відділів, які використовувались в боротьбі проти українців, але на інших теренах. Також, є свідчення про те, що польські родини, які переїхали з територій, охоплених нападами, часто відправлялись на роботу в Німеччину.

Німецька влада організовувала карні експедиції проти українців, проте каральні акції були спрямовані не проти відділів УПА, а проти мирного українського населення: „Карні експедиції (німецькі), спрямовані на спалення українських сіл, часто разом з мешканцями (Берестовець, Людвіполь) і конфіскацію всієї власності. З лісовими бандами німці в більшості не можуть дати собі ради. Кількість бездомного і нелегального населення зростає”¹⁰.

У цьому документі вказано на ще одну причину збільшення кількості повстанських загонів у лісах – це втеча української поліції до лісу. За польськими даними, причина втечі залишилась невідомою, але відбулось це близько 20 – 25 березня 1943 року, коли 6 тис. чоловік української поліції втекли до лісу.

Зазначається і місце дислокації загонів – це ліси між Стирем та Горинню. Реакцією німців на втечу української поліції стали репресії щодо окремих українських родин, а також встановлення остаточної дати безкарного повернення – 25 квітня 1943 р. Відзначено також, що німці поставили охорону навколо залізниць, населених пунктів і здійснювали каральні акції в першу чергу там, де відбувались вбивства німців.

Одним із наслідків нападів на польське населення була паніка і схильність до масової втечі за Буг. За документами АК, більш схильним було до цього міське населення.¹¹

Вказується і те, що станом на 22 квітня 1943 р. втрати поляків на Волині вже склали 1500 осіб, але навіть самі представники польського підпілля говорять, що до цієї цифри потрібно ставитись обережно.

Важливою також є інформація про аналіз представниками АК антипольської акції на Волині: „...Після отримання більшої кількості матеріалів можна зрозуміти що:

1) банди, що чинять насильство полякам на Волині, складаються переважно з місцевого українського елемента;

2) елемент не волинський в тих бандах становлять в більшості українці з Галичини;

3) волинські події є не окремими неорганізованими вчинками, а скоріше носять характер скоординованої акції;

4) українська інтелігенція на Волині не здійснила жодної акції по заступу насильства, навпаки значна її частина (службовці, вчителі і т. д.) співпрацювали з бандами;

5) гаслом бандитів є „Україна тільки для українців”¹².

Слід відзначити, що справжніми винуватцями українсько-польського протистояння документи АК називають СРСР та Німеччину: „Вже кілька тижнів польське населення на Волині знаходиться в ситуації варварського насильства, здійснюваного стосовно польських сімей українськими ризунами. Нам відома рука, яка підштовхує українців до братовбивчої війни з своїми співвітчизниками польської національності, спільної рідної землі волинської.

Відомо хто може отримувати користь з того протистояння! Німецький окупант, якому потрібно захопити край, також радянські партизани, що діють на землях Речі Посполитої і мають завдання утримувати ініціативу в своїх руках. Втрати несуть тільки господарі цієї землі – поляки і українці”¹³.

Як уже зазначалось вище, було прийнято рішення про відплатні акції АК, які мали здійснюватись стосовно окремих українських діячів, діяльність яких підштовхувала українців до протистояння з поляками, при цьому заборонялось палити українські помешкання, вбивати жінок та дітей, а також грабувати мирне населення: „...Забороняю застосовувати методи, яких дотримуються українські ризуни. Не будемо у відповідь палити українських помешкань і вбивати українських жінок та дітей. Самооборона має боронити від нападників або атакувати нападників, залишимо населення та його здобутки в спокої”¹⁴.

Проте подальші події згодом показали, що вищенаведений наказ не завжди виконувався: „...14 липня 1944 року через село їхав Юзік Козак. Сани були в крові, вид у фірмана страшний”. Він повідомив, що вночі відбудеться напад: „У цю ніч українці покинули село, як завжди не всі, особливо старші люди. Грисюк Надія 40 років втікати на змогла: в неї вже починались пологи... Вранці дід Веремко вийшов зі схрона і пішов до хати подивитись і взнати, як там почуває себе Надя. Жінка лежала в ліжку вбита, а на долівці розтоптано мисиво з немовляти – дівчинки”¹⁵.

Слід відзначити, що випадків, коли відплатні акції переростали в безконтрольну різанину, була велика кількість, але ті ж самі акції здійснювались і стосовно польського мирного населення з боку українців. Документи Армії крайової містять інформацію про такі напади, наприклад: „В ніч з 8 на 9 квітня в Борелях (Дубнівський повіт) на Волині українські банди замордували наступних поляків: Зінкевич з дружиною та двома доньками, Юрек Зінкевич, Ян Зінкевич поранені, листоноша Мар'ян Шпіля, його дружина, Марамуцькі син з матір'ю...”¹⁶

Трапляються в документах АК і статистичні дані про кількість втрат серед польського населення по окремих районах, наприклад: „Гурів—з 480 чоловік вижили 70... Порик, 30 км від Володимира, — об 11 годині, коли людинність польська знаходилась у костелі, під нього під'їхало чотири підводи, з яких зіскочило кілька десятків озброєних бандитів і оточило костел, перед входом поставили кулемет і почали кидати у вікна гранати... загинуло 200 чоловік... а ксьондза Шавловського, якого у важкому стані перенесли до одного з будинків, — зарізали ножами. Ожешин (колонія) — з 340 чоловік польської національності вбито 270, с. Сандова — з 600 осіб поляків, що там мешкали, вбито 580” і т. д.¹⁷

Слід підкреслити, що загальні втрати польського населення під час українсько-польського конфлікту на Волині точно підрахувати не вдається і сьогодні. В історичній літературі подано різні відомості щодо цих втрат, а саме: за радянськими відомостями на Волині загинуло 20 тисяч поляків.¹⁸ Р. Тожецький, наприклад, говорить про 30—40 тисяч загиблих¹⁹. В. Романовський називає цифру в 70 тисяч²⁰. Якщо ж звернутись до документів АК, то тут теж подається загальна цифра: 70 тисяч чоловік.²¹ Проте безсумнівним є те, що обидва народи заплатили страшну і криваву ціну за нерозважливу політику своїх керівників.

Підсумовуючи все вищезазначене, слід зауважити, що:

— документи АК є важливим джерелом для дослідження періоду українсько-польського протистояння на Волині 1943 — 1944 рр.;

— у документах Армії крайової міститься різнопланова інформація: про початок конфлікту, його розгортання, політику Крайової Делегатури уряду та польського підпілля в особі АК, є відомості про місце дислокації українських загонів, їхню стратегію і тактику;

— важлива інформація зосереджена тут і про людські втрати, описуються акти насилля стосовно мирного населення, а також роль німецько- та радянського чинників у конфлікті тощо.

– тому необхідною є подальша пошуково-дослідницька та археографічна робота над цим видом джерел для поглибленого вивчення їх та подальших публікацій.

ПРИМІТКИ

¹ Studium Polski Podziemnej, Sprawozdania sytuacyjne z Kraju za 1942/1943, nr 1/42, S.90 – 96.

² Fragment raportu Okręgu AK Wołyń do 20 kwietnia 1943 r./ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia (1939 – 1945). – Warszawa, 2000. – Т. II. – S.1248.

³ Льюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни: в світлі польських документів. – К., 2000. – С. 60.

⁴ Motyka Grzegorz. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej (1939–1953) // Tygiel narodów. – Warszawa; Londyn. – 2002. – S. 292. Див. також: Do narodu Ukraińskiego // Верига Василь. Дорогами Другої світової війни. – Б.м.: Канадське наукове товариство ім. Шевченка, 1998. – С. 303.

⁵ Motyka Grzegorz. Tak było w biszczadach. Walki polsko-ukraińskie (1943 –1948). – S. 104.

⁶ Піскунович Генрик. Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої у 1939 – 1945 рр. – Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918 – 1948 роках”, Варшава, 22 – 24 травня 1997. – Варшава, 1998. – Т. 1–2. – С. 181.

⁷ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “Бурю”: Армія крайова на Тернопіллі 1941 – 1945 рр. – Тернопіль, 1996.– С. 22 – 23.

⁸ Там само. – С. 23.

⁹ Armia Krajowa w dokumentach (1939 – 1945). – Warszawa, 1990. – Т. III. – S. 126 – 127.

¹⁰ Fragment raportu Okręgu AK Wołyń do 20 kwietnia 1943 r. Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Op. cit. – S. 1248.

¹¹ Op. cit. – S. 1249.

¹² Raport Komendy Armii Krajowej Lwów. Rzezie wołyńskie, bez daty (koniec lipca lub początek sierpnia 1943 r.)/Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Op. cit. – S. 1259–1261.

¹³ Meldunek sytuacyjny nr 123 komendanta Okręgu AK Wołyń płk. Kazimierza Bąbińskiego „Lubonia” skierowany do Komendanta Głównego AK, z 22 kwietnia 1943 r. Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Op. cit. – S. 1251.

¹⁴ Op. cit. – S. 1251.

¹⁵ Волинь 1943. Боротьба за землю // Незалежний культурологічний часопис. – Л., 2003. – № 28. – С.149.

¹⁶ Raport Komendy Armii Krajowej Lwów. Rzezie wołyńskie, bez daty (koniec lipca lub początek sierpnia 1943 r.). Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Op. cit. – S. 1259 – 1260.

¹⁷ Raport Komendy Armii Krajowej Lwów. Rzezie wołyńskie, bez daty (koniec lipca lub początek sierpnia 1943 r.). Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Op. cit. – S. 1256.

¹⁸ Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941 – 1944. – Warszawa, 1973. – S.153.

¹⁹ Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy. – Warszawa, 1993. – S. 267.

²⁰ Romanowski W. Kainowe dni. – Warszawa, 1990. – S. 78.

²¹ Fragmenty opracowania Komendy AK Lwów Polityczne i wojskowe położenie Małopolski Wschodniej w świetle ostatnich wydarzeń, z 22 lutego 1944 r. Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Op. cit. – S. 1281.

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ НА
СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ
ПРЕСИ 40 – 50-Х рр. ХХ ст.**

Так склалося історично, що відносини між Україною і Польщею завжди перебували в центрі уваги як українського, так і польського суспільства. Не був винятком і український національно-визвольний рух 40 – 50-х рр. ХХ ст. З точки зору уваги, яку його діячі приділяли стосункам з Польщею, вони поступаються хіба що українсько-російським відносинам. Це знайшло відповідне відображення на сторінках української підпільної преси 40 – 50-х років.

Необхідність дослідження цієї проблеми зумовлена тим, що це дає можливість чіткіше визначити позицію українського визвольного руху щодо так званого “польського питання”. Крім того, публікації в підпільній українській пресі є також джерелом до вивчення українсько-польських відносин 40 – 50-х років.

Ця проблема певною мірою знайшла відображення в сучасній українській історіографії. Можна, зокрема, відзначити монографію А. Русначенка “Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років” [1]. Висвітленню українсько-польських відносин на сторінках журналу “Ідея і чин” присвячено працю В. Трофимовича [2]. Зауважимо, що згадані праці спираються в основному на журнал “Ідея і чин” як офіційне видання ОУН–Б. Натомість це дослідження охоплює ширше коло підпільних видань: інші видання Організації українських націоналістів (як “бандерівців”, так і “мельниківців”), видання Української повстанської армії та Української головної визвольної ради.

Аналізуючи матеріали української підпільної преси, присвячені українсько-польським відносинам, слід відзначити їхню різноманітність. У першу чергу це статті загального, можна сказати аналітичного характеру, притаманні в першу чергу офіціозу ОУН–Б “Ідея і чин”. Для таких матеріалів притаманне звернення до історії українсько-польських стосунків, аналіз їх сучасного стану та спроби оцінки їхньої перспективи. Іншу групу становлять статті більш конкретного характеру, насичені фактичним матеріалом.

Слід зазначити, що поряд із матеріалами у підпільній періодиці відносини з поляками висвітлювалися і на сторінках неперіодичних видань [3, 8; 4, 1 – 32; 5, 213, 221 – 222].

Як же висвітлено українсько-польські взаємини на сторінках української підпільної преси 40 – 50-х років? Відомий український громадсько-політичний діяч Василь Мудрий у статті “Україна і Польща” стосовно відносин між цими країнами проводив аналогії з франко-німецькими та англо-іспанськими відносинами і зазначав, що “ці спори були, є і далі будуть. І ніякий договір, ніяка сусідська мирна умова їх одним махом ані [не] ліквідує, ані не вирівняє” [6, 190]. Таке порівняння ще раз підкреслює тривалу історію, надзвичайно складний, а досить часто і трагічний характер українсько-польських взаємин.

Зауважимо, що підпільні автори часто зверталися до історії, намагаючись саме через минуле пояснити сучасний стан відносин між українцями та поляками [6, 190 – 196; 7, 7 – зв. 8]. Висновки, зроблені на основі таких історичних екскурсів, були не на користь польської сторони, оскільки саме “вся психіка польської верхівки, спосіб її думання, її стале шовіністичне наставляння, її імперіалістичні мрії стають поважною перешкодою на шляху до порозуміння” [6, 196]. Головний редактор журналу “Ідея і чин” М. Палідович-Карпатський визначив ці перешкоди конкретніше:

“1. Вперте заперечування права українського народу на власну державу.

2. Намагання трактувати український народ нездібним до власного державного життя, якому вслід за тим Польща повинна дати опіку чи його визволити.

3. Трактування українських земель як теренів своєї територіальної і політичної експансії.

4. Трактування української проблеми як своєї чисто внутрішньої справи” [6, 273].

Аналіз історії українсько-польських відносин наводив публіцистів українського підпілля на думку про неможливість порозуміння з поляками, коли “обстоюєш політичну незалежницьку і державницьку українську національну ідеологію” [6, 195 – 196].

На сторінках української підпільної преси неодноразово наголошувалось на необхідності врахування уроків історії у сучасних і майбутніх відносинах з Польщею [6, 196; 7, 8]. Один з найголовніших уроків, на

думку В. Мудрого, – потрібно мати в руках силу, яка стримувала б “загарбницькі плани” частини польського суспільства і переконала б у необхідності порозуміння з українським народом [6, 196]. Висновки з історії, на думку невідомого автора статті “Ми і поляки”, потрібно було зробити і польській стороні, адже “все має свої межі. Українська терпеливість також” [7, 3].

Досить часто на сторінках українських підпільних видань польській стороні висувалися звинувачення у співпраці з німцями та більшовиками [7, 10; 8, 69 – 70; 9, 5]. Таким способом, як відзначав журнал Головної команди УПА “До зброї” в серпні 1943 р., поляки прагнуть “проковтнути українців, а на українських землях побудувати Польську державу” [8, 42]. Тому неодноразово у пресі ОУН і УПА з’являлись попередження про покарання всіх тих поляків, які будуть спільно з ворогом виступати проти українського народу [7, 10]. Однак справа не обмежувалася попередженнями і, як писав вже згаданий журнал “До зброї”, “мрію польських імперіалістів... УПА ґрунтовно вибиває їм з голів” [8, 42].

З приводу подій на Волині журнал “Ідея і чин” відзначав: “На терор і провокації з боку польських осадників, сексотів і комуністичних ячеек українське населення на ПЗУЗ почало відповідати самообороною, винищуючи всіх прихованих ворогів українського народу” [6, 211]. “Мельниківське” видання “Сурма” в червні 1943 р. характеризувало події на Волині як відповідь українського населення на “польський антиукраїнський терор” [10, 39 зв. – 40 зв.].

Загалом видання ОУН–М в оцінці відносин між українцями та поляками були однастайними з виданнями “бандерівців”, покладаючи відповідальність за конфронтацію на польську сторону [10, 12, 39 зв. – 40 зв.].

Велика увага приділялася українсько-польським відносинам на Закарпатті. Відповідно подавалися такі матеріали, як правило, в рубриках «З українських земель за лінією Керзона», «Доля українських земель за лінією Керзона», «Огляд українських земель Закарпаття» [11; 12; 13, 130]. Заголовки окремих статей красномовно говорять про зміст матеріалів: “Українські землі за лінією Керзона в огні боротьби”, “Боротьба на життя і на смерть”, “До зброї!” [13, 128, 135].

Однак, незважаючи на войовничий тон багатьох публікацій, їхні автори неодноразово підкреслювали, що українці нічого не мали і не мають проти самостійної Польщі в її етнографічних межах [7, 3]. Покладаючи відповідальність за “анормальний” характер відносин на польську сто-

рону, українці наголошували, що не звинувачують усіх поляків, а лише частину польського суспільства – “польську імперіалістичну верхівку”, “безвідповідальні чинники” [6, 299; 4, 22].

У руслі концепції українського національно-визвольного руху про єдиний фронт боротьби поневолених народів неодноразово наголошувалося, що нормалізація українсько-польських відносин є необхідною і відповідає інтересам і українців, і поляків: “Треба б сьогодні відкинути пристрасті і почуття ворожнечі, що на них зложилось наше дотеперішнє історичне буття, а підняти та перевести державнотворчу працю в будові двох держав між двома спільними ворожими імперіалізмами Москви і Німеччини” [6, 275 – 276]. Більше того, підпільні публіцисти відзначали, що відновлення незалежності України без одночасного відновлення незалежності Польщі, як і відновлення незалежності Польщі без відновлення незалежності України, буде короткотривалим і приреченим на поразку, підкреслювали взаємопов’язаність історичної долі українського та польського народів [6, 274; 4, 4].

На початку 1946 р. орган УГВР “Самостійність” оптимістично констатував покращення взаємин між обома народами. На підтвердження цього подавались дані про те, що УПА одержала від окремих представників та груп польської громадськості листи з заявами про підтримку співпраці з українським народом [14, 236]. Осип Дяків-Горновий на сторінках того ж журналу «Самостійність» писав, що наслідком пропаганди серед польського народу стала політична і військова співпраця українського національно-визвольного руху з польськими підпільними самостійницькими організаціями та їх збройними відділами. Ця співпраця виявлялася: у спільному перешкодженні акції переселення українців та поляків, боротьбі з військами НКВС та польськими урядовими загонами, звільненні в’язнів з тюрем, у проведенні агітаційно-пропагандистських акцій тощо. Як конкретний приклад такої співпраці, подано факт спільного нападу українських та польських збройних відділів на гарнізон м. Грубешів 27 травня 1946 р. [14, 239].

Інформацію про співпрацю українських та польських підпільних організацій подавав і упівський журнал “До зброї” [11, 62 – 63].

Зрозуміло, що такі публікації відігравали в першу чергу пропагандистську роль, вказуючи напрям, у якому повинні розвиватися стосунки між двома народами. Крім того, вони ще раз підкреслювали необхідність порозуміння між українцями та поляками.

Отже, українська підпільна преса 40 – 50-х рр. приділяла неабияку увагу питанню українсько-польських відносин. Відзначаючи їх надзвичайно складний і часто трагічний характер, підпільні автори відповідальність за це покладали на поляків, звинувачуючи їх у зазіханні на українські землі та колабораціонізмі. Саме тому останнє слово у питанні двосторонніх відносин українці залишали за польськими керівними колами. Від їх ставлення до українських визвольних змагань і від того, чи зможуть вони загасити роздмухані пристрасті національної ворожнечі в польському суспільстві, залежало майбутнє українсько-польських стосунків. Єдино правильний шлях їх розвитку – це порозуміння та співпраця, що відповідає інтересам як України, так і Польщі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років. – К., 1999.
2. Трофимович В. Журнал “Ідея і чин” про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни // Українська періодика: історія і сучасність. – Л., 1999. – С.179 – 184.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО). – Ф. 3833 (Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях), оп.1., спр.174.
4. ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1., спр. 215.
5. Содоль Петро. Українська повстанська армія. 1943 – 1949. Довідник 2. – Нью-Йорк, 1995.
6. Літопис Української повстанської армії: Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942 – 1946. – Т. 24. – Торонто–Л., 1995.
7. ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 165.
8. Літопис УПА. Нова серія: Видання Головного командування УПА. – Т. 1. – Київ–Торонто, 1995.
9. ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 170.
10. ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 77.
11. До зброї. Журнал української військово-політичної думки. – Б/м, рік II (січень 1947). – Ч. 1(9).
12. Самостійність. Орган Української головної визвольної ради (УГВР). – Р. 1 (1946). – Ч.1.
13. Літопис Української повстанської армії: Підпільні журнали Закарпатської України. – Т. 16. – Торонто, 1987.
14. Літопис Української повстанської армії: Українська головна визвольна рада: книга друга, 1946 – 1948. – Т. 9. – Торонто, 1982.

Розділ III

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В МЕМУАРНІЙ І ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Марія МОКЛИЦЯ

СУБ'ЄКТИВНІСТЬ ІСТИНИ: ПРО ПРИЧИНИ РОЗБІЖНОСТЕЙ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ І ПОЛЬСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ

Уже багато років українські й польські історики зустрічаються і полемізують з приводу українсько-польських стосунків періоду Другої світової війни й ніяк не можуть дійти згоди. Складається враження зачарованого кола, з якого, як відомо, ті, хто його утворив, вийти не спроможні з тої простої причини, що завжди мають ілюзію, ніби вони рухаються вперед і вперед, а не ходять по колу.

Ми, філологи, а точніше літературознавці, вирішили долучитися до істориків не тому, що вважаємо себе фахівцями в царині історичної науки, отже, не ставили перед собою мети допомогти історикам розібратися у їхніх фахових питаннях. Спостерігаючи кілька років за суперечками істориків (а підняті ними проблеми, зрештою, зачіпають усіх нас), ми потроху формували і власне бачення цієї теми, яке, звісно ж, має дещо інший ракурс, аніж той, до якого звикли історики. Найперше ми вирішили ввести матеріалом для обговорення мемуарну літературу, здебільшого маловідому, але, на наш погляд, дуже важливу у справі пошуку історичної правди. Йдеться про спогади очевидців, учасників подій періоду Другої світової війни на Волині. Це ті люди, які належали до націоналістичного руху, після війни емігрували й видали свої книги на Заході невеличкими накладками. В останнє десятиліття вони, завдяки діаспорним спонсорам,

© Моклиця М., 2003

потрапили в нашу бібліотеку і стали досяжними для ширшого кола зацікавлених читачів, аніж це було доти. Історики, принаймні наші, не надто звертають увагу на таку літературу. Так само, як і художня література, мемуаристика здається більшості з них надто суб'єктивною, аби мати вагу історичного факту.

У цьому плані філологи мають дещо іншу позицію. Мені згадується історія написання знаменитої книги Олександра Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ”. Як відомо, вона вся побудована на документальних свідченнях – на листах і спогадах очевидців, а також на біографічному матеріалі самого автора. Це художня книга. Але саме вона вперше змогла розірвати залізну завісу й переконати світ у тому, що жакіття тоталітаризму – це не вигадки антикомуністів, дисидентів, ворогів Радянського Союзу, а реальна дійсність. Нема жодного сумніву в тому, що все, описане в книзі Солженіцина, – історична правда, нема сумніву у правдивості й достеменності жодного з наведених у ній фактів.

Можна назвати безліч прикладів, коли суть історичної епохи відкривала людям саме художня книга. Водночас можна навести не менше прикладів того, наскільки оманливою, упередженою і просто брехливою буває історична наука. Нам за прикладами ходити далеко не треба: більшість із нас ще добре пам'ятає свою шкільну та інститутську історичну освіту, де історії України взагалі не було місця. Та й зловісний “Краткий курс” Йосипа Сталіна ще далеко не у всіх стерся з пам'яті. Треба, поглянувши на минуле, сказати собі відверто: історія завжди – у будь-якому суспільстві, при будь-якому устрої – це та наука, яка найпершою обслуговує ідеологію. Історії не стільки пишуться, скільки переписуються у відповідь на ідеологічне, політичне чи соціальне замовлення даного суспільства. Тому міра науковості будь-якої науки гуманітарної – це проблема, яку ніколи, ні за яких обставин жоден дослідник не повинен втрачати з поля зору. Якщо ми будемо кожного разу чітко пам'ятати, кому й для чого ми викопуємо з минувшини ті чи інші факти, ми тим самим зможемо досягти більшої чи меншої (але завжди дуже відносної) об'єктивності. Коли ж історики роблять вигляд, що ними рухає лише бажання знайти й відстояти об'єктивну істину, це якраз і свідчить про якнайбільшу заангажованість. Тоді годі чекати встановлення історичної правди. Здається, на перший погляд, все дуже просто: щось відбувалося насправді, воно було якимось чином зафіксоване і стало історичним фактом. Науковці зібрали ці факти й написали правдиву наукову історію. Але насправді ніяких так би мови-

ти голих фактів в історичній дійсності не існує, оскільки історія твориться людьми і сплітається з надто складних стосунків між ними. Назвати подію, описати її з точністю до фрази, сказаної учасниками, – ще не означає встановити істину. Люди – це завжди не лише об’єкти, а й суб’єкти, причому як учасники подій, так і ті, хто намагається їх тлумачити. Всі філологи добре знають, що таким простим засобом, як емотивне маркування, в оповіді про одне і те ж можна біле перетворити на чорне, як і навпаки. Наприклад, ви були свідком події, ви хочете її описати як безсторонній літописець. Але випадково ви знаєте одного з учасників події, знаєте цю людину як добру й порядну, вона вам симпатична. І хоча в тій події, яку ви описуєте, цей учасник веде себе агресивно, ви мимохіть пом’якшите інтонацію, десь поставите три крапки, а десь – знак питання, запрошуючи інших подумати над причинами його поведінки. Адже будь-яка подія виникає на перетині безлічі сюжетних ліній і конфліктів. Не знаючи їх, не зможеш належним чином пояснити подію. Але головне навіть не в цьому. Збираючи історичні факти, ми не можемо втриматись від їхньої оцінки, якщо відверто про неї не говоримо, то приховуємо у підтексті. Бо, зрештою, самі по собі факти мало що значать, вони нам потрібні для підтвердження і виправдання позиції, у формуванні якої бере участь уся нація. Оцінка – це теж вельми складний комплекс поглядів і почуттів у внутрішньому світі поціновувача, яка завжди, так чи інакше, ґрунтується на особисто, здебільшого у власному життєвому процесі, у власній біографії, сформованій світоглядній позиції. Я думаю, що історичної правди в тому сенсі, у якому ми звикли сприймати об’єктивну істину, просто не існує. Існує рефлексія народу над своїм історичним минулим, існує більша чи менша міра самоусвідомлення людством свого шляху. Те, що здається безсумнівним сьогодні, завтра може бути відкинуте як зовсім неприйнятне: таких моментів ми всі пережили безліч.

Гетьманові Івану Мазепі кілька століть з церковних амвонів проголошували анафему. Він утвердився в очах усіх радянських людей, а особливо українців, як цілком негативний образ, підлий і підступний зрадник. Тим часом у XIX ст., особливо в німецькому романтизмі, художня література створила посилено позитивний образ Мазепи як героя національно-визвольного руху [див. про це: 4]. Чи означає це, що зараз, коли ми повернули Мазепу в пантеон наших національних героїв, перемогла історична правда, а омана зруйнована? Зовсім ні. В очах росіян Мазепа яким був, таким залишився, бо Петра він таки зрадив, і “Полтаву” Пушкіна вже

ніхто з національної самосвідомості росіян не зітре. І ми, зрештою, не надто переймаємось цим. Можливо, для росіян Мазепа і мусить залишитись антигероєм. Адже їхні історичні герої – той же Петро Перший чи Катерина Друга – це негативні персонажі нашої історії, і нема на те ради.

Куди не кинь оком, у світі скрізь одне і те ж: сусіди гризуться за межу. Всі народи, які стали історичними сусідами, тягнуть за собою шлейф менш чи більш жахливих конфліктів. Мирне сусідське життя ніколи довго не тривало. Варто було з'явитися сміливому лідерові, так званому пасіонарію, і будь-який народ легко переконували, що сусіди – такі-сякі мерзенні вороги, які сидять на наших землях. Ми всі добре пам'ятаємо, чим закінчились визвольні війни ХІХ ст.: всесвітнім переділом земель, Першою світовою війною. Всі сусіди мали одне до одного територіальні претензії, всім було замало тої землі, на якій вони доти жили. Дві світові війни переконали світ, що на переділі територій треба ставити крапку, якщо ми маємо ще трохи інстинкту самозбереження і не хочемо рухатись до самознищення людства. Запитайте будь-яку наймиролюбнішу націю, чи у своїх кордонах їй доводиться жити. Запевняю вас, жоден з народних референдумів не скаже “так”, навпаки, більшість буде твердо переконана, що сусід зліва загарбав отой-от шмат, а сусід справа – звідтіля і до сюди. У свою чергу і сусід справа, і сусід зліва матиме щодо вас таку саму думку. Цьому нема кінця, нема ради, жодні докази істориків тут нічого змінити не в силі. Бо це – природа людини. Так само як сусід з сусідом мусить почубитися раз на рік за межу, аби вона лишалася на одному місці, так і нації, що живуть поруч, мусять в'ясяти це питання, аж поки тверда рука Божого промыслу не проведе кордон, а закон не змусить його шанувати, і тоді можна мирно співіснувати і навіть дружити та мати з того обопільну вигоду.

Боротьба за території – це боротьба за виживання етносів. Це річ абсолютно непідвладна розумові, це сила понад окрему людську силу і навіть понад силу багатьох людей. Тільки певний рівень національної самосвідомості (який, до речі сказати, тільки-но почав формуватись після дошкульних уроків ХХ століття) здатен тут віднайти якийсь оптимальний баланс. Але варто хоч трохи чому-небудь похитнутись, як невмолимий закон виживання знову штовхне людей на битву за межу. Подивімось на світ згори і побачимо: такі битви точаться і точаться, і нема підстав сподіватися, що в найближчому майбутньому вони припиняться.

Виходячи з висловлених зауваг, повернемося до в'яснення стосунків між поляками й українцями, яке почалося порівняно недавно. Останнє

десятиліття поляки активно розвивають стосунки з українцями, але чомусь вважають, що для повної благодаті нам бракує історичних поразок. Треба, мовляв, щоб українці повинились за злочини проти поляків, і тоді вже будемо жити добре і мирно.

Коли збираються історики обох країн, обговорюють конфлікт в історичному минулому і при цьому мають на меті прийняти якусь спільну ухвалу, ніхто не помічає дивного алогізму цієї ситуації: збираються історики, тобто науковці, але хочуть прийняти спільну ухвалу стосовно оцінки подій. Тобто прийняти один погляд на події, які вже самою своєю природою вимагають різних бачень. Не може поляк сприймати цей конфлікт точнісінько так, як українець. Прийняти спільну ухвалу – означає змусити одну сторону поступитися своїм природним правом захищати себе. Уявімо собі таке: українські історики викликають російських істориків на конференцію і вимагають від них прийняти спільну ухвалу стосовно того, що Петро Перший був злочинцем і душителем українського народу. Безглуздо, чи не так? А чому ж ми ставимо саме так питання стосовно подій Другої світової війни? Зрозуміло ж, наскільки тут все замішано на ідеології і політиці, а не на пошуках історичної правди.

Цитую статтю про українсько-польський конфлікт як тему численних семінарів тих і тих істориків, пишуть наші науковці, організатори й постійні учасники семінарів: “Польські історики наполягали на такому формулюванні: “Операція “Вісла” стала наслідком кривавого етнічного протистояння, розпочатого 1942 року українськими націоналістами на Волині. Відповідальність за всі наслідки операції “Вісла” лягає, таким чином, на Організацію українських націоналістів та її збройну силу – Українську повстанську армію” [2, 7]. Не треба бути науковцем, не треба бути істориком, щоб зрозуміти за однією лише цією формулою: наукою тут і не пахне. Жоден безсторонній науковець не опуститься, по-перше, до того, щоб один злочин виправдати іншим, а по-друге, історики добре знають, що українсько-польські стосунки почалися не 1942 року. Тому відразу постає логічне запитання, яке українські науковці не забарилися поставити: “А криваве етнічне протистояння – це відповідь на що? Чи воно просто собі спалахнуло, на рівному місці?” І одразу утворюється магичне коло, безкінечний пошук відповіді на запитання: “А хто почав перший?”

Українці, які були учасниками тих подій, ведуть свій відлік від іншої дати – від 1919 року, коли Галичина, внаслідок Версальського договору, увійшла до складу Польщі (до речі, на правах автономії, про яку Польща

ні разу й не згадала). Антін Семенюк наводить слова відомого галицького діяча Івана Макухи: “Як тільки Польща зайняла Галичину в липні 1919 року ...то відразу запровадила в краю режим терору. Польське військо встрілювало українців, селян, інтелігентів без ніяких причин в цілім ряді громад аж по збруч. ... Разом арештованих та інтернованих у 1919 – 1920 роках було понад 100000 українських інтелігентів, робітників, селян” [5, 9]. Семенюк додає до цього власні спогади: “Пригадую, як за ніщо арештували тоді моїх двох старших братів і без ніякого суду посадили їх до Крем’янецької в’язниці, яка була переповнена невинними людьми з цілого повіту” [5, 10]. І далі: “Поляки не прийшли до нас як приятелі, а як вороги-окупанти. Вони навіть для форми не видали якої-небудь декларації до українського народу, а розпочали свою владу від арештів за ніщо” [5, 83]. Всі жителі Волині, які мешкали тут в 20–30-ті роки, згадують, як жакливо і брутально відбувалася тоді полонізація українського населення. Але не так дошкуляла навіть заборона на все українське, включно з мовою, як релігійні переслідування. Цитую Ярослава Гайваса: “В доповнення до політики руйнування церков на Холмщині й Підляшші, в інших околицях наших західних земель органи влади “моцарствової” Польщі заходилися, як у середньовіччі, “навертати” наших селян на “правдиву віру Христову”, тобто православних христили на католиків” [1, 18]. Як це відбувалося в одному з сіл Волині, згадує Степан Хрін: “Озброєні рушницями, забраними із станиць “Стшельца”, та спеціально в кузні рубленими шрубамі, польські боївки напали на священника о. Добрянського та його парохіян... В цьому бою були десятки покалічених і важко побитих українців, з-поміж них ще яку сотню польська поліція арештувала. О. Добрянський ледве врятувався від смерті, а Йосипа Піша так тяжко побили, що він, похворівши ще рік, помер. Церкву замінили на костел. По ночах українським родинам скошувано все збіжжя, нищено господарський інвентар, а в криниці лито нафту. Ніхто з місцевих українців не міг вийти ввечері навіть на своє подвір’я, а вдень до другого села. Заборонено ходити на Богослужбу до сусіднього села. Хто говорив по-українськи або молився, того побивали” [8, 60].

Вражаючі факти релігійної боротьби наводить І. Марчак, описуючи масштаб цієї боротьби, яка мала кілька хвиль наступу на православні церкви у 20–30-ті роки. Кульмінацією стала остання хвиля – 1937–1938 років, коли було зруйновано 167 православних церков. Відбувалося нищення з формального наказу повітових властей, “під проводом поліції, а руйну-

вали святині юнаки зі “Стшельца” і змобілізовані польською владою кримінальні типи з сільського шумовиння, що були випущені з в’язниць та арештів, де відсиджували кари за крадіжі, побиття, насильства тощо” [3, 50]. Нищення святинь велося такими ж брутальними методами, як це робили атеїсти-більшовики на сході України. Не вірилося, що так здатні чинити ті самі християни.

У результаті таких і подібних заходів польської влади наприкінці 30-х років українська молодь вже не знала своєї мови, говорила лише польською, але на запитання про національну приналежність відповідала, що вони і не українці, і не поляки, а тільки православні. Після знищення церков вже небагато залишалося і до повної та остаточної полонізації, і отже, українська проблема була б вирішена остаточно. Але завадили події Другої світової війни. Під час війни поляки воювали з німцями і з більшовиками, тобто мали тих самих ворогів, що й українці, але, як пише Антін Семенюк, поляки легко об’єднувалися і з німцями, і з росіянами, як тільки справа заходила про українців. “Як відомо, – пише А. Семенюк, – протягом цілого літа 1942 року і на початку зими 1943 року Головна Команда УПА Бульби-Боровця різними способами намагалася нав’язати контакт з представниками польської делегатури екзильного уряду в Польщі з метою припинення ворожості поміж українським і польським народами та замість взаємної боротьби мобілізувати всі свої сили проти спільних ворогів. Але, на жаль, з цього нічого не вийшло, бо поляки й далі вважали Західну Україну невід’ємною частиною Польщі. Всі українські повстанські з’єднання вони називали “бандами”, а українців “зрадниками і колаборантами” [5, 121]. Знайома риторика. Зараз особливо часто ми її чуємо від деяких російських політиків, які цілий народ чеченців без крихти сумніву зарахували до бандитів. Усі національні герої в очах влади, проти якої вони повстають, – достеменні бандити. Усі українські герої, які вели визвольну боротьбу, для російської імперії, як і для Радянського Союзу, були розбійниками. Бандерівець – синонім бандита й досі. Мабуть, таких прикладів більш ніж досить в історії, але не багато знайдеш прикладів, щоб нація сама втопкувала в багно тих людей, які боролись за визволення цієї нації. На жаль, такі ми, українці, нам треба повчитись національного гонору в наших сусідів – і зліва, і справа.

Нещодавно викладачі і студенти нашого університету відвідали Польщу у складі діалектологічної експедиції і зробили несподіване відкриття: в одному із сіл Підляського воєводства повіту Гайнувка гміни Дубичі Цер-

ковні вони почули рідний поліський діалект української мови. Виявилось, що всі 12 сіл цієї гміни і ще багато суміжних розмовляють саме так, але у відповідь на палкі братання українців селяни відповіли, що вони ніякі не українці, а білоруси. Діалектологи засміялись і спитали, чи чули вони коли-небудь білоруську мову й чи не помітили, що вона зовсім інша. Але селяни продовжували наполягати, що вони таки білоруси, а мова їхня відрізняється тим, що проста, на відміну від грамотної, яку можна почути по білоруському радіо. Коли ж студенти і викладачі почали запевняти селян, що не можуть вони бути білорусами і водночас говорити на поліському діалекті української мови, селяни охолодили їхній запал вбивчим, як їм здалося, аргументом: “Якби ми були українцями, ми б тут не жили”.

Відомо, що жодний демократичний суд не винесе тяжкого вироку людині, яка вчинила злочин в стані афекту, а тим паче – захищаючись. Неетично судити учасників бунтів і кривавих повстань з революціями включно – зрозуміло ж бо, що це вибух стихії. Народ повстає зі зброєю тільки тоді, коли відчує загрозу самому своєму існуванню, коли збагне жадливий вибір: вимерти всім разом чи всім разом відстояти право на життя. Видатний письменник і мислитель ХХ століття Бернард Шоу писав з цього приводу: “Здорова нація не відчуває своєї національності, як здорова людина не відчуває, що у неї є кістки. Але якщо ви зневажите її національну гідність, нація не буде думати ні про що інше, окрім того, щоб захистити її. Вона не буде слухати ніяких реформаторів, ніяких філософів, ніяких проповідників, поки не будуть задоволені вимоги націоналістів. Вона не буде братися ні до якої справи, якими б невідкладними вони не були, окрім справи національного з’єднання і визволення” [8, 155].

Це зовсім не означає, що ми маємо виправдати революцію і методи насильства. Коли натовп, втративши контроль над собою, чинить погроми й насильства, до цього завжди причетна влада й аморальні політики, які знають, як підпалити вогонь пристрасті і скористатися ним на свій розсуд. Емоції гніву, страху, обурення – це, за словами Карла Густава Юнга, справжня ментальна інфекція, вона передається миттєво, охоплює безліч людей і перетворює на руйнівну силу, яка все змітає на своєму шляху. Такі вибухи трапляються тоді, коли люди надто довго витісняють у не-свідоме образи, приниження, терплять несправедливість. Революцію і бунт виправдати не можна. Але учасники бунтів – це лише слухняна зброя в руках злої сили, випущеної на волю тими, хто знаходиться поза конфліктом і користується з нього. Судити треба брудних політиків, які скеровували

натовп то під одні кулі, то під інші, не рахуючи жертв, а не тих зацькованих селян, які вхопилися за зброю від нестерпного життя і повної безвиходи.

Чому окремим полякам так хочеться, щоб українці перед ними повилися? Навіщо цей ритуал? Кому він потрібен? Сенс домагань вибачитись може бути лише в тому разі, якщо ми не згодні з даним станом речей. Інакше кажучи, хочуть почути вибачення ті, що мають намір переглянути кордони, бо й досі не змирилися з думкою, що Волинь і Галичина – це Україна, а не Польща. Зараз українці вибачаться, а через деякий час їм скажуть: якщо хочете жити з нами добросусідськи, погодьтеся, що таке-сяке право на вашу територію ми теж маємо. А далі вже один крок залишиться: самі ж визнали, що у нас є права, то тепер віддайте, бо не будемо мирними сусідами.

Історія наша кривава. Але історики тут – не судді. Суд завжди повинен судити конкретних осіб, але не цілу націю. Я не виключаю, що серед бійців УПА були бандити, які різали всіх підряд, хто не українець, не через високу національну свідомість, а через власну жорстокість і кровожерність. Я не виключаю, що фактів такого ґатунку будь-який історик, при бажанні, збере цілу кипу. Але я певна, що інший історик здатен зібрати кипу фактів протилежних: про те, якими кровожерними бандитами щодо українців були поляки. І що далі? Будемо виважувати, чия кипа важча, отой, значить, і правіший?

Нещодавно мені довелося почути по радіо “Свобода” інформацію, на котру я не знала, як і реагувати: чи сміятися, чи плакати. Виявляється, і досі є багато німців, які певні, що Другу світову війну розпочали поляки, а німцям нічого не лишалося, як теж воювати. Які історичні факти, якими науковцями надані, можуть змінити цю дрімучу свідомість? Так само ніякі факти, зібрані істориками, рядовим українцям і полякам не потрібні. Вони мають свою власну колекцію фактів, вони мають родову і генетичну пам’ять. І та пам’ять волає полякові: твої головні вороги – це німці й хохли. А українцям вона кричить інше: поляк з кацапом тебе з’їдять, хай їм тільки нагода трапиться. І не треба бути зверхніми щодо цього світосприйняття, не треба відмахуватися від нього, як від неосвіченого, вузького, антинаукового. Це світосприйняття сформувалося на конкретному історичному ґрунті. Ми приречені бути ворогами, бо ми сусіди. Варто лише трохи якомусь з народів послабити відчуття ворожості, як він одразу стане підлеглим, як відразу виявиться, що ніяких прав володіти тою землею, якою він володіє, він не мав і не має.

Давайте розплющимо очі й подивимося на сьогоднішній світ. Що визначає характер стосунків між державами? Закони? Гуманність? Баланс взаємних рахунків? Ні, і ще раз ні. І зараз, як і завжди, сила і тільки сила міряє світові цінності. Тільки сильний має рацію, слабкий завжди помиляється.

Україна зробила за свою коротку державність неймовірний як для історії світу вчинок – відмовилася від атомної зброї, якою володіла по праву прямого учасника її винайдення. Відмовилася в той час, коли який-небудь царьок із племені “мумба-юмба” починає своє правління з пошуків бодай невеличкої атомної бомби. Здавалось: річ беспрецедентна, світ мусить щораз Україну ставити всім за приклад. Але це не той світ, у якому чогось варті благородні вчинки. Відмова від атомної зброї не додала ваги Україні, а навпаки, всіма учасниками міжнародного марафону була поцінована як прояв слабкості. Українці надто толерантні за своєю природою, вони всіх шанують, всім викають, перед кожним готові шапку ламати. Отому вони й бездержавні сотні літ, отому й досі сусіди не мають спокою, думаючи, як би то ще шмат собі відняти.

Так чим же мають перейматися, як на мою філологічну думку, українські й польські історики? Науковці, які хочуть зміцнювати дружбу між народами? Я думаю так: допоки польські історики будуть викопувати факти поганого ставлення до них українців і трясти ними перед своєю спільнотою, допоки українські історики будуть переконувати всіх, що поляки українцям нарobili не менше шкоди, доти у свідомості українців і поляків буде існувати образ ворога-сусіда. І я переконана: тоді лише ми заживемо у безпечному, надійному, взаємовигідному мирі, коли цей імідж буде зруйновано. А з’ясуванням стосунків такого типу, як демонструють наші історики, імідж ворога не зруйнуєш. Треба закрити це питання для судового розслідування. Якщо вже ритуал міжнародних відносин вимагає реверансів, то вибачатися треба обопільно і лише у такій приблизно формі, як це роблять християни у день Всепрощення: “Вибачаємося не тому, що вважаємо свою вину більшою, а тому, що засуджуємо будь-які форми насильства і не хочемо, аби вони мали місце в майбутньому”. А історикам треба потроху братися за копітку роботу: не годувати міфи своїми дражливими фактами, а помалу їх розвіювати за вітром історії. Якщо ми вважаємо себе розумними і цивілізованими, якщо думаємо, ніби ми доросли до такого рівня, що здатні обійтися без війни з сусідами, то мусимо в такому разі віддати право українцям писати самим свою історію і не

узгоджувати її з поляками чи, тим паче, з американцями, право полякам не узгоджувати свою історію і своїх героїв з німцями чи французами. Самим визначати, де у нас герої, а де бандити, не запитуючи, чи подобаються ці портрети нашим сусідам. Для кожного народу бачення свого шляху мусить бути марковане позитивно. Ми завжди мали рацію, бо ми завжди боролися за свою свободу і незалежність, захищали чи нарощували землі для своєї держави, а всі, від кого ми захищались, на кого наступали, – наші вороги, і так далі. Аби вижити, кожен народ мусить сприймати світ саме так, кожен народ мусить мати власну національну ідею і навіть часом думати, що він єдиний, обраний Богом для вищої місії народ. Цивілізація і мирне життя починається тоді, коли іншим народам віддається право думати про себе так само. А до того часу триватиме стихійна боротьба за виживання, закон джунглів. Порахунки у кривавій помсті – це ситуація із цього сюжету. Колись у далекому майбутньому історії народів самі собою узгодяться, якщо, звісно, ці народи зможуть до щасливого майбутнього дожити. Поки що це головне – дожити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайвас Ярослав. Коли кінчалася епоха. – Накладом Українсько-Американської Видавничої Спілки в Чикаго, 1964. – 144 с.
2. Колесник В.П., Кучерепа М.М. Україна – Польща: важкі питання // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 2001. – № 11. – С. 8 – 15.
3. Марчак І. З мучеництва Холмщини та Білгорайщини. – Вінніпег: Наклад Волинського Видавничого Фонду, 1957. – 56 с.
4. Наливайко Д.С. Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія та міф // Слово і час. – 2002. – № 8. – С. 39 – 49.
5. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження. – Міннеаполіс, 1996. – 168 с.
6. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків. – Варшава, 1998. – 245 с.
7. Хрін С. Кризь сміх заліза. Спогади-хроніка 1944/1945. – Мюнхен: Вид-во “До Зброї”, 1952. – 160 с.
8. Хьюз Э. Бернард Шоу: Пер. с англ. – М.: Молодая гвардия, 1966. – 288 с.

Надія КОЛОШУК

КОНФЛІКТ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ ТА ПОЛЯКАМИ У КНИЗІ Д. ШУМУКА “ПЕРЕЖИТЕ І ПЕРЕДУМАНЕ”

Мемуарний жанр / жанри – особливий модус існування літературного тексту на межі між історичним документом та красним письменством. Філософські доктрини сучасної доби не дають відповіді на прості, здава-

лося б, запитання: де межа між історичною та художньою правдою? Чи існує правда історії загалом? Чи можна посилалися на словесне свідчення очевидця як на правдиве, істинне? Про художню цінність мемуарів так само нема у сучасному літературознавстві однозначних думок². Виходячи з такої невизначеності, мусимо спиратися у прочитанні конкретного мемуарного тексту на читацьку інтуїцію та досвід. Вони підказують простий хід міркувань: оцінка правдивості мемуарів може бути визначена, якщо про одну й ту ж подію, час, явище, людину пишуть незалежно один від одного бодай кілька авторів. У нашому випадку є можливість порівняти свідчення мемуариста-волинця зі спогадами окремих білоруських авторів – Лариси Геніюш, Кастуся Акули³. Про політику Польщі в часи міжвоєнної на землях Західної Білорусі, зокрема озвірілий шовінізм, брутальне ставлення до національної гідності “другосортних” громадян-білорусів, у їхніх книгах йдеться чимало. Як і в спогадах волинського автора, така політика показана головною причиною пізнішого, за воєнних часів, ворожого ставлення місцевого населення до сусідів-поляків. Авторська точка зору на міжнаціональну ворожнечу теж суголосна з точкою зору волинця: автори не є запеклими націоналістами й не вигороджують “своїх” за рахунок “чужих”, прагнучи передовсім до об’єктивності⁴. Щодо особи самого Данила Шумука, то його значення як мемуариста засвідчують спогади інших політв’язнів радянських концтаборів – І. Гнатюка, Є. Сверстюка, Л. Плюща тощо⁵. З них можна зробити висновок, що автор “Пережитого і передуманого” – незвичайна людина. Наш земляк-волинцянин (з 1986 року канадський емігрант, у 2002 році повернувся на батьківщину), багатолітній в’язень тюрем і таборів за всіх режимів, що існували на волинській землі від Першої світової війни до розвалу радянської імперії. Його тюремно-табірний досвід – понад 42 роки неволі в польських, німецьких та радянських в’язницях і таборах – та тверде бажання донести сучасникам правду про історію рідної землі у ХХ столітті вилилися в книгу, котра нині має назву, аналогічну знаменитій герценівській мемуарній епопеї “Былое и думы” – “Пережите і передумане”⁶. Вперше книга з’явилася в еміграційному українському видавництві 1974 р. під назвою “За східним обрієм”, у 1983-му була перевидана під нинішньою назвою (автор на той час відбував свій останній термін ув’язнення у Мордовських концтаборах як “небезпечний рецидивіст”). У табірних листах до канадського родича (кінець 70-х – початок 80-х рр., уміщені як додаток до спогадів у третьому виданні [див. примітку 3]) автор

не раз згадує про свою книгу, пушену у світ через друзів-шістдесятників із кола І. Світличного, називаючи її просто спогадами або так, як у першому виданні. Критичних коментарів чи відгуків української преси на видання небагато⁸, тому судити про книгу доводиться з огляду на те, що містить вона сама. У книзі є окремі редакторські скорочення – вони стосуються конфлікту між Д. Шумуком і Валентином Морозом та деякими іншими представниками українського дисидентства, яких в останніх розділах своєї книги Д. Шумук звинуватив у “вождизмі” та моральному релятивізмі. Оскільки конфлікт набув розголосу в українських емігрантських колах, де схилялися перед авторитетом В. Мороза, Шумукові довелося почути чимало прикрих докорів за винесене з хати сміття, тобто за нібито зчинені ним чвари серед українських політв’язнів [див. листи: с. 405 – 406]. Він категорично відкидав подібні звинувачення, твердячи, що мав на меті сказати всю правду про український визвольний рух в особі сучасних його діячів: *“Основне – не вступати в конфлікт зі своєю совістю, а все інше – як воно складеться, так хай і буде... <...> Для мене основне – істина, а все останнє важливе настільки, наскільки це не заважає істині...”* [с.403]. Автор листів настійно повторює, що він *“демократ у повному розумінні цього слова”* і що саме тому не сприймає авторитарних замашок В. Мороза та інших *“любителів пози й авторитарної фрази”* [с. 407]⁹.

Книга Д. Шумука охоплює матеріал більш як 60-ліття української історії, будучи задуманою, очевидно, як широка епічна оповідь (про що свідчать і назва, і підзаголовок, і провідний лейтмотив повісткування: оповідач твердить, що завжди прагнув *“іти за голосом совісті”* й донести до людей правду про свої поневіряння, бо бачить у них не так особисті незгоди, як характерні вияви свого часу й усїєї вітчизняної історії (про особисте, загалом, пише небагато, обмежується найважливішим – тим, що необхідне для розуміння обставин формування його особистості та мотивації поведінки; все інше лишається за рамками оповіді – через те книга не схожа на більшість літературних мемуарів сучасної доби, в яких особистість автора на першому плані, ця ж оповідь сухувата і сприймається як суто документальне свідчення). Значне місце відведене у книзі подіям міжвоєнного періоду та Другої світової війни. Йдеться й про українсько-польські стосунки, котрі вилилися у кривавий конфлікт 1943 – 1944 рр.

Данило Шумук належав у свій час до тих українських патріотів, когорта яких постала після Першої світової війни (рік його народження – 1914-й) в умовах бездержавності і прагнула порятунку для рідної землі,

шукала справедливості та “світлого майбутнього”. Вони рано прилучалися до суспільної діяльності, самотужки вибираючи свою дорогу до щастя й світла всупереч виставленим українською історією глухим перепонам, розплачуючись за юнацькі поривання й помилки, за зрілі звершення й свідомий вибір упродовж цілого життя – та все платячи на чужі рахунки. Уже двадцятилітнім автор книги потрапив до польської в’язниці за протидержавну діяльність у рядах комуністичної партії (КПЗУ, що згодом була звинувачена Сталіним у ренегатстві та розпушена й винищена), а потім низка переслідувань та ув’язнень тягнулася з жахаючою невідворотністю через усе його життя, і так само послідовно він жвивав у собі екстремізм та будь-які ілюзії щодо політики, керованої “передовими” ідеями й ідеями націоналістичного гатунку. Пройшовши через захоплення (і навіть у певний період засліплення, у чому не раз кається) комунізмом та будучи пов’язаним із націоналістичним рухом, у кінці життя він висловлює симпатії до демократичного “вільного світу”¹⁰, але без пієтету щодо політичних партій та з осторогою щодо будь-якої влади й особливо амбітних можновладців та “вождів”, котрі, на його думку, мусять керуватися у політиці моральними засадами, а не демагогією щодо “блага нації”, “міці держави” й т. п.¹¹ .

У книзі, написаній у тяжких умовах підрадянського підпілля¹², Д. Шумук не раз веде мову про важливі для окремої людини екзистенційні проблеми – вибір власного шляху, відповідальність за нього, стосунки з іншими людьми, за які теж відповідає кожна окрема людина. Художньо-ідейний конфлікт цієї книги – внутрішній, екзистенційний – це конфлікт тривалого протягом всього життя прозріння і шляху людини до Бога, а не конфлікт дисидента із владою – то вже побічне, зовнішнє. Національні стосунки й проблеми в суспільстві, в історії, національний аспект свідомості людини становлять важливу лінію конфлікту. По-перше, важливо, що автор ніде не упускає її з уваги: у його сприйманні люди, котрі перебувають в умовах концтабору або в інших екстремальних умовах, завжди поділені за національною ознакою (у мирному житті, до речі, такого категоричного поділу нема, і він це мимохідь показує), а національні стосунки накладають відбиток на їхню свідомість і поведінку. Це тим більше важливо з причини, що книга писалася в часи інтенсивного “промивання мізків” у дусі радянського інтернаціоналізму, і середовище в радянських таборах завжди було інтернаціональним (хоча більше половини “політичних” в’язнів на період 70-х років становили українці). Автор книги спілку-

вався з різними людьми і як до “братів по крові”, так і до чужих ставиться без упереджень. По-друге, важливо, що автор оцінює українсько-польський конфлікт 1943 р. в контексті історії ХХ ст. і початок трагедії бачить ще в міжвоєнних роках, коли волиняни та всі західні українці опинилися громадянами другого сорту в новопосталій польській державі. Д. Шумук показує політику Польщі на українських землях як суто колонізаторську, чим пояснює захоплення і своє, і багатьох інших молодих патріотів комуністичними ідеями: *“Волинь, а зокрема Волинське Полісся, “червонили” з дня на день”* [с. 20]. Комуністи викликали у молодих українців значно більшу прихильність тим, що говорили тоді про дорогі кожній людині ідеали життя *“без гнобителів і гноблених”* [с. 22], а гнобителями були поляки, котрі жорстоку політику ополячування й грабунку українських селян, проводжувану від імені Польської держави, називали облудним словом *“пацифікація”* (*“втихомирення”*). Про своє світовідчуття в ті часи автор згадує: *“Соціальне питання в прямому розумінні мене ніколи глибоко не хвилювало. Воно здавалось мені не вартим страждань. Вісью всіх проблем для мене була людська свобода: свобода думки, свобода переконань, свобода слова і, звичайно, національна свобода – національна незалежність. <...> Спершу в школі я відчув, що поляки вважають українців неповноцінними людьми, відсталими, придатними хіба що слугувати в них. Пізніше я зіткнувся з цим усюди. Поляки, росіяни і навіть упосліджені жиди дивляться на українську мову, як на мужицьку “мову гречкосіїв”, і не визнають належних українцям національних прав на українській землі”* [с. 23].

Зневага національної гідності призвела до того, що українська спільнота в своїй політичній орієнтації ще задовго до Другої світової війни розділилась на *“профашистський”* (таким тоді був націоналістичний) та *“прокомуністичний”* антагоністичні табори [с. 25]. Це протистояння і визначить у майбутньому криваві трагедії 1943 – 1946 рр. Сам Д. Шумук у 30-ті рр. належав до прокомуністичного табору й відсидів своє перше ув’язнення (5 років і 4 місяці) у польській в’язниці як комуніст. Цей перший етап долучення до політичного життя він характеризує як шире й ганебне у своїй наївності засліплення політичними доктринами, котре болісно живав у перші місяці Великої Вітчизняної війни, будучи змушеним кілька разів пройти всю Україну: з відступаючим радянським військом на схід, у німецькій колонії полонених та бездомним блукачем після втечі з німецького табору – на захід, знову на схід – утікачем від земляків із

німецької поліції і т. д. У цих блуканнях він на власні очі побачив наслідки радянської “демократії” на сплюндрованій колективізацією й голодомором Україні, почув про трагедію вимерлих сіл, у яку відмовлявся повірити довгі роки – ще від 1933-го. Відкриття правди “було для мене в той час рівнозначне духовній і моральній смерті” [с. 103], настільки правда виявилася нелюдською. Прояснення розуму від “смертоносного опіуму комуністичної ідеології” [с. 103] стало для Д. Шумука початком духовного одужання й очищення, яке зрештою й дало йому сили вистояти у всіх наступних випробуваннях. Він тверезо оцінює “хворобу тоталітаризму” як примітну й найпоказовішу рису всього міжвоєнного життя в Європі – від побуту у польських в’язницях, де в товариствах в’язнів-однопартійців панувала строга дисципліна й насаджувалося догматичне єдиномислення (він сам здобував свої житейські “університети” в такому товаристві), до політики урядів: “Між Першою та Другою світовими війнами серед усіх народів з’явилися фашистські організації зі своїми фюрерами. Навіть у маленькій Литві був свій маленький Гітлер в особі Вальдемараса. Словом, фашистськими ідеями хворіла вся Європа. Одні фашисти були крайньо правого напрямку, а другі – крайньо лівого. І ось ті фашисти-антиподи підписали між собою договір” [с. 55; йдеться про Мюнхенську змову та початок окупації Європи нацистською Німеччиною – Н. К.]. Суть політики польського уряду на Західній Україні теж була фашистською – автор показує це численними прикладами як із власного життя, так і спираючись на відомі факти з історії – заснування концтабору в Березі Картузькій, розгул шовінізму у польській пресі тощо. Докладно описуючи будні свого перебування у польській в’язниці, Шумук робить висновок про злочинність будь-якої влади, якщо вона забирає у мислячої людини свободу і позбавляє природних прав на своїй землі – польська влада була не кращою за всі інші, але деякі елементи демократизму у порівнянні зі згодом пізною радянською він об’єктивно підкреслює: деталі суду, на якому підставних свідків було дискредитовано; толерантну поведінку окремих людей із державного апарату – наприклад, слідчого Стефана Лоренца; відсутність у польській в’язниці такого “виправного” засобу, як голод, і можливість для в’язнів боротися з адміністрацією засобом голодівок тощо [с. 40 – 47]. Однак загальна спрямованість польської державної політики щодо українців була далека від ідеалів демократії, котрими Польща хизувалася як належна до Європи держава [с. 42]. Польський уряд пішов на одверту змову з Гітлером щодо Чехословаччи-

ни [с. 51], як пізніше це зробив радянський уряд щодо Польщі. Автор “Передуманого й пережитого” в оцінці таких сторін політичного міжвоєнного життя цілком тверезий, оскільки бачить події з точки зору людини, далекої від політичних пристрастей. В уста персонажів своєї книги він вкладає сентенції-афоризми, які можуть належати йому самому, бо через багато років потому, як були почуті, стали його переконаннями. *“Вчення Христа, а не Маркса, робить людей кращими,”* – начебто сказав той польський пан, який купив йому, щойно звільненому в’язневі польської тюрми, квитка на поїзд додому. Оповідач продовжує: *“А насправді то соціальна несправедливість породжена злим духом. Зависть, несамовите рвання до влади, абсолютної влади, рвання до багатства і слави – породжує зло і ненависть між людьми. Маркс і Ленін нічого про це не написали. А чому? Чому той хробак їх не цікавив? І чи може бути так, що саме той хробак керував їх генієм?”* [с. 54].

В оповіді Д. Шумука повсюди чуємо саме моральну оцінку будь-яких сторін соціально-політичних стосунків, у тому числі й національних. Історія його зближення з ОУН, перебування в УПА (де виконував функції пропагандиста-наставника) займають III і IV розділи книги, у котрих автор намагається безсторонньо подати політичну ситуацію на Волині. Оповідь ведеться про українсько-польський конфлікт: про різанину в українських селах (зокрема, йдеться про с. Малин Острожецького району, знищене в липні 1943 року німцями та польськими фольксдойчами, де загинуло близько 800 осіб; про події в Колках у серпні того ж року – тут польські “людовці” разом із німецькими карателями знищили близько 500 осіб); про співробітництво польських “людовців” під проводом Яна Собєсяка із с. Пшебраже та “червоних партизанів” під командуванням Д. Медведєва з Цуманського лісу тощо. Д. Шумук твердить, що ці військові з’єднання спрямовували свої зусилля передусім проти українського національного руху, а не проти німецьких окупантів [с. 126, 423]. Інша сторона конфлікту – знищення польських сіл та родин: автор, зокрема, обізнаний із трагедією с. Домінопіль, де проживало близько 150 родин поляків, котрі були знищені в результаті “акції”, проведеної службою безпеки ОУН у тому ж 1943 р. [с. 130 – 132; точна дата не вказана]. Почуте про “акцію” викликало у Д. Шумука обурення й жах, які він тут же висловив співробітникам оунівської СБ, не підозрюючи та, зрештою, й не дбаючи про смертельну небезпеку, на яку себе наражав: слідчі з СБ почали полювати за ним, збираючи “компрометуючий матеріал” як привід для “ліквідації”. Здогад про це (заднім числом йому допомогли зрозуміти

КОНФЕРЕНЦІЯ У СВІТЛИНАХ

Світлини Володимира Лук'янчука

Відкриває конференцію ректор Волинського державного університету ім. Лесі Українки професор Іван ОЛЕКСЕЮК

В президії конференції.

Зліва направо: Голова Волинської облдержадміністрації, Герой України Анатолій ФРАНЦУЗ; народний депутат України, академік НАН України Микола ЖУЛИНСЬКИЙ; професор Богдан ОСАДЧУК (Берлін)

**ПЛЕНАРНИМИ ЗАСІДАННЯМИ
КОНФЕРЕНЦІЇ КЕРУЮТЬ:**

*Зліва направо: директор Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича
НАН України, академік НАН України, професор Ярослав ІСАЄВИЧ (Львів),
професор Микола КУЧЕРЕПА (Луцьк),
професор Чеслав ГЖЕЛЯК (Пйотркув Трибунальський)*

*Зліва направо: професор Юрій МАКАР (Чернівці), ректор Жешувського
університету, професор Владзімеж БОНУСЯК,
професор Владислав ФІЛЯР (Варшава)*

В ЗАЛІ ЗАСІДАНЬ

ВИСТУПАЮТЬ:

*Голова Волинської обласної державної адміністрації,
Герой України Анатолій ФРАНЦУЗ*

*Ректор Волинського державного
університету ім. Лесі Українки Іван ОЛЕКСЕЮК*

*Народний депутат України,
академік НАН України Микола ЖУЛИНСЬКИЙ*

Народний депутат України Сергій ШЕВЧУК

*На час конференції – Державний секретар
Міністерства освіти і науки України
(тепер Перший заступник Міністра освіти
і науки України), професор Віталій ЖУРАВСЬКИЙ*

Доктор Євген СТАХІВ (Нью-Йорк)

*Директор Інституту українознавства
ім. Івана Крип'якевича НАН України,
академік НАН України,
професор Ярослав ІСАЄВИЧ (Львів)*

Професор Юрій МАКАР (Чернівці)

Професор Степан МАКАРЧУК (Львів)

Професор Юрій СЛИВКА (Львів)

Професор Володимир СЕРГІЙЧУК (Київ)

Професор Владислав ФІЛЯР (Варшава)

*Виступ члена Головної управи Об'єднання українців
у Польщі професора Романа ДРОЗДА (зверху)
уважно слухає Голова округу "Волинь"
Світового союзу вояків Армії крайової
Анджеї ЖУПАНСЬКИЙ (Варшава)(знизу)*

В КУЛУАРАХ КОНФЕРЕНЦІЇ:

*Народний депутат України Сергій ШЕВЧУК
і ректор ВДУ ім. Лесі Українки Іван ОЛЕКСЕЮК*

*Відомий політичний і громадський діяч
Андрій БОНДАРЧУК (Луцьк) і ректор Іван ОЛЕКСЕЮК*

Народний депутат України Василь ЧЕРВОНІЙ і депутат Волинської обласної ради Микола ПАСАМАН в оточенні громадськості

Зліва направо: доцент Ігор ІЛЬЮШИН (Київ), професор Микола КУЧЕРЕПА (Луцьк), радник Посольства Республіки Польща в Україні Войцех ЧАЙКА, народний депутат України Микола ЖУЛИНСЬКИЙ (Київ), Андрій БОНДАРЧУК (Луцьк)

*Польські історики із Пйотркува Трибунальського (зліва направо):
професор Чеслав ГЖЕЛЯК, доктор Єжи ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ,
професор Генрик СТАНЬЧИК із начальником відділу міжнародних
зв'язків ВДУ ім. Лесі Українки Мирославою МУШКЕВИЧ*

Професор Богдан ОСАДЧУК (Берлін)

*Народний депутат України Василь ЧЕРВОНІЙ
і доктор Євген СТАХІВ (Нью-Йорк)*

*Зліва направо: проректор ВДУ ім. Лесі Українки, професор Володимир БАРАН,
народний депутат України Борис ЗАГРЕВА,
депутат Волинської обласної ради Микола ПАСАМАН*

Зліва направо: професор Микола КУЧЕРЕПА, журналіст Зинівій ЖИЖАРА, начальник управління з питань внутрішньої політики Волинської облдержадміністрації Василь ВОЗНЮК

Краєзнавець Ярослав ЦАРУК (Володимир-Волинський) і науковий співробітник Державного архіву Волинської області Антоніна КРАВЧУК

**ВІД ІМЕНІ УЧАСНИКІВ УХВАЛУ МІЖНАРОДНОЇ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ПІДПISУЮТЬ:**

Професор Степан МАКАРЧУК (Львів)

Професор Владислав ФІЛЯР (Варшава)

ситуацію жителі поліського села Жашковичі, де чимало хат залишилося пустками після “ліквідацій”, в результаті яких селянські родини зникали безслідно, включно з малими дітьми) приводить оповідача до висновку про роль СБ – не тільки оунівської організації, а й усіх тоталітарних політиків та організацій подібного кшталту, що живуть найнищівішими інтересами й найогиднішими ідеями. Згадується в цьому контексті й ніцшеанська концепція надлюдина у донцовській інтерпретації [с. 141], загалом же ідеологія цих провідників суспільства характеризується як примітивно-шкурницька: *“Тоді саме я мав змогу добре приглянутися, кому організація доручила вирішувати, жити чи не жити тим або іншим людям. Це були ніби навмисне підібрані найтупіші люди. <...> Вони просто нездатні були мислити. Але все це їм зовсім не шкодило думати про себе, що їм уже нічого вчитися, що вони свою роботу добре знають і бездоганно її виконують”* [с. 142 – 143].

Пізніші випробування, знайомство з новою хвилею українського національного відродження й націоналістичного руху, з цільними “шістдесятниками” – І. Світличним та людьми його оточення – дали право авторові “Передуманого й пережитого” тверезо засудити будь-які тоталітарні ідеї, у тому числі й націоналістичні. Але причину націоналізму, котрий несе тоталітарний дух та ідею, він вбачає в національному гнобленні. Націоналістична українська ідея – вияв відчайдушного опору бездержавної нації: *“...щоб Україна жила окремим своїм державним життям хоча б так, як живе Польща, то тоді б і в Україні не було ніякого націоналізму”* [с. 353]. Життєві випробування Д. Шумука конденсуються у висновку: будь-які історичні конфлікти між двома народами розв’язують і вирішують передусім уряди, політичні партії та угруповання, але несуть моральну відповідальність перед судом нащадків, а головне – перед власною совістю конкретні люди: *“Все роблять люди. Ідеї, без конкретного втілення їх у життя, мертві. А втілюють їх люди. Ті ідеї, які відповідають вимогам духу нації, неодмінно повинні втілюватися у життя не за ніцшеансько-донцовським принципом якимись “надлюдьми” чи, як цього хотів Донцов, “дібраними”, “крацями”, а вибраними на найдемократичніших засадах представниками народу”* [с. 359].

Особистісна відповідальність – то і є єдиний урок, яким обдаровує нас історія (якщо ми здатні його усвідомити). Автор книги “Пережите і передумане” викликає довіру тому, що він цю істину усвідомив. Він доніс до нас свій вистражданий досвід, судячи свій час і себе за найвищими

мірками християнської моралі: "...наша совість – це і є голос Бога в нашій душі" [с. 394]. Якщо прислухатися до цього голосу, то криваві історичні конфлікти стануть неможливими. Але ця проста ідея виглядає недосяжною утопією лише тому, що її реалізація залежить від кожного з нас. "Та в загальному підсумку мені здається, що людський рід деградує..." – каже автор книги [с. 396]. Щоб можна було заперечити його гіркий скептицизм, нащадки протиборствующих на Волині у 1943 році воївників мусять знайти шлях до взаєморозуміння.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: Lamarque P., Olsen S. Truth, Fiction and Literature. A Philosophical Perspective. – Oxford: Clarendon Press, 1994. – 481 p.; Abrams M.N. The Glossary of Literary Terms. – Harcourt Brace College Publishers, 1985. – 336 p.

² Див. міркування з цього приводу: Старовойт Ірина. Мемуари як пограниччя історії та літератури // Література плюс. – 2003. – Жовтень. Ч. 8 (51). – С. 7–9 (Кур'єр Кривбасу. – 2003. – № 167).

³ Див.: Геніюш Лариса. Сповідь // Геніюш Л. Выбранные творы / Уклад., прадм. і камент. М. Скоблы. – Мн.: "Беларускі кнігазбор", 2000. – С. 221–468; Акула К. Змагарныя дарогі: Раман / Прадм. У. Арлова. – Мн.: Маст. літ, 1994. – 572 с. – (Галасы беларускага замежжа).

⁴ На презентації третього видання книги у Києві в 1998 році Є. Сверстюк підкреслив об'єктивність та обізнаність Шумука-мемуариста. (див. газетне повідомлення про презентацію: Зв'язок поколінь // Укр. слово. – 1998. – 16 лип. – С.1, 5).

⁵ У середовищі дисидентів шістдесятницького покоління Д. Шумука знали як багатолітнього в'язня сталінської системи, котрий у часи заворушень у радянських концтаборах у 1953–1954 рр. був керівником Норільського повстання (див. відгук про нього у книзі відомого ізраїльського письменника-дисидента М. Хейфеца: Хейфец М. Украинские силуэты. – Б. м.: Сучасність, 1983. – С. 184).

⁶ Шумук Данило. Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політ'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981 рр.). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 432 с. (При посиланні на це видання надалі будемо вказувати сторінку).

⁷ Шумук Д. За східним обрієм: Спомини. Документи. – Париж; Балтимор; К.: Смолоскип, 1974. – 448 с.

⁸ Див. біобібліографічну довідку: Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 1999 рік. – Луцьк, 1998. – С. 59–61.

⁹ Про ставлення Д. Шумука до українських шістдесятників-дисидентів див. докладніше у його спогадах: Шумук Данило. Я знав Василя Стуса // Сучасність. – 1992. – № 3 (березень). – С. 89–98.

¹⁰ "Я не можу не захоплюватися політичною системою США, Англії й Канади, бо підвалиною цієї системи є гуманізм і демократія, ці країни нарізним каменем своєї політики вважали права людини" [с. 423 – з відкритого листа Д. Шумука американському президентові].

¹¹ Див. с.401–404: міркування автора про нового "вождя" В. Мороза і подібних йому нових представників української політики.

¹² Основний текст створено у 70-ті рр. між другим та третім "радянськими" термінами ув'язнення. Про історію створення книги див. у спогадах Михайла Гориня: Нецензурний Стус: Книга у 2-х частинах / Упоряд. Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 283.

**ПОЛЕМІКА А. СЕМЕНЮКА З В. ПОЛІЩУКОМ
ПРО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ ПЕРІОДУ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни належать сьогодні до числа проблем, в аналізі та оцінці яких потрібно урівноважити право обох народів на їх об'єктивне висвітлення, спираючись на архівні документи, спогади очевидців, мемуаристику та інші джерела. З цього приводу варто звернутись до полемічної книги А. Семенюка «На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження», яка є своєрідним відгуком на сатирично-памфлетову працю В. Поліщука «Гірка правда».

Книга Віктора Поліщука «Гірка правда» вийшла друком 1995 р. і присвячена проблемі українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Автор народився на Волині в мішаній родині: батько – українець, мати – полька. З приходом радянської влади батько був заарештований, а в 1940 р. родина депортована до Північноказахстанської області. У 1946 р. В. Поліщук разом із сім'єю виїхав до Польщі, а в 1981 р. переїхав до Канади. У Польщі він отримав вищу освіту (закінчив Вроцлавський університет), здобув наукові ступені кандидата юридичних наук та доктора суспільних наук у галузі політології.

У «Гіркій правді» В. Поліщук піднімає злободенне питання українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни і звертається до українського уряду з пропозицією: попросити вибачення в польського народу за вчинені злочини і тим самим перекладає всю вину на українських націоналістів. Така позиція автора книги викликала неоднозначні відгуки серед представників української діаспори. У 1996 р. в США вийшла друком книга А. Семенюка «На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження». Автор пропонує читачам широке, аргументоване обговорення найбільш болючих та проблемних моментів книжки «Гірка правда» В. Поліщука, про що вказує на початку: «Пристаюючи до обговорення цієї книжки, я хочу підкреслити, що в цій книжці... порушено багато болючих проблем, які відносяться не тільки до українських націоналістів, але й до всього українського народу, бо історично українсько-польські відносини були довгими і тому в короткій статті їх неможливо обговорити. В зв'язку з тим вибираю питання, які мені найбільше кидаються в очі і які мені видаються найбільше контрверсійними» [1, 4].

Зупинимось на окремих моментах цієї полеміки. Найперше, на думку А. Семенюка, В. Поліщук не використовує повний обсяг матеріалів (документів, спогадів, свідчень очевидців) про українсько-польський конфлікт часів Другої світової війни, оскільки не був свідком тих подій. Більш того, з 1946 р. він проживав, навчався та працював у Польщі й, пишучи цю книгу, здебільшого користувався польськими матеріалами, які не завжди об'єктивно висвітлювали причини та перебіг цього конфлікту. Автор «Гіркої правди» не був ознайомлений (або не хотів ознайомитись) із збереженими в польських архівах документами про важке становище українського народу на територіях західних земель (Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя). Натомість А. Семенюк приводить задокументовані враження К. Сроковського, який за дорученням прем'єр-міністра Польщі напередодні Другої світової війни об'їхав вищезгадані землі та писав: «Українці не мають жодних політичних прав, не мають своїх шкіл, не мають права засновувати свої кооперативи та інші господарчі організації, вони позбавлені права купувати землю з парцеляції, а щоденні поліцейні арешти й переслідування не мають стриму... Далше так не може бути, бо такий стан може довести до вибуху» [1, 39]. На наш погляд, коментарі зайві.

А. Семенюк, полемізуючи з В. Поліщуком, визначає ще один, надзвичайно важливий момент: пошуки істинних причин українсько-польського конфлікту, котрі мають глибоке історичне коріння. В. Поліщук пише, що «українці, історично підходячи до питання, ніколи не були ворогами полякам» [1, 291]. На що А. Семенюк резонно зауважує: «А як же тоді можна пояснити Хмельниччину, в часи якої повстав весь український народ проти соціального, національного й господарського поневолення, як можна пояснити Гайдамаччину, чи врешті війну польської держави проти Західної УНР 1918 р. Звідки взялася ця ворожнеча поміж обома сусідніми народами?» [1, 141].

Автор дослідження вказує на тривалий процес упертої полонізації українських земель ще з давніх часів, загострює свою увагу на культурному, соціальному поневоленні українського народу протягом багатьох віків. На думку А. Семенюка, українсько-польський конфлікт виник не на порожньому місці, а має об'єктивні, історично зумовлені пояснення: «Поляки в Західній Україні розпочали свою владу, перебираючи в свої руки всю адміністрацію, починаючи від воєводи, кінчаючи рядовими поліціянтами – всі були поляки. Розпочинаючи політику полонізації, вони перш за все зруйнували українське шкільництво, навіть те, яке залиши-

лося після Австрії, або те, яке було розбудоване за часів Української Народної Республіки. Почалося жорстоке переслідування української православної церкви і віри, зокрема на Холмщині і Пограниччях. На Волині зруйновано всі українські культурноосвітні установи – Товариство Прогресу, кооперативні підприємства, Сільський господар та інші установи, які мали український національний характер» [1, 154].

Завершенням цього був концтабір «Берега Картузька», відомий своїми жорстокостями щодо українських політичних в'язнів. А. Семенюк наводить спогади коменданта концтабору, в яких звучить агресивна політика щодо українців: «Берега Картузька» – дуже добра інституція, тільки шкода, що там мало місця. Але це нічого, по черзі ми пропустимо через неї всіх українців» [1, 154].

У роки Другої світової війни українсько-польські стосунки набули ще більш трагічного спрямування. Шукаючи винних, поляки звинувачують українців, українці – поляків. Рішард Торжецький пише, що «... населення Волині зубожіло, затуркане, повне почуття національної і соціальної кривди. Легко піддалося націоналістичній пропаганді, не цуралося воно грабунків, бо ж його повсякчасно обкрадали, воно було податніше на намови атакувати передусім середовища польських осадників. Націоналісти кинули гасло «очищення терену»... До цієї акції заохочувала дезорієнтованого селянина частина православного кліру, яка керувалася відплатою за ворожі акції 1938 – 1939 років» [1, 114]. Як бачимо, польський історик не заперечує факту соціального та релігійного гноблення українського народу, який проживав на території Волині, однак винними у розпалі конфлікту називає українських націоналістів.

Українські націоналісти, натомість, у своїх публічних виступах заявляють, що «поляки почали перші акції проти українців... Ще 1941 р. на Холмщині й Підляшші появилися польські терористичні боївки, які почали вбивати українців і нищити українські села. Масові вбивства провідних українців почали поляки вже у квітні 1942 р. Нищення українських сіл на широку скалю почалося на початку 1943 року» [1, 115].

Урівноважити ці різнополюсні думки робить спробу американський професор Ярослав Пеленський, який пише: «Існують переконливі докази про те, що українське націоналістичне підпілля мало намір «депольонізувати» західноукраїнські території, зокрема шляхом примусового виселення та селективних винищувальних акцій. Проте це тільки один аспект справи. З другого боку, польський уряд і його збройні сили, себто АК, на-

магалися зробити все можливе, щоб втримати так званий «стан польського посідання» на українських землях, і вживали терористичні та військово-винищувальні методи для здійснення цього плану... Можна і треба поставити запитання: хто ж з обох боків несе відповідальність за ці жорстокі вчинки та їх трагічні наслідки? Цей кривавий конфлікт, зокрема його екстреміські аспекти, був зумовлений насамперед польським та українським націоналізмом» [1, 114].

Справді, не можна оминати той факт, що існував не лише український, а й польський націоналізм. Більш того, саме польський націоналізм мав сприятливіші умови для розвитку та розквіту. З приходом до влади Пілсудського відродилася стара ідея створення великої польської імперії – *Polska od morza do morza* – за рахунок української етнічної території. У зв'язку з цим зростає ворожість до місцевого українського населення, звучать ідеї сполонізувати український народ, знищити українців як націю. Зрозуміло, що цього не можна сказати про весь польський народ. Серед поляків були й такі, що пропонували гуманні способи співжиття з національними меншинами, але в той час це були голоси “волаючого в пустелі”, бо владна польська верхівка поставила за мету будівництво однонаціональної держави.

А. Семенюк приходиться до висновку, що “як реакція на цю польську політику на українських західних землях під Польщею серед молодого покоління в нас народився український інтегральний націоналізм” [1, 140]. Український націоналізм виник як реакція на шовіністичну політику польського уряду щодо українського населення, яке проживало на польській території, як спроба здобути національну, політичну незалежність.

Ще одним поштовхом до загострення українсько-польського конфлікту, як вказує А. Семенюк, було прийняття в липні 1943 р. Всезагальним польським політичним представництвом відозви до українського народу, в якій писалось: «Розуміємо і поважаємо прагнення українського народу створити незалежну Україну, однак заявляємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої» [2, 34], тобто етнічно українських земель. Зрозуміло, що така заява (де, як бачимо, згадуються лише землі, але жодним словом не згадується народ, який ті землі населяє) не могла не викликати справедливого обурення українців, які, як пише А. Семенюк, не хотіли “добровільно брати на свою шию старе ярмо із старими погоничами” [1, 148]. І далі автор визнає, що протест українського народу був обгрунтованим, але він не виправдовує ті масові вбивства невин-

них людей (чи поляків, чи українців): “Масові вбивства невинних людей – це злочин, його треба осудити” [1, 151].

Осудити не односторонньо, як пропонує В. Поліщук у книзі “Гірка правда” (де автор “б’є на сполох” і звинувачує лише українських націоналістів у кривавій різні між поляками та українцями в роки Другої світової війни), а піддати осуду антигуманний характер українсько-польського конфлікту. Не шукати винних, а дбати про налагодження дружніх стосунків між обома народами, докласти чимало зусиль, щоб і українці, і поляки зуміли перебороти історично складені негативні стереотипи й об’єктивно, без емоцій оцінити спільну історію, спільну трагедію як українсько-го, так і польського народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження. – Міннеаполіс, 1996.
2. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993.

Тетяна ТИЩУК

ПРОБЛЕМА ХУДОЖНЬОГО ЗОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ В ПОЛЬСЬКІЙ БЕЛЕТРИСТИЦІ

Українські й польські землі межують, отже, незалежно від бажання польський та український народи протягом багатьох сторіч – найближчі сусіди. Вони об’єднувались у боротьбі проти спільних ворогів, але здебільшого ворогували між собою. Боротьба двох сусідніх народів зумовлювала політичні та культурні впливи обох націй, а також стосунки в різних ділянках життя, у тому числі й у літературі.

Починаючи приблизно із XVI – XVII ст., стосунки між літературами обох народів не перериваються. Не зважаючи на їхню тривалість, вони ще й досі не знайшли об’єктивного й критичного розгляду ні в українській історіографії, ні в історії української літератури.

Як польських, так і українських дослідників цікавлять польсько-українські відносини періоду козаччини, українського національного відродження в XIX ст., міжвоєнного двадцятиліття (1919 – 1939) та німецької окупації (1939 – 1945).

Багато польських дослідників історії займаються дослідженням українсько-польських стосунків під час II Світової війни. Серед таких слід відзначити З. Вуйціка, Л. Подгородецького, В. Серчика, Я. Козіка, Р. Тотецького, Є. Томашевського. Зокрема, Єжи Томашевський був першим істориком, який мав відвагу привселюдно заявити, що “жорстокості останньої війни обтяжують сумління всіх воюючих сторін, у тому числі поляків” [2, 17]. Йдеться про те, що під час німецької окупації на українських землях Армія крайова робила речі, про які поляки сьогодні радо хотіли б забути. Даючи інтерв’ю одному з познанських часописів, Єжи Томашевський заявив: “Отож, на Кресах АК вирізувала українців: жінок, дітей і старців. І тут уже не можна говорити, що це була самооборона” [3, 15].

У той час, як польська та українська історіографія може похвалитися хоча б деякими доволі об’єктивними працями стосовно польсько-українських взаємин, досягнення літераторів у цій галузі набагато скромніші. Найбільше незрілих і недосконалих творів з’явилося про польсько-українські відносини 1939 – 1947 рр. в Польщі.

Дослідження цієї проблеми відображені М. Труханом у його монографії “Українці в Польщі після II Світової війни 1944 – 1984 рр.” (Нью-Йорк, 1990). Зокрема, він звертає нашу увагу на досить популярну книжку Яна Герарда “Заграви в Бескидах” (1959), в якій «упівці» відрубують голови полоненим польським воякам. Польська шкільна влада рекомендувала її як літературу для домашнього читання, а в 1961 р. книгу екранізовано. Книга вплинула на антиукраїнські настрої польського населення. Провокативний характер повісті Герарда, яка значною мірою вплинула на посилення антиукраїнських настроїв польського населення, допомагає виявити праця Генрика Домінічака про польські прикордонні війська в 1945 – 1948 рр.: “За його спертими на архівні матеріали даними, в березні 1946 р. в битві біля села Яселко (Ясель) на Лемківщині УПА полонила 94 польських вояків, серед них 6 старшин і 4 міліціонерів. Старшин і міліціонерів після короткого слідства розстріляно. Справу решти вояків розглядав спеціальний трибунал, який після аналізу здобутих польських документів та розмов з місцевими селянами, щодо поведінки польських вояків з цивільним населенням, вирішив більшість вояків відпустити, натомість, групу кільканадцятьох полонених, в якій, за словами Домінічака, “опинилася більшість підстаршин і вояків найбільш активних у поборюванні УПА”, розстріляти. До цієї групи належав вояк Павел Судник (в повісті Герарда – Гонсеніца), якому пощастило втекти від розстрілу, а не від сокири” [5, 206].

Ще жорстокіші сцени зображені в оповіданні “Помилка” Яна Коправського. Один із мешканців польського села, якому автор не дає імені, а називає просто “українцем”, убив сокирою в костелі священника. “Українець” не був українцем. Це його прізвисько, але на дві з половиною сторінки це слово вжито 16 разів. Закінчується оповідання так: “А на підлозі, в поблискуючому крізь мале віконце сонці, блискотіло закривавлене вістря сокири” [1, 97].

Сокира – улюблений атрибут польських письменників, які завжди зображають українця-варвара періоду II Світової війни. До нього звертається і Єжи Корчак у своїй збірці оповідань “Між свастикою і тризубом” (1964). “Ерем” вражає своєю жорстокістю. Одному з «упівців» курінний наказує вбити матір тому, що вона полька. Син розповідає все батькові, і вони вдвох вирішили вбити матір, проте в останній момент батько вбиває сина, а не дружину. Оповідання ілюстроване. На малюнку зображені мати, син і батько із сокирою.

Трагічним епілогом завершується оповідання уродженця Поділля Юліяна Волошиновського “Семен Бездітний”. Український селянин відрізав панові-полякові геніталії за те, що його дружина зраджувала з поляком.

У збірці оповідань Владзімера Одоєвського “Занепад світу” (1962) повторюється всіляка вульгарність. Що стосується образів українців, то тут вживається така лексика, як: чернь, грабунок, ватага, різня, дикуни, голодранці, погромщики. Ця збірка вийшла 1966 р. французькою мовою. Схожий за своїм змістом ще один твір цього ж автора – “Острів спасення” (1964) – був перекладений німецькою мовою.

Маючи на увазі “хаклів”, один із героїв Одоєвського авторитетно стверджує ось що: “Вбивання, то вони мають в крові. Тепер вирізують тисячі євреїв і, де можна, – поляків, одначе, прийде час, то й своїх німецьких опікунів почнуть різати” [4, 62]. Якщо зіставити події в повісті зі справді історичними, то у творі сюжет розгортається влітку 1942 р. Описано тут батальйон “Нахтігель”, який діяв наприкінці липня 1941 р., та відділ дивізії “Галичина”, котра ще тоді не існувала.

Фердинанд Замойський у книжці “Повернення над ріку” (1967) вересень 1939 р. і відступ розгромлених німцями польських відділів у Галичині описує дуже яскраво, використовуючи такі епітети, звернені у бік українців: прокляті кабани, різуні, хами, синьо-жовта зараза. Йдеться про те, що українці атакували й роззброювали менші групи польських вояків. Хоча з “Нарису історії України” Подгорецького дізнаємось, що таких випадків було дуже мало.

За словами М. Трухана: “Антиукраїнські традиції в польському красному письменстві з турботною послідовністю продовжуються по сьогоднішній день – 40 років після сумнозвісного польсько-українського взаємовинищування. Далі з’являються твори, що дбають про воскресування та підсичування антагоністичних настроїв. Свіжий доказ цього – написана в душі попередніх книжок повість Францішка Сікорського “Iwa Zielona” (“Верба зелена”, 1984)” [5, 225].

Не важко здогадатись, яка постать вимальовувалась в уяві молодого поляка, який читав таку книгу. Напівдикун з ножем у зубах і сокирою в руках. Література цього періоду здебільшого в чорно-білій тональності змальовувала польсько-українські стосунки. Де біле – поляки, чорне – українці.

Отже, виховуючись на таких творах, польська молодь проникалась ненавистю до українського народу, ставала шовіністами. Якщо порівнювати німців й українців, то німці виступали добрішими, як українці. Адже німці стріляли, а українці різали.

С. Вронський – автор вступного слова до книжки Г. Цибульського “Червоні ночі”, яка змальовує події на Волині в 1942 – 1944 рр., твердить, що “польська держава в довоєнне двадцятиліття сама виплекала український шовінізм” [6, 10]. На доказ цього говорить про те, що на Житомирщині, де проживало декілька десятків тисяч поляків, не відбулося жодного виступу проти них. Водночас рецензент цієї книжки С. Зелінський не міг зрозуміти, чому польські оборонці села Пшебраже, одного з нечисленних на Волині польських осередків, вигаптували на своєму прапорі слова пісні, що була гімном польських борців проти онімеччення: “Nie damy ziemi skąd nasz ród” (“Не віддамо землі, звідки наш рід”).

Деякі польські автори відкрито іронізували над бажанням українців мати самостійну державу. Хоча таке бажання багатомільйонного народу є цілком природним.

Роз’ятруючи старі рани, польська література не зуміла показати своїм землякам виходу із досить важкої ситуації, із глухого кута, в якому опинились польсько-українські стосунки після II Світової війни. Постійне нагадування поляками кривд, заподіяних їм українцями, інколи лише згадуючи про свої гріхи, ще більш ускладнює співжиття обох народів.

М. Трухан зазначає: “Аналіз польської післявоєнної літератури про українсько-польські справи дає далеку від оптимізму картину, а нечисленні об’єктивні твори, не спроможні врятувати становище” [5, 227]. Так звана “унівська література”, яка видавалася Міністерством Оборони Польщі нак-

ладом 200 – 250 тисяч примірників і була досить дешевою, присвячувалась боротьбі з УПА, котру змальовували чорними фарбами. Така література й закріпила в польській громадськості вкрай негативний тип українця.

Слід відзначити, що вищеназвані твори є низькопробними в художньо-му плані, всі вони націлені не на зображення дійсності, а ставлять за мету очорнити сусіда, зробити себе його жертвою і цим самим показати свою перевагу над ним. Твори писалися на запит масового читача: якби читач думав інакше, то низькопробні твори не читалися б. Не художній рівень твору поцінювався читачем, а очорнений образ душогуба українця. Це означає, що негативний імідж сусіда відкидає стосунки на етапи історичних чвар і позбавляє перспективи розвитку позитивних взаємин.

Література перш за все має бути об'єктивною за будь-яких обставин. Якщо вона буде такою, то це приведе до нейтралізації шовінізму зі сторони обох ворогуючих народів. Українські та польські літератори повинні звернути увагу на об'єктивне відображення в художніх творах польсько-українських стосунків у всі часи й особливо у період німецької окупації. Тільки така позиція сприятиме повному взаємопорозумінню і примиренню між сусідніми народами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Koprowski J. Teraz i zawsze. – Łódź, 1968. – S. 94 – 97.
2. Кравців Богдан. Українсько-польські літературні взаємини й сучасне радянське літературознавство // Сучасність. – № 4. – 1963. – С. 16 – 24.
3. Місячник “Nurt”. – Poznańc. – № 5. – 1984. – 52 с.
4. Одоєвський В. Острів спасення. – Варшава, 1964. – С. 62.
5. Трухан М. Українці в Польщі після II Світової війни 1944 – 1984 рр. – Нью-Йорк, 1990. – 403 с.
6. Цибульський Г. Червоні ночі. – К., 1970. – 125 с.

Ганна КАРАЩУК

ВОЛИНЯНИ ПРО ПОДІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

Проблема двомовності мешканців Волині тісно пов'язана в часі з міжвоєнним та серединою минулого століття. Це виявили записи їхнього усного мовлення, котрі проводилися автором і студентами луцьких навчальних закладів. Застосовані методи анкетування й інтерв'ювання підтвердили, що опитування – один із найбільш прямих способів дослідження не лише мовної ситуації, а й складних “політично заангажованих” історичних

періодів [2, 15]. Нагромаджена інформація, крім лінгвістичної, мала значну історичну актуальність, тому й стала джерелом для написання цієї статті.

Останнім часом збір і наукова інтерпретація усних матеріалів стає все популярнішою. В Україні подібну роботу виконував Никифор Григорій ще на початку минулого століття. При цьому він послуговувався терміном *народні оповідання*, який за влучність варто використовувати поряд із сучасними західними – *усна/близька історія* [1, 19; 2; 3, 1].

Збирачі, а їхні корені походять переважно з українського села, стверджували, що не лише під час опитування, але “постійно”, “часто” і “досить часто” чують вдома розповіді про долі дідусів і батьків, що дає можливість припустити охоплення такою усною інформацією значної кількості молодших членів волинської громади. В оповіданнях, крім опису, знаходиться оцінка подій і їх учасників, зроблена самими оповідачами. Безперечно, такі розповіді роблять свій вплив на молодь, а життєвий досвід з оцінками-характеристиками баченого й бачених почасти переймається молодшими. Очевидно, ділитися світоглядними оцінками – не лише привілей політичної еліти й науковців, до яких прислухаються, батькам же вірять.

У зібраних спогадах йдеться про події на Волині та деяких інших теренах. Теми розповідей про дитинство і юність, котра припала на складний воєнний і повоєнний час, втрачених членів сім’ї, колективізацію, завдану людям кривду, працю, заробітчанство, повторювалися. Тому критеріями відбору подальших фрагментів стала типовість при образності повідомлюваного, а також новизна фактажу. Створити з допомогою заповнених внуками анкет узагальнений образ довоєнного покоління волинян, вивчивши їх життєписи, видалося нам досить актуальним завданням. Мета нашого дослідження: на основі типових розповідей і типових оцінок скласти модель близької історії, яка відображена в колективній пам’яті волинян і може усним шляхом передаватися наступним поколінням; визначити оцінки, які дають очевидці процесу його учасникам і самому процесові, а також виділити ті стереотипи поведінки, які є акцептованими.

Одразу звернемо увагу на те, що поняття *волиняни* не однозначне: серед нинішніх мешканців цієї землі є немало представників інших мікрорегіонів із відмінними культурними нормами і традиціями, але подібними долями. Переважають поліщуки, утвердилися українці, примусово виселені з Польщі (їх тут називають *збужанами*), проживають прислані за “путівками” радянської влади зі східної України і Росії городяни, є поляки, євреї, менше представників інших національностей; сюди після війни втікали від колгоспних активістів розкуркулені східняки. Зрозуміло,

бачення ними подій повинно відрізнятися не тільки суб'єктивністю сприйняття, а й тим, що в умовах конфлікту частина з них перетворювалися на заложників свого походження, у без вини винні жертви. Та попри всі різниці, спогади оповідачів вкладаються в панораму з добре замальованим підґрунтям можливих протистоянь або відсутністю такого підґрунтя.

Виходячи з розповідей багатьох, цитуємо лише 33 особи, 30 з яких проживає на Волині. В їх числі – 20 волинян-аборигенів, враховуючи 5 поляків; 7 етнічних українців, виселених із Польщі; 2 росіян, а також переселенці з Київщини і Хмельниччини (по 1) та мешканці Тернопільської, Хмельницької і Черкаської областей України, внуки яких є волинськими студентами (теж по одному, див. список опитаних).

Американський учений В. Нолл вважає, що робота, базована на народних оповіданнях, є заразом історичною й етнографічною, своєрідною *етнографією історичної події* [2, 14 – 33]. Додамо, що за умови фіксації особливостей мовлення респондентів, записані тексти стають ще й діалектологічним джерелом. Хоча транскрипція усного мовлення вимагає додаткової клопіткої праці, та надати документам про минулу епоху ще одного, мовного виміру – гідне завдання для дослідників.

Саме тому в подальших текстах збережено такі мовні особливості, як діалектизми, просторіччя, запозичення, а цитованих фрагментів більше, ніж переказаних. Після польських і російських уривків у фігурних дужках подається переклад на літературну українську мову без збереження особливостей ідіолектів.

Щоб не переобтяжувати матеріалу діакритичними знаками, пароксигонічний наголос споріднених українських і польських слів не позначається, як і нормативний український та російський, зате ненормативний – передано знаком ' перед наголошеним складом. Позначення (...) вказує на опущені повторення чи фрагменти, що не мали безпосереднього відношення до окремих, визначених підзаголовками тем.

1. Довоєнна дійсність

1.1. На Західній Україні

Ото як я був малим, шче як за Поль'щі, то нас 'вечки у пана. Гонив їх до ясу, щоб у соснині грибів нашукати. Як холод'но восени ставало, то мусив гулеки збирати на вогонь. Ціле літо були вакації, то до школи не ходив. Мати заставляла робити, вечки пасти (Савчик).

Частій ходили (...) тріскавки збирати чи дрівя носити (Саган).

Децтва майже не 'було. 'Еден рок пасли коров, другий ждали на полі. Так і перебивалися. Тежско 'було (Мелюх).

Жили ми ек усі людочки. Тежко 'було, канешно. Тепера екось 'легший. А тог'ди. Сама я є з тридцять п'ятого року, симне невеликая була йек на 'тойє врем'є, (...) б'їдували ми, йек і люди всі тог'ди (Тарасюк).

За панування Польщі жилося не вельми добре. Бо пани були вс'які. Бувало і прали їм, счоб воший не 'було (Шеремета).

П'їшед 'войнон, мона по'ведзець, 'жиче 'било добре, 'але не зе 'вшисткім. Бо тшеба било пра'цовачь: хто пра'цовал, то і добже м'яв. {Перед в'їною, можна сказати, життя було добре, та не у всьому. Бо потрібно було працювати: хто працював, то й мав добре } (Корчинський).

1.2. Волинські школи

(Д)о приходу радянської влади (...) у нашому селі була школа, де вчителем був поляк пан Флішеровський. В селі вважали його фест мудрим. Я його боявся. Ще одною мудрою людиною був жид Мошко. До нього всі зверталися за порадою. Він міг подивитися на бика і сказати, скільки той важить і за скільки його варто продавати в Збо'рові (Мельничайко).

В школи у нас було перш чотири класи. Вчив такій в'їтиль з жінкою. Як хтось не хотів слухати, то він так б'їв, що о-го-го. Науку вчили по-польську. Дехто із в'їтилів і по-українськи вчили, але крадкома, бо як злов'ять, то вже дадуть. Якщо хтось із дітей не хотів вчитися, то в'їтиль мав таку лінейку, то як дасть. То ми так боялися. Поляку у нас було майже півсела (Шеремета).

Навчання було польською мовою. Ще вчили українську мову (...). (К)оли була в школі, то заставляли говорити по-польськи, але ми добре так і не вміли говорити, за советів – по-російськи (Лівіцька).

Найбільше ми любили ксьондза, він релігію викладав. Ми ждали його постійно і коли побачимо, що він йде, обступали його з усіх сторін. Він був дуже доброю людиною (Карпюк).

У нас файна учителька була, ніколи не карала нас, научала нас, шчоб ми Матку Боску шанували і були вірні своїй Ойчизні. Ото совети за релігію репресували пані Гелену, учительку нашу (Приходько).

В 1939 була польська школа, помішане українське і польське (Куптій).

1.3. За Бугом

Дитинство було цікавим і дуже веселим (Вавренюк).

(В селі) 'бива поло'вина по'лякуф, поло'вина україн'їув. 'Жилі зразу дружне, по'ка 'война, як 'война става, то вже потем шось ставо погано, сталі жерти ся, рабовалі (...). П'їшед 'войнон 'живо се прекрасно. Дуже хар'шо. От, доля гарно і 'жилі люде помедз со'бою, і млодзеж,

діти і всі са гралі пу ха 'рошому ду' войни. А 'посля' войни вже бі'да ста-
ва (Ткачук-Надольська).

1.4. На підрадянській Україні

1.4.1. Київщина: Було у нас три гектари землі, баба відписала, де-
сять год хату строїли, сарай, робили тяжко. Прийшли совети. Чолові-
ка як куркуля засудили, хату забрали. Викликають у сільсовет мене і ше
три такі жінки, як я, і кажуть: “Беріть батраків, то хати вам верне-
мо і майно”, а я їм: “(...) Нашо мені ваш батрак, як у мене є чоловік і
четверо дітей?” То мене за агітацію і пропаганду в тюрму, а дома діти
осталися і баба дев'яносто років (...). От банда так банда! У дідовій
хаті школу зробили, а в нашій – сільраду. (...) В голодовку тихо так в селі
стало, корови не мукають, півні не співають, собаки не брешуть – по-
їли. Йдеш по улиці, то тут, то там мертвий лежить, ноги, як колоди.
Тут мати мертва і дитина на грудях, цицьку витягла, ссе. (...) Левко
їздив возом, мертвих збирав, в яму на вигоні скидав, шарами клали, по-
сиплять ізвістю і новий шар кладуть. Хто не мертвий, а впав, сили не-
має далі йти, просить, шо, Левко, не бери мене, я ше дойду до дому, а
він: “Однаково завтра здохнеш,” – і везе (Сокур).

1.4.2. Черкащина: У 1933 році голодомор змушував людей бідувати,
не було, що їсти. (...) Були страшні часи, в людей забирали останній
кусочок хліба (Давидюк).

1.5. У Росії

Було голодно (Демчук).

1.6. 1939 рік

(П)аметаю, як з села тікали пуляки (Гонтар).

У нього (пана – Г.К.) ще була людувня. Риба там смердла, ніхто ни
їв, бо нікому той пан зазд'ронний ни давав. Люди ходили, просили – ни
давав. Зато засмердлася. Тоді чоловіки зібралися і пішли палити – нічо
ни zostавили. Хотя і зимно втеди було, в рубашках і босії шли, зате на
обще добро. Допіру тилько яблуня, папірувка, zostалася (Саган).

Узагальнення колективних спогадів про довоєнну дійсність і оцінок,
зроблених очевидцями, дає таку її модель-характеристику (курсивом по-
дано цитати із записаних та усних оповідань):

Жилося не вельми добре, тежко 'було, бідували, йек і люди всі тор'ди;
життя було добре, та не у всьому (1.1: Мелюх, Савчик, Саган Тарасюк,
Шеремета, Корчинський). Окремі респонденти вважають, що працею
можна було забезпечити належний рівень життя: хто працював, то доб-

ре й мав (1.1: Корчинський). Упривілейоване становище займали поляки, навіть якщо їм доводилося *прати, щоб вошей не було* (1.1: Шеремета).

Дитячі спогади більшості поліщуків різняться від стереотипу щасливого дитинства, вони пов'язані з тяжкою фізичною працею, коли *дсцтва майже не було* (1.1: Мелюх). Холмщакки, на відміну від них, своє дитинство згадують радісно, воно було для них *цікавим і дуже веселим* (1.3: Вавренюк), є навіть певна романтизація: *'живо се прекрасно. Дуже хар'шо. (...) і млодзєж, діти, і всі са гралі пу ха'рошому ду 'войни* (1.3: Ткачук-Надольська). Волинські поляки, дитячі роки яких припали на довоєнний час, згадують про них теж із приємністю.

У польських та утравкістичних школах навчання супроводжувалося фізичною карою і почуттям страху (1.2: Мельничайко, Шеремета, Куптій, Лівіцька), ці методи мало сприяли покращенню успішності (1.2: Лівіцька). Рідна мова заборонялася, за її вживання в школі могли покарати не лише дітей, а й учителів-українців, дехто з них все ж наважувався це робити (1.2: Шеремета). До приходу радянської влади багато польських сімей були не двомовними, як нині, а польськомовними, вони не розмовляли мовою корінного населення (5: Бай, Садова, Прус).

Позитивні емоції залишили по собі людяність і доброта окремих учителів і ксьондзів (1.2: Карпюк, Приходько), професіоналізм, обізнаність, освіченість. Стерлися імена й обличчя, але спогад про радість, яку подарувала людина іншій нації своєю працею, залишився: *"Одна (полька – Г.К.), вже не помню, як звати, гарно уміла шити, то як бувало наше нам маринарки, то вже такиї всі ради"* (4: Шеремета). Зі співчуттям згадують люди про інтелігентів, репресованих радянською владою (1.2: Приходько).

Вияву етнічної неприязні до поляків, бачення їх як ворогів в опрацьованих спогадах поліщуків не виявлено. Навіть у розповіді Ю. Сагана про самосуд над власником *людувні* не йдеться про національну неприязнь. Є вияв бунту проти соціальної і моральної несправедливості; при цьому як індульгенція функціонує радянській лозунг *общого добра* (1, 6). Втечу поляків із Волині, інколи панічну, люди згадують нечасто, вона не викликала почуття зловтіхи чи помсти, очевидці констатували її як факт (1.6: Гонтар).

Переселені з Польщі українці також не згадували про випадки ксенофобії. Навпаки, часто йдеться про природну інтеграцію в культуру суперстрату: *Ми їх (поляків – Г.К.) любелі, 'они нас любелі. (...) Польське*

св'ята раніше, клечуть українцѹф. Потем українське свято православне. Коля'да чи там шо, знову ж українці полякам одда'ют те 'саме і знову ж клечут в госьці. (...) А мо'я мама, то робила і польське св'ята, і православне св'ята. І'дзідзьо так само ру'бив (4: Ткачук-Надольська).

Оцінки пережитого знаходимо у кожному народному оповіданні. У вмінні респондентів оцінювати об'єктивно й адекватно переконує точна, без зайвих емоцій, відома кожному характеристика сьогодишнього їх буття: *Зара время сложни, нидобри* (6: Лівіцька). *(3)араз на пенсії, немає здоров'я і живеться дуже тяжко* (6: Демчук). *А зара шо, стара, а пенсія мала, Кучма тилько два гривні накинув. Ось так і живу* (6: Куптій).

Процес та його учасники можуть оцінюватися прямо, як-от: *мудра людина* (1.2: Мельничайко), *пан зазд'ронний* (1.6: Саган), *'живо се прекрасно* (1.3: Ткачук-Надольська) або бути прихованими у додатковому значенні слів чи емоційному їх забарвленні, яке надається контекстом. Так, міжвоєнний період волиняни називають *за Поль'щі* (1.1: Савчик) чи *за панування Польщі/Поль'щі* (1.1: Шеремета). Словом *панування* підкреслені упривілейоване становище польського етносу в порівнянні з українським і пиха, яку не раз останньому виявляли, адже відоме Європі ставлення шляхти до польського селянина, як до невільника [4, 81], знала і більшість поліщуків.

Зазвичай такі слова для того, про кого йдеться, не містять нічого образливого чи принизливого і можуть сприйматися слухачем, як нейтральні. Однак той, хто має подібний досвід або є оповідачеві близькою людиною і співпереживає, розуміє, яке додаткове значення чи емоційне забарвлення вкладає у них оповідач. Наприклад, негативне забарвлення слова *совіти* (від російське *советы*, відповідник українського літературного *ради*) прочитується в контексті: *Ото совіти за релігію репресували пані Гелену, учительку нашу* (1.2: Приходько). Надзвичай негативне емоційне забарвлення і додаткове значення лексеми *банда* теж відкривається в контекстах народних оповідань про довоєнну дійсність на піддранській Україні та про воєнну і повоєнну Волинь та Холмщину: *А як немци 'пошли вже в 'тамте строни, 'пошли додому вже, немци втікали, то вже 'втоді сільна банда 'бива. Не відомо, хто і шо, і 'така банда 'бива сільна, шо і людей 'вішали, і мордовали, і Боже, Боже, з 'хату виганяли, ламали все* (2.5.2: Ткачук-Надольська). *Чоловіка як куркуля засудили, хату забрали. Викликають у сільсовет мене і ше три такі жінки як я, і кажуть: "Беріть батраків, то хати вам вернемо і майно", а я їм:*

"(...) Нашо мені ваш батрак, як у мене є чоловік і четверо дітей?" То мене за агітацію і пропаганду в тюрму, а дома діти осталися і баба дев'яносто год. (...) От банда так банда! (1.4.1: Сокур). Воно може означати не лише озброєні нападники, злочинці, але й владу, яка діє бандитськими методами, чи ставлеників цієї влади.

Безперечно, серед волинян нечасто, та все ж можна почути лайливе: *пшек, клятий лях, москаль, жид. Лексеми москаль, комуніст, комуняка, руский, партеец* можуть ставати контекстуальними синонімами зі значенням представник радянської влади як органу примусу. У матеріалах чи з огляду на тактовність опитуваних, чи, що менш ймовірно, з огляду на автоцензуру збирачів зазначені слова, крім одного випадку, не фігурували.

Як виявилось, в розповідях увага приділяється не лише своєму, особисто-родинному, а й громадському, події розгортаються у двох площинах: індивідуальній і колективній. Мовними формулами *мене, як і інших; ми, як усі людочки; у селі; у нас; всюди; за Польщі; їек і люди всі тор'ди* вказується поширеність чи типовість того, що відбувалося, проводяться узагальнення.

2. В і н а

2.1. Примусова евакуація української молоді на схід

Коли почалася війна, люди були в паніці (...) Тоді мені було вісімнадцять, як зараз пам'ятаю. Забрали мене, моїх однолітків ті, хто підкорився, у полон. А тих, хто не пішов по їхньому приказу, було розстріляно. Відправили нас на Колиму. Везли усіх, як товар. Покидали нас, немов сміття, у вантажний потяг. У потязі ми їхали доволі довго, там були не тільки люди у вагонах, а й миші, щурі, які просто повзали по нас (...). Приїхавши туди, я справді відчула страх (...). Ми раби – це усе, що проходило тоді в голові. Над нами, українцями, знущалися як тільки могли. Кожен із нас виконував нелегку роботу, незалежно від того, чи ти жінка, чи чоловічина. Їсти, що ж ми могли їсти? Ми зараз худобу годуємо краще, чим нас тоді. Давали різну бурду (...), були дуже важкі часи, краще нікому не пізнати таких тортур, через які ми пройшли (Чеснюк).

Як почалася війна, то мене і двох сестер забрали до Архангельська, де два роки робили на каторгах у лагері. Навіть не хочу вспоминати ті роки (Мелюх).

2.2. Під німецькою окупацією

В сорок першому в село прийшли німці. Стояли і в нас на подвіру. Шварготіли по-німецьки, але зла не робили. Навіть давав мені один чо-

коляду, а мамі тушонку. Але такі були не всі. В селі нарobili паскудства, постріляли людей (Мельничайко).

(Я)к вже прийшли німці і стали бумбити село, то ми з хлопцями хавалися в розо'ри (рови між луками – Г.К.) на городах (Гонтар).

(Ж)или в землянках. Була сільська рада з відірваною стріхою, будинок школи був зруйнований (Давидюк).

(Н)імці нам спалили ту хату, де все наше згоріло, і ми залишилися у чому були, (...) ховалися у чужому льосі (Мельничук).

Вони (німці – Г.К.) були різні: одні попереджали нас про небезпеку, а інші – били, відбирали останні харчі (Карпюк).

(Я)к була війна, то бачила німуков. Ни всі вони були паскудними, було шо підпалює хату і показує: я піду, а ти гаси (Куптій).

Німці в ліси ни ходили – боялися (Саган).

(Н)ас німець порушив, вигнав в Грубишівський повіт. Їхали ми підводою (...). Завезли нас з Вульки в село Тератин. Потім нас назначили в Ярославець (Калішук).

(За німців) 'еще 'біво можна жити (Ткачук-Надольська).

Очень трудное детство (...). Хлеб был основным продуктом питания. Сво давали по карточкам. (...) Папіроси тогда для простых людей были недоступни. Махорку курілі (...). А как кушать хотелось... Мама ходіла по сьолам, мєняла вєщі, когда картошкі прінєсьот, когда муки (...). А однажди прішла і сваріла кашу. Она была такая вкусная, што вкус єїю я запомніла на всю жизнь. Уже после войны, когда мї вспоминалі те годи, я спросіла, із чего она сваріла такую вкусную кашу, она мнє сказала, што із отрубєй” {Дуже тяжке дитинство (...). Хліб був основним продуктом харчування. Його давали по картках (...). Цигарки тоді для простых людей были недоступні. Махорку курили (...). А так їсти хотілось (...). Мама ходила по сєлах, міняла рєчі, коли картоплі принєсе, коли муки (...). А одного разу прішла і зваріла кашу. Вона була такою смачною, що її смак я запам'ятала на все життя. Вже після війни, коли ми згадували ті роки, я запитала, з чого вона зваріла такую смачну кашу, вона мені сказала, що з висівок} (Купавих).

(В)идзералі сьостре з ронк. Бо матка пвакава, седзява над тим дзецкем (...), хцєлі вижучічь биз гокно, те немци (...), мувілі, тишеба вусвободзічь, жеби вона бива вольна, жеби вона ні сідзява і не пвакава над тим дзецкем (...). (Я) мявам дзевонти рок (...), старавам ше, так санкі бйоре і яде гдзішь (...). Хочь змарзненнте, по полю ходзівам зберавам цо-небоньдзь, жеби пшинєшьчь для живношьчі. ” {(В)идирали сестру з рук.

Бо мати плакала, сиділа над тією дитиною (...), хотіли викинути через вікно, ті німці (...), говорили, потрібно звільнити, щоб вона була вільна, щоб вона не сиділа і не плакала над тією дитиною. (...) мені йшов дев'ятий рік (...), я старалася, так беру санки і кудись їду (...). Хоча й замерзла, по полю ходила, збирала що-небудь, щоб принести для харчування} (Прус).

2.3. Про бандерівців

А тог'ди шей брата мого бан'деровці застрілили і спалили в машини. Він з начальством десь їхав, а сам два метри ростом вдався, то всі попригиналися, а він не всів. То хоронили тільки пув метра тіла (Тарасюк).

{Я} с комісією виехала на контрольную перевірку. Полный день взвешивали і переисчитывали скот, усталі і тільки лягли спати, как залаяли собаки. Пастухі сказали: "Бежите в жито, бо то бандеровці пришли за мясом". І я с женой пастуха целую ночь просидела в житє, прячясь от них" {Я з комісією виїхала на контрольну перевірку. Цілий день зважували і перераховували худобу, втомилися і тільки лягли спати, як загавкали собаки. Пастухи сказали: "Біжіть у жито, бо там бандерівці прийшли за м'ясом". І я з жінкою пастуха цілу ніч просиділа в житі, ховаючись від них} (Демчук).

2.4. Про бульбашівців

Коли була війна, то не було що їсти. Бо бульбашня все забирала. Зерно в ями копали і ховали, і там знайдуть, і дошки виривали з пудлоги і ховали. А хто вже з людей не слухався їх, то вже били. Вивозили в ліси, прив'язували до дерев і так там оставляли, аж поки звіри не з'їдять. Одного разу їхала полячка-кравчиха із хлопчиком маленьким конем. На їх напали бульбаші. Її із малим забили, а коня забрали собі (Шеремета).

2.5. Про українсько-польський конфлікт

2.5.1. На Волині

{П}ам'ятаю, як поляки напали на село і ввійшли в нашу хату. Батько з старшим сином в'тікли в ліс, бо чоловіків відразу розстріляли. Багато й інших людей з нашого села втікало. Але такі п'ятнадцять людей тоді вбили, їх поклали на землю лицем донизу і без жалю розстріляли. Серед них один остався живий і потім був ще моїм вчителем в першому – третьому класі. А бабцю то так пихнули, що та впала, дуже вдарилася головою і довгий час лежала без пам'яті, а ми малі то навіть не пікнули (Гавлінська).

Ці поляки вбивали людей, палили хати, відбирали харч. А людей винищували цілими сім'ями (Карпюк).

Ойца (...) забілі нам. Зостались ми самі. Ченэжко било ф те часи. Бедовалишьми, то правда. З ойца зд'єлі таке буцікі, і ф тих буціках я

ходзіла дзевенць лят, бо не было в чем ходзіць, з ойца зделі. Ойца поховалі. А я ходзіла ф тих бутах (...). Таке часи, же їх бардзо ценжско вспо- міначь (...). Ойца там забілі на мейсцу. А мышьми уццеклі. Нас трое дзеці было. Цивільни, цивільни. Ойцэц бил цивільни (...). (Ф) чшердзестим чфар- тим року, ойцэц згінов, двудзестего другога лютого. То мышьми босо, я босо учекавам, і matka (...). Ньосва сьостре едне тиши мешонце. А я тиши лята (...). А мамушыя сьостре ньосва ф подолу, бо як взева с ковискі ф пелюшках, то шэ фшистко розлэцяво (...). То так ньосва себе ф подовку і юж она бива сіна (...). Сьостра зараз хоруе бардзо. {Батька (...) вбили нам. Ми залишилися самі. Тяжко было в ті часи. Бідували ми, це правда. З батька зняли такі черевики, і в тих черевиках я ходила дев'ять років, бо не було в чому ходити, з батька зняли. Батька поховали. А я ходила в тих черевиках. Такий час, що його дуже тяжко згадувати (...). Батька там вбили на місці. А ми втекли. Нас трое дітей було. Цивільний, цивільний. Батько був цивільний (...). (В) сорок четвертому році батько загинув, двад- цять другого лютого. То ми босі, я босою втїкла і мати (...). (Вона) несла одну сестру три місяці. А я три роки (...). А мамуся несла сестру в подолі, бо як взяла з коліски в пелюшках, то все розлетілося (...). То так несла собі в подолку, і вже вона була синя (...). Сестра зараз дуже хворіє} (Прус).

2.5.2. На Холмщині

(П)ри закінченні війни важко стало жити. Поляки почали знуцати- ся з українців. Вони били людей. Просто ні за що могли вбити. Просто палили села, люди не мали де жити і що їсти, поляки відбирали все, що мали, грабували і руйнували, не дивились ні на дітей, ні на старих. Потім нас почали примусово переселяти в Дніпропетровськ, говорили властям вище, що це добровільно, але насправді це було примусово. Вони позаби- рали в нас все, що мали і сказали, що якщо ми не поїдемо, то нас всіх повбивають, ми мусили їхати (Вавренюк).

А як немци 'пошли вже в 'тамте строни, 'пошли додому вже, немци втїкалі, то вже 'втоді сільна банда 'бива. Не відомо, хто і шо, і 'така банда 'бива сільна, шо і людей 'вішалі, і мордовалі, і Боже, Боже, з 'хату виганялі, ламалі все. Даже жи'нок, хто бив 'бременный, і то рuzдиралі. А 'хлопчиків, то тоже рuzдиралі, шоп фамілії ни зус'тавити. Хто 'такі українських лю'дей так мордовалі. А хто і шо ни знаю. Шо та'ка банда сільна бу'ва тоді, як немец вутходив вже дудому ду Бирліна. То й тоді страш'на 'бива 'война 'така помедзи людьмі, шо робилі, мордовалі, ду- шилі, о, та'ке 'биво (...). Я так буялася тих разних бандитув. Світ ни бачив. (...) її (Галинки – Г.К.) рuzдзіцүф, батька, тата, маму убілі, банда

убіва. І там свужонца 'быва' така шо рубыва, і дитинка сі нарудива, мава вісім м'ісьонце і її вбілі на груді прамо в 'матери, у Клімкови братихі, на грудях. А та Халінка, шо быва старша (...), то десь, як то їх убівали, то, 'мабуть, чи ся во'ни ратували, чи шо, і пи'риноу йу накрилі, ту старшу діф'чинку Галінку. І то бандити ни пу'бачили, шо во'на жи'ва. Зус'талосся дити'нятко. 'Але' Клімко каже: "Тато, я по'їду ду Анто-на, там ду брата, бо там чути на си'лі, шо фсіх українуф пубілі. Пу'ї-ду, шусь Антона до ти'пори ни'ма, може й вбілі". Як заїжджає на ко-неві, сів на ко'ня і пу'хав, і каже, як буде банда гонити, то я на ко'ні скуріш фти'чу. Ко'ня прив'язав ду пута, заходить ф хату, то кроф с хати, і так ти'ква. 'Тиле лю'дей пубитих. 'Але бив я тилько ска'зав: Боже, Боже! Шо то сі нарубиво?' То так білі їх. Брат кленчав (стояв навколіш-ках – Г.К.) ково лишка, клін'ченци 'забив. 'Мабуть, казалі квинь'кати, чи шо. Рукі так наввишку мав. А братиха ліжсав на лішку і дитина на гру'ді. І брат 'лежсав Стах і свужонца лежсав так ф кухні, тоже вбита, вше пурузри'ване тіво 'буво, аж на стїне, а туй во. А шось, муві, се руха в 'ногах у тей' Франкі, ву жінкі, ву братихі. Вун дума, шо сі руха, як 'пуд-ньосв пирина – Галінка. "Вой, стрію, мама забїта, тато," – вже гуву-рива вуна. То він йу та'ко хап'нув, бу'ва зи'ма, ф ко'жух і на ко'ня, і сіф, і їде (...). Бач, я'ка бїда 'быва у нас, в Поль'щі (Ткачук-Надольська).

2.5.3. Примусове виселення українців з Польщі

'Жилі ми там на місцю в 'своім доме, та банда нас 'вигнала, і то ми фтікалі од банди. Тікалі в 'Безок. Банда бу'ла? Чорт їх знає, шо то за банда я'кась, і німці, і совети, і полякі, і всі 'разом, всьо там 'било. (...) Хто їх знає, шо то за банда вну'чі худила. Морди пузавіе'ване, ні'хто ни 'позна. (...) Убівали лю'дей, і то ми почулі, шо убивают лю'дей, то втікалі на чу'же сило, на 'Безок, вну'чи. (...) Шо хто мав, то позабералі, фше 'быво пусткі. Ни'о ни 'быво, гово, повтікалі с того си'ла, бо то банда сільна 'бува. (...) З 'Безка 'посля вербо'валісе. Сило тее втікало тоже примусово вже фтікало десь ту, сю'ди (...). Пої'халі ми в Хирсон. (...) 'Посля вирнулася (Ткачук-Надольська).

Якраз (...) на Різдво було взимі (1944 р. – Г.К.), пожитки збирали і їхали на Україну, як крізь сон помню. Завезли нас у Расею, у Миколаїв, скинули нас. А холод, а голод! Усі запаси повиходили. Палити не було чим. Узимі збирали по полю кукурічку, і так нею палили. А у сорок шос-тому десь вже приїхали сюди. Спочатку жили на Дїброві, а потім на Струмоуці. Приїхали гол как сокол (Ягелюк).

(В)ийшла заміж за Гавлінського Євстахія Яковича, який народився в Польщі, Володавський повіт, село Ве'рецин, після війни їх переселили на Україну, бо мати була українка (Гавлінська).

2.6. Поховання вбитих

Як визволяла село вже Радянська армія, був дуже великий бій. Багато людей із села загинуло. Погоріли хати. (...) Після бою, пам'ятаю, нас зігнали стягувати трупи в братську могилу, не було різниці руські чи німці, зачилиля за ремінь, ховали там, де зараз пам'ятник, коло Збо'рова (Мельничайко).

2.7. Оцінка війни

Була дуже страшна війна і страшні наслідки, але люди раділи перемозі (Давидюк).

Борони, Боже, нас від всяких воєн. (...) То були страшні часи, не хочеться і згадувати (Картюк).

(В)ійна – це кров, смерть, небезпека і страх за життя рідних. З війни не повернувся батько, невдовзі померла мати (Куньчик).

По всякому було. Але нема гірш, ніж війна та голод. Стільки вмирало, страшно згадувати (Піщук).

(Б)атька помню, але смутно, забили в війні його. Война тута клопоту начинила (Саган).

Ой, намучилися ми. Дай, Боже, щоб ви того всього не бачили (Шеремета).

То таке часи, і не хце їх вспоминач, я їх тилько зачепям, і воно мне як болі, скрабе по серцу (...), таке часи биви воєнне. {То такі часи, і не хочу їх згадувати, я їх лише зачеплю, і воно мене як болить, шкребе по серці (...), такі часи були воєнні} (Прус).

За народними оповіданнями складається така модель воєнного періоду:

Друга світова війна для частини волинської молоді почалася примусовою евакуацією на лісосплави Колими, в табори під Архангельськ та інші місця, про що нині відомо небагато. Під час тривалого перевезення без жодних для цього умов і на місцях молоді волиняни побачили таку радянську дійсність, про яку навіть через десятки років не хочуть ні згадувати, ні розповідати (2.1).

Німецька окупація запам'яталася як час бомбувань і розрухи, коли доводилося переховуватися і проживати в землянках. Їжі не вистачало: дітям і дорослим доводилося шукати картоплю по замерзлих полях, городяни їздили в села міняти речі на харчі (2.2). Євреїв зігнали в гетто й

табори. Оповідачі з с. Світязь Шацького району розповіли, що в опустілих *жидівських* домівках можна було знайти сувої тоненької шкіри, якою добре було підшивати валянки. Селяни дотепер не знають, що то було Святе Письмо. Загал мало знав відомо про закриту єврейську громаду.

Німці у спогадах людей різні: одні зла не робили, навіть пригостили шоколадом і тушонкою, попереджали про небезпеку; було, що підпалює хату і показує: я піду, а ти гаси; в ліс і навіть на вулицю поночі виходити боялися; інші – відбирали останні харчі, били, палили будинки, виганяли з помешкань, розстрілювали людей (2.2). Хоча пропагандистські кліше цього окупанта популяризувалися майже до кінця століття, народне його бачення відрізняється об'єктивністю і стриманістю. Очевидці знають теж, про кого мовчать написи на пам'ятниках, присвячених перемозі у Великій Вітчизняній війні (2.6).

Під час війни волиняни та мешканці інших місць, а були це, як уже згадувалося, люди різних національностей, ризикували власним життям, щоб врятувати від німців іногородців, іновірців та невіруючих, тобто іншу людину. Це світлої пам'яті цивільний поляк Йосип Прус (що пізніше безневинно загинув від рук бандитів) і його дочка Францишка, які допомагали військовополоненим у Володимирському концентраційному таборі. Це сім'я Франчески Ткачук-Надольської з Люблінщини, котра цілу зиму харчувала радянських військових, побоюючись *видачливого*, тобто зрадливого, поляка-односельчанина. Це мешканці с. Берилівки Зборівського р-ну на Тернопільщині, які були розстріляні німцями за те, що перховували євреїв, та сотні інших (2.5.1, 4: Прус; 4: Мельничайко).

Про дії Армії крайової волиняни згадують таке: *поляки* (саме так називають жовнірів АК) нападали на села, спалювали хати, винищували цілі сім'ї, вибрані жертви клали обличчям униз і розстрілювали; відбирали їжу, місцеві чоловіки та хлопці рятувалися втечею в лісі (2.5.1: Гавлінська, Карпюк).

Про бандерівців і бульбашівців повторюються такі розповіді: забирали продукти, незважаючи на те, було що людям їсти чи ні, віднімали копей; у кого вбили брата, у кого – батька, де – поляків. Добре, коли доводилося хоронити хоч півметра тіла, здебільшого люди пропадали безвісти. Пізніше декому стало відомо, що приречених вивезли в ліс, прив'язали до дерева і лишили для звірів (2.3, 2.4).

Не забуваються і не приховуються людьми випадки мародерства, вчинені односельчанами. Те, що грабували поляків, провини не зменшує. На запитання, чи причина у національності, респондентка із с. Світязь відпо-

віла, що її односельчанка-полька дожила до похилої старості, бо бідна вдова, сім'ю ж поляків-хуторян розіп'яли на воротах власного обійстя – було що взяти.

Польська “справедлива” помста на Холмщині стала для етнічних українців гіршою за німецьку окупацію, бо за німців *‘еще ‘биво можна жити* (2.5.2: Ткачук-Надольська). Почалися знущання, побої, ні за що могли вбити. Села спалювали, українців грабували і виганяли з домівок, не зважали ні на дітей, ні на старих. Часто розбій чинився вночі, а щоб не впізнали, нападники зав'язували обличчя. Відповіді на запитання, хто так чинив з українцями у Польщі, неоднозначні, наприклад: *не відомо, хто і шо, чорт їх знає, шо то за банда якась, і німці, і совети, і полякі, і всі ‘разом, всьо там ‘било* (2.5.2, 2.5.3: Ткачук-Надольська).

Респонденти з вдячністю розповідають про тих поляків, які попереджали про небезпеку, допомагали, приймали на проживання. Після переселення в Україну вигнанців ще раз пограбують у колгоспах, колективізувавши худобу та реманент. Зі сходу вони, гнані привидом *голодовок*, повтікають поодиноці, пішки, долаючи сотні кілометрів, щоб бути ближче до залишених домівок, тому й розселилися у прикордонній Волинській області (2.5.3).

Потрібно підкреслити, що в народних оповіданнях, де йшлося про злочинні дії бандерівців, бульбашівців, аківців, членів інших озброєних формувань, мародерів чи представників влади, такі дії засуджувалися одразу й однозначно: поряд з описом неймовірних своєю жорстокістю фактів як вирок з'являлося слово *банда*. Цим подібні дії оповідачі відносили до нелюдських, нехристиянських, неморальних, незважаючи на гасла, під якими їх чинили, на національність чи партію, до якої належали зловмисники, на владу, що опускалася до подібних методів. Оповідачі над етнічною ознакою ставлять гуманність і доброту. Пережите залишило глибокі психічні травми, вони, як шрами, назавжди: *страшні часи, страшно згадувати* (2.7: Карпюк); *мене як болить, шкребе по серці* (2.7: Прус).

При опрацюванні джерельної бази постійно вражав контраст: трагізм пережитого при виваженості та поміркованість розповідей і оцінок. Цю стриманість можна пояснювати фактором часової віддаленості і здатністю часу “лікувати” найглибші потрясіння. Та, на наше переконання, не менш важливими є тут притаманні “масі” шляхетні риси характеру: об'єктивність, доброта, людяність, справедливість до всіх, навіть ворогів. Тому в розповідях, адресованих молодим, немає ні національної чи іншої ненависті, а об'єктивне бачення минулого, застереження щодо війни, насилля, аморальних вчинків. Як найвищі міжнародні європейські акти про

неагресію звучать фрази: нема гіри, ніж війна та голод (2.7: Карпюк); борони, Боже, нас від всяких воєн, дай, Боже, щоб ви того всього не бачили (2.7: Шеремета); (х)очеться, щоб народи єдналися, щоб не показували пальцем: ти – поляк, ти – українець, ти – жид, ні, бо ми діти одного Бога (7: Бай).

3. Повоєнний час

3.1. Повоєнні труднощі

По закінченню війни дітям не було де навчатися, сиділи під липами. Зошитів не було, писали на папері з рудих мішків. Буквар був один на сорок учнів. (Д)ітям не було у що одягатися. Було одне взуття на трьох дітей, до школи і гуляти ходили по черзі (Давидюк).

Пам'ятаю, як усі спрацьовані і голодні сядемо до столу, а там картопля в лушпиннях і всім лише по шматочку хліба з ріпаковою олією (...). Як напече покійна мама пирогів з терном або вареним буряком, яке ж то свято було раз чи два на рік, а сметана, молоко – це вже розкіш (Куньчик).

3.2. Колективізація

В 1948 році стали робити колективізацію, в батька забрали воза, клуню і дали тільки го'рода, було дуже трудно жити (Гавлінська).

(К)олгоспи почали робити. Поставки здавали, зерно і другі продукти, забирали все гет, останнє чи не, мусили здати. В колгоспи поздавали все гет, осталась одна корова і пару сотих города. Хто ни поступив в колгосп, називали індусами. Їм стико поставили поставки, шо мусили кидати і йти в колгосп (Куптій).

Дороша засудили на п'ят років – ни було нам шо їсти і чим посіяти, то вони хтіли вкрасти зерна два мішки (Тарасюк).

3.3. Як захочували ставати комуністами

Працював (...) під постійним наглядом радянської влади. Казали бути директором, але 'требуло вступати в партію. Два рази викликали. Сказав не, комуністом бути я не міг. Москалів ніколи не любив, радів, коли Україна стала незалежною, але ж нема тих хлопців, що вмерли за неї (Мельничайко).

4. Стосунок до людей інших національностей

В селі (...) (німці – Г.К.) постріляли людей, особливо за те, що переходили жидів (Мельничайко).

(К)оли Мошка вбили німці, односельчани викрали його тіло і усім селом поховали (збирач Гундер, за розповіддю Мельничайко).

Пленних тут бардзо дужо биво, пленних войскових, о. Ту ружні билі. І русци, і україньци, і ружні людзе билі, забрані на войне. Але до нас, бо мишьми мешкалі бліско, і кажди до нас ше удавав. То ойчец ім. Бил юж просто (...) розебрани. В єдних споднях зостау, а тужней вечорем ходзі по всі, і муві: “Дайце цо розебраць, наші п’єрши дом от кошар, п’єрший, і до нас вишисци ідон”. (...) ми тилько картофле, тилько роздами хлеп, а муві: “Франю. Нешь, кохане дзецко, несь. Он бедни. Ми картофля зготуєм і поєми, а он бедни, – муві, – не ма. Цо єму картофля даш?” (...) то оні так старалі ше тишійшьчь под огродзене, і билі ково огродзєня, пшедаш єму там цошь ше пшебраць. Муві: “Прошо, хазяїн, дай пшебраця, щоб войсковим не бичь”. Ойчец цо мук, то давав му, цо мук. {Полонених тут було дуже багато, військових полонених, о. Тут різні були. І росіяни, і українци, різні люди були, забрані на війну. Але до нас, бо ми близько жили, і кожен до нас простував. То батько ім. Був вже просто (...) роздзянений. В одних штанях лишався, а пізніше ввечері ходить по селі і просить: “Дайте щось вдягнути ся, наш перший будинок від казарм, перший, і до нас всі йдуть”. (...) ми тильки картоплю, тильки хліб роздамо, вже каже: “Франю. Неси, кохана дитино, неси. Він бідний. Ми картоплі наваримо і поїмо, а він бідний, – каже, – не має. Що йому картоплину дасиш?” (...) то вони так старали ся прийти під огорожу і були коло огорожі, передашиш йому там щось передягнути ся. Говорить: “Прошу, хазяїне, дай перевдягнися, щоб військовим не бути”. Батько, цо міг, то давав йому, цо міг} (Прус).

З поляком ми гарно жили (Каліщук).

Одна (полька – Г.К.), вже не помню, як звати, гарно уміла шити, то як бувало нашиє нам маринарки, то вже такіє всі ради (Шеремета).

Ми їх (поляків – Г.К.) любелі, ‘они нас любелі. ‘Ото тико чу’жих, шо ‘ото ‘таке ‘якесь ‘буви, а ‘своє жесьь ні’хто ни бив свой ‘свого. Браця ж ‘билі ‘добре. (...) а так сі ні’хто ни при’зивав. ‘Єден дру’гєго лю’бив, файно. Польське съвата раньше, клечуть україньцѳ. Потем україньське свято православне. Коля’да чи там шо, знову ж україньци полякам одда’ют те ‘саме і знову ж клечут в госьці. П’ють, ченстуют сі, гуляют, цилюють сі, ку’ми в ку’ми просять. Ой, як же ф пулякуф бу’во гарне жиче. Боже, ждем свята. А мо’я мама, то робила і польське свята, і православне свята. І ‘дзідзьо так само ру’бив (Ткачук-Надольська).

Поляків мало, вже повмирили, тепер їхні діти вже українци (Лівіцька).

У нас ту, гдзе ‘тераз мешкам, не пшезивами сонсядѳв і сонседзі нас не пшезивайон, не (...) якось ‘єще не било, а там, гдзе ‘кедись меш’калі, то сонседзі у мнє ‘билі росїане, то на нас му’вілі палякі, а ми на ніх ка’цани.

Меш'калі в нашом будинку з-за Буга. То доокола вишисци му'вілі, же 'оні забужане, а на нас му'вілі, же по'ляци. І так в 'едним будинку меш'калі і українці, і кацати, муві се, і забужане, і поляци. (...) Забожанов називайо тих українців, навет і поляци, ктури по войне билі насільне виве'зні з Польські до 'Звйонзку Радзе'цкего. Їх називано забужане для'того, же 'оні 'ружньо се і 'мово, і 'битем 'жичя, і оби'час, 'хоцяж 'оні виз'найо правос'лаве, не сон като'лиці, а православне (...). 'Ешче мувьо, же 'скомпи, як за'бужан (...). А для'чого то? Напицклад, я 'іле знам забужакув, 'але 'оні не так, не 'сконпе" {У нас тут, де тепер живу, не прозиваемо сусідів, і сусіди нас не прозивають, (...) якось ще не було, а там, де колись жили, то сусіди у нас були росіяни, то на нас говорили поляки, а ми на них кацати. Жили в нашому будинку з-за Буга. То всі навколо говорили, що забужани, а на нас говорили, що поляки. І так в одному будинку жили і українці, і кацати, як говориться, і забужани, і поляки. (...) Забужанами називають тих українців, навіть і поляки, які після війни були примусово вивезені з Польщі до Радянського Союзу. Їх називають забужанами тому, що вони відрізняються і мовою, і способом життя, і звичаями, хоча й визнають православ'я, вони не католики, а православні (...). Ще кажуть, що скупий, як забужан (...). А чому так? Наприклад, я скільки знаю забужан, але вони не так, не скупі} (Зелінський).

Тяжке життя їх ("забужан" – Г.К.) було тут (Гавлінська).

Сон'седзі 'мувійон по-українську. Хо'дзіми 'разем 'едні до 'другіх на ко'ленде, на 'велькі 'свента, 'разем гош' 'чіми се. Вудкі пі'єми, кедина'кеди, як є 'за цо (...), жи'єми 'бардзо 'добже. 'Вишисци сон 'еден до 'другі 'яко 'своє. Не 'мами руж'ніци, же то єс'тешьми ми, пол'яци, оні українці. (...). 'Вишисци єс'тешьми 'людзьмі" {Сусіди розмовляють по-українськи. Ходимо разом одні до одних на коляду, на великі свята, разом гостюємо. Горілку п'ємо інколи, як є за що (...), живемо дуже добре. Всі один до одного, як свої. Немає різниці, що ми поляки, вони українці (...). Всі ми люди} (Корчинський).

5. Стосунок до мов та іномовців

Користуюся українською, лише українською (Каліщук).

Завжди розмовляю рідною мовою. Російською користуюся дуже рідко (Давидюк).

(З)наю мови – російську і відносно польську. (...) А зараз розмовляю тільки однією українською мовою (Мельничук).

(З)авжди розмовляю українською мовою, але коли спілкуюся з людьми, які не дуже добре володіють нею, тоді розмовляю російською (Куньчик).

Завжди розмовляю українською мовою, але якщо людина розуміє лише російську, то розмовляю нею (Мелюх).

(К)ористуюся лише українською мовою. Ще знаю російську і польську мову, хоча володію ними не так вже й добре, але розумію їх добре. При польській владі закінчив всі чотири класи (С. Мельничук).

Завжди розмовляю українською мовою, точніше місцевою говіркою, часом можу розмовляти російською та білоруською, дуже рідко (Тарасюк).

(Знаю) російську, польську, словацьку. Словацьку вивчила, як була в Польщі, бо поряд були словаки. (...) Словацькою мовою не користуюся (...). Завжди користуюся українською, лише тоді, коли людина не знає її, переходжу на мову тієї людини (Вавренюк).

Знає російську, читає і пише, розмовляє лише рідною (Приймачук про Гонтара).

(Р)уську вчила, німецьку вчила, але українська – рідна (Каліщук).

Знаю російську, польську, трохи розумію німецьку. (...) Дуже часто приходиться спілкуватися польською, бо їздила за кордон до своїх родичів. (...) Російською користуюся з людьми, які не розуміють української мови ... недалеко по сусідству жила жінка родом з Росії. (...) Ось з нею і спілкувалась російською мовою (Карпюк).

(З)наю російську і розумію польську. (...) Працювала разом на плодоконсервному заводі з поляками, росіянами, білорусами (Куньчик).

(Рідною вважаю) українську мову. (Знаю) українську, розумію російську і польську, знаю німецьку, бо була в Німеччині. (...) Завжди розмовляю українською (Лівіцька).

(З)наю мови – російську і відносно польську. Російську навчилася в школі і в свій час на праці, оскільки вся документація велася російською мовою. Польську мову знаю з дитинства, бо при польській владі до 1939 року довелося жити у сирітському будинку (в Константині біля Варшави – Г.К.), де розмовляли тільки на польській мові. А зараз розмовляю тільки однією українською мовою (Мельничук).

Коли говорю з українцями – українською, з поляками – польською, але з росіянами розмовляю завжди українською (Цаль).

(Р)озмовляє українською, коли цього вимагають обставини, (...) російською майже завжди (збирач Маркова про Кунавіх).

Уродзіла се Владзі 'межу-Волинськiм (...), розма'вляішми в дому тилько по-польську. (...) 'пишилі совесчі. Но я 'фтеди учивам се роз'мавяч по-українську. Гди ж 'тераз 'пенькне роз'мавам по-українську. (...) Но розма'вями 'терас 'венцей по-українську, 'але польські 'ензик бив в

родзіне 'шэфентим для нас {Народилася я у Володимирі-Волинському (...), розмовлялі вдома тількі по-польскі. (...) прыйшлі рады. От тоді я й вчлася розмовляці по-українскі. І тепер чудово розмовляю по-українскі. (...) А розмовляемо тепер більше по-українскі, але польскія мова була у родіні святою для нас} (Бай).

Во-о-о, як я де не ходів (до школы), розмовляв по-українскі, по-польскі. Батько – католик, мати – українка, то як выходзіло нам. Дзеці, внукі не розмавяйон на польскім энзыкем, на українскім тілько {Діці, внукі не розмовляють польскою моваю, ліше українскою} (Дрина).

(Рідною моваю вважаю) і польску, і українску, бо за жытця доводілось розмовляці обома мовами. (...) українскою розмовляв щодня. Зі своїмі, українцамі, то по-українскі і по-російскі, з полякамі по-польскі, а так по работі, то більшість розмовляв по-російскі (Прыходько).

(У сім'і розмовляемо) кеді по-польску, кеді по-українску. По-українску розмавям, кеді вишці се сходзімі. Кеді іде до кошыцова, в кошычеле, с кошычова – по-польску. Венькшошыч по-українску. (Діці розмовляють) зе мнон трохе по-польску, венькшошыч по-українску {У сім'і розмовляемо} коли по-польскі, коли по-українскі. По-українскі розмовляю, коли всі сходімося. Коли іду в костел, у костелі, з костелу – по-польскі. (Діці розмовляють) зі мною трохи по-польскі, більшість по-українскі} (Садова).

Я 'естем 'полькон, і хце, 'жебі 'ензык тен бив. (...) монж ест православіні і умі по-польску 'бардзо 'пенькне роз'мавяч. І 'хцявам, 'жебі дзеці умелі. (...) дзеці знайон польскі 'ензык і по-польску (...) в дому розма'вямі. І внукі 'умйон роз'мавяч. (...) 'Бивам шченсь'чаркон, чи цось (...), чи мне людзе уважалі? Як 'биво 'свенте польскє свенто. Я завше, мне на Боже наро'дзене дзень 'далі воль'него. І на Вель'каноц мявам, цави час. (...) І по-польску я ф праці розма'вяла, ве, пані, цо 'хцелі 'свухачь по-польску, навет'білі 'таці, муві: "Проше, Францішка Йосіпівна, гувуріть з нами пу-польску, ми хочім, шоб ні забуці польского язика". {Я полька, і хочу, шоб мова ця була. (...) чоловік православній, а вміс по-польскі дуже добре розмовляці. І хотіла, шоб діці вмілі. (...) діці знають польску мову і по-польскі (...) вдома розмовляемо. І внукі вміють розмовляці. (...) Я була щасливою, чи цо (...), чи мене люди поважалі? Як було святе польскє свято. Я завжди, мені на Різдво робілі вихідній день. І на Великдень мала, весь час. (...) І на работі я по-польскі розмовляла, Ви знасте, цо хотілі слухаці по-польскі, навіть буці такі,

що кажуть: „Будь ласка, Францішка Йосипівна, говоріть з нами польськи, ми хочемо, щоб не забути польської мови”} (Прус).

6. Працелюбність волиння

Я багато робив, допіру не можу, старий став (Савчик).

Я вже стара стала, до роботи ледаця, нема сил (Карпук).

Все життя пройшло у праці, щоб можна було протримати себе і вивести у люди дітей (Куньчик).

З дитинства я не звикла відпочивати і даром їсти свій насущний хліб (...). Добре, що сім'я хоч невелика, проте дружна. А так би мені старій не вижити (Куньчик).

Тата помню слабо, бо помер, як ще були малі. Мама казали, що все життя працював на землі. Гвалт, як було тежко без него. Мама не могли прокормити нас троїх, і ми пошли робити у панів. (...)Роблю на городі, жеби всім дітям допомогти, та й сама не можу без роботи (Мельох).

А зара шо, стара, а пенсія мала, Кучма тільки два гривні накинув. Ось так і живу (Куптій).

Зара время сложни, нидобри (Лівіцька).

(А) сейчас на пенсії, нет здоров'я і живьотся очень тяжело. {(А) зара на пенсії, немає здоров'я і живеться дуже тяжко} (Демчук).

7. “Заповіт” молодому поколінню

Працювати потрібно з насолодою, любити Бога і людей, любити землю і не втрачати любові до життя, як би важко не було (Куньчик).

Маємо п'ять вже дорослих внуків і просимо в Бога, щоб і їм послав щасливу долю, щоб не знали воєнних страхіть, жили мирно, спокійно і щасливо (С.Мельничук).

(Х)це се, жеби народи єднали се, жеби не укази'валі пальцем: ти – поляк, ти – українець, ти – жид, не, бо ми дзеці єдного пана Бора. {(Х)очеться, щоб народи єдналися, щоб не показували пальцем: ти – поляк, ти – українець, ти – жид, ні, бо ми діти одного Бога} (Бай).

У народній пам'яті повоєнна дійсність також полишила непоковитовані жалі. Хоча люди раділи, коли де-юре Україна стала незалежною, але радянської влади і пролетарсько-сталінської культури як своєї не прийняли. Оцінка дій цієї влади у фразі: москалів ніколи не любив. Не один українець відмовився від службової кар'єри, щоб лишитися собою, не приєднатися до тих, від чийого імені колективізували, вивозили, розправлялися з молоддю, лише за те, що любила своє і хотіла незалежної України. Жаль, бо нема тих хлопців, що вмерли за неї (3.3: Мельничайко).

У спогадах знаходиться багато підтверджень тому, що колективізація і голодомор – злочини проти людей [2: 17; 3.2], адже, крім цинічного грабежу приватної власності (3.2), влада змушувала до постійного вибору між голодною смертю і кражею (3.2: Тарасюк), подружньою зрадою і бездомним життям (1.4.1: Сокур).

Стереотип поведінки щодо людей інших національностей формувався на Волині впродовж віків і є, так би мовити, унійним. Здавна аборигени жили у складі різних держав поряд з людьми інших національностей. Чужинцям тут велося добре, бо багато гуманізму. Об'єктивну характеристику міжетнічних стосунків на Волині записано від поляків-волинців, що спостерігають за ними не одне десятиліття: *(В)сі один до одного, як свої. Немає різниці, що ми поляки, вони українці* (4: Корчинський). *(С)усіди у нас були росіяни, то на нас говорили поляки, а ми на них кацати. Жили в нашому будинку з-за Буга. То всі навколо говорили, що забужжани, а на нас говорили, що поляки. І так в одному будинку жили і українці, і кацати, як говориться, і забужжани, і поляки* (4: Зелінський).

Яскравим свідченням національної і мовної терпимості волинців є їх бі- і полілінгвізм, коли переважна частина мешканців може послуговуватися кількома мовами: *Російською користуюся з людьми, які не розуміють української мови (...) недалеко по сусідству жила жінка родом з Росії. (...) Ось з нею і спілкувалась російською мовою* (5: Карпюк). *(Т)оді, коли людина не знає її (української мови – Г.К.), переходжу на мову тієї людини* (5: Вавренюк). *(З)наю російську і розумію польську. (...) Працювала разом на плодоконсервному заводі з поляками, росіянами, білорусами* (5: Кунчик). Проте природна асиміляція, воєнне лихоліття і сталінська політика сприяли затиранню етнічної мовної ознаки, тому з'являється таке спостереження респондентки: *Поляків мало, вже повмирали, тепер їхні діти вже українці* (4: Лівіцька). Воно почасти вірне і щодо інших національностей.

Середовище раніше і тепер без агресії сприймало тих, хто розмовляв своєю мовою. Виробленню такої толерантності сприяла чимала кількість мішаних родин, а також те, що довший час українська мова або не мала статусу державної, або була обмежена у своїх функціях: *(Р)озмовляє українською, коли цього вимагають обставини, (...) російською майже завжди* (5: Купавих). *(Рідною мовою вважаю) і польську, і українську, бо за життя доводилось розмовляти обома мовами. (...) українською розмовляв щодня. Зі своїми, українцями, то по-українськи і по-російськи, з поляками по-польськи, а так по роботі, то більшість розмовляв по-російськи* (5: Приходько).

У волинській народній традиції існують шаблони *забужанина, кацапа, жида*, та є й противага: іронічне бачення себе, *хлопця з Волині, у якого ноги в болоті, а спина в глині*. Волинянам в рамках статистичних норм властиве все, що людське: заздрість, сварливість, агресивність, жадібність і т. д. З різних причин той або інший може бути невдоволений будь-ким. Та особисту з кимось конкуренцію, а також стереотипи (у тому числі художні) і підкинута пропагандистські кліше, що на стереотипах паразитують, не варто сплутувати із зразками поведінки групи в умовах колективної свідомості.

У народних оповіданнях волинян не виявлено стереотипу етнічної ненависті: *У нас тут, де тепер живу, не прозиваємо сусідів, і сусіди нас не прозивають, (...) якось ще не було* (4: Зелінський; 1.1, 2.2: Мельничайко). На його відсутність і в інших регіонах України звернув увагу В. Нолл: *”Цікаво, що селяни переважно не вживають назв-кліше на означення певних людей чи подій, не використовують принизливих прізвиськ навіть для тих, хто несе відповідальність за вбивства їхніх батьків”, що більше активісти, які “розкуркулювали”, зберегли, принаймні частково, свій давній соціальний авторитет [Нолл: 34].*

Можливо, тут впливає зразок шляхетної поведінки, властивої давнім націям, до яких належить українська. Самі з почуттям власної гідності, вони шанують її в інших, самі гонимі за самотність, не відмовляють у цьому іншим. Є і прозаїчніші пояснення: вплинула тривала відсутність власної національної держави; те, що українців віками вчили любити чуже, ставити його вище свого. Польська, російська, радянська школи, які виховали цілі покоління українців, формували рівень суспільних цінностей у межах своїх держав.

Поширеними стереотипами поведінки тут є працелюбність, родинні зв'язки з домінантою інтересів дитини (але, як правило, опіка не перетворюється у дріб'язкову); властивий стереотип вдячності батькам, любові до них і пошани за те, що ніколи не жаліли себе. Підтвердження можна знайти у таких фрагментах розповідей: *Все життя пройшло у праці, щоб можна було протримати себе і вивести у люди дітей (...). Добре, що сім'я хоч невелика, проте дружна. А так би мені старій не вижити* (6: Куньчик). *Мама казали, що все життя (тато – Г.К.) працював на землі. Гвалт, як було тежко без него. (...)Роблю на городі, жеби всім дітям допомогти, та й сама не можу без роботи* (6: Мельюх).

Квінтесенцію акцептованих стереотипів поведінки старшого покоління волинян знаходимо у настановах своїм внукам: *Працювати потрібно*

з насолодою, любити Бога і людей, любити землю і не втрачати любові до життя, як би важко не було (7: Куньчик).

Чи можуть волиняни, що розділити найтрагічніші долі Європи ХХ століття, а таких тут більшість, мати провину за минуле? На це публіцистичне питання є ствердна відповідь: так, можуть. Вони винні у тому, що вижили, при цьому поліщуки лишилися поліщуками, забужани – забужанами, поляки – поляками, росіяни – росіянами, євреї – євреями, хоч і без мови; вони, кого згадують у контексті “волинської різні” і “волинських різунів”, винні у тому, що залишалися людьми за нелюдських умов, нікого не зненавиділи і вчать цьому своїх дітей. Їх вина у тому, що люблять говорити і говорять по-своєму, знаючи при цьому ще кілька мов, як ось ці респонденти: *Знаю російську, польську, трохи розумію німецьку* (5: Карпук). *(З)наю мови – російську і відносно польську. (...) А зараз розмовляю тільки однією, українською, мовою* (5: Мельничук). *(Р)уську вчила, німецьку вчила, але українська – рідна* (5: Калішук). *Я полька, і хочу, щоб мова ця була. (...) діти знають польську мову і по-польськи (...) вдома розмовляємо. І внуки вміють розмовляти* (5: Прус).

Мова народних оповідань заслуговує на окреме дослідження, тут зазначимо лише кілька рис: це – простота, лаконічність, вміння через факт і деталь реально передати драматизм пережитого; поетичність – люди бачать глибоко, як висловлювався Борис Олійник, “зором душі” і вміють тонко передати побачене. У розповідях волинян про минуле, на відміну від історії, яка лишає факти і нехтує особистими почуттями очевидців, присутній емоційний вимір подій, настрої учасників, їх почуття і роздуми [3: 10], а також характеристика історичного процесу, оцінки його учасників і зразки поведінки.

Отже, колективне уявлення довоєнного покоління волинян про ХХ століття адекватне дійсності та в основних рисах збігається з історично-науковим його баченням. До акцептованих тут стереотипів поведінки належать зразки працелюбності, лояльності, гуманності, стриманості, об’єктивності, виваженості. Стереотипу етнічної нетерпимості в оповіданнях волинян не виявлено, вони свої дії та дії інших оцінюють моральними категоріями. Такі слова, як *совіти і банда*, у текстах оповідей набувають додаткової семантики та емоційного забарвлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Григор’єв-Наш. Історія України в народних думках та піснях. – К.: Веселка, 1993. – 272 с.

2. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920 – 1930 років. – К.: Родовід, 1999. – 559 с.

3. Historia bliska. Najważniejsze wydarzenia w dziejach mojej społeczności. Świadkowie i świadectwa. – Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego. Ośrodek KARTA, 1998. – 23 s.
 4. Łukasiewicz D. Jak pies ze świnią. – Wprost. – 2001. – Nr 14 (958). – S. 80 – 81.

Додаток

СПИСОК ОПИТАНИХ

Прізвище	Рік народження, національність	Місце народження	Місце проживання	Збирач
Бай Олена Владиславівна	1928, полька	м. Володимир Волинського воєв.	м. Володимир- Волинський Волинської обл.	Кузьмічук Сергій
Вавренюк Любов Макарівна	1932, укр.	Колонія Холмського повіту Люблінського воєв. (Польща)	м. Луцьк Волинської обл.	Шинкарук Ірина
Гавлінська Феопанія Тихоніва	1940, укр.	с. Мар'янівка Луцького повіту Волинського воєв.	м. Рожище Волинської обл.	Савчук Ганна
Гонтар Сильвестр Антонович	1934, укр.	с. Журавичі Луцького повіту Волинського воєв.	с. Журавичі Жіверцівського р-ну Волинської обл.	Приймачук Олеся
Дрина Володимир Гордійович	1923, поляк	с. Старики Горохівського повіту Волинського воєв.	м. Берестечко Волинської обл.	Нікітюк А.
Демчук Ніна Іллівна	1930, рос.	с. Ляхово Кашинського р-ну Тверської губерні. (Росія)	м. Луцьк Волинської обл.	Демчук Марія
Зелінський Ришард Михайлович	1942, поляк	м. Луцьк Волинської обл.	м. Луцьк Волинської обл.	Яцків Олександр
Давидюк Тетяна Трохимівна	1928, укр.	с. Журавка Городищанського р-ну Черкаської обл.	с. Журавка Городищанського р-ну Черкаської обл.	Гнаткевич Тетяна
Калішук Катерина Степанівна	1931, укр.	с. Вулька Хорошівська Люблінського воєв. (Польща)	м. Луцьк Волинської обл.	Назарук Віра
Куньчик Галина Костянтинівна	1940, укр.	с. Стрільче Горохівського р-ну Волинської обл.	смт Мар'янівка Горохівського р-ну Волинської обл.	Лапків Андрій
Карпюк Надія Хомівна	1920, укр.	с. Вілька	смт Головно Волинської обл.	Шнур Ірина

Корчинський Юзеф	1922, укр.	с. Шеховиці (Польща)	м. Рожище Волинської обл.	Совтис Руслан
Куптій Охрімія Дмитрівна	1930, укр.	с. Мизово Ковельського повіту Волинського воев.	с. Мизово Старовижівського р-ну Волинської обл.	Дубік Ярослав
Купавих Тамара Дмитрівна	1932, рос.	с. Ігнатово Балахнінського р-ну Нижньгородської обл. (Росія)	м. Луцьк Волинської обл.	Маркова Марина
Лівіцька Надія Григорівна	1923, укр.	с. Морозів Дунаєвського р-ну Проскурівської обл.	с. Підгайці Луцького р-ну Волинської обл.	Лівіцька Олена
Мелюх Ганна Захарівна	1920, укр.	с. Крунець Славутицького р-ну Проскурівської обл.	с. Крунець Славутицького р-ну Хмельницької обл.	Катеренюк Оксана
Мельничайко Михайло Володимирович	1928, укр.	с. Берилівці Зборівського повіту Тернопільського воев.	с. Берилівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Гундер Оксана
Мельничук Лідія Василівна	1932, укр.	с. Небіжка Луцького повіту Волинського воев.	м. Луцьк Волинської обл.	Гопанчук Алла
Мельничук Семен Дмитрович	1925, укр.	с. Криничне Луцького повіту Волинського воев.	м. Луцьк Волинської обл.	Гопанчук Алла
Піщик Марія Максимівна	1936, укр.	с. Влине (Росія)	м. Нововолинськ Волинської обл.	Осоховська Жанна
Приходько Йосип Трохимович	1930, поляк	с. Морозовичі Володимирського пов. Волинського воев.	с. Заболотці Іваничівського р-ну Волинської обл.	Усік Ольга
Прус Францішка Йосипівна	1928, полька	м. Володимир Волинського воев.	м. Володимир-Волинський Волинської обл.	Каращук Ганна
Тарасюк Ольга Олександрівна	1935, укр.	с. Самари Ковельського повіту Волинського воев.	хутір Білаші с. Самари-Оріхові Ратнівського р-ну Волинської обл.	Шинкарук Галина
Ткачук-Надольська Франческа	1922, укр.	с. Воля Жуленська Люблінського воев. (Польща)	с. Усичі Луцького р-ну Волинської обл.	Ремінна Наталія
Савчик Іван Йосипович	1927, укр.	с. Мановичі Луцького повіту Волинського воев.	с. Прилісне Маневицького р-ну Волинської обл.	Жуковський Сергій

Саган Юрій Вікторович	1931, укр.	с. Пульмо Любомльського повіту Волинського воєв.	с. Пульмо Шацького р-ну Волинської обл.	Саган Вікторія
Садова (дів.Сікорська) Марія Янівна	1924, полька	м. Гомбін Плоцького воєв. (Польща)	м. Володимир- Волинський Волинської обл.	Кузьмічук Сергій
Сокур Олександра Дементіївна	1894, укр.	с. Мировка Кагарлицької волості Київської губ.	м. Луцьк Волинської обл.	Каращук Ганна
Федорук Надія Дмитрівна	1929, укр.	с. Федлуки Влодавського повіту Люблінського воєв.	м. Луцьк Волинської обл.	-
Чеснюк Ганна Степанівна	1923, укр.	с. Діброва Кременецького повіту Волинського воєв.	с. Діброва Кременецького р-ну Тернопільської обл.	Дубік Ярослава
Шеремета Марфа Романівна	1920, укр.	с. Брониця Камінь- Каширського повіту Поліського воєв.	с. Брониця Камінь- Каширського р-ну Волинської обл.	Шеремета Світлана
Цаль Надія Антонівна	1928, укр.	с. Острог Яновського повіту Люблінського воєв. (Польща)	с. Холопичі Локачинського р-ну Волинської обл.	Прицепя Світлана
Ягелюк Олександра Хомівна	1939, укр.	с. Уханька Люблінського воєв. (Польща)	м. Луцьк Волинської обл.	Левчук Марія

Світлана КРАВЧЕНКО

ЛЮДСЬКІ ДОЛІ У ВИРІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

(на матеріалі спогадів І. Марчака)

Офіційна історія, як би не прагнули до об'єктивності її автори, завжди залишається підпорядкованою домінуючій ідеології та інтересам державної політики. Події, як правило, оцінюються з огляду на запити колективної більшості: політичної, національної або будь-якої іншої, залежно від ситуації. Дуже часто по-іншому змальовуються ті ж історичні події в так званій неофіційній історії: щоденниках, спогадах, листах тощо. У них, незважаючи на значний відсоток суб'єктивності, завжди звучать живі голоси очевидців.

© Кравченко С., 2003

Щодо українсько-польських стосунків у ХХ столітті, то справа виглядає ще складнішою, оскільки офіційна історія не має однозначної оцінки через відсутність повної та об'єктивної інформації, а неофіційні джерела лише зараз відкриваються дослідникам та широкому загалу. В силу багатьох суспільно-історичних факторів у 20 – 40 рр. простежується загострення міжнародних стосунків у Східній Європі. Ця тенденція торкнулася й українсько-польських відносин. Для створення більш-менш об'єктивної картини їхнього перебігу необхідне вивчення як офіційних (архівних документів, публікацій у тогочасній пресі), так і неофіційних (щоденників, спогадів, листів) джерел інформації. Якщо офіційна версія польсько-українських стосунків із польського боку найчастіше підпорядковувалась інтересам польської національної й державної більшості, а з українського боку була в основному заангажована комуністичною ідеологією, то якраз “людські документи” подають відносно об'єктивну картину історичних подій та глибину їхнього трагізму. Причому існує ще від початку 20-х років ХХ ст. значна кількість спогадів, щоденників і т. д. як поляків, які зазнали жорстоких переслідувань на українських землях (наприклад, „Z doli tułaczy” Juljana Chorzewskiego (1), так і українців, які зазнали жорстоких переслідувань на польських територіях, та українців із тодішньої Радянської України [4].

Серед спогадів, які були вже давно опубліковані за кордоном і тривалий час невідомі нам саме через ідеологічні мотиви, – книга І. Марчака “З мучеництва Холмщини та Білгорайщини” [3]. У ній побачена очима простого селянина й описана та суперечлива суспільно-політична ситуація, яка склалася на Волині в міжвоєнний період.

Спогади Марчака складаються з п'ятнадцяти невеликих розділів, у яких розповідається про життя українських селян на Холмщині та Підляшші. Вони охоплюють період від 1915 до 1938 років. Вражають ті факти й приклади, які наводить автор, ілюструючи процес релігійних утисків, які терпіли волинські селяни як з боку тогочасної політичної влади, так і з боку костюлу.

У розділі “Слов'янські варвари” автор розповідає про те, як 1918 р. на Білгорайщині “поляки позамикали православні церкви” і на весь повіт залишилося всього три православних священики, які утримувалися винятково за кошт парафіян, бо їх парафії були “заштатні”. Так католиками були захоплені церкви у таких населених пунктах, як Терешполь, Білгорай, Соль, Княжпільський Майдан, Горішні Липини, Біща, Княжпол,

Корхов, Обша, Рожанецька Воля, Замх і т. д. [3, 12]. Марчак порівнює ставлення польських католиків до православних зі ставленням більшовиків до релігії, знаходячи в їхній поведінці дуже багато спільного. Він пише: “Це було щось неймовірне, – але факт: “християни” від християн відібрали їх храми, щоб вони не ходили молитися Богу! Прийде неділя чи взагалі якась свята, – православний українець може робити собі, що хоче, але до церкви не піде, бо від нього її відібрали. Хай у нього не буде християнського свята, – хай навіть Бога забуває! Отож, поляки-католики поступили з православними українцями так, як большевики, – повідібрали церкви!”[3,13]. Бо, як правило, ті люди, які мають в руках владу, прагнуть зберегти її будь-якою ціною. У даному випадку саме така недалекоглядна спроба.

Згодом почалося перехреснування тих церков у костьоли. Далі автор розповідає, як дощенту були зруйновані церкви в Хмельку, Люхові і Крешеві, і лише у 20-х роках парафіяни почали відбудовувати церкви за власний кошт. Спершу збиралися на богослужіння в stodoli, а пізніше придбали для цього хату, на яку поліція постійно накладала печатку заборони. А в шостому розділі своїх спогадів Марчак описує трагічну історію вбивства митрополита Юрія Яросевича, яку большевики почали використовувати у своїй ідеологічній пропаганді серед українських селян. Тому православна церква мусила пильнувати на два фронти: проти католицьких претензій і проти комуністичної атеїстичної пропаганди.

У 30-ті роки до вже перерахованих фактів додався ще один – влада поставила вимогу, щоб богослужіння у церквах велось лише польською мовою. Релігійна державна політика набула відвертого антиукраїнського характеру.

Про жорстоку політику колонізації українців на Волині писала в своїх “Щоденниках” навіть польська письменниця Марія Домбровська, яка часто була на волинських землях і добре знала ту ситуацію. Прикладом насильного покатоличення було село Гринки, про яке на той час говорила мало не вся Європа. Домбровська писала, що польська армія при пацифікації Гринок виступила в ролі польських хрестоносців. Письменниця вважала, що з політичної точки зору цей епізод є абсолютним безглуздом і божевіллям, і Польща буде за це тяжко платити [2, 257 – 258].

Значна частина спогадів І. Марчака присвячена соціальному становищу українського селянства на Холмщині. У IV, VII та VIII розділах розповідається про різні засоби, які використовувала польська влада для

цькування і розпалювання конфліктів між польським та українським селянством. З цією метою навіть залякували поляків “комунізмом”, називаючи все українське комуністичним. У спогадах читаємо: “Вперто, постійно, догматично, без дозволу на спротив і заперечення, польська поліція вдовбувала в свідомість селян: усе, що друкується по-українськи, – то комуністична робота, незважаючи на його зміст. А хто читає українську пресу й книжку, – хай би це було й саме Св. Письмо, – той комуніст. І, як “комуніста”, влада буде його карати”[3, 31]. Натомість у 1930 р., як пише автор, польський уряд вдався до нових хитрощів, дозволив заснувати москвофільську організацію в Терногороді й поширювати її вплив на села. Використовували всілякі способи боротьби з українською національною свідомістю. За свідченням І. Марчака, вищою точкою в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі на Холмщині став кінець 30-х років. До 1938 р. на Холмщині й Підляшші було знищено 167 православних церков, накладалися штрафи за вживання української мови, все православне, а значить, українське визнавалося чужим і ворожим. Настав “Золотий мир на Диких Полях-степах України” [3, 50].

Якщо на землях, які входили до складу Польщі, українське селянство найбільшою мірою потерпало від політичних та релігійних утисків тогочасної польської влади, то на українських землях тодішньої Радянської України український народ потерпав від страшних політичних переслідувань з боку більшовицької влади. Існує велика кількість так званих “людських” документів, які розповідають про ці жахливі сторінки історії України. Серед них спогади Ю. Мовчана “Незабутнє і прощене. Історія однієї української селянської родини між двома війнами”, опубліковані у 80-х роках в Аргентині.

У невеличкій книжечці, яка охоплює кілька десятків сторінок, автор розповідає про село Зороків, що на Житомирщині, про важкі поневіряння його власної родини впродовж 20 – 30-х років. Скільки він пам’ятав, то батько й мати завжди багато працювали, щоб утримувати сім’ю, проте батька в 1929 р. заарештували й вивезли на Сибір як куркуля. А згодом, у 1930 р., депортували всю сім’ю. Ще до того від жахливих умов життя померли сестра Марія і брат Антон, а під час депортації тяжко захворів і став глухонімим наймолодший брат Юрко. Його ж самого вигнали зі школи за те, що був сином куркуля і не прийшов на Різдво до школи, а врятуватися від вивезення вдалося лише завдяки тому, що втік у 1930 р. до Харкова, де спершу поневірявся, а згодом працював на сук-

няній фабриці. Але й тут доля його переслідувала: був студентом інституту журналістики, потім працював у редакції, та коли прийшла інформація з села про сім'ю, його зразу ж звільнили. У спогадах постає вражаючий образ тогочасного радянського Харкова, голодного й холодного, переповненого старцями та дітьми-сиротами.

Український народ як в Радянській Україні, так і в Польщі знаходився в тяжких умовах політичного й релігійного гноблення. Причому загостренню міжнаціональних стосунків як у першому, так і в другому випадках активно сприяла влада, що й призвело до кровопролитних міжнаціональних сутичок у 40-х роках, які були використані фашистською й більшовицькою владами для власних загарбницьких цілей.

У статті згадані лише деякі з опублікованих спогадів про події 20 – 40-х років, проте таких матеріалів є дуже багато як з польського, так і з українського боку.

Більшість сучасних публікацій про ті події, які масово з'являються в пресі, грішать перебільшеннями в той чи інший бік та підтасовуванням фактів під певну ідеологію. Наприклад, велика стаття американського історика Тімоті Снайдера “Волинь, рік 1943” [5], в якій автор подає досить детальний і глибокий аналіз подій на Волині впродовж 40-х років, проте зовсім не вказує на джерела такої інформації, як кількість жертв із польського боку – 50 тисяч, участь воїнів УПА в операціях гітлерівців та в кожному разі кількість їх польських жертв і т. д.

Тому видається надзвичайно необхідним залучення всіх наявних джерел інформації, у тому числі й спогадів очевидців, щоденників учасників подій для створення реальної картини подій на Волині в 40-х роках ХХ ст. та їх об'єктивної інтерпретації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Chorzewski J. Z doli tułaczy // Gazeta Piotrkowska. – 1922. – № 1 – 9
2. Dąbrowska M. Dzienniki. – Warszawa, 1988.
3. Марчак І. З мучеництва Холмщини та Білгорайщини. – Вінніпег, 1957.
4. Мовчан Ю. Незабутнє і непростене. Історія однієї української селянської родини між двома війнами. – Буенос-Айрес, 1982.
5. Snyder T. Wołyń, rok 1943 // Tygodnik powszechny. – 2003. – № 19. – 11 maja.

**“ВОЛИНСЬКІ СПОГАДИ” ЮЗЕФА ЗЕМБИ: ОСМИСЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН ПЕРІОДУ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Книга “З-над Стоходу” Юзефа Земби – це літературно опрацьовані спогади, які стосуються подій останніх років II Речі Посполитої та часів II Світової війни до вересня 1943 р. Щоб зрозуміти описувані факти, треба враховувати кілька моментів. По-перше, предметом дослідження є дитячі спогади Юзефа Земби, що зумовлює специфічний підхід до зображуваних явищ – своєрідний симбіоз дитячого та дорослого світовідчуття. По-друге, суб’єктивне бачення описуваних подій. Відповідно, ми не можемо говорити про об’єктивну істину, але натомість з’являється інший аспект, можливо, важливіший – суб’єктивний погляд, який виникає на межі двох культур. Саме він може дати ключ до розгадки певних процесів, адже йдеться про осмислення, а не нагромадження фактів.

Цілком абстрагуватись, читаючи книгу Юзефа Земби “З-над Стоходу. Волинські спогади”, важко. І не тільки тому, що тлом опису є історія нашого краю і не поодинокі цікаві культурознавчі аспекти, на зразок: “Шевченко? О Шевченко! Навіть діти, які ще не ходять до школи, знають, що це найбільший український поет. Може навіть єдиний поет? Кожен відомий український віршик є віршем Шевченка. Ніхто щодо цього не має жодних сумнівів” [1, 59] (тут і далі переклад з польської наш – А.М.). Цікавий передусім погляд людини іншої національності, осмислення нею фактів, до яких ми намагаємось приліпити ярлик-опозицію “наше-ваше” (в значенні “істинне-хибне”).

Варто згадати принцип добору фактичного матеріалу. Зважаючи на специфіку жанру літературних спогадів і тип оповіді, треба сказати, що в тексті фігурують події, чий вплив на свідомість дитини був найвідчутнішим. Тому описові спортивних змагань відводиться стільки ж місця, скільки й описам особливо брутальних епізодів військової кампанії. У достовірності фактів сумніватись не доводиться, адже всі вони емпіричного походження. Суб’єктивний компонент додається не стільки під час споглядання, скільки в процесі пізнішого осмислення побаченого. Це дає змогу створити більш-менш цілісну картину подій на волинських теренах, або, принаймні, ознайомитись з лексикою на позначення специфіч-

них явищ і предметів, які супроводжували окупацію (напр., *кутерного* – агент НКВД, поява якого в селищі сповіщала про подальший арешт кількох родин; *теплушка* – спеціальний вагон, обладнаний для тривалого перебування в ньому чималої кількості людей, інакше кажучи, – “експрес до Сибіру”).

Досить промовистий факт, що Юзеф Земба за свою книгу спогадів отримав нагороду на конкурсі “Поляки на Волині і Поліссі 1939 – 1946 рр.” і був відзначений загальнопольським конкурсом “Східні території під окупацією 1939 – 1945 рр.”

Коли йдеться про взаємини кількох націй, уникнути універсалізації та узагальнення важко. На сторінках “Волинських спогадів” постійно фігурують поняття “українці”, “поляки”. Питання в тому, як автор тлумачить ці категорії. Адже, з одного боку, це можуть бути збірні поняття, як узагальнення національного характеру, а з іншого, – ілюстрації до опозиції “позитивне-негативне”. Другий підхід досить поширений, оскільки для кожної людини її нація – абсолютний позитив, статус іншої нації визначається географічним розташуванням: найближчий сусід завжди є найзлішим ворогом. Проводячи відповідну політику, держава формує відповідний загальний стереотип: плюс – це ми, а мінус – вони, тобто ті нації, які конкурують з нами, претендують на наші території в силу історичних обставин, не визнають нашого авторитету тощо. За такої позиції значно легше прихильно ставитись до якоїсь-там Ефіопії чи Намібії, чий інтереси ніяк не перетинаються з нашими. Для чималої частини українців сьогодні, скажімо, змією з гіпнотичним поглядом є Росія, країна “абсолютного зла”, яка винна в “усіх наших бідах”. Один з результатів такої політики – створення ідеологічних неологізмів: нам добре відома практика зловживання поняттям “народ”, коли на основі одиничних фактів, часто не об’єктивних чи навіть сфальсифікованих, робиться глобальне узагальнення з претензією на істинність. На жаль, така тенденція не втратила актуальності й сьогодні, що загалом не суперечить людській природі, оскільки завжди простіше бачити речі з того боку, який ближчий, зрозуміліший або просто вигідний. Історія не може дозволити собі такої розкоші, але це її ідеальна модель. Всі згадані обставини є суттєвою перешкодою для об’єктивного осмислення національних взаємовідносин (якщо тут можна говорити про якусь можливу об’єктивність, навіть гіпотетичну), а відтак найпоширенішими формами з’ясування стосунків є або така собі “міжнародна лайка”, або “перетягування ковдри”.

У нашому випадку ситуація дещо інша, адже ми маємо справу з літературним твором. Отож, спробуємо поглянути на українсько-польські взаємини очима Юзефа Земби.

Чітке розрізнення (тобто українець – поляк) присутнє з перших рядків, в основі якого – менталітет націй. Це надбудова, яка стосується галереї образів, описаних у першій частині. Це своєрідний всезагальний поділ, який, проте, є самоцінним. В основі такого поділу – національна самосвідомість автора. Можна стверджувати, що Юзеф Земба не є прихильником теорій розвитку людства, які нівелюють поняття нації та держави. Стосунок понять “українець”, “поляк” до характерів певних індивідів дуже опосередкований. Вони дають змогу глибше збагнути світогляд конкретної особи, проте не марковані категорією оцінки самі по собі, а залежать від контексту: “Повертаємось. На дорозі калюжі, зламані гілки і вирвані з корінням дерева. Навіть не уявляли, що до Міхалка так далеко. Це все могло звалитись на нас. Велику вдячність відчуваємо до тієї незнайомої української жінки” [1, 107]. Поняття на позначення національності зберігають нейтралітет. Це чи не єдиний аспект у книзі, який має статистично-об’єктивне забарвлення.

Події II Світової війни суттєво змінюють структуру подальшої оповіді. Епіцентром авторської уваги стають конкретні події, а портретні замальовки (в широкому розумінні – життєписи осіб) відходять на задній план. Перед нами постають страхиття війни: “...А було в тому щось від невинної, дитячої забави. Часом біля ямок з’являлося щось наче ясніше за пісок. Ямки поступово вирівнювалися. Була це нікому до того не відома, щойно винайдена гра. Я дивився на видуті піщинки, на ямки, що при цьому утворювались, зовсім спантеличено. Зробив жест, щоб включитись до тієї гри. Брат сильно схопив мене за руку і відтягнув.

– Там же люди! – обурено прошепотів.

– Люди? – не вміщувалося в моїй дитячій свідомості – Люди?” [1, 209].

Генеza українсько-польських відносин проходить три етапи: довоєнне життя поселення, більшовицька та гітлерівська окупації. Загальноісторичний контекст автора мало цікавить. У центрі уваги насамперед найближче оточення Юзефа Земби. У випадку з “Волинськими спогадами” це не є перешкодою, адже, як відомо, волинські території значний період історії були помешканням представників принаймні трьох націй: поляків, українців та євреїв.

Перша частина в плані міжнаціональних стосунків майже статична. За словами автора, люди його оточення були настільки толерантними, що не зважали не тільки на розбіжності в способах господарювання, а й на релігійні переконання, якщо тільки вони не мали шовіністичного забарвлення. Інтереси та потреби довоєнного життя стосуються побутових проблем, що не може стати причиною суттєвих міжнаціональних розбіжностей (принаймні в тій моделі, яку нам подає Юзеф Земба).

Найконтрастнішою частиною спогадів є опис більшовицької експансії. Певні моменти нагадують театр абсурду: “Війна – це зрештою якась надія і зміна” [1, 165]. Спробуймо уявити собі більшовицьку дійсність, якщо нав’язлива ідея одного з селян-українців – “ми б того німця на руках принесли” [1, 169]. Миттєвий спалах радості українського населення замінюється розпачем, коли більшовики починають впроваджувати свою політику: “Архипе, скажи, чи там в канцелярії складають нові списки? – намагається про щось довідатись.

– Я в гіршому списку, ніж пан, – каже пригнічено.

– То й на українців теж?

– Не перебирають. Нагромаджують доноси”.

Чи не найнегативніше забарвлені слова *більшовик* та *комуніст*. У цьому нема нічого дивного – для Юзефа Земби це не тільки посягання на державність, а й гострий конфлікт двох протилежних світів. У світлі описуваних подій українці є заручниками обставин, а не самостійною силою: “З українцями їм легше. Бідні записуються навіть з охотою, а багатші, бо бояться” [1, 154] (йдеться про організацію колгоспів – А.М.). Описуючи події цього періоду, автор може тільки дивуватися абсурдності впровадженої політики. Автор не намагається виправдовувати певні вчинки українців, рідше поляків, як є, м’яко кажучи, трохи аморальними. Але він дотримується послідовності викладу, що дає змогу бачити всі причини, які наштовхують на одну думку, – людина слабка істота, надто залежна від суспільних подій та приватних інтересів. Зображення більшовицької окупації не позбавлене елементів іронії та сатири, що вносить в зображення свої корективи. Виникає питання не чому?, а як взагалі може таке відбуватись? Якщо для українців відповідна політика більшовицького комунізму є новою тільки частково, то для людини західного типу (таким себе виявляє Юзеф Земба) вона є просто алогічною, неприродною: “Знаємо вже всі пісеньки, які співають солдати: “Катюшу”, “Єслі завтра вайна” і навіть “частушки”. Найбільше подобається “частушка” про радянський гребінець:

Наш савецкій гребешок
додіраєт до кішок.
Волоси дерутся,
воши астаються.

Батько пояснив нам, що йдеться не тільки про дивний радянський гребінець, який видирає волосся, а й про людей. Найкращих кидають за гра-ти або вивозять до Сибіру, а найгірші воші й гниди залишаються на руській землі” [1, 163]. Атмосфера суцільного страху певною мірою зближує і українців, і поляків. Суттєві суперечності з’являються пізніше, з появою загонів української міліції, призначених для підтримання гітлерівського окупаційного режиму. Хоча й тут українець (маються на увазі конкретні особи) є не активним суб’єктом історичного процесу, а білкою в колесі, яка біжить тому, що мусить бігти. Крім того, виникають сприятливі умови для того, щоб повернути “давні борги”, принагідно згадуючи ще часи Богдана Хмельницького, що в черговий раз демонструє слабкість людини і низький рівень культури.

Оцінюючи картину, яка вимальовується після прочитання двох частин (логічний поділ – довоєнне життя та більшовицька окупація), українсько-польські стосунки можна окреслити як мирне співіснування. Таку пом’якшену позицію не важко витлумачити. Насамперед, автор не відмежовується від культурного середовища, в якому виріс (як зауважує сам, ще в ранньому дитинстві вивчив українську мову), крім того, часове нашарування надто велике, Юзеф Земба хоче бачити своє дитинство як ідеальну модель. Така позиція властива мало не всім польським письменникам волинського походження, які, крім того, не надто охоче зачіпають draжливе питання українсько-польських відносин.

Описуючи події так званої “різанини українських націоналістів”, автор намагається уникати суб’єктивних оцінок. Складається враження, що він намагається перекричати сам себе, прикриваючись фактами. Він принципово не бажає осмислювати ситуацію, розуміючи, які висновки з’являться. Своєрідним моментом істини є такий епізод: “Сволота! – повторив. – Вони тепер ладнаються на нас. Але ми їм так легко не дамося. Мав на увазі міліціонерів та бандитів, які до них належали. Українців знає добре, бо багато їздить по довколишніх селах. З багатьма навіть приятелює. Хоча б такий Кухарук, Дементій, Никончук, Мулярчук – ніхто з них не зробив би кривди іншій людині, а кум Ігнат або Міхалко – то майже родина” [1, 219].

Перед нами одна з магістральних ідей Юзефа Земби – маючи справу з проблемою міжнаціональних стосунків, треба усіма способами уникати узагальнення. Народ, вони, нація – це абстракції. Історичний процес має конкретних суб'єктів, допустимо говорити про конкретну особу. Навіть за цієї умови існує як мінімум дві позиції, кожна з яких по-своєму істинна.

Юзеф Земба демонструє, що оцінювання фактів історії – справа вельми невдячна і безрезультатна. Проблема залишається відкритою, адже закрити очі на події Другої світової війни – теж не вихід. Тим більше, що передумовами вибору нації-ворога сьогодні є економічний статус і міжнародний авторитет об'єкта зазіхання (ще б пак, Україну легше проковтнути, ніж Німеччину, претензії до якої були б значно справедливішими). Поки підґрунтям міжнаціональних відносин є політика, говорити про якесь конструктивне рішення немає сенсу.

Власне кажучи, очевидно, що автор навіть не намагався з'ясувати стосунки України та Польщі. Ця проблема скоріше опосередкована, контекстуальна, але неминуча, як частина життя Юзефа Земби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Zięba J. Znad Stochodu. Wspomnienia wołyńskie. – Lublin: Norbertinum, 2001. – 254 s.

**Ухвала міжнародної наукової конференції
“Українсько-польський конфлікт на Волині в роки
Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”
(м. Луцьк, 21–23 травня 2003 року)**

Учасники міжнародної наукової конференції відзначають, що українсько-польські відносини періоду Другої світової війни залишаються важливою й актуальною науковою проблемою, викликають глибокий інтерес широкої громадськості України та Польщі. На конференції було обговорено ключові питання першопричин, перебігу та наслідків українсько-польського протистояння.

Учасники конференції вважають:

1. Трагічні події на Волині 1943 – 1944 рр. повинні розглядатись у загальному контексті історії українсько-польських відносин ХХ століття.

2. За останнє десятиріччя українські та польські історики зробили значний крок вперед у документальному й історіографічному опрацюванні подій минулої війни в контексті їх внутрішнього і міжнародного вимірів.

3. Під час конференції було оприлюднено чимало невідомих досі фактів і документів, які вимагають нових концептуальних підходів до вивчення проблеми. Основними джерелами дослідження цього питання є архівні матеріали, доступ до яких усе більше відкривається для науковців.

4. Необхідно скоординувати дослідження історії українсько-польських відносин у ХХ столітті, створити повний банк даних щодо жертв українсько-польського конфлікту 40-х рр. ХХ ст. З цією метою започаткувати на базі Волинського державного університету ім. Лесі Українки лабораторію (кафедру) українсько-польських студій. Це повною мірою відповідає духу Спільної заяви президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання», підписаної у Києві 21 травня 1997 року. У ній зазначається: «Інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які в атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об'єктивні оцінки».

Учасники конференції рішуче виступають проти спроб використати відзначення трагічних подій 1943 – 1944 років для розпалювання польсько-української конфронтації, висловлюють упевненість, що знання правди про минуле сприятиме утвердженню співробітництва і дружби між польським та українським народами в інтересах Польщі та України.

За дорученням учасників конференції:

професор С. Макарчук
м. Луцьк, 23 травня 2003 року

професор В. Філяр

НАШІ АВТОРИ

Анджей Бонусяк – доктор, викладач Інституту історії Жешувського університету (Жешув, Польща).

Влодзімєж Бонусяк – доктор історичних наук, професор, ректор Жешувського університету (Польща).

Гурій Бухало – кандидат історичних наук, професор кафедри українознавства Рівненського інституту слов'янознавства.

Оксана Вишневська – кандидат філологічних наук, старший викладач Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Валентин Вісин – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Луцького державного технічного університету.

Тетяна Вісіна – кандидат історичних наук, доцент Луцького державного технічного університету.

Єжи Войцеховський – доктор, заступник декана історико-філологічного факультету філії Свентокшиської академії ім. Яна Кохановського (Пйотрков Трибунальський, Польща).

Володимир Гика – директор Державного архіву Волинської області (Луцьк).

Тарас Гунчак – професор Ратчерського державного університету (США).

Чеслав Гжеляк – доктор історичних наук, професор, заступник директора Свентокшиської академії ім. Яна Кохановського (Пйотрков Трибунальський, Польща).

Руслана Давидюк – кандидат історичних наук, доцент Рівненського гуманітарного університету.

Олег Дмитерко – аспірант Національного університету “Острозька академія”.

Леонід Зашкільняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Ігор Ільюшин – кандидат історичних наук, доцент Київського славістичного університету.

Ярослав Ісаєвич – директор Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор (Львів).

Ганна Карашук – старший викладач Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Дмитро Клець – історик (Дубно, Рівненська обл.).

Надія Колошук – кандидат філологічних наук, доцент Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Володимир Комар – кандидат історичних наук, доцент Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника (Івано-Франківськ).

Здіслав Конєчний – доктор, співробітник Інституту національної пам'яті Польщі (Перемішль).

Костянтин Кондратюк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Світлана Кравченко – кандидат філологічних наук, доцент Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Юрій Крамар – кандидат історичних наук, доцент Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Роман Кутовий – аспірант кафедри давньої і нової історії України Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Микола Кучерепа – кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Юрій Макар – доктор історичних наук, професор Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Степан Макарчук – доктор історичних наук, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Ярослава Мартинюк – кандидат історичних наук, доцент Луцького державного технічного університету.

Андрій Моклиця – аспірант Львівського національного університету ім. Івана Франка (Львів).

Марія Моклиця – доктор філологічних наук, професор, вчений секретар Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Ольга Никончук – завідувач редакції “Реабілітовані історією. Волинська область” (Луцьк).

Микола Онуфрійчук – голова Волинського обласного громадсько-культурного товариства “Холмщина” (Луцьк).

Чеслав Партач – доктор історичних наук, професор Кошалінської політехніки (Кошалін, Польща).

Анатолій Русначенко – доктор історичних наук (Київ).

Анатолій Свідзинський – доктор фізико-математичних наук, профе-

сор, завідувач кафедри теоретичної і математичної фізики Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Володимир Сергійчук – директор Центру українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор (Київ).

Юрій Сливка – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії України Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України (Львів).

Генрик Станьчик – доктор історичних наук, професор філії Свентокшиської академії ім. Яна Кохановського (Пйотркув Трибунальський, Польща).

Тетяна Тишук – кандидат філологічних наук, старший викладач Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

Володимир Трофимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету “Острозька академія”.

Лілія Трофимович – викладач Національного університету “Львівська політехніка”.

Владислав Філяр – доктор наук, професор Академії національної оборони Польщі (Варшава).

Іван Шишкін – аспірант Національного університету “Острозька академія”.

Василь Червоній – народний депутат України.

Ярослав Царук – краєзнавець, співробітник редакційно-видавничої групи “Реабілітовані історією” (Володимир-Волинський).

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ I. Соціально-економічні, політичні, військові та духовні причини Волинської трагедії	5
Ярослав Ісаєвич. Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст.	5
Анатолій Русначенко. Українсько-польські відносини в XX столітті: погляд українського автора	21
Микола Кучерепа. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни	36
Єжи Войцеховський. Концепція Юзефа Грабця-Домбровського (активістичний табір) побудови польської держави в період Першої світової війни	49
Володимир Комар. Роль польського війська в національній політиці на Волині у другій половині 30-х рр. XX ст.	57
Юрій Крамар. Українсько-польські міжконфесійні стосунки на Волині напередодні Другої світової війни	67
Ярослава Мартинюк. Вплив польської державної адміністрації на формування та діяльність органів місцевого самоврядування на Волині (20–30-ті рр. XX ст.)	76
Руслана Давидюк. Український лояльний табір на Волині (30-ті роки XX століття)	86
Ольга Никончук. Спроби українсько-польського порозуміння на Волині у міжвоєнний період. Політика Г. Юзевського	94
Тетяна Вісіна. Політика польської влади щодо української кооперації на Волині у другій половині 30-х років XX ст.	99
Чеслав Ёжеляк. Бої за Волинь у 1939 році	109
Лілія Трофимович. Українсько-польські відносини в 1939 році	127
Валентин Вісин. Опір поляків і українців радянському режимові у Волинській області в 1939–1941 рр.	135
Розділ II. Перебіг і наслідки українсько-польського міжнаціонального конфлікту на Волині	144
Тарас Гунчак. Поляки й українці під час Другої світової війни	144
Анатолій Свідзинський. До трагічних подій на Волині в роки Другої світової війни	152
Володимир Сергійчук. Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг і наслідки	162
Владислав Філяр. Українсько-польська збройна конфронтація на Волині в роки Другої світової війни: джерела, перебіг і наслідки	192

Василь Червоний. Волинь 1943–1944 рр. Жертви злочинів чи справедливої національно-визвольної боротьби?.....	215
Степан Макаручк. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур роки Другої світової війни.....	225
Юрій Сливка. УПА й українсько-польське протистояння.....	261
Гурій Бухало. Тарас Бульба-Боровець – командир УПА “Поліська Січ” і польське питання.....	282
Роман Кутовий. ОУН–М і українсько-польський міжнаціональний конфлікт в роки Другої світової війни.....	289
Ігор Ільюшин. Роль і місце поляків в антиукраїнських акціях на Волині в 1943–1944 рр.	300
Юрій Макар. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика. Суть проблеми.....	313
Анджей Бонусяк. Українсько-польський конфлікт на Червенській землі в 1943–1945 рр.	343
Здiслав Конечний, Чеслав Партач. Перебіг українсько-польського конфлікту на Холмщині в 1939–1943 рр.	353
Микола Онуфрійчук. Очевидці про передумови, перебіг і наслідки українсько-польського конфлікту на Холмщині.....	372
Володимир Трофимович. Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941–1945 роки.....	375
Ярослав Царук. Перебіг українсько-польського конфлікту на Володимирщині.....	392
Генрик Станьчик. Перша польська армія в Україні.....	397
Леонід Зашкільняк. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942–1943рр.	406
Влодзімеж Бонусяк. Конфлікт на Волині і Делегатура Речі Посполитої на край.....	422
Дмитро Клець. Наукове обґрунтування наслідків українсько-польських конфліктів.....	432
Костянтин Кондратюк. Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків.....	439
Володимир Гика. Українсько-польський конфлікт на Волині в 1943–1944 рр. у документах Державного архіву Волинської області.....	446
Іван Шишкін. Документи Армії крайової як джерело вивчення Волинської трагедії.....	450
Олег Дмитерко. Українсько-польські стосунки на сторінках української підпільної преси 40–50-х рр. ХХ ст.	459

Розділ III. Українсько-польський конфлікт періоду Другої світової війни в мемуарній і художній літературі.....	464
Марія Моклиця. Суб'єктивність істини: про причини розбіжностей між українськими і польськими істориками.....	464
Надія Колошук. Конфлікт між українцями та поляками у книзі Д. Шумука “Пережите і передумане”.....	474
Оксана Вишневіська. Полеміка А. Семенюка з В. Поліщуком про українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни.....	483
Тетяна Тишук. Проблема художнього зображення українсько-польського конфлікту в польській белетристиці.....	487
Ганна Карашук. Волиняни про події XX століття.....	491
Світлана Кравченко. Людські долі у вирі історичних подій (на матеріалі спогадів І. Марчака).....	517
Андрій Моклиця. “Волинські спогади” Юзефа Земби: осмислення українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни.....	522
Ухвала міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”.....	528
Конференція у світлинах	
Наші автори.....	529

Наукове видання

У ПОШУКАХ ПРАВДИ

*Збірник матеріалів
міжнародної наукової конференції
“Українсько-польський конфлікт на Волині
в роки Другої світової війни:
генезис, характер, перебіг і наслідки”,
Луцьк, 20 – 23 травня 2003 р.*

Упорядники:

**В. К. БАРАН, М. М. КУЧЕРЕПА,
М. В. МОКЛИЦЯ, В. І. ГРЕБЕНЮК**

*Літературний редактор В. С. Голюк
Технічний редактор Т. М. Демчук
Художній редактор О. Ю. Тоцька
Фото В. Г. Лук'янчука
Комп'ютерна верстка О. С. Мисюк
Коректори О. О. Сидорук, Н. А. Алексеева*

Підп. до друку 2.12.2003
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 31,16 Обл.-вид. арк. 34.12
Наклад 500 пр. Зам. 7280.

Редакційно-видавничий відділ «Вежа»
Волинського державного університету ім. Лесі Українки
(43025 м. Луцьк, просп. Волі, 13).
Свідоцтво Держкомінформу ДК № 59 від 07.09.01.

Віддруковано у ВАТ «Волинська обласна друкарня»
(43010 м. Луцьк, просп. Волі, 27).
Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 1350 від 13.05.2003 р.
Тел. 4-25-01, 4-25-07, 4-41-73.

У 11

У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк, 20 – 23 травня 2003 р. / Упорядн. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003.– 536 с.; іл.

ISBN 966-600-130-6

Збірник містить матеріали міжнародної наукової конференції, яка відбулася у Волинському державному університеті ім. Лесі Українки у травні 2003 р., присвяченої комплексу проблем щодо українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України і Польщі.

**ББК 63.3 (4УКР- 4ВОЛ) 62-4+63.3 (4УКР-4ВОЛ) 624-4
УДК 94 (477.82) "1939/1945":323.1**

редакційно-видавничий вісник

ВЄЖА

ISBN 966-600-130-6